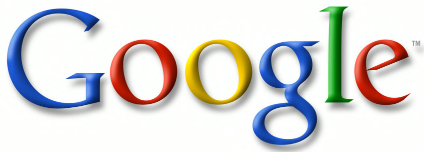
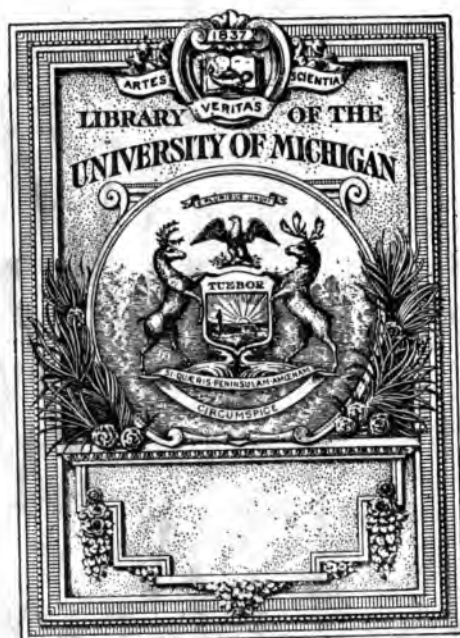
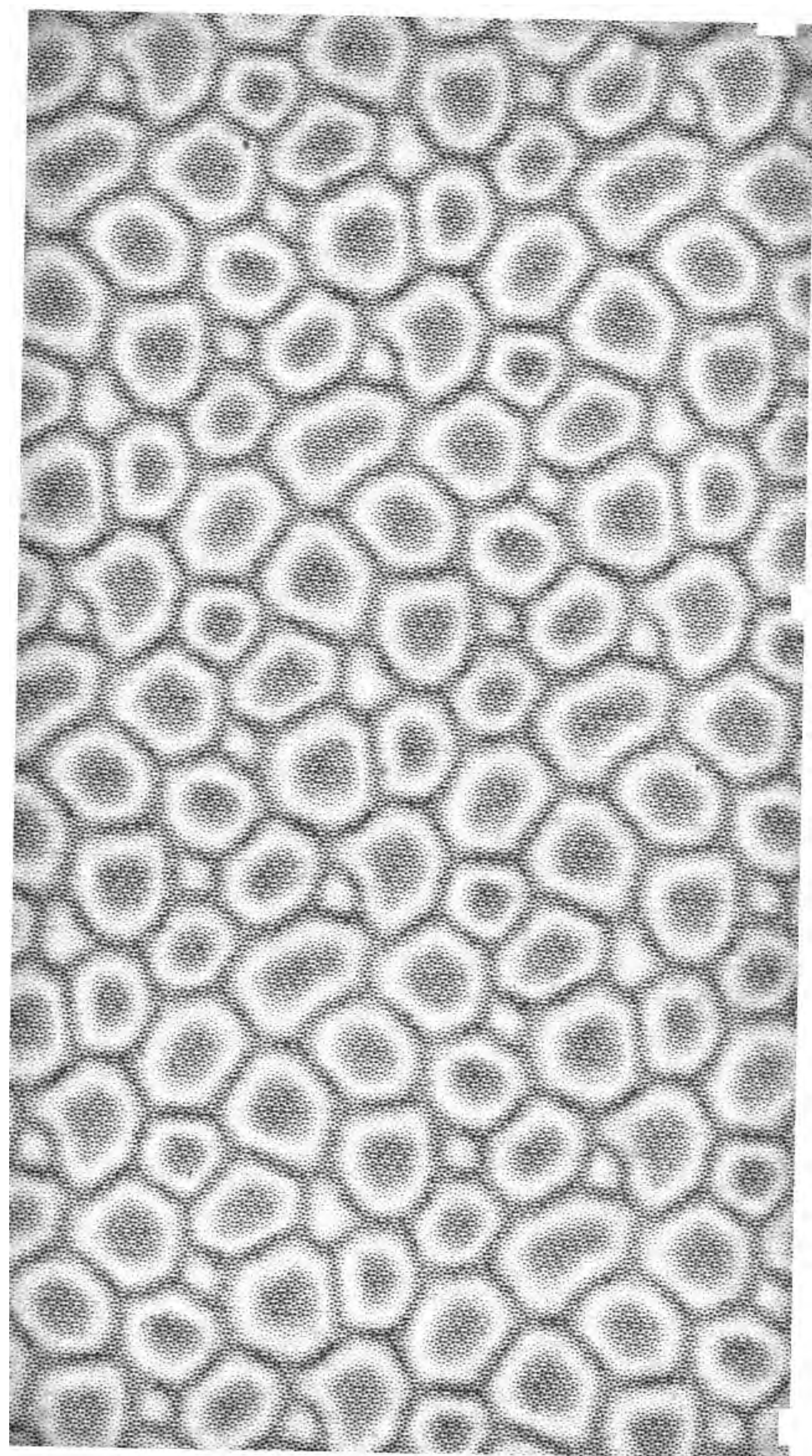

Google

1837
ARTES
SCIENTIA
LIBRARY
VERITAS
OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE.

V.

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS

EN

OUDHEIDKUNDE,

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

Mr. *Is. An. Nijhoff*,

VERVOLGD DOOR

***P. Nijhoff*,**
ARCHIVARIS.

NIEUWE REEKS,
VIJFDE DEEL.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1868.

Boek- en Muziekdrukkerij van A. van der Veen Oomkens, te Wageningen.

INHOUD

VAN HET

VIJFDE DEEL.

BOEKBESCHOUWING.

DE ABDIJ PRUMEN ONDER TRIER,

IN BETREKKING TOT DE LANDSTREKEN AAN DEN IJSSEL EN DE HOOFD- OF St. MAARTENSKERK TE ARNHEM,

in de XIVe eeuw.

DOOR

G. H. M. DELPRAT.

Bij het inzien van den nauwkeurigen, met zooveel zaakkennis bijeengebragten, *Inventaris van het oud archief der gemeente Arnhem, opgemaakt volgens besluit van heeren gedeputeerde staten der provincie Gelderland* (van 20 Julij 1860) door P. Nijhoff, archivaris van Gelderland, (Arnhem 1864. 8°), werd mijne aandacht meer bijzonder aangetrokken door de pauselijke brieven en daarmede in verband staande stukken uit de XIVe eeuw, beschreven op blz. 19, 20, 24—26.

Zij betreffen een regtsgeding, schijnbaar van gering belang, ja, waarin niets voorkomt, dat met gewigtige wereldgebeurtenissen in onmiddellijk verband staat. Een oppervlakkige blik teekent daarin alleen den loop aan van een stil kerkelijk proces, dat, veertien jaren lang, met veel woorden, of veel schrifts en weinig handeling werd voortgezet. Na een tijdsverloop van meer dan vijf eeuwen mag men, zoo zou het schijnen, de zaak als algeheel vergeten en verjaard beschouwen. Wat al staats- en volkswisselingen hebben den toenmaligen maatschappelijken toestand met de daarmede verbonden kerk- en landsverdeelingen, eigendoms- en regtsbetrekkingen schier onkenbaar doen worden. Heeft, na de kerkelijke omwenteling van de XVIe eeuw, met den daaruit ontstanen algeheelen omkeer in Nederlands kerkbestuur en kerkregt,

een oud proces over patronaat- of collatie-regt voor ons nog wel eenig belang? Zoo mag men vragen; en toch, ja! de puinhoopen van een oud gebouw, tot eerbiedwaardig gebruik bestemd geweest, mogen niet met verachting worden voorbijgezien. Al bieden de ruwe brokstukken bij den eersten opslag weinig dat tot nadere beschouwing uitlokt; al geeft de bloote opdelving bezwaar; al valt het moeijelijk de verstrooide fragmenten weder in verband te brengen met de geschiedenis der gestichten, waarvan zij deel uitmaakten, toch ziet de oplettende navorscher verrassende uitkomsten van ijverig doorgezet onderzoek te gemoet. Bevrediging van weetlust is wel eens meer aan min aangename leesstof gebonden. Een proces toch, waaraan niet minder dan twee pausen hunne aandacht schenken, waarin meer andere hooge kerkmagten van het buitenland zich werkzaam toonen, en eene destijds aanzienlijke vaderlandsche gemeente onmiddellijk veertien jaren lang betrokken staat, verdient wel, dat men zich eenige moeite getrooste tot in 't lichtstelling van den toen gerezen twist. Ik wil daartoe eene poging aanwenden.

Vooraf zal een beknopt overzigt noodig zijn van de vroegste geschiedenis der geestelijke instelling, die hier tegenover de hoofdkerk van Arnhem strijd voert. Het is geenszins een nabijgelegen kerkelijke stichting. Het is het klooster Prumen, een benedictijner abdij, op eenige uren afstands gelegen van de stad Trier. Zij maakt een deel uit van het aartsbisdom van dien naam. De abdij zelve behoort tot de oudste gedenkteekenen van den vromen zin der voorvaderen in het noorden van Europa. De vroegste gift ten haren behoeve draagt de jaarteekening van 720, en is afkomstig van koningin Bertha of Bertrada, waarschijnlijk de grootmoeder van Pippijns gemalin [1]. Zij verzekert, mede namens haar zoon Charibertus, aan Prumen het eigendom van uitgestrekte land-

1) Naar het vermoeden van GÉRARD in zijn onlangs verschenen geleerd onderzoek omtrent de geschiedenis van de magt der Franken in Austrasië (*Histoire des Francs d'Austrasie,* Paris 1866.) t. II, p., 89 droeg Bertrada, de echtgenoot van Pippijn en dochter van Charibert, denzelf-

goederen langs de Moezel. Daarop stelt Pippijn vrij spoedig de kloosterbewoners in staat tot nauwgezette waarneming van de kerkvasten door het geschenk van vrije visscherij in de Moezel en langs een gedeelte van den Rijn. Van nog milder zin getuigt de oorkonde (13 Aug. 762), de onderteekening voerende van Pippijns zonen Karel en Karolman, met die van negen bisschoppen en twaalf graven; eene waarlijk koninklijke dotatie, zegt RETTBERG, (*Kirchengesch. Deutschl.* I, s. 479) waarin uitvoerige omschrijving van waarborgen voor den voortduur van een onafhankelijk bestaan [1]. Jaarlijks nemen de toegestane regten langs Rijn en Moezel in omvang toe. Uit ruimere bron van inkomsten, alsmede uit de meer uitgebreide handelsgemeenschap, waartoe de opbrengst van akkers, de verkoop, doorvoer en ruil van eigen voortbrengselen aanleiding geven, ontstaat toenemende behoefte aan nieuwe handelsvoorregten, waaronder zelfs het regt van eigen muntslag [2]. Koning Karel verleent aan de monniken en handelaars van Prumen alom vrijen doortogt. Zij mogen met hunne schepen, karren en lastdieren (*saumarii* sommiers) het gansche rijk ongehinderd doortrekken, vrij van *teloneum* (tol), *rotaticum* (wielregt), *pontaticum* (bruggengeld), *pulveraticum* (vergoeding voor hinder of stof, veroorzaakt door het doortrekken van vee, ook misschien spoorgeld), *salutaticum* (fooigelden of welkomsgiften), *cespitaticum* (plaggengeld), *ripaticum* (oevergeld), *trabaticum* (voor gebruik maken van vlotten tot overvaart bij rivieren) en *portaticum* (poortgeld). Voorwaar eene zeer vrijgevige vrijstelling, en toch, raadplegen wij gelijktijdige bescheiden, dan is zij nog niet geheel volledig. Van *hostilitium* (karredienst), *car-*

den naam als hare grootmoeder, naar toen plaats hebbende gewoonte. Van daar de schijnbare naamsverwarring in de bestaande oorkonden, reeds naar ik zie opgemerkt door PARDESSUS, *Dipl. chart. epistol.* II, p. 328.

[1]) Opgenomen in BEIJER, *Urkundenbuch zur Geschichte der jetzt die preussische Regierungsbezirke Coblenz u. Trier bildenden Territorien.* (Coblenz 1860). I. s. 19—22.

[2]) De voorregtsbrief, daartoe in 861 verstrekt door koning Lotharius, is te lezen bij MARTENE et DURAND, *Coll. amplissima* I. p. 158. Koning Zwentibold verleende daarvan bevestiging in 898. Ibid. p. 244.

naticum (slachtgeld), *herbaticum* (hooi- of grasgeld), *augustaticum* (oogstgeld) en enkele andere reëele lasten, gewoonlijk op de eigendommen vóór de X^e^ eeuw drukkende, ook van kloosterstichtingen afgevergd, gewaagt de acte niet [1].

Geheel overbodig is deze optelling van de blijvende lasten, zoowel als van de vrijstellingen, niet; zij laat eenig licht opgaan over het belastingstelsel van die tijden. Ook toen reeds vértoont zich in het maatschappelijk leven de werkzaamheid van een vindingrijk vernuft, meer bedacht op vermenigvuldiging van bronnen van inkomsten, dan op bevordering van algemeene welvaart.

Niet te vergeefs worden de Prumer-kloosterlingen met dergelijke voorregten begiftigd. Hunne stichting staat weldra in hoog aanzien door de uitgebreidheid en rijkdom van hare bezittingen. Keizer Karel draagt tot vermeerdering gestadige zorg door geschenk van landerijen in Frankrijk, met name in Bretagne, Bourgondje, Anjou, Aquitanie, Provence, in Engeland zelfs [2] en langs Rijn en Moezel. Karels opvolgers, Lodewijk en Lotharius I, volgen het vrome voorbeeld. Lotharius kiest Prumen tot zijn laatst verblijf. Hij sticht zich aldaar een betamelijk graf. De inval der Noormannen moge het klooster schijnbaar onoverkomelijke schade toebrengen, keizer Otto verschaft vergoeding door tot ruime giften te besluiten in de algemeene rijksvergadering, gehouden te Nijmegen in 948, alwaar bisschop Balderik van Utrecht het bezit van zijn klooster Susteren aan Prumen helpt verzekeren [3]. Een zware brand vernietigt [4] (6 April 1112) de gebouwen [5], de instelling zelve blijft ongedeerd.

Reeds toen zag de abdij zich in het bezit van rijke eigen-

---

[1]) Zie daarvan de opgave bij GUÉRARD, *Polyptique de l'abbé Irminon*. (Paris 1844 4°). I. p. 662.

[2]) Vergelijk de opgave van Prumens bezittingen buiten Nederland bij P. ROTH, *Geschichte des Beneficialwesens*. (Erlangen 1850) s. 253. n. 29.

[3]) Zie de charters bij MARTENE et DURAND, *Coll. amplissima* I. p. 236, 238, 241. [4]) Zie H. BEIJER, *Urkundenbuch*. I. s. 142.

[5]) SIGEBERT. GEMBLAC. ad a. 1112, bij PERTZ, VI. p. 375.

dommen in de Nederlandsche gewesten. Er bestaat een register van hare goederen uit het jaar 893, hernieuwd en met aanteekeningen voorzien door den abt Cesarius in 1217.[1] Mijn geacht medelid bij de kon. academie SLOET VAN DE BEELE gaf daarvan aldaar mededeeling[2]. In dat register komen als schatpligtigen van Prumen voor de kerkgemeenten van Doesburg, Arnhem, Oldenzaal, Dreumel, Wamel, Teisterband en Voorst. Arnhem staat onder verpligting van jaarlijksche uitkeering van eene libra aan de abdij. Tevens is zij te Arnhem in het bezit van 7 *mansa ledilia* of van zeven hoeven, verpligt tot uitkeering van 20 denariën op St. Martensdag, van 2 maat rogge, 4 wagenvrachten hout, 1 kuiken en 5 eieren op Paschen, 2 varkens op Rogationisdag (zijnde maandag, dingsdag en woensdag volgende op den vijfden zondag na Paschen) elk waard 5 denarien; van 6 denarien op Pinksterdag. Voorts verbonden tot 14 werkdagen in Mei, en tot even zooveel in den herfst. Nog zes hoeven met halve uitkeering belast; daarbij drie in *Willippe* (Velp?) uitkeerende een vierde deel van het winterkoorn, en vijf hoeven braakland in *Velide* (?) en in Monnikhuizen.

Vraagt men, door wien en op welke wijze is de abdij Prumen in het bezit gekomen van deze en andere Nederlandsche grondeigendommen of renten? wij moeten het antwoord schuldig blijven, al zijn wij ongenegen om in den uitroep van den geleerden VAN SPAEN te berusten: „Wie kan opklimmen tot de tijden van Willibrord!" (*Inleid.* IV. bl. 215).

Vermoeden mogen wij niettemin, dat aan Prumen, even als aan het in nabij gelegen landstreek niet minder vermaarde Echternach, aanzienlijke landgeschenken uit Nederland zijn toegekomen bij wijze van dankoffers toegebragt aan de zendelingen, die, uit deze kloosterstichtingen afkomstig, ter bekeering van onze heidensche voorouders goede dienst hadden verleend. Ook mogen soortgelijke landbezittingen

---

1) Opgenomen door BEYER, *Urkundenb.* s. 190, 195 en 201

2) Zie zijne *Verhandeling over den hof te Voorst*, bl. 75.

tot het eigendom behoord hebben van door Frankische oppermagt ondergebragte vorsten of landsheeren, en door de veroveraars als geschenken aan bij hen in aanzien staande geestelijke stichtingen zijn toegewezen. Bevreemding kan het dus niet baren, dat zoo de abdij van Prumen in staat was de kosten van de eeredienst uit de bij haar in de Geldersche streken aanwezige goederen te bestrijden, zij zich wederkeerig het regt van aanstelling van den geestelijke te Arnhem voorbehield. Het kerk-ambt bragt toch aan den door haar verkozen titularis velerlei voordeel aan. Uit zijne kerkelijke verrigtingen vloeiden rijke inkomsten [1], gevoegd bij hooge eer en gezag onder de gemeente. Dat dus de abdij, naijverig op haar regt, de uitoefening daarvan, in weerwil van haren verren afstand van Arnhem, nimmer verzuimde, en, bij openvallende vacature, hetzij een geestelijke uit den omtrek mits van hare orde, de benedictijnen, hetzij een van haar eigen kloosterlingen tot waarneming van het Arnhemsche pastoorsambt gewoon was af te vaardigen, is uit de nog voorhanden bescheiden onwedersprekelijk. Factisch was dus Prumen sedert onheugelijke tijden in vreedzaam bezit van het patronaat- of collatieregt van de kerk van Arnhem. Dan, toen en later, lag er dikwijls, ook in het kerkelijke, eene groote klove tusschen regt en magt! Aanzienlijke met rijke inkomsten begiftigde kerkambten stonden inzonderheid bloot aan den invloed van willekeurige beschikkingen. Allereerst zocht men willekeur te verbloemen onder den naam van

---

1) De omvang van de inkomsten aan het pastoorsambt van Arnhem verbonden laat zich gissen uit hetgeen men van de inzamelingen der tienden weet, welke, naar aanleiding van het besluit genomen in de kerkvergadering van Lyon den 1 Mei 1274 ten behoeve van de kruistogten, in Arnhem ten jare 1275 en v. v. bij den daartoe benoemden inzamelaar Reinier de Orio zijn opgebragt. Ik vind, in het daarvan nog op 's Rijks archief bestaand register, den pastoor van Arnhem aangeteekend als tot tiende betalende in het halve jaar 14 L. St. en 7 guld. 8 denar. hollandsch geld. Daarentegen de pastoor van Harderwijk voldeed slechts voor een geheel jaar *drie* guld. holl.

Preces, de zachte uitdrukking gegeven aan de recommandatiebrieven, waarbij pausen of andere hooggeplaatste kerkelijken hunne gunstelingen tot het bekomen van een of ander voordeelig kerkambt gewoon waren aan te bevelen. Later verdween het euphemisme en de preces raakten bekend onder den meer bedenkelijken naam van *reservationes* [1]. Nog later, toen het noodig werd de zoogenaamde *preces primariae* te herhalen, raakte een meer bevelende vorm in zwang. De zoogenaamde preces, uitgevaardigd door paus Alexander III [2], gaven voorsmaak van de *preces armatae*, over welke de aartsbisschop van Mentz [3] in 1419 zijne klagten onverholen uit. Reeds had paus Innocentius III zijne meening omtrent de regten, welke hij aan de aanbevolen personen wilde toegekend zien, in zeer gebiedenden vorm uitgedrukt, zoo als onder anderen de bewoordingen aanduiden: „Damus litteras fratri episcopo ut vos ad id per censuram ecclesiasticam compellat." In 1240 vaardigt Gregorius IX bevel uit aan drie bisschoppen in Engeland om elk de honderd eerst openvallende beneficien of kerkambten aan geestelijken uit Rome op te dragen. Van schijnbaar nog grooter willekeur getuigt de wet, waarbij Clemens IV (1265—1268) zich alle collatien voorbehoudt met het regt om daarin alleen en zonder ruggespraak met de oorspronkelijk regthebbenden te voorzien [4].

Hoe vreemd en onbillijk zelfs deze zoogenaamde reservatien konden schijnen, als naar de denkwijze van tijdgenooten, hoofdzakelijk uitgedacht tot stijving van de pauselijke kas, toch is de opmerking gegrond, dat de moeijelijkheid om voor

---

1) Van de ernstige bezwaren daartegen, vooral in Frankrijk ingebragt, geeft DU CANGE berigt, *Glossar.* in v. *reservatio.*

2) Z. HERM. REUTER, *Gesch. Alexanders des Dritten und der Kirche seiner Zeit.* (Leipzig 1864) III. s. 539.

3) Bij GUDEN, *Diplom.* III. p. 687.

4) Behalve de feiten aangehaald door GIESELER, *Kirchengesch.* II. 2. s. 225, vergelijke men de berigten bijeengebragt door F. VON RAUMER, *Gesch. der Hohenst.* VI. s. 74 (4to Ausg.) en MOLL, *Kerkgeschiedenis van Nederl. voor de Hervorm.* II, I, bl. 139 v. v.

afgelegen, of meer afgezonderd liggende gemeenten bevoegde geestelijken aan te wijzen, soms de aanstelling ten gevolge had van daartoe mingeschikte personen, en dat de pauselijke reservatien of preces meermalen tot de keuze leidden van bekwame, zelfs zeer uitstekende mannen, wier verdiensten zonder de toepassing der reservationes ongekend en onbeloond waren gebleven. Hoe dit ook zij, paus Clemens VI staat beschreven als groot voorstander van zoogenaamde exceptioneele aanstellingen. Zijne algemeen daaromtrent bekende denkwijze en handelingen lokten naar de toenmalige pauselijke residentie te Avignon een aantal sollicitanten, ook wel uit Nederland. Als merkwaardige bijzonderheid, die met de voor ons liggende bescheiden wel in verband staat, vind ik aangeteekend door een tijdgenoot en wel door een ooggetuige, zoo hij zegt, dat reeds dadelijk bij den aanvang van Clemens regering, bij het Pinksterfeest van 1342, het jaar waartoe de Arnhemsche oorkonden behooren, niet minder dan honderd duizend klerken in 's pausen gunst mogten deelen, welke, zooals de geschiedschrijver verder verzekert, hetzij met dadelijke aanstelling of met bepaalde toezegging van een kerkambt werden begunstigd[1].

Onder dien toevloed van mannen uit den vreemde, te Avignon ten gehoore bij den heiligen vader toegelaten, behoorde zekere Joannes Caupo uit Zutfen, een arme klerk, en toch regt ervaren *in literatura*. Aan loffelijken roep, wat zeden en geleerdheid betreft, ontbreekt het hem niet, en toch naar bevordering wacht hij sedert lang.

Geen enkel beneficium of kerkambt uit de vaderlandsche kerk wordt hem geschonken. *Caupo* is zijn bijnaam; welligt heeft hij vreemde geestelijken nu en dan goed onthaald, immers onbekend is hij niet onder de vele aanzienlijke kerkpersonen, in Avignon te zamen gekomen. Aldaar zijn thans vereenigd Joannes de Herkele, Florentius van Jutfaes, en Lazarinus de Flisco kanunniken uit Utrecht. Hun voor Joannes Caupo gunstig getuigenis geeft aanleiding tot een pauselijken aan-

---

1). GIESELER, t. a. p. II. p 3. s. 116.

bevelingsbrief uit Avignon van den 25 Junij 1342 (Zie bijlage N°. 1), waarbij abt en conventualen van de rijke abdij Prumen bevel ontvangen, genoemden Caupo tot een kerkambt ter hunner collatie, binnen het sticht Utrecht, zonder verwijl te bevorderen. Is het openstaande kerkambt met zielen zorg bezwaard, dan mag het daaraan verbonden inkomen twintig mark zilver jaarlijks beloopen. Omvat het beneficium geene cura animarum, dan wordt de opbrengst bepaald tot 15 mark zilver. In het eerste geval dus mag het jaarlijksch voordeel bestaan in 1240 florijnen of gulden, in het laatste in 960 fl., het Romeinsch mark berekend naar 64 flor [1].

Eigenlijk ontvangen de kanunniken van Utrecht groote gunst uit dezen brief. De volmagt hun daarin verstrekt ontneemt aan de abdij van Prumen bij voorkomende vacature het regt van collatie of presentatie en brengt het tijdelijk over op eene aan de abdij geheel vreemde magt. Was men welligt te Utrecht naijverig gezind jegens den invloed van Prumen; zag men haar met leede oogen in het bezit van rijke eigendommen en regten in Gelderland, in het midden van een van haar ver verwijderd gewest, staande onder de gehoorzaamheid van den bisschop van Utrecht, alzoo lijdelijk tegenover de bevelen van eene vreemde abdij, behoorende tot een geheel andersoortig aartsbisdom, dat van Trier? Niet geheel onwaarschijnlijk is dit vermoeden. Immers reeds had paus Clemens VI, ten aanzien van het bisdom van Utrecht, reservatieregten in gebruik genomen (1342) en eigenmagtig voor de benoeming van een opvolger op den bisschoppelijken stoel aldaar in plaats van den overleden Jan van Diest en den afgetreden Nikolaas de Caputio gezorgd, door aan het domkapittel de keuze op te leggen van Jan van Arkel. Had niet het domkapittel wederkeerig gunstbewijs verdiend? Dit te verleenen lag misschien eenigermate in de bedoeling van de voor ons liggende pauselijke beschikking. Hoe dit ook zij, een en

---

[1]) Volgens de schatting opgegeven door DU CANGE, *Gloss.*, IV, p. 272. (ed. Didot).

ander kan reden geven, *waarom* de Utrechtsche mannen de aangewezen taak van aanstelling, zoo zij die niet welligt uitgelokt, toch zonder tegenspraak hebben aanvaard. Met uitzondering van één hunner, Johannes de Herkele, naar Utrecht teruggekeerd ter zake van de bisschops-vacature, vertoeven de twee anderen eenige maanden na 's pausen verleende volmagt nog te Avignon, tot voltrekking van de daarbij toegezegde gunst. Zij hebben vernomen, dus luidt hun schrijven van 20 December 1342 (Bijlage N°. 2), dat het pastoorsambt te Arnhem, tot dusver ter begeving van de abdij van Prumen staande, is open gevallen. Voordeelig en aanzienlijk, behoort het onder de kerkelijke bedieningen, over welke 's pausen brief thans vrije beschikking ten behoeve van Johannes Caupo toelaat. Of zijne Utrechtsche begunstigers wat traag geweest zijn in het opvolgen van 's pausen last, dan of Prumen eerder van de voorgevallen pastoorsvacature te Arnhem onderrigt en spoediger tot de vervulling daarvan zij overgegaan, is niet duidelijk, maar wel dat Richard de Erlope, benedictijner kloosterling van Prumen, in Mei 1351 en dus nog zes jaren later, zich als rector van de St. Maartens parochiale kerk van Arnhem gedraagt, ten spijt van den Zutfenaar Caupo, welke belet wordt in het bezit te treden van zijn kerkambt en van hetgeen hem vooral niet onverschillig kan geweest zijn, van de *fructus*, *reditus* en *proventus* daaruit voortvloeijende. Doch geen nood! 's pausen gunst verdient eerbied, al wil of kan het gezag van den Utrechtschen bisschop Caupo niet beschermen. De abt en conventualen van Prumen weigeren hem als Arnhemschen pastoor te erkennen. Een ander stellen zij aan. Welnu, van hunne beschikking staat hooger beroep open. Dergelijk beroep gaat wel met groote kosten en omslag vergezeld. Het vereischt reistogten naar 's pausen residentie, Avignon. Wijdloopige acten van volmagt moeten opgesteld, en aan woordvoerders bekend met de zeer omslagtige manier van procedeeren, kerkelijke zaken van dien tijd eigen, worden toevertrouwd. Dien moeijelijken weg zal men inslaan, te meer daar de Arnhemsche kerkelijken zelve voor

den nieuwen, hun opgelegden, ambtsbroeder Caupo min gunstig gestemd schijnen. In onze procedure te Avignon zien wij toch als zijn tegenstander optreden een gevolmagtigde van Nicolaas Ridder, rector genoemd van de Arnhemsche parochiale kerk. Tegenover Caupo komen verder Utrechtsche hooggeplaatste kerkpersonen voor, zooals Joh. de Herkele, Florentius van Jutfaes, en Lazarinus de Flisco, de laatste in het bezit van een eigen woning te Avignon, kanunniken van Utrecht, alle gezind om te berusten in 's pausen beschikking en gereed om met enkele andere dignitarissen van Emmerik, ja, zelfs met den deken en schatbewaarder der Arnhemsche kerk, de belangen van onzen Caupo voor te staan. En niettemin in 1351, en dus negen jaren na 's pausen bevel, blijft de man nog naar het hem toegezegd kerkambt begeerig uitzien. De abt van Prumen, Richard de Erlope, vindt middel, om hem niet slechts van de *cura animarum*, de zielenzorg der Arnhemmers te weren, maar om zich in het genot van de inkomsten der pastorie te handhaven. In dat jaar evenwel neemt de procedure op eens eenen voor onzen Zutfenaar Joannes Caupo gunstiger keer. Op nadere kennis van zijne zaak draagt Clemens VI haar, 18 Mei 1351, ter beslissing op aan den hoogleeraar in de regten, Joannes de Blandiaco, kanunnik te Embrun (Zie Bijlage N°. 3). Voor hem verschijnt en pleit te Avignon Gerard Foeck, een onder Utrechtsche kanonisten nog later zeer bekende naam, en tegen Caupo Mr. Andreas van Groninghen als procureur van den zich noemenden Prumenschen parochiepriester van Arnhem, Nicolaas de Ridder. Van de gevoerde redenwisseling ligt hier een wijdloopig gesteld zoogenaamd proces-verbaal, een zeer uitgebreid stuk, aan welks vervaardiging veel zorg is besteed, en dat thans den lezer, die zich den ingewikkelden gang der gevoerde procedure duidelijk wenscht voor te stellen, eene niet geringe mate van geduld en volharding afvergt. Ook de kanunnik van Embrun acht zich ter beslissing onbevoegd. Op zijn verslag gaat paus Clemens VI over tot de benoeming van een nieuwen regter uit ver verwijderde landstreek afkomstig, namelijk tot de aan-

stelling van zekeren meester in de regten uit Engeland, den aartsdiaken van Wales, Thomas Fastolf genaamd. Ook zijn vonnis wordt opgenomen in het uitvoerig relaas, hetwelk de notaris uit het diocese van Condom, Thomas de Bockingh, den 18^{en} Mei 1351, van de handeling opmaakt, bijgestaan door vier getuigen of klerken, allen naar het schijnt van Engelsche afkomst. Thomas Fastolf stelt vast, dat aan de wettigheid van de aanstelling te Arnhem van onzen Caupo niet te twijfelen valt. De oppositie van abt en conventualen van Prumen wordt als *mala et frivola* van onwaarde verklaard: de genoten inkomsten uit het Arnhemsche kerkambt moeten worden gerestitueerd met de kosten. — Bijaldien òf het proces-verbaal, òf het vonnis bepaalde aanwijzing inhield van de gronden, hetzij historische, hetzij aan kanoniek regt ontleend, die tot de beslissing aanleiding gaven, dan ware de lezing van dit langwijlig stuk minder afmattend of mogt zelfs leerzaam heeten, vooral indien daarbij eenig licht mogt opgaan over den oorsprong van het door Prumen's abdij gevoerd gezag te Arnhem, en alzoo ook over de waarde van haar regt op al dien wijden omvang van landerijen, cijnsen en tollen, die zij langs Rijn en IJssel in onze vaderlandsche streken als onder haar gebied staande beschouwt. Maar naar dergelijke bewijsvoering zoekt men te vergeefs. Duidelijk alleen wordt het hoog belang, dat de abdij stelt op judiciële erkenning van haar goed regt.

Onveranderlijk hardnekkig blijft alzoo haar tegenstand ook nu tegen de beslissing van den Engelschen commissaris. Een gansch jaar is verloopen, en nog ziet men aan den strijd geen einde. Integendeel, de zaak schijnt voor nieuw beroep vatbaar. Nicolaas de Ridder handhaaft zich tegenover Thomas' beslissing facto in het bezit van het Arnhemsche pastoraat. Twee nieuwe regtsgeleerden, een uit Parijs en een uit Utrecht, treden te Avignon op. De eerste poogt vóór den nieuwen regter, zekeren Oliverius de Cerzeto, deken van de kerk van den h. Hilarius te Poitiers, het goed regt van Nicolaas de Ridder, den gunsteling van Prumen, aan te too-

nen, als hebbende de abdij van Prumen ten allen tijde de gewoonte gehad, met behulp van hare kloosterlingen de kerk van Arnhem te besturen en te stichten. Het baat niet, nogmaals wordt Caupo in het gelijk gesteld. En toch, ook voor dezen blijft het pligt geduld te oefenen. Wij zijn één jaar verder, en al weder heeft hij het verdriet om een anderen titularis in het bezit te zien van de Arnhemsche *proventus et reditus*. Een nieuw vonnis ten zijnen voordeele wordt uitgevaardigd door Bernard Hugo's zoon van Cardalhato, praecentor van Vicentia, en kapellaan van Z. H., op vrijdag den 24^{en} Mei 1353. De pauper clericus Joh. Caupo heeft of over onverwacht opgekomen hulpbronnen mogen beschikken, of is tot aanvankelijke voldoening van de zware onkosten tot het voldingen van het proces noodig krachtig door vrienden ondersteund geworden, immers op zijne onder eede gedane verklaring wijst Hugo hem 35 goudgulden ter vergoeding aan. Een vrij onmagtig bevel, vooreerst althans zonder uitwerking.

Op nieuw verloopen acht maanden zonder eenige vrucht voor Caupo af te werpen. Men kan, naar het schijnt, over de Arnhemsche kerk wel met woorden en schrifturen, maar niet met daden beschikken. Eindelijk, den 23^{en} December 1353 ontstaat er nieuw leven. Jacobus de Dencio decretorum executor, sacrista van Avignon, vaardigt in plegtigen vorm een mandaat van executie uit ten gunste van Caupo. Bij dat wijdloopig in plegtigen vorm gesteld document ontvangen de geestelijke overheden van Coblenz, van Luik, van Arnhem, van Utrecht, de dekens, de schatbewaarders en de officialen van de stad Munster, van Moijlant, van Hasselt, van Andernach, die van de St. Alban's, St. Petri en andere kerken van Keulen, die van Warnsveld, van Deventer, van Lochem, van Goor, van Ootmarsum, van Huissen, van Brummen en van Duiven last, om binnen zes dagen onzen Caupo in het bezit te stellen van zijn herdersstaf, en om van den indringer Nicolaas de Ridder de terugbetaling te vorderen van 156 floren. aurei pro expensis, met restitutie voor een deel van de wederregtelijk

genoten inkomsten. De tabelliones of notarissen door geheel de bisdommen Trier, Luik, Utrecht en Munster worden allen aangemaand, om, op de eerste requisitie, bijstand te verleenen tot uitvoering van het mandaat. Alzoo is nu de zaak afgedaan? Wel neen! Ik zie vóór mij, twee jaren later, onder dagteekening van 18 Junij 1355, bewijs, zoo niet van den onwil van al die tabelliones, althans van het onvermogen van Joh. Caupo en zijne vrienden, om hen tot krachtige handelingen te bewegen.

Abt en conventualen van Prumen blijven halstarrig de bevelen van de meest hooggeplaatste kerkambtenaren weerstreven, zoodat zich allen genoopt vinden om over te gaan tot hetgeen zij noemen een *amabilis vel amicabilis compositio*, wel niet zoozeer betrekking hebbende tot de hoofdzaak zelve, de waarneming van het pastoorsambt, als tot de proceskosten en de aan Caupo door de houding van Prumen's abdij toegebragte geldelijke schade. Trouwens, men moet het met leedwezen opmerken — in het gansche proces geen woord over de geestelijke belangen der betrokken gemeente; geen enkel bewijs, dat men bij het aanstellen of terugwijzen van Caupo gedreven werd door eenigerhande beweegreden van zuiver godsdienstigen of kerklievenden aard. Van weerszijde voert geldelijk belang de hoofdtoon. De arbitrage loopt geheel over de wijze, waarop Caupo binnen drie jaren in het bezit zal komen van 360 schilden aurea, legalia et dativa, de som waarop zijn geleden geldschade wordt geschat. En rust nu de zaak van Caupo? Mag hij zich thans met onverdeelde kracht aan de dienst der gemeente Arnhem toewijden en hare belangen behartigen? Zulk vreedzaam einde laten al die aangewende middelen van regtsdwang moeijelijk verwachten. Een opgedrongen ambtsbroeder gaat zelden aangenaam onthaal te gemoet. Zoo is het ook hier. Op zoogenaamde amicabilis compositio over den financielen achterstand, op 18 Junij 1355 gesloten tusschen Arnold Grunchius, pastoor van Ammers, Johannes de Hokelen physicus, Jacobus de Ridder en Herman die scriver, als gemagtigden van Prumen en

broeder Johannes Caupo, nu geheeten *rector ecclesiae Arnhemensis*, volgt eenige maanden later eene bulle van paus Innocentius VI uit Avignon van 9 November 1355, thans bewijs gevende van Caupo's geringe voorliefde voor de Arnhemsche ambtsbediening. De pauselijke bulle houdt toch gunstige beschikkingen in op Caupo's verzoek, om van standplaats te verwisselen, van Jacobus van Westervoort de kerkbediening van den H. Ludgerus te Doornspijk over te nemen en laatstgenoemden die van St. Maarten te Arnhem met al hare voorregten, lasten en inkomsten over te dragen, een overdragt eerst later op 10 Januarij 1356 met cedules van executie voorzien, namens Arnoldus de Herten, curator van Nijenkerke.

Met dit laatste sluit de verzameling van Caupo's processtukken en herrijst waarschijnlijk bij onze lezers de vraag naar het belang, dat de doorgeworstelde documenten nog in onzen tijd den beoefenaar der middeneeuwsche staats- en kerkgeschiedenis mogen aanbieden.

Dergelijke niet ongepaste vraag vindt, dunkt mij, allereerst, eenig antwoord in de ons gegeven duidelijke aanschouwing van den wijden omvang van handelingen, de kerkelijke regtspleging van dien tijd eigen. Hier eischt de twist over begeving van éène enkele Nederlandsche ambtsbediening de tusschenkomst van eene bijna onoverzienbare reeks van regters, van getuigen, van tabellionen uit Nederland niet alleen, ook uit Frankrijk, Duitschland, Engeland zelfs en Italië. Wel nu, al die gewisselde volmagten, protesten, vonnissen met daartegen opgemaakte acten van beroep, telkens in wijduitgerekte formules vervat, wijzen op eene voor die tijden allezins merkwaardige beweging en bron van letterkundige werkzaamheid, niet geheel te versmaden met al hare omslagtige en schijnbaar geestdoodende eigenaardigheden. Al gewagen schrijvers uit diezelfde eeuw, met name Richard de Bury, de bekwame en schrandere kanselier van koning Eduard III van Engeland, met onwil van de beoefening van het burgerlijk regt: *Sicut leges nec artes sunt nec scientiae*, (zoo

spreekt hij omtrent het jaar 1350 [1]) *sic nec libri legum libri scientiarum vel artium proprie dici possunt. Nec est haec facultas inter scientias recensenda, quam licet geologiam* (wereldtaal?) *potius appropriato vocabulo nominare;* tot het bijéénbrengen van de langdradige, maar toch inderdaad hoogst nauwkeurig geredigeerde hier liggende schrifturen, was het intusschen voor de opstellers onvermijdelijk noodig, buiten den kanonieken doolhof om, hulp en teregtwijzing te zoeken bij de beoefenaars van die zelfde soort van kennis, waaraan zij den eernaam van ars of scientia wilden betwisten. Mij voegt het niet, den invloed van zulk een in de geschiedenis van de regtsbeoefening ingrijpend verschijnsel nader te volgen, maar wel uit deze stukken één der wegen aan te wijzen, langs welke vooruitgang in taal en regtskennis onmisbaar geworden, van de geestelijken allengs tot de leeken overkwam, met toeneming van onderling verkeer tusschen de Europesche volken, door wier invloed de tot dusver onder hen bestaan hebbende taal- en landsgrenzen meer en meer haar afsluitend vermogen begonnen te verliezen.

Zoo de stille burgers buiten den klerikalen kring zich èn weinig genoopt vonden, èn veelal van geschikte gelegenheid beroofd bleven om haardsteden of gezin te verlaten, met oogmerk om vreemde oorden te bezoeken of te leeren kennen; wereldlijke geestelijken, kloosterlingen uit verschillende oorden, wij merken het hier aan, zagen er geenszins tegen op om verre togten, met name naar Avignon, te ondernemen, zoodra het de behartiging van eenig kerkbelang gold. En geen wonder, zij toch genoten veiligheid en middelen tot verplaatsing, voor anderen moeijelijk te verkrijgen, of te behouden. Voor de geschiedenis der Europesche beschaving is het niet onverschillig uit deze stukken een aanschouwelijk beeld te erlangen van die gestadige reistogten, bron van toenemende algemeene wereldkennis.

---

[1]) In Philobiblion achter de *Philologic. epistol. centuria van* M. H. GOLDAST, p. 471.

Dergelijke zonderlinge afwisseling van geestelijken uit den vreemde, telkens af en aan verschijnende vóór het pauselijk hof, eischte dáár de medewerking van tal van kerkambtenaren, onvermijdelijk noodig om al de procederenden en met proces bedreigden aan te hooren, of in staat te stellen hunne belangen met de voorschriften van de curie in behoorlijk verband te brengen. De lange lijst der hiermede belaste ambtenaren, zooals wij die bij HON. PLETTENBERG en andere curialisten opgesomd vinden, mag in den eersten opslag bevreemding wekken; maar al hebben de honderdduizend (?) zoogenaamde *Precisten*, ten jare 1342 bij paus Clemens VI ten gehoore toegelaten, niet allen tot even omslachtige proceshandeling als voor onzen Caupo aanleiding gegeven, uit den toenmaligen kerktoestand vloeide wel in het algemeen eene zeer wijd uitgestrekte regtswerkzaamheid voort, de noodzakelijkheid met zich brengende van aanstelling van een toevloed van nieuwe titularissen ter regeling, schrifting en omschrijving van al die curialistische beweging aan het Avignonsche hof.

Onder al de hooggeplaatste personen in de zaak van de abdij van Prumen betrokken, vindt men geene melding van den over haar gestelden metropolitaan, den aartsbisschop van Trier, eigenaardig bestemd, naar men meenen mag, om tot verdediging van de miskende regten op te treden. Waarom blijft hij lijdelijk tegenover de verongelijking, zonder eenige poging om haar af te weren of te wreken? Dat de Triersche keurvorst zich daartoe niet heeft verwaardigd, blijkt uit deze processtukken, alsmede ten overvloede uit de weinige nog in het koninklijk Pruissisch archief te Koblenz ten aanzien van Prumen's regt op Geldersche kerkgoederen voorhanden stukken, waaronder alleen nog, volgens medegedeelde aanteekening, eene kwitantie berust, betrekking hebbende tot de afrekening met onzen Caupo, afgegeven te Deventer, in October 1355, door Mart. Alpherds, thesaurier van de kerk te Zutfen, als *subgedelegeerde executor processus in causa Johannis van Zulfen;* maar nergens het minste spoor van poging

ten gunste zijner onderhoorigen aan de zijde des magtigen Trierschen aartsbisschops, Balduinus van Luxemburg des keizers broeder, met regt alom in het rijk ontzien, tot aan zijn dood (hij regeerde van 1307—1353) gewoon zijne magt te doen gelden, grondlegger van het hoog aanzien, dat den Trierschen keurvorsten ten deel viel, zich noemende archicancellarius imperii en vicarius regni Arelatensis [1]. Geheel onverklaarbaar is zijn stilzwijgen niet. Deze werkeloosheid mag doorgaan voor toenemende ontwikkeling van het door prof. ROTH in zijne van zooveel scherpzinnigheid als nauwgezette historiekennis getuigende *Geschichte des Beneficialwesens* (s. 347) opgemerkt verschijnsel, onmagt of onverschilligheid, namelijk, van het bisschoppelijk gezag tegenover geëximeerde, in zoogenaamden onafhankelijken staat gebragte kloosters, zooals dat van Prumen. De hun toegestane exemtie zelve stelde hen buiten het gewoon regt. Over bezittingen en handelingen van dusdanig geëmancipeerde instellingen hadden de bisschoppen noch invloed, noch toezigt. Regtens achtten zich ook de kerkvorsten ongeroepen om voor de handhaving dier privilegiën te waken, veel min zich daarvoor in de bres te stellen. Caupo's zaak brengt het aan het licht. Het exemtie-regt, dikwerf met groote moeite en kosten verkregen, en waarop elke geestelijke instelling zich gewoonlijk als op een zeldzaam voorregt verhief, bleek soms voor haar de bron van groote vernedering, als daardoor geheel weêrloos en meer dan ooit blootgesteld aan willekeurige handelingen van de zijde van de magtigen der aarde.

Zoo Prumen's abdij gedwongen werd zich tijdelijke schorsing van haar collatie-regt te getroosten, zij bleef in het bezit van te veel aanzienlijke bezittingen in de Geldersche streken, en onderhield daar te veel waakzame ambtenaren in haar dienst, dan dat zij verdere inbreuk op haar regt onverschil-

---

1) Hij wordt *judex strictissimus* geheeten, en van zijne strenge regtvaardigheidsliefde geeft *Chronicon magn. Belgic.* getuigenis, bij PISTORIUS *Script. rer. German.* III. p. 311 en 312.

lig zou hebben willen gedoogen. Veeleer trachtte zij haar verband met de kerk van Arnhem, zooveel mogelijk, door gunstbewijs te versterken. Geen meer doorslaand bewijs, naar de denkwijze der tijden, kon Prumen van blijvende belangstelling in den bloei der gemeente, wier patrone zij heette, schenken; geen meer vermogend middel om de oude, misschien wel door Caupo's zaak geschokte, betrekking tusschen Arnhem en Prumen op nieuw nauwer toe te halen, dan door van wege de abdij plegtige overbrenging naar Arnhem te bevelen van de overblijfselen van een algemeen gevierden heilige, die van den H. Eusebius [1]. Tot dusver was de kerk van Arnhem gewijd aan den H. Martinus, den grooten patroon van Utrecht. Heeft misschien de verwaarloozing van hare regten, die de gemeente van Arnhem aan de Utrechtsche kanunniken mogt ten laste leggen, haar te eerder bewogen om tot verwisseling van schutheilige over te gaan? Ik weet het niet; maar Caupo's proces komt mij voor niet geheel buiten verband te staan met de invoering van Eusebius' eerdienst in Gelderlands hoofdstad. De terugtred van den H. Martinus, voor velen bevreemdend, levert misschien voor den belangstellende thans een minder raadselachtig verschijnsel op.

Caupo's zegepraal benam Prumen haar goed regt niet. Van verdere storing daarin ontdekten wij niets. De heer SLOET VAN DE BEELE heeft in zijne doorwrochte hier boven aangehaalde verhandeling over *de Hof te Voorst*, een van Prumens bezittingen, in het breede de bescheiden doen kennen, waaruit van de rijke inkomsten en veel omvattende gebleven regten der abdij genoegzaam blijkt. De hertogen van Gelre deden, daartoe geroepen, nu en dan uitspraak bij gerezen geschillen over regten en pligten der eigen en keurmedige lieden van den abt van Prumen, wonende in den lande van Zutfen en van de Veluwe. Graaf Reinald noemde

[1]) „Remanente tantum membro cruris Prumiâ, devectum est corpus Arnhemum 1457." MOLANUS, *Natales S. S. Belgii*, p. 185 v⁰. PONTANUS zegt p. 504, dat dit in 1453 gebeurde.

den abt „onzen lieven neef en dat convent van Prumen onze lieve vrienden en aandachtigen" [1].

Onaangevochten bleven Prumen's eigendommen tot aan de kerk-omwenteling van de XVI[e] en XVII[e] eeuw, wanneer de abdij zelve een deel van hare bezittingen, in het jaar 1607, bij verkoop deed overgaan in het huis van Nassau-Dietz. Vorst Ernst Casimir werd eigenaar bij acte van verkoop van den 18[en] November 1609. Van zijnentwege werd later in 1616 een deel dier goederen het bezit van den magistraat van Arnhem. [2]. Van overdragt van Prumen's collatieregt geschiedt toen mede melding. Maar dat regt, zal men misschien beweren, was in de XVI[e] eeuw, toen de Arnhemsche kerk zich van de Roomsche hierarchie geheel had afgescheiden, voor geen overdragt of verkoop vatbaar. Naar de uitspraak ook van het kanoniek regt en... ik mag er bijvoegen... van het gezond verstand, is het ongerijmd den patroon de magt toe te kennen tot aanstelling van in zijn oog kettersche godsdienstleeraars in het algemeen, en van leeraars inzonderheid in van hem geheel vervreemde gemeenten, wier aanwezen, voor hem allezins onwettig, zelfs tijdens de instelling van het patronaatschap noch bestond, noch ook mogelijk was! Hoe of de verkoop van een destijds tot niet gebragt regt; haeresis toch deed het, volgens de uitspraak der kanonisten, trots alle mogelijke reserves, geheel vervallen; — kon plaats vinden, schijnt mij voor geen voldoend antwoord vatbaar. Dan daar de praktijk dergelijke anomalien geduldig aanziet, ja, nu en dan in Nederland althans, heeft pogen te bestendigen, acht ik het voegzamer hier af te breken. Caupo's zaak is, dunkt mij, nu genoegzaam toegelicht. Zij eischt niet dat ik het bloot historisch standpunt verlate, en mij op een daaraan geheel vreemd terrein begeve.

---

[1]) Bij Sloet van de Beele, t. a. p. bl. 104: uitspraak van *dingsdag na den heiligen jaersdage*, 1420.

[2]) Sloet, t. a. p. bl. 24.

BIJLAGEN.

I.

Bonum per omnia.

25 Junij 1342.

Clemens episcopus servus servorum. Dilectis filiis *Johann de Herkele* et *Florencio de Jutfaes* ac *Lazarino de Flisco*, canonicis Trajectensibus, salutem et apostolicam benedictionem. Constitutus in presentia nostrâ dilectus filius Johannes dictus Caupo de Zutphania, pauper clericus Trajectensis dioc. nobis humiliter supplicavit, ut cum ipse, sicut assert, beneficium aliquod ecclesiasticum non obtineat, promoveri sibi de benignitate apostolicâ mandaremus. Quia igitur illi sunt ad ecclesiastica beneficia promovendi, quibus mores et scientia suffragantur; cum idem clericus quem per certos commissarios super hoc deputatos a nobis de litteraturâ examinari fecimus diligenter, inventus sit in illa convenienter ydoneus ad ecclesiasticum beneficium obtinendum, nos de vita et conversatione ipsius clerici notitiam dubiam non habentes discretioni vestrae per apostolica scripta mandamus, quatenus de hiis solerter ininquirentes, si eum vite landabilis et honeste conversationis esse repereritis, (et aliud ecclesiasticum beneficium non obtineat aliudque canonicum non obsistat) et de aliquo ecclesiastico beneficio secundum sue probitatis merita competenti cum curâ vel sine cura consuetâ abbatum clericis secularibus assignari spectante, communiter vel divisum, ad collationem vel presentationem dilectorum filiorum Abbatis et conventus monasterii Promen. ordinis sancti Benedict. Treverens. dioc. si quod in civitate vel dioc. Traject. vacat ad præsens, vel quamprimum ad id obtulerit se facultas, providere curetis; inducentes eum in corporalem possessionem ejusdem beneficii et defendentes inductum, ac facientes ipsum ad illud, si in ecclesiâ collegiatâ secun-

dum distinctionem nostram inferius annotatam extiterit, postquam de ipso vacante sibi provisum fuerit in Canonicum recipi et in fratrem, non obstante si aliqui, nostrâ vel predecessorum nostrorum Roman. Pontificum auctoritate, hujusmodi beneficium ad dictorum Abbatis et Conventus collationem vel presentacionem spectantia, tam in hujusmodi pauperum, quam alia quacunque forma provisionis, expectent, quibus omnibus preterquam auctoritate nostra hujusmodi beneficia expectantibus, dictum clericum in assecutione hujusmodi beneficii nolumus anteferri sed nullum per hoc eis quo ad assecutionem aliorum beneficiorum providentium generare, aut si aliquibus de beneficiis ecclesiasticis antedictos Abbatem et Conventum spectantibus per nostras sit provisum, seu si eisdem Abbati et Conventui vel personis ipsius ecclesiæ in qua sibi provideri contigerit a sede apostolica sit indultum, quod ad receptionem vel provisionem alicujus minime teneantur, quodque ad id compelli aut quod interdici, suspendi vel excommunicari non possint, vel quod de beneficiis eccleciasticis ad eorum collationem vel presentationem spectantibus non possit aliquibus provideri per litteras apostolicas non facientes plenam et expressam de indulto hujusmodi mentionem, sive qualibet alia prefate sedis indulgentia, cujuscumque tenoris existat, per quam effectus presentium impediri valeat vel differri et de quarum nostris litteris mentionem fieri oporteat specialem, contradictores per censuram ecclesiasticam, appellatione postposita compescendo, ita tamen quod idem clericus, prout requiret onus beneficii, de quo ei provisum fuerit, ad ordinis se faciat statutis temporibus promoveri et personaliter resideat in eodem. Mandatum nostrum in hac parte taliter impleturi quod in eo impendisse laudemini misericordiam pauperi et obedientiam mandatori. Volumus autem quod omnes alie littere a sede predicta vel ejus legatis, seu quibuslibet aliis obtentae, nec non provisiones et obligationes a quibuscunque personis facte super ipsius clerici provisione sint invalide omnique careant firmitate. Ceterum districtius inhibemus ne prefato clerico auctoritate presentium in cathedrali aliquatenus provideatur

ecclesia vel de cujuslibet ecclesie collegiate prebenda, vel alio ecclesiastico beneficio sive cura, cujus redditus et proventus *annui quindecim marcharum argenti summam* sive de aliquà parochiali ecclesia vel aliquo ecclesiastico beneficio curam animarum habente, cujus redditus et proventus *viginti marcharum argenti* annuam quantitatem excedant. Valorem autem annuorum hujusmodi reddituum et proventuum declaramus et haberi volumus extimatum, prout de illis secundum taxationem vel alias pro decima est amplius persolutum. Nostræ tamen intentionis existit, quod de hujusmodi beneficio, etiamsi minoris quam predicitur valoris extiterit, possit quidem clerico, si illud infra unius mensis spatium, postquam sibi de ipsius beneficii vacatione constiterit acceptare voluerit, promoveri.

Præfatis enim Abbati et Conventui ne post insinuationem presentium et processuum per eas habitorum eis factam de ipso beneficio interim etiam ante acceptationem hujusmodi disponere quoquomodo presumat districtius inhibemus, decernentes irritum et inane si secus super premissis a quoquam quavis autoritate contigerit acceptari. Quod si non omnes hiis exequendis potueritis interesse, duo vestrum et nichilominus exequantur. Dat. Avinion. VII Kal. Julii pontificatus anno primo.

(Sigillum plumbeum cum his verbis ab una parte: Clemens P. P. VI: — ab altera parte cum duab. eff. S. P.(aulus) Ap. S. Pe.)

II.

20 December 1342.

Venerabili in Christo patri ac domino etc. Abbati et religiosis viris... conventui monasterii Promen. ordinis S. Benedicti. Trevir. dioc. et omnibus et singulis quorum interest, vel interesse poterit, et quos infrascriptum tangit negotium, seu tangere poterit quomodolibet in futuro. *Florentius de Hutfaes* et *Lazarinus de Flisco*, canon Traject. una cum ven. viro domino Johanne nostro in hac parte collega prop-

ter negocium electionis in Episcopum Traject. de se facte nobis per suas apertas litteras sigillo suo munitas vices suas totaliter committente. Executores ad infrascripta cum clausulâ illâ: *Quod si non omnibus hiis exequendis potueritis interesse, duo vestrum nihilominus ea exequantur, a sede apostolica specialiter deputati.* Salutem in domino et mandatis nostris, imo verius apostolicis, firmiter obedire. Litteras sanctissimi in Christo patris et domino nostri dom. Clementis divina providentia P. P. VI. cum filo canapis integre et vera bulla plumbea ipsius dom. Pape bullatas, non viciatas, non corruptas, sed omni prorsus suspicione carentes, nobis per discretum virum *Johannem* dictum *Cauponem de Zutphania* pauperem clericum Traject. dioc. presentatas cum ea qua docuit reverencia nos recepisse novitis; quarum litterarum tenor sic incipit „Clemens episc. cet. anno primo." Post quarum literarum apostolicarum presentatam dom. Johannes nobis humiliter supplicavit ut dictum mandatum apostolicum nobis in hac parte directum executioni debite mandaremus. Nos igitur Executores praefati volentes hujusmodi mandatum apostolicum reverenter exequi, ut tenemur auctoritate apostolica nobis in hac parte commissa de vitâ et conversatione ipsius clerici et aliis in apostolicis literis prædictis contentis, jure traditam a se de apostolicâ nobis formâ inquisivimus diligenter. Et quia nos eundem clericum ex fide digno testimonio vitæ laudabilis et honestæ conversationis esse reperimus, nullumque ecclesiasticum beneficium optinentem, nec etiam nobis constitit neque constat, nec invenimus quod aliud canonicum obsistat propter quod dicta promissio impediri deberet seu etiam retardari, ipsum Johannem pronuntiamus per presentes habilem et idoneum ad ecclesiasticum beneficium cum curâ vel sine curâ obtinendum, secundum formam earum litterarum, et usque ad valorem et summarum in eisdem litteris apostolicis comprehensam, ideoque eidem clerico beneficium ecclesiasticum cum curâ vel sine curâ nulli aliunde jure debitum ad vestram, domine abbas et conventus, collationem vel presentationem spectans consuetum abolim clericis sæcu-

laribus assignari; siquidem civitate vel dioc. Trajecten. vacat ad præsens, cujus fructus, reditus et proventus summam seu valorem annuum in dictis litteris apostolicis contentum non excedat, cum omnibus juribus et pertinentiis suis conferimus et providemus, de eo investientes dictum clericum per nostram Bureta, præsentialiter de eodem, vosque dominum Abbatem et conventum ac omnes alios et singulos, quorum interest vel interesse poterit, et quos hujusmodi tangit negocium seu tangere poterit, quomodo libet in futurum primo, secundo, tertio peremptorie tenore præsentium requirimus et monemus, vobisque nihilominus in virtute sancte obedientie districte præcipiendo mandamus, quatenus infra sex dies, a præsentatione seu notificacione præsentium numerandos, vobis facta immediate sequentes, quorum duos vobis pro primo, pro secundo et reliquos duos preterito et peremptorio termino ac monitione canonica prefigimus, ac et assignamus, eumdem Johannem clericum vel procuratorem suum ejus nomine ad hujusmodi beneficium de quo sibi providendum juxta predictarum literarum apostolicarum tenorem sine difficultate qualibet recipiatis ac etiam admittatis, permittentes et facientes ipsum illius beneficii jurium et pertinentiarum ipsius pacifica possessione gaudere, sibique vel dicto ejus procuratori pro ipso de ipsius beneficii fructibus, redditibus, proventibus, juribus et obventionibus universis prout ad vos pertinet respondeatis et permittatis integre, et faciatis, quorum in vobis fuit responderi; quod si dictum beneficium de quo sibi providendum in ecclesia collegiata existat, eundem Johannem vel dominum ejus procuratorem, eodem nomine infra prædictum terminum, prout ipsius beneficii qualitas exigit recipiatis, seu recipi faciatis in canonicum et in fratrem cum plenitudine juris canonici et recipi prout ad vos pertinet ab aliis faciatis. Si vero nullum tale beneficium ad collationem vel praesentationem memoratam spectans in dictis civitate vel diocesi vacat ad præsens, nos simile beneficium cum cura vel sine cura nulli alio (?) de jure debitum in dictis civitate vel diocesi proxime (?) vacatur ad vestram, domine Abbas et conventus col-

lationem vel præsentationem spectans juxta summam seu formam in prædictis literis apostolicis annotatam nec non et beneficium etsi minoris valoris quam in eisdem apostolicis literis dicitur, extiterit, si illud infra unius mensis spacium postquam sibi de ipsius beneficii vacatione constiterit, dictus Johannes per se vel procuratorem suum acceptare noluerit et de quo sibi provideri noluerit post acceptationem h... collationi nostre imo verius apostolice eidem Johanni conferendum auctoritate prædicta expresse et specialiter reservamus, inhibentes et interdicentes vobis auctoritate prædicta, ac omnibus aliis quorum interest vel interesse potuerit, ne hujusmodi beneficium eidem Johanni per nos collatum seu conferendum, eidem ut præmittitur reservatum, alicui alteri quam dicto Johanni vel ejus procuratori pro eo conferatis vel provideatis de ipso aut ad ipsum aliquem alium præsentatis, seu admittatis vel recipiatis nec per alium vel alios in quantum vobis fuerit permittatis recipi vel admitti, donec de dicto beneficio ecclesiastico competenti eidem Johanni permissum extiterit juxta prædictarum literarum apostolicarum continentiam et tenorem. Nos enim quidquid contra promissa vel aliquod præmissorum a quorumque contigerit acceptari ex nunc declaramus irritum et inane. Quod si forte præmissa non adimpleverit aut aliquid in contrarium feceritis per vos vel alium seu alios, aut submissam personam vel mandatis nostris, literis imo verius apostolicis, non parueritis cum effectu, seu in aliquo contradictores fueritis vel rebelles publice vel occulte ex nunc prout extunc, dicta monitione canonica premissa vos dom. Abbatem et in omnes alios quoscumque tam dantes alteri quam recipientes dictum beneficium eidem Johanni, ut premittitur collatum vel et debitum aut sibi conferendum, ut premittitur, reservatum et in alios quoscunque contradictores et rebelles at impedientes perturbantes seu et molestantes ipsum in premissis seu aliquo premissorum ac impedientibus et perturbantibus et molestantibus ipsum dantes consilium, auxilium vel favorem publice vel occulte nisi a contradictione perturbatione, molestatione, impedimento, consilio, auxilio et

favore tunc infra prædictum terminum a die noticie computandum destiterint ex nunc, prout extunc, prædicta monitione canonica præmissa singulariter in singulos in his scriptis excommunicationis, in conventum vero suspensionis et in ipsius monasterium seu ecclesiam ejusdem nostras interdicti sententias promulgamus. Ceterum cum ad executionem hujusmodi negotii ulterius faciendam aliis diocesis negotiis in Romana curia prepediti, quoad præsens non possimus personaliter interesse, venerabilibus et discretis viris Præposito S. Johannis Trajectensibus Frederico de Dozeborch co-canonico nostro, Decano et Thesaurario Arnhemens., Decano Daventriens., Decano et Arnoldo filio Pelegrim Zutphaniens. Trajectens. dioc. ecclesiarum canonico, quibus et eorum cuilibet in solidum super executionem dicti mandati apostolici ac maxime tenore præsentium committimus vices nostras, donec eas ad nos duximus revocandas eis si quidem in virtute s. obedientiæ et sententias excommunicationis propterea quam in ipsos et eorum quemlibet, præmissa monitione canonica prædicta, fecerimus in his scriptis, si ea quæ eis et cuilibet eorum in hac parte committimus, neglexerint seu contempserint adimplere districte præcipiendo mandamus, quatenus ipsi vel aliquis eorum qui a dicto Johanne vel ejus procuratore fuerint requisiti seu requisitus, itaque in executione hujusmodi mandati alter alterum non expectet, ad vos dom. Abbatem et Conventum et alios quorum interest vel interesse poterit et ad quemlibet locum ubi fuerit oportunum et quoscumque alios quos viderint expedire, personaliter accedant et prædictas litteras apostolicas et hunc nostrum processum et omnia in eis contenta vobis legant et notificent seu ad vestram noticiam, et aliorum quorum interest sen intererit, deducant prout et quando ac quoties fuerit necesse et a dicto Johanne vel ejus procuratore fuerint requisiti, ac eundem Johannem vel ejus procuratorem suo nomine in corporalem possessionem ipsius beneficii per nos, si vacat, ad præsens ut præmittitur sibi collati virium et pertinentiarum ipsius inducant et defendant indnctum, vel si non vacat ad præsens beneficium hujusmodi sibi debitum

reservatum per nos ut prædicitur conferendum eidem cum vacaverit juxta modum, sibi vel dicto procuratori pro eo conferant et assignent. Et si hujusmodi beneficium sibi debitum in ecclesia collegiata existat, de quo sibi permissum est ut prædicitur, vel de quo sibi provideri contigerit, virtute dictarum literarum apostolicarum et hujus nostri processus eundem Johannem vel dictum ejus procuratorem prout ipsius beneficii qualitas exigit, cum plenitudine juris canonici recipi faciant in canonicum et in fratrem, sibique vel procuratori ino de fructibus, redditibus, proventibus, juribus et obventionibus universis ejusdem beneficii faciant integre responderi Et nihilominus omnia et singula nobis in hac parte commissa prout quando et quoties expediens fuerit, plenarie exequantur juxta traditam seu directam a sede apostol. nobis formam, ita tamen quod in præjudicium dicti Johannis nihil valeat attemptare, nec in processu per nos habito ac sententiis per nos latis aliquid irritare. In ceteris vero quæ præfato Johanni vel juri suo nocere seu derogare possent ipsis et cuilibet eorum potestatem omnimodam denegamus. Et si contingat nos in aliquo supra præmissis procedere, per hoc non intendimus commissionem nostram hujusmodi revocare nisi de revocatione hujusmodi in nostris litteris specialis et expressa mentio habeatur. Volumus insuper, ut quod per aliquem eorumdem subdelegatorum seu subexecutorum nostrorum inceptum fuerit per alium seu alios absque contradictione qualibet persequi valeat et finiri. Absolutione omnium et singulorum quæ præfatas nostras sententias vel earum aliquarum incurrerit nobis vel superiori nostro tantummodo reservata. Volumus antem has literas apostolicas et hunc nostrum processum penes ipsum Johannem vel suum procuratorem remanere, et non per vos seu aliquem vestrum contra ipsius Johannis vel sui procuratoris voluntatem sub penis dictis quolibet detineri. Mandamus tamen eidem Johanni et suo procuratori ut vobis dent copiam de præmissis, si eam petieritis et habere volueritis, vestris tamen sumptibus et expensis. In quorum omnium et singulorum testimonium præsentem nostrum processum per

Gabrielem not. infrascriptum scribi, legi et publicari mandamus et nostrorum sigillorum appensione jussimus communiri. Que si vetustate aut casu aliquo fortuito consumi contingat, vel corrumpi, huic tamen instrumento nostro publico adhiberi volumus plenam fidem. — Dat. et act. Avinioni in hospitio habitationis domini Lazarini executoris præfati sub anno nativitatis Dom. 1342, indictione decima, die XX Decemb. Pontificatus supradicti dom. nostri Papæ anno primo; præsentibus discretis viris Alberico dicto Houel de Embrica, Wilhelmo filio Stephani ecclesiæ de Embrica, Ywano (?) de Hommert et Johanne Pulitzen de Embrica clericis Traject dioc. testibus ad præmissa vocatis specialiter et rogatis.

(S) Et ego Gabriel de Vignali clericus Vercellensis dioc. publicus imperiali amtoritate notarius præsentationi dictarum litterarum apostolicarum ipsarumque receptioni, monitionibus mandatis collationi investituræ suarum (?) prolationi subdelegationi ac omnibus aliis et singulis, ut super leguntur, dum per ven. viros dominos Florencium et Lazarinium executores præfatos publica forma redegi, meoque signo consueto signari rogatus in testimonium præmissorum.

(Op perkam. met aangeh. zegel in rood was.)

III.

18 Mei 1351.

In nomine Domini Amen. Dudum sanctissimus in Christo pater et domius noster dom. *Clemens*, divina providentia Papa VI, causam appellationis negotii principalis, quæ vertebatur seu uti sperabatur inter *Johannem Caupo* de Zutphania, priorem parochalis ecclesiæ s. Martini Arnhemensis, Traj. dioces. ex parte una, et *Richardum de Erlope* monachum monasterii Promens., ordinis s. Benedicti Trevir. ac Abbatem et conventum dicti monasterii et omnes alios qui sua crederent interesse supra dicta ecclesia s. Martini et ipsius occasione ex altera, venerabili viro d. *Johanni de Blandiaco* utriusque

juris professori canonico Ebredinensi (Embrun) dom. Papæ Capellano et sacri palatii apostolici causarum auditori ad dicti Johannis Caupo principalis supplicantis instantiam audiendam et decidendam in fine debito terminandam commisit in omnibus dependentibus, emergentibus et connexis. Idemque dominus *Johannes* auditor ad instantiam ejusdem Johannis Caupo principalis principaliter pro se ipso coram eo in judicio comparentis fratrem *Richardum Erlope* ac Abbatem et conventum dicti monasterii Promens, principales præfatos imo omnes alios et singlos, qui sua putarent interesse, et coram . . . . seu procuratores ei qui essent in Romana curia pro eisdem ad procedendum et procedi videndum in hujusmodi causa, prout esset procedendum de jure, primo, secundo ac te tio et peremtorie per audientiam publicam literarum contradictarum domini nostri Papæ, ut moris est, citari fecit ad certos peremtorios terminos competentes cum dierum competentibus intervallis. In quarum citationum singulis terminis dicto Johanne principali principaliter pro se ipso comparente in judicio coram dicto dom. Johanne auditore et dictorum citatorum non comparentium contumaciam accusante eosque per eundem dom. Auditorem contumaces reputari postulante. Idem dom. Johannes auditor subsequenter ad ejusdem Johannis principalis instantiam fratrem *Richardum Erlope* principalem præfatum in Romana curia principaliter apprehensum ad respondendum quibusdam interrogationibus, pro parte dicti Johannis datis, citari fecit ad peremptorium diem certa et sibi sub penis excommunicationis inhiberi, quod de Romana curia non recederet quousque dictis interrogationibus respondisset. Subsequenter aut coram dicto domino Johanne auditore in judicio constitutis magistro *Johanne de Scontrudone* procuratore legitimo et procuratorio nomine Johannis Caupo principalis supradicti ex parte unâ, et fratre *Richardo Erlope* principali præfato principaliter pro se ipso ex alterâ. — Idem dom. Johannes Auditor eisdem procuratori et principali ad dicti magistri Johannis de Scontrudone procuratoris instantiam ad dandum et recipiendum libellum seu petitionem summariam in hac causa statuit peremtorium diem

certam, in qua die comparens in judicio coram præfato domino Johanne auditore, magister Johannes de Scontrudone procurator præfatus procuratorio nomine quo supra quemdam pro parte sua libellum seu petitionem summariam exhibuit, cujus tenor talis est. Coram vobis vener. viro dom. *Johanne de Blandiaco* dom. P. P. capellano ejusque sacri palatii causarum etc. ac partibus infrascriptis ab eodem dom. P. P. auditore specialiter deputato proponit procurator dicti Johannis Caupo de Zutphania Rectoris parochialis eccl. S. Martini Arnhemiensis Traject. dioc. contra abbatem et conventum monasterii Prum. ordinis S. Benedicti, nec non Richardum de Erlope monachum dicti ordinis, et omnes alios, qui sua putaverint interesse conjunctim vel divisim et quamlibet personam legitime intervenientem pro ipsis seu aliquo eorumdem, et dicit quod licet ipse Johannes dictam parochialem ecclesiam S. Martini tunc vacantem spectari ad collationem seu præsentationem dictorum Abbatis et Conventus legitime acceptaverit auctoritate gratiæ Apostolicæ sibi factæ per dominum Clementem Papam VI de beneficio ecclesiastico cum cura vel sine cura spectans ad collationem seu presentationem Abbatis et Conventus prædictorum communiter vel divisim, et sibi fuit et sit debite provisum de eadem, tamen dicti Abbas et Conventus nec non Richardus ipsum Johannem impediverint et impediunt et fecerunt et faciunt de facto, quo minus acceptatio et provisio prædicte suum debitum sortiri fuerunt et sortiantur effectum, et quominus idem Johannes fructus, reditus et proventus percipiat ex eadem dictus Richardus ipsam ecclesiam occupavit et occupat et se in ipsam intrusit et procuravit intrudi, et propter præmissa tam nomine ipso quam nomine dictorum Abbatis et Conventus licet male et frivole ad sedem apostolicam appellavit. Quare petit dictus procurator per vos dom. Auditorem et vestram sententiam diffinitivam pronunciari, decerni et declarari dictam ecclesiam eidem Johanni fuisse et esse debitam et ad ipsum pertinuisse et pertinere de jure, dicens quod acceptationem et provisiones fuisse et esse canonicas debite fuisse et debere sortiri effectum, dictumque Richardum ad occu-

pationem et detentionem dictæ ecclesiæ amovendum fore et per vos amoveri ac ipsi Richardo nec non Abbati et Conventui prædictis et cuicunque alii illicito detentori supradicta ecclesia nec non impedimentis et molestatoribus prœdictis perpetuum silentium imponi, nec non pro parte Abbatis & Conventus ac Richardi prædictorum fuisse et esse male et frivole appellatum cet. al. et supra præmissis fieri justitiæ complementum. Et hæc petit dictus procurator conjunctim et divisim omni jure modo et formis quibus melius petit etiam officium vestrum implorando cum fructibus et qui percipi potuerunt damnis et interesse et expensis factis et potestas de faciendis et fructibus percipiendis, salvo suo jure addendi, corrigendi, mutandi etc. Post cujus quidem libelli s. petitionis summariæ exhibitionem idem dictus Johannes auditor magistrum *Gerardum Foeck*, procuratorem fratris Richardi principalis præfati ab eodem fratre Richardo apud acta ad et totam hujus causam prosequendam constitutus addicti magistri *Johannis de Scontrudone*, procuratoris instantia ad deliberandum et jurandum ac deliberari et jurari videndum super dicto libello et in tota hujus causa de calumpnia et de veritate dicendi cum omnibus capitulis in calumpnia juramento contentis, vel dicendum causam rationabilem, si quam habet, quare hoc fieri non debet, citari fecit per quemdam dominum Papæ cursorem ad tertium peremptorium terminum competentem. In quo termino per magistros Johannem de Scontrudone procuratorem procuratorio nomine quo supra et *Gerardum Foeck* dicti fratris Richardi ac Abbatis et conventus monasterii Promensis prædictorum procuratorem per magistrum *Warnerinum de Westvalia* procuratorem legitimum eorumdem dom. Abbatis et conventus monast. Promens. apud acta et ad totam hujus causam persequendam legitime substitutum procuratorio nomine eorundem fratris Richardi ac Abbatis et conventus coram eodem D. Johanne auditore et in judicio constitutos super dicto libello, lite legitime contestata ac super eo et in tota hujus causa de calumnia et de veritate dicenda cum omnibus capitulis in calumnia juramento contentis ad

sancta Dei Euangelia per eos et eorum quemlibet in manibus ipsius D. auditoris tacta, corporalibus praestitis juramentis. Idem D. Johannes auditor procuratoribus ipsis ad ponenda et articulanda ac poni et articulari videndum in hujus causa duxit peremptorium terminum statuendum. In quo termino per magistros Johannem de Scontrudone ac Gerardum Foec procuratores praefatos, quibus supra nominibus, coram D. Joh. auditore in judicio comparentes ac nonnullis positionibus et articulis exhibentes. Idem D. Johannes auditor positionum et articulorum copiam procuratoribus .... eis ad respondendum positionibus ipsis in quantum positiones et dicendum contra eosdem in quantum articuli existebant certum praefixit peremptorium terminum condecenter. In quo termino per magistros Johannem et Gerardum procuratores praefatos, nominibus quibus supra, aperit in judicio coram dicto D. Johanne auditore, certis contra positiones et articulos hinc inde datis exceptionibus; idem D. Johannes auditor deinde M. Johannem procuratorem praedictum ad replicandum, si replicare voluisset contra hujus exceptiones partis adversæ citare fecit per quendam D. P. P. cursorem ad peremptoriam etiam diem eundem terminum ad replicandum etiam contra exceptiones partis adversae si replicare vellet, eidem M. Gerardo nihilominus statuendo. In quo termino per M. Gerardum, procuratorem praefatum, nominibus quibus supra coram dicto D. Johanne auditore in judicio constitutum certis contra dictas exceptiones partis adversae datis explicationibus, idem D. auditor ad ejusdem M. Gerardi procuratoris instantiam M. *Johannem de Scontrudone*, procuratorem praefatum ad declarandum et declarari videndum articulos quos partes ipsae hinc inde declarare vellent in hujus causa per quemdam D. Papæ cursorem citari fecit ad certum peremptorium diem competenter eandem diem ad ejusdem actum dicto magistro Gerardo procuratoris præfigendo. In qua die per MM. Johannem et Gerardum procuratores præfatos quibus supra nominibus constitutos in judicio coram dicto D. Auditore certis ad eorum articulos hinc et inde datis declarationibus, idem D. Auditor

deinde eundem M. Johannem ad praefati magistri Gerardi procuratoris instantiam ad dicendum et proponendum quidcunque contra hujus declarationes partis adversae dicere et proponere vellent per quemdam D. praecursorem citari fecit ad certum peremptoriam diem certam, eandem diem ad eundem actum prefato M. Gerardo statuendo. In qua praedictos MM. Gerardum & Johannem procuratores, quibus supra nominibus coram dicto D. Auditore in judicio comparentes, quibusdam contra dictas exceptiones hinc inde datis replicationibus, idem D. Johannes auditor ad petitionem et instantiam dicti M. Gerardi in hujus causa inhibuit ut est moris. Et deinde ad praefati M. Gerardi procuratoris quibus supra nominibus coram eo in judicio comparentis instantiam M. Johannem de Scontrodunone procuratorem prefatum ad producendum et produci videndum omnia instrumenta, litteras, acta, jura et munimenta, quibus partes ipsae uti vellent in hac causa, salvo jure remissionis ad partes si de jure foret concedenda et plenius extradendi positionibus, hinc inde quibus esset de jure respondendum, per quemdam D. Papæ cursorem citari fecit ad certum peremptorium terminum condecenter quae ad actum hujus eidem M. Gerardo statuit et præfixit. Subsequitur autem productis ultro coram eodem D. Johanne Auditore praedicto procuratores hinc inde nonnullis instrumentis, literis, actis, juribus et munimentis, quibus partes ipsae uti intendebant in hac causa. Et postmodum per Johannem Caupo principalem præfatum principaliter pro se ipso coram dicto D. Johanne auditore in judicio constitutum de calummia et veritate dicenda in hac causa ad mandatum dicti D. Auditoris ad sancta Dei Euangelii par eum tacta corporali præstito juramento. Et deinde ad positiones partium corde factis et datis nonnullis infusionibus (?) hinc et inde idem Johannes Auditor ad instantiam *M. Arnoldi de Scontrudone*, procuratoris, procuratoris nomine Johannis Caupo principalis prefati ad videndum et audiendum poni hujus causam in relationibus publicis super pertinentia et impertinentia articulorum hinc inde datorum in causa ipsa eidem M. Arnoldo ac dicto M. Gerardo Foeck

procuratoribus coram eo in judicio constitutis, singulos dies relationum, quousque in causa ipsa relatum esset pro termino peremptorio statuit et præfixit. Postmodum vero per eundem D. Auditorem in hujus causa relato fideliter, ut est moris, et per utrumque dictarum partium in ea solemniter allegato, idem D. Johannes auditor subsequenter, ad præfati M. Gerardi procuratoris procuratorio nomine, quo supra, coram eo in judicio comparentis instantiam, M. Arnoldi de Scontrudone procuratorem partis adversæ præfatum ad concludendum et concludi videndum in hujus causa vel dicendum causam rationabilem, quare hoc fieri non deberet, per quemdam D. Ppae cursorem citari fecit ad certum peremptorium terminum competentem. In quo termino Johanne Caupo principali principaliter pro et ipso citra revocationem procuratorum suorum et Gerardo Foeck procuratore praefatis nominibus quibus supra constitutis in judicio cum dicto d. Johanne auditore ac per eundem Johannem Caupo principalem ad impediendum hujus conclusiones, productis quibusdam apostolicis et aliis literis, instrumentis, — idem d. Auditor hujus productorum copia — Mr°. Gerardo procuratori decreta et ad dicendum contra, si dicere vellet, et nihilominus procuratoribus ipsis ad concludendum — statuit peremptorium — diem. In qua die comparentibus in judicio — coram — dicto Johanni auditore — Gerardo Foeck et Joh. de Scontrudone, — quibusdam contra producta partis adversae factis exceptionibus — magister Gerardus pro parte sua petitionem exhibuit, cujus tenor talis est: Procurator — Abbatis et Conventus, nec non fratris Richardi monasterii S. Salvatoris Prumensis — rectoris parochialis ecclesiae Arnhemensis — petit — per vos — D. Johannem de Blandiaco auditorem in hac causa pronunciari diffinitive, — acceptionem et provisionem per Joh. Cauponem fuisse nec esse canonicas et minus legitime factas; et pro parte dicti Richardi — bene — appellatum, praefatosque Abbatem etc. — ab impetitione dicti Joh. Caupo absolvendos fore, — et Johannem in expensis. — condemnari. — Post cujus quidem petitionis oblationem idem — Johannes auditor ad audiendam diffinitivam sententiam certum statuit terminum

competentem. — Subsequenter — constitutus in judicio — Johannis Caupo — quandam a conclusione supra dicta appellationem interposuit, cui appellationi — Joh. auditor dixit ob sedis apostolicae reverentiam deferendum. Deinde vero praefatus D. noster Pp. — ad procuratoris Johannis Caupo supplicationis instantiam, nobis *Thome Fastolf* legum doctori, archidiacono *Wellensi*, capellano suo — et apostolici palatü causarum auditori quaedam per ipsius D Papae cursorem supplicationis seu commissionis cedulam praesentari fecit, cujus tenor talis est." Supplicantibus „verbis procuratoris D^r^. Richardi de Erlope, rectoris parochia„lis eccl. Arnhemens. — nec non — Abbatis et Conventus „mon. Prom. quod attinet causam appellationis pro parte Joh. „dicti Caupo a quibusdam confictis gravaminibus interpositae „illatis — per ven. *Joh. de Blandiaco* S. pal. auditorem in „causa quae cet. — In fine haec verba: Audiat mgr. Thomas et „justiciam faciat." — Qua quidem commissione nobis — ac per Joh. Cauponem, nobis productis duabus litteris, — nos ad ejusd. Joh. principalis instantiam magistrum *Andream de Groninghen* substitutum ut dicebatur a M. Gerardo Foec supradicto ad dicendum quidquid — proponere vellet — citari fecimus — ad — diem certam. Postmodum autem eodem m. Andrea de Groninghen substituto comparante in judicio coram nobis ac per eum de substitutione sua per quoddam instrum. publ., ut prima facie videbatur fide facta, ipsoque Andrea dicente et protestante partem suam expirasse, et quod non tenebatur amodo comparere in hac causa. Nos deinde ad instantiam dicti Joh. Caupo principalis — coram nobis in judicio comparentis praefatum M. Andream de Groninghen procuratorem per quendam d. P. P. cursorem nec non fr. Richardum Erlope ac Abbatem et conv. monast. Promens. — in Romana curia — per dictam audientiam publicam litterarum contradictarum D. n. P. P. ad videndum revocari conclusionem superius dictam per d. Joh. de Blandiaco, — sententiam in hujus causa, vel dicendum — quare non debeat revocari, — citari fecimus ad terminum. — In quo termino M°. *Guillielmo* Parisiensi in Romana curia procur. — nomine

Joh^is^. Caupo ab eo; caet. — dictorum citatorum non comparentium contumaciam accusante eosque contumaces reputari et in eorum gratiam conclusionem aliam in hujus causam sententiam — revocari postulante. — Nos dictos citatos non comparentes licet debite expectatos reputantes quod ad actum hujus merito contumaces in eorum contumaciam hujus conclusionem pro majori informatione nostra habenda duximus revocandam. — Et deinde ad ej. M. Guilielmi Par. instantiam M. Andream de Groninghen procuratorem — nec non fr. Richardum ac Abbatem & conventum — in curia citari fecimus — (post iteratam citationem). — Subsequenter comparentibus in judicio coram nobis Mis Andrea de Groninghen, procuratore fratris *Nicolai Ridder* nunc Rectoris, ut dicebat, parochialis ecclesiæ Arnhem, de mandato suo — ex parte una; — et M^o^. Guill. Paris proc. ex altera, eoque M. Andrea petente assignari terminum dicto M^o^. Ger^o^. Paris ad dicendum. — — — Nos igitur Thomas Auditor, præfatis visis cæt. — Christi nomine invocato pro tribunali sedentes et habentes præ oculis solum Dominum, de Dominorum nostrorum coauditorum consilio et assensu in his scriptis per hanc nostram diffinitivam sententiam pronunciamus, decernimus ac declaramus dictam ecclesiam eidem Johanni fuisse et esse debitam, et ad ipsum pertinuisse et pertinere de jure, dictasque acceptationem et provisionem fuisse et esse canonicas, debite fuisse et debere sortiri effectum et quemcunque illicitum detentorem ab occupatione et detentione dictae ecclesiæ amovendum fore, et ipsum in quietum possessum movemus, nec non Abbati et conv. prædictis et cuicunque alii illicito detentori super dictam ecclesiam nec non impedimentis et molestationibus praedictis perpetuum silentium imponimus, — etiam pro parte Abbatis Convent. ac Ricardi — fuisse et esse male et frivole esse appellatum — condemnantes — in persona M. Andreæ de Groninghen — in fructibus ex dicta Eccl. — a tempore litis motæ perceptis, nec non in expensis — per Johannem legitime factis, quorum expensarum taxationem nobis reservamns. — In quorum cet. — præsens publ. instr. nostr. sentent. conti-

uentis scribi et per Thomam de Bockingh clericum Condom. dioc. nost. nostrum — publicari mandamus — — 1351. Indict. IV, die Mercurii 18 mens. Maji, præss. discretis viris Mis. Gerlaco de Doerinc in R. C. procuratore, Hugone Raembaldi Richenen., Thoma de Howe de Gepynghem Norwic. dioc. ac Carlino quondam Lafranchi Siccapajo de Curiis clericis not. publ. dicti Thomæ And. scribis.

Signum est: *Boeck* (liber) et *King Corona* cum sigillo.

IV.

25 Juni 1352.

Dit stuk behelst een beroep in causa Joannis Caupo ingesteld door Nicolaus dictus Rydder, facto in het bezit van het pastoorsambt te Arnhem, door Oliverius de Cerzeto, deken van de kerk van den heiligen Hilarius te Poitiers, 's pausen kapelaan en *contradictarum literarum auditor* (een beambte aangesteld tot het aannemen van acten van beroep) door Gulielmus Parisiensis als gevolmagtigde van Johannes Caupo, en door Henricus de Weyda deken van de hoofdkerk te Utrecht, (Zie Hoynck van Papendrecht, *Anal. Belg.* III p. I. p. 172) tegen de tot dus ver uitgesproken vonnissen.

V.

24 Mei 1353.

Acte, waarbij Bernardus Hugo's zoon de Cardalhato, praecentor van de kerk te Vicenzia, 's pausen kapelaan en *causarum audiendarum auditor* het vonnis uitgesproken door Thomas Wastolf bevestigt en den in het gelijk gestelden Johannes Caupo 35 goudguldens toewijst op zijne beëedigde verklaring van gemaakte kosten.

VI.

23 December 1353.

Brieven, executoriaal gerigt „universis fratribus et dominis Treverens. Colon. Leodiens. Trajectens archiepiscopis et episcopis, et Praepositis, Decanis, Subdecanis, Cantoribus, Thesaurariis, Scholasticis et Capitulis singulisque canonicis ecclesiarum quarumcunque collegiatarum, Plebanis, Viceplebanis, Prioribus, Curatis, Subcuratis, Pastoribus et eorum loca tenentibus, Prioribus, Conventibus, quorumcunque Monaster. Monasticis, — Capellanis, diaconis, sub-diaconis — judicibus, advocatis, dapiferibus, administratoribus, gubernatoribus, — castrorum villarum et fortalitiorum dioc. Traject. etc. etc. et Abbati & Conventui monast. S. Salvatoris Prumenis — S. Benedicti, et Nicolao Ridder monacho dicti monaster. ac omnibus subditis Prochianis eccl. S. Martini in Arnhem — — Jacobus de Dencio, decretorum d^r., Sacrista, eccl. Avinion. executor."

Bij deze brieven wordt de uitvoering van de ten voordeele van Caupo geslagen vonnissen opgedragen aan de geestelijken S. Castoris et S. Florentii te Koblenz, aan die van de H. Dionysius-, Johannes- en Paulus-kerken te Luik, te Zutfen, te Arnhem, aan de dekens, scholastici, thesaurier en officialen te Munster, alsmede aan den eerwaardigen Helmich de Moylant, Henrik de Hassele, Christiaan de Elst, kanunnik te Luik, alsmede aan de geestelijken in Andernake, S. Martini, S. Albani, S. Columbae, S. Brigittae, S. Laurentii, S. Petri, S. Joh. Baptistae te Keulen, S. Mariae Daventriens, in Warnsveld, in Almen, in Lochem, in Gohre, in Ootmarsem, in Hussen, in Brummen, in Vorse, in Dunen, Traj. dioc. ecclesiarum rectoribus, clericis, tabellionibus per dioc. Trever. Colon. Leod. Traject. et Monaster. — Binnen zes dagen na requisitio executorialis, met uitsluiting van den zich tot die kwaliteit aanmatigenden Nicolaus, hebben zij betaling te vorderen van 156 florenos aur., voor kosten en als wederregtelijk genoten kerk-inkomsten, van het begin van het proces af. Gegeven te Avignon, in het paleis van Bertrand, bisschop

van Salinen en kardinaal, ter presentie van Cornelis de Wintrade kanonik van S. Bartholomeus te Luik, van Arnoldus Grawe, rector van de kerk de Capella te Luik, en van Johannes Moliart, cler. Traject.

VII.

18 Jan. 1355.

Arnoldus van den Grunchius curatus eccl. de Ammers; Johannes de Hokelem, physicus; Jacobus Ridder et Hermannus die Scriver — in causa inter Abbatem et Conventum ac singulares personas mon. S. Salvatoris Prumiensis ord. S. Bened. Trevir. ab una, et Johann. dict. Caupo de Zutfania rectorem eccl. Arnhem., super fructibus et expensis taxatis arbitri, arbitratores et amabiles compositores, sub pena quingentorum aureorum scudatorum etc. Pronunciamus quod praef. Abbas et Conv. domino Joh. Caupo pro expensis et fructibus perceptis dabunt 360 bona scudata aurea legalia et dativa:

prox. festo Joan. Bapt.	30 scudata.
festo omn. S. S.	60.
infr. Octav. Pentecostes	60.
fest. omn. S. S.	60.
Oct. Pentec.	60.
Omn. S. S.	60.
Oct. Pentec.	30.
	360.

Super solutione dictorum — infra hinc et proxim. fest. Assumptioni dabunt cautionem.

Amicabilis compositio. (Zoo leest men in dorso.)

VIII en IX.

Avignon 5. Id. Nov. 1355. (9 Nov.)

Bulla Innocentii VI.

Dilectis filiis Arnhem. etc. decanis et *Willelmo de Zyle*,

canonico maj. eccl. Traject. (*Wilhelm. de Zylle* decanus S. Petri Traj. a° 1380. HOYNCK v. PAP. III. 1. p. 228.)

Aangezien Jacobus de Westerwoert, priester van S. Lutgheri in Doorenspijc, in eigen naam, et Joh. Caupo door Johannes de Westrenen cleric. Traject., hebben verklaard de kerkambten, die zij in het bisdom van Utrecht bedienen, met elkander te willen verwisselen en zij hunne bedieningen beiden hebben nedergelegd in handen van broeder Stephanus, aartsbisschop van Toulouse, 's pausen kamerheer; zoo wordt daarop door den paus de noodige goedkeuring verstrekt.

X.

Executoriale brieven voor N°. 8 en 9, hierin woordelijk overgeschreven, afgegeven door Willem de Zile (van Zijll) kanunik van Utrecht, en uitgevaardigd te Avignon in palatio apostolico P. P. nostri, maandag den 14en Decemb. 1355 horâ tertiâ vel quasi, met behulp van Engelbertus Scubelinus notaris: getuigen Arnoldus van Nijmegen en Henricus gezegd Bitter uit Emmerik.

Daaraan is gehecht een cedel van executie namens Arnoldus de Herten, curatus van de kerk te Nyenkerke, 10 Jan. 1356.

TIJDREKENKUNDIGE OPGAVE

VAN

EENIGE OORKONDEN BETREFFENDE HET ADELLIJK JUFFERENSTIFT TE ELTEN.

Wijlen de hoogleeraar N. C. KIST heeft, in het tweede deel van zijn *Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland* (Leid. 1854), het belangrijk *Necrologium en Tinsboek van het adellijk jufferenstift te Hoog-Elten* uitgegeven. Vooraf gaat een zeer lezenswaardig overzigt van de lotgevallen der beroemde abdij, waarop in deze *Bijdragen*, eerste serie, dl. X, *Boekbesch.* bl. 67, reeds de aandacht gevestigd is. Op bl. 58 weêrspreekt de hoogleeraar de toen verbreide meening, dat n.l. bij de verwoesting der abdij in 1585 alle oude oorkonden der stichting door de Hollandsche (?) soldaten vernield zouden zijn. Het best bewees hij dit met de uitgave van de beide bovengenoemde, door hem in 1842 te Emmerik aangekochte stukken [1], die meer dan al het andere geschikt waren om een denkbeeld te geven van het aanzien en de rijke bezittingen der abdij en ons een blik te gunnen in het, zij het dan ook grootendeels wereldlijke, leven en streven der stiftsjufferen van dien tijd.

Een gelukkig toeval stelde mij l.l. zomer in staat, een 70tal tot dusver onbekende oorkonden aangaande die abdij aan ons provinciaal archief toe te voegen. Ze loopen over

---

[1]) Tot ons leedwezen vernemen wij, dat beide deze belangrijke oorkonden bij de verkooping van 's hoogleeraars boekerij niet hier te lande gebleven, maar voor den vreemde, voor Rusland (!) aangekocht zijn.

de jaren 1348 tot 1785; 't zijn meest oorspronkelijke stukken of autentieke afschriften, op perkament en papier, en alle dragen zij de sporen van verwaarloozing; sommigen zijn zelfs geheel onleesbaar en van de zegels beroofd. Vanwaar ze in mijne handen kwamen — ik weet het niet; maar niet zonder grond vermoed ik, dat op Geldersch grondgebied nog meerdere stukken, die tot het archief dezer abdij behooren, worden bewaard. De plunderaars van 1585 hebben niet alle stukken medegenomen of vernield.

Ofschoon nu de oorkonden, wier korten inhoud ik hier mededeel, niet gezegd kunnen worden van overwegend belang te zijn, of zóó dat de geschiedenis der abdij er als 't ware mede gereconstrueerd zou kunnen worden, — zoo hoop ik toch, dat men de mededeeling niet zonder nut zal achten. Want vooreerst zal hier menige bijzonderheid aangaande het openbaar en bijzonder leven der stiftjuffers nader aan het licht komen, en vooral de verhouding der abdissen tot het haar onderworpen drostambt vóór de vereeniging met de Pruisische monarchie, en ten andere hoop ik, dat deze mededeeling hen, wier namen ik niet noemen durf, mag aansporen om de onder hen berustende stukken insgelijks bekend te maken, — steenen tot opbouw van de geschiedenis dezer voor ons land altijd merkwaardige stichting.

Vele stukken, die van minder geschiedkundig belang of reeds van elders bekend konden zijn, laat ik geheel achterwege.

1384, 24 Febr. *Int jaer ons Heren duysent dryehondert ende vyer ende tachtentich, op sente Mathias auont des heylighen apostels.* Johan Mompelier en Katharina zijn vrouw bekennen van vrouw Elze van Holtzate, abdis der wereldlijke kerk van Elten, gepacht te hebben haren hof te Arnhem, voor 18 mud rog, 18 mud garst en 18 mud haver.

Oorspronkelijke perkamenten brief, waarvan het zegel verloren is. Zie over deze belangrijke bezitting het *Tynsboek*, in KIST, a. w., bl. 144.

1404, 5 Oct. *Int jaer ons Heren dusent vierhondert ende vier, des sonnendages nae sunt Michielsdach.* Gijsbert heer van Bronkhorst ruilt met Lucia van Kerpen abdis der wereldlijke kerk van Elten, Vrederinc een hoorig man, tegen Gerit Apeldoren, die der abdij ten volschuldigen regte toebehoorde.

Oorspronkelijke perk. brief, thans zonder zegel.

1415, 21 Febr. *Int jaer ons Heren dusent vierhondert ende vijfthijen, des donredages in der vasten na Inuocauit.* Hebel Aernts dochter van Halminchuusen bekent, dat de vrouwe van Elten haar om Gods wil van de hoorigheid ontslagen heeft, mits zij een geestelijke vrouw en zonder man of kinderen echt of onecht blijve, zullende zij in het tegenovergestelde geval tot de hoorigheid terugkeeren. Bij gebrek van eigen zegel, bezegeld door Johan de Lew, cureit der kerk te Harderwijk.

Oorspr. perk. brief; het zegel verloren.

1422, 5 Maart. *Anno Dom. millesimo quadringentesimo vicesimo secundo, feria quinta post dominicam Inuocauit.* Otto van Bronkhorst heer tot Borclo bekent aan Lucia van Kerpen abdis te Elten overgegeven te hebben Berend ten Westendarpe van Zillevold, zijnen volschuldigen, heerachtigen eigen man, in ruil voor Evert Kortoer, een hoorig man van Elten.

Oorspr. perk. brief; het zegel ontbreekt.

1466, 25 Maart (?). *In den jaere ons Heren dusent vierhondert sess ende . . . . dach annunciatio.* Overeenkomst tusschen Willem van Egmond broeder tot Gelre en Agnes van Bronkhorst abdis te Elten, waarbij de laatste voor een gedeelte afstand doet van haar ouderlijk versterf en daarvoor beveiligd zijn zal in den oorlog tusschen heer Willem en Adolf zoon tot Gelre, zoo voor haar zelve als voor haar gesticht, ambt- en dienstluiden.

Oorspr. brief op perk. Met dezen brief is gehandeld als met het daarin besproken verdrag; beide werden geschonden en verscheurd. De abdij had veel te lijden in den oorlog en weinige jaren later werd zij van Gelderland afgescheurd en als gevolg der onwettige verpanding van Gelderland door hertog Arnold aan Karel den Stoute, door dezen aan Kleef toegewezen.

1509, 10 Febr. *Datum in oppido nostro Bruxellensi die decima mensis Februarij.* Keizer Maximiliaan bevestigt, op verzoek van Elisabeth van Duynen abdis van het klooster St. Vitus te Elten, alle voorregten, vrijheden en schenkingen, welke het klooster van zijne voorgangers ontvangen heeft. Gevidimeerd in 1560 door het kapittel der kerk te Emmerik.

Afschrift op papier.

1519, 2 Jan. *Vp Sonnendach post circumsicionis Dom. anno etc. negenthien.* Peter Bott getuigt, dat hij op 's Heeren versnijdingsdag l.l. te Elten op den berg gekomen was en van de vorstin en vrouwe Veronica van Ryckenstein abdis begeerd had, dat zij het leenboek voor hem zou openen; dat hij op hare weigering naar Gerit van Benthum's wijnhuis gegaan was en daar in het bijzijn van vele goede lieden met onbillijke scheldwoorden op de eerw. vrouwe gescholden had, zeggende dat zij een oneerlijke schandelijke vrouw was en allen die het met haar hielden, en dat hij het bewijzen en haar onteeren en beschamen zou; dat Gijsbert van Heerde daarop een einde aan het gelag gemaakt en alles aan de eerw. vrouwe verteld had; dat deze hem met reden ten regte gedaagd had, zeggende om geen 3000 gl. zulken smaad van iemand te willen verdragen; dat hij, Peter, zijn onregt erkende en de scheldwoorden herroept en als logen en versierde woorden weder in den hals gestoken heeft; dat twee zijner vrienden, Gerrit van Benthum en Jasper Ridder, de zaak met de vorstin hebben bijgelegd, mits hij tegen beloken Paschen op den berg betale 50 enkele keurv. Rijnsche guldens onder borgstelling en verband van leisting met een paard binnen Arnhem, Harderwijk of Amersfoort. De handeling geschiedde ten overstaan van Evert van Lennep drost, Berend van Hoevel e. a. en de brief was door Peter en zijn beide vrienden bezegeld.

Oorspr. perk. brief; de zegels zijn verloren.

1526, 3 Maart. *Datum Rome apud Sanctum Petrum etc.* Paus Clemens VII bevrijdt Veronica abdis van het klooster te Elten van de gevolgen van een ban en geestelijk interdict en vergunt haar het regt om bij vacature een wereld-

lijken leerpriester aan te stellen, daarmede opheffende een besluit van zijnen voorganger paus Eugenius.

Afschrift op papier; het begin ontbreekt. De brief spreekt van „ad dictam scholastriam presbyterum secularem instituere, qui apud ipsam personaliter resideat et dictas puellas in canonissas eiusdem ecclesie pro tempore receptas in cantu et cerimonijs ejusdem ecclesie instruat et informat aliaque eiusdem scolastrie onera supportet." Verg. KIST, a. w., bl. 46.

1565—1570. Brieven van Magdalena gravin van Wied abdis van het stift Elten, waarbij zij sommige personen van de hoorigheid ontslaat, en aan anderen vrijheid geeft, renten in hunne leengoederen te vestigen.

Vijf minuten op één blad papier.

1578. Punten, welke op eene buitengewone kapittelvergadering behandeld zijn, nadat de stiftsdames ten gevolge van den krijg verdreven geweest waren, — over den terugkeer in de abdij, het herstel der godsdienstoefeningen en het toekennen der presentiegelden.

Minute op papier.

1628, 20 Maart. Frederik Hendrik prins van Oranje geeft een sauvegardebrief voor het stift van Elten met al zijn dorpen, huizen, wildbanen, bosschen enz., ook des stifts behuizing genaamd de Alpen.

Oorspr. get. en bezeg. brief op papier.

1661, 16 Mei. Maria Sophia abdis van het vorstelijk en keizerlijk stift Elten, van het hooggraaflijk stift Vreden, en van het adellijk vrijwereldlijk stift Borghorst, geb. gravin van Salm-Reifferscheid, vrouwe van Bedburg, Dijck, Alffter en Harkenbroek, stelt Henrik van Spitall aan tot drost van het ambt Elten, daarbij zijnen werkkring omschrijvende.

Oorspr. get. en bezeg. stuk op papier.

1664—1676. Uittreksels uit de protokollen van het kapittel te Elten in de gen. jaren, betreffende het herbouwen van de kerk en stiftsgebouwen, het herstel der godsdienstoefeningen, het vervullen der kerkelijke pligten door de kanoniken en vikarissen en de schadeloosstelling aan dezen

te verleenen wegens door hen in den krijg geleden verlies.

Afschrift op papier, met vele onbekende bijzonderheden. De gebouwen werden eerst in 1677 voltooid.

1675, 10 Jan. Maria Francisca abdis te Elten begiftigt als collatrix, en op voordragt van Frans Willem graaf van Salm-Reifferscheid als patroon, Anna Ernestine gravin van S.-R. scholasterin te Essen met de inkomsten der bloedprebende, die door het overlijden van Sidonia Elisabeth gravin van S.-R. chanoinesse te Elten en dechantin te Vrede, was opengevallen.

Minute. De prebende was door de vorige abdis Maria Sophia gesticht. Zie KIST, a. w. bl. 58.

1685. 27 Maart. Maria Francisca abdis te Elten vraagt vergunning van den apostolischen nuntius tot het verkoopen van een goed op de Veluwe, dat in een niet-katholijk land gelegen, moeijelijk te beheeren was.

Oorspr. stuk op papier. De vorige abdis had bij paus Clemens IX de onmiddellijke onafhankelijkheid der abdij van den pauselijken stoel bewerkt, haar dus losmakende van den Utr. bisschop.

1686, 24 Oct. Pastoor en kerkmeesters te Zevenaar verzoeken de abdis te Elten, om den kanonik Ten Broecke met de sacellanie te Zevenaar te begiftigen, tot zoo lang dat een der leden van de familie des stichters, die nu te Munster studeren, tot de bediening bekwaam zal zijn.

Oorspr. stuk op papier. Toen in 1665 de gereformeerden de inkomsten der kapellanie aan zich getrokken hadden, was deze sacellanie door Johan Michels gesticht en met een jaarlijksch inkomen van 100 rijksdaalders beschonken.

1690. Ontwerp van een nieuwe verdeeling der kleine presentiegelden, door de abdis Maria Francisca aan het kapittel ter overweging aangeboden.

Oorspr. stukken.

1720, 1721. Aanteekeningen van het verhandelde op eenen geërfdendag te Elten, tot het vinden van middelen om het restant der schatting aan den koning van Pruissen te voldoen, die deze gelden, in weerwil van den grooten brand, welke de plaats onlangs geteisterd had, bleef invorderen, des noods

door militaire executie. Voorts om een houtvlot uit Duitschland te laten komen tot timmeren der verbrande woningen; om deze voor het eerst van pannen te voorzien; om in Neder-Elten steenstraten te laten maken e. a. z.

Oorspr. stukken.

1723, 3 Maart. Bernardina Sophia geboren gravin van Oostfriesland, abdis te Essen, proostin te Vreden en kosterin te Elten, verklaart geschonken te hebben een kapitaal van 300 rijksdaalders, om uit de renten de onkosten te dekken, dat twee personen bij sneeuw en winterweder uit Neder-Elten, naar Hoog-Elten kunnen opkomen, om daar te overnachten en de dienst bij de koralen te verrigten.

Afschrift, met bijlagen.

1727, 21 Sept. De gemeente te Elten verzoekt van de abdis vergunning, dat de religieuse penitenten recollectinen uit Heinsberg, welke orde geen anderen eigendom hebben mogt dan het land tot haar kloosterbouw, in het stiftsdorp aldaar een klooster zouden mogen bouwen.

Oorspr. stuk.

1785, 7 Oct. Maria Walburgis abdis-vorstin te Elten roept hare leenmannen en vasallen op, om hun leeneed te vernieuwen, hun leenen te komen verheffen en hunne verschuldigde heergewaden te voldoen.

Gedrukt plakaat.

Afbeeldingen van het groote zegel der abdij, van het kapittel-zegel van St. Vitus, en van die der abdissen Maria Sophia en Maria Francisca.

Fraai get. op papier. De beide eerste verschillen eenigzins van die bij KIST, a. w. bl. 58; drie andere komen daar niet voor.

Afbeelding van de huldigingsmunt, geslagen bij gelegenheid dat Elten, Essen en Werden met Pruissen vereenigd zijn (3 Aug. 1802).

Get. op papier en beschreven bij KIST, bl. 50, noot.

ARNHEM, October 1866. P. N.

EENE MERKWAARDIGE GELDERSCHE OORKONDE

DER ELFDE EEUW.

Dezer dagen verscheen te Innsbruck de eerste aflevering eener verzameling van keizerlijke brieven uit de middeleeuwen, onder den titel van: BOEHMER, *Acta imperialia.* Daarin bevinden zich ook eenige brieven die Nederland betreffen, de meesten reeds van elders bekend; één echter was er die bijzonder mijne aandacht trok, zoowel dewijl ik dien nog nergens had aangetroffen, als om den inhoud voor geschiedenis en geographie belangrijk. Daar dit werk zeker in ons land zeer weinig bekend zal zijn, dacht het mij niet onnut, den inhoud hier mede te deelen en er eenige aanteekeningen bij te voegen:

Zie hier de oorkonde zelve:

1025. *Koning Conrad II schenkt zijnen getrouwen Werner al de goederen, die in het graafschap van wijlen Balderic aan de koninklijke schatkist vervallen waren, in welke gouwen ook gelegen.*

In nomine sanctæ et individuæ trinitatis, Cunradus divina favente clementia rex. Noverit omnium dei nostrique fidelium universitas, quia (quod?) nos ob interventum ac ingens devotumque servitium dilecti nostri Brunonis Augustensis videlicet episcopi, fideli nostro Wernero omnia predia cum mancipiis utriusque sexus, que in comitatu quondam Balderici ad nostrum regale jus acquisita sunt, in quibuscumque pagis sita sunt, scilicet ad *Hummila* VIII mansos, *Angarlo* II, *Fordhuson* XIIII, *Diedehun* V, *Elisa* X, *Swella* I et dimidium,

in pago *Felewu* dicto ad *Merclede* mansum I, *Tungren* I, *Dusburg* I, *Diederna* II, *Hecra* I, *Sorna* I, *Hecheim* II, *Dule* III, *Dornspic* III, *Helberga* III, *Forste* II, *Asawon* II, *Eltna* I, *Lopena* II, *Westervurd* II, cum areis, edificiis, terris cultis et incultis, pratis, pascuis, silvis, venationibus, viis et inviis, exitibus et redditibus, aquis aquarumque decursibus, piscationibus, molendinis, quæsitis et inquirendis, vel cum omni utilitate, que ullo modo inde provenire poterit, perpetualiter habendum tradidimus, ea videlicet ratione, ut predictus Wernerus liberam dehinc habeat potestatem de supra nominatis prediis quidquid sibi placuerit faciendi. Et ut hec nostre donationis auctoritas stabilis et inconvulsa omni permaneat evo, hanc paginam inde conscriptam manu propria roborantes, sigilli nostri impressione jussimus insigniri.

Signum domni Cunradi regis invictissimi.

Udalricus cancellarius vice Aribonis archicancellarii recognovi.

Datum indict. VI, anno domini incarn. M.XXV, anno autem Conradi secundi.......

Nach Kindlinger's abschriften zu Münster 131, 138, *anscheinend aus dem Kopialbuche von S. Stephan zu Mainz, saec.* 14. — Stumpf n⁰. 1898.

Het historisch belang dezer oorkonde bestaat hierin, dat zij ons de bezittingen van graaf Balderic leert kennen en aldus eene bijdrage levert tot de nog zoo duistere geschiedenis zijner twisten met graaf Wichman, die VAN SPAEN in het eerste deel zijner *Inleid. tot de geschied. van Gelderl.*, meest naar Alpertus Metensis en het leven van den bisschop Meinwerk, uitvoerig behandeld, maar slechts gedeeltelijk opgehelderd heeft. Onze oorkonde schijnt, oppervlakkig beschouwd, de Veluwe en het Zutphensche wel als twee verschillende gouwen, maar slechts als ééne graafschap aan te duiden, wat echter door andere charters diens tijds blijkt niet het geval geweest te zijn, maar wel kan Balderic in beide gouwen allodiale goederen bezeten hebben.

De optelling dezer goederen heeft belang voor de middel-

eeuwsche geographie; alles is mij evenwel niet duidelijk. *Hummila* is het dorp Hummelo in het Zutphensche, *Angarlo* ligt bij Doesburg, *Fordhuson* schijnt hier iets anders te zijn dan het dorp Voorthuizen op de Veluwe, *Diedehun* is het tegenwoordige dorp Diedam; wat *Elisa* en *Swelle* is, bleef mij onbekend, want aan het Betuwsche Elst kan men niet denken. *Marclede* is misschien de buurschap Markluiden bij Heerde op de Veluwe; ook de buurschappen Tongeren en Doesburg zijn aldaar bekend, het eerste ligt bij Epe, het tweede bij Ede. Door *Diederna* is het dorp Dieren aan den IJssel te verstaan. *Hecra* is misschien Hekeren bij Steenderen, *Sorna* hoog of laag Soeren, *Hecheim* is misschien verschreven voor *Hetheim*, Hattem, *Dule* bleef mij duister, *Dornspic* of Doornspijk is nog heden bekend, *Helberga* zou misschien Elburg of Helbergen bij Zutphen kunnen zijn, *Forste* het dorp Voorst bij Zutphen, *Asawon*, Aaswijn bij Zeddam, *Eltna* laag Elten, *Westervurd*, het dorp Westervoort aan den IJssel, *Lopena* kon ik niet uitvinden. Welligt weet een inwoner dier streken die plaatsen te bepalen.

Men ziet hieruit, wat er nog buitenslands schuilen kan, dat voor de geschiedenis onzer oostelijke provinciën belangrijk is. Reeds heb ik meer dan tweehonderd oorkonden aangeteekend, die in het *Charterboek* van BONDAM ontbreken. De *Collectanea* van KINDLINGER te Munster beloven veel, maar zijn, zoover ik weet, nog nooit door een Nederlandschen geleerde onderzocht. Mogt iemand tijd en gelegenheid vinden, dit eens na te sporen.

L. PH. C. B.

IS JAN PERSIJN
HEER VAN AMSTERDAM GEWEEST?

DOOR

J. TER GOUW.

SIMON VAN LEEUWEN schreef op bl. 1047 van zijn *Batavia Illustrata*, dat Jan Persijn *met Amstelredam is begiftigt geweest anno* 1285. Zijne aanteekening was gegrond op een misverstand der woorden van den zoenbrief der broeders van Aemstel van 27 Oct. 1285, waarvan SCRIVERIUS in zijn *Out-Batavien* (bl. 276 en 277) een extract had gegeven. En bovendien beweerde hij eene onmogelijkheid, want Jan Persijn was reeds in 1283 overleden. ISAAC LE LONG werkte in zijne *Reformatie der stadt Amsterdam* die korte aanteekening in bijzonderheden uit, en stelde daarover vrij verwarde beschouwingen te boek (bl. 135, 136, 141, 149). Evenwel had het denkbeeld ingang gevonden, dat Amsterdam, van de heerlijkheid van Aemstel gescheiden, als eene afzonderlijke heerlijkheid aan Jan Persijn was opgedragen geweest, en anderen schreven 't na.

Ook WAGENAAR noemde Jan Persijn Heer van Amsterdam, maar toen hij bewijzen zocht, vond hij er geene. Hij behielp zich met een *zoo 't schijnt*, een *waarschijnlijk* en een *mogelijk*, maar bekende, dat hem *geen egt bescheid voorgekomen* was. En daarop lei hij in de woorden: „*'t zij ons genoeg*, dat Jan Persijn *eenig* regt *in* of *over* Amsterdam gehad heeft," het bewijs van zijnen twijfel neêr (I bl. 83). VAN SPAEN verklaarde in zijne *Historie der heeren van Amstel* (bl. 50) dat hij „geenszins het gevoelen van WAGENAAR kon omhelzen," want dat Jan Persijn wel verkregen had „eenige goederen, met huizen en vesten te Amstelredamme," maar dat

daarbij „geene de minste melding van het rechtsgebied geschiedde."

Toch zijn er nog voortdurend sommigen, die Jan Persijn willen blijven beschouwen als een Heer van Amsterdam. En onlangs schreef de heer ALBERDINGK THIJM in *de Gids*, 1866, N°. 9 een opstel onder den titel: *Het wapen der stad Amsterdam. Eene studie op hare oudste geschiedenis*, — om te betogen, dat Jan Persijn moet worden erkend als Heer van Amsterdam van 1275 tot 1282, — een betoog echter, dat meer getuigt van dichterlijk vernuft dan van historisch onderzoek.

Wij willen thans niet het gevoelen van schrijvers, maar de oorspronkelijke stukken zelve raadplegen, om te onderzoeken, of die Persijnsche heerschappij aan den Amstel eenigen grond van waarheid heeft. Er zijn slechts twee stukken, die tot deze kwestie betrekking hebben.

De eerste is de verkoopbrief van 27 Julij 1282 [1], waarbij Jan Persijn zijne heerlijkheid Waterland en Zeevang, benevens al wat hij te Amsterdam bezat, aan graaf Floris V overdeed. De woorden, dit laatste betreffende, luiden:

„Preterea in Amestelredamme, quicquid ex concessione vene„rabilis domini Johannis Trajectensis Electi, ex consensu „comitis predicti, nobis competebat vel competere videbatur, „cum domibus, munitionibus et ceteris, que habebamus ibi„dem, in dictum comitem integraliter transtulimus et eadem „bona totaliter resignavimus et ad opus dicti comitis tenere „presentium resignamus."

De andere is de zoenbrief der broeders van Aemstel van 27 October 1285 [2], Daarin lezen wij:

„Voert so hebben wi dat gelooft mit goeder trouwen, dat „die gifte van Amstelredamme, die gegeven was Haren „Janne Parsijne ende al dat daertoe behoert als van verboede „goede gestade solen houden voer ons ende onse naco„melingen."

---

1) VAN MIERIS, I, bl. 423. 2) C. COMMELIN, bl. 44.

Nu herinnere men zich hierbij, dat de Vreêlandsche oorlog, die in 1278 begon, en waarin graaf Floris V de helper van den bisschop van Utrecht was, op 't einde van 1279 of in 't begin van 1280 voor Gijsbrecht van Aemstel eindigde met nederlaag en gevangenschap. Al zijne bezittingen werden verbeurd verklaard wegens *felonie:* „dat lant van Aemstelle" werd hem „ontwiset altemale van des Stiftes mannen van Utrecht, mit vonnisse ende oerdele voer den biscop van Utrecht mit vollen gevolge." Graaf Floris wilde zijne dienst niet om niet bewezen hebben, en vorderde voor oorlogskosten van den bisschop zesduizend pond Hollands, die deze hem bewees op de verbeurdverklaarde goederen zijner vijanden. En zoo kreeg graaf Floris voor vierduizend pond de landen van Aemstel in pand.

Den 27^{en} October 1285 kwam de zoen tot stand, en werd Gijsbrecht, op zeer bezwarende voorwaarden, in de heerschap van Aemstel hersteld. Toen kwamen ook de vierduizend pond ten zijnen laste, doch Floris sloeg hem tweeduizend af, omdat hij ook den graaf de helft van zijn landen af moest staan [1]. En bij die gelegenheid wilde graaf Floris zich 't gerust bezit verzekeren der goederen te Amsterdam, die hij in 1282 van Jan Persijn verworven had, en daarom werd Gijsbrecht verpligt, „die gifte van Amstelredamme, die gegeven was Haren Janne Parsijne," als wel en wettig te erkennen en te bekrachtigen.

Dat onder „die gifte" in den brief van 1285 dezelfde schenkaadje aan Jan Persijn te verstaan is, als waarvan in den brief van 1282 gesproken wordt, behoeft niet betoogd te worden, want, althans van WAGENAARS tijd af, heeft niemand daaraan getwijfeld. Het waren goederen met huizen, sterkten, enz. te Amsterdam, die aan Jan Persijn waren geschonken door den bisschop met toestemming van den graaf.

---

1) De andere tweeduizend pond moest betaald worden op *St. Maarten in den winter* van 't jaar 1286.

Dit zegt de brief met zoovele woorden. Maar meer ook niet. Van heerschap of regtsgebied is geen woord te lezen, noch in den eenen noch in den anderen brief.

Vraagt men nu: welke goederen? welke huizen? welke sterkten? dan zal daarop wel ieder het antwoord moeten schuldig blijven. Wij bezitten geene plaatsbeschrijving met kaarten en platen van het dorp Amsterdam in 1282, en niemand kan zeggen, welke huizen er toen te Amsterdam bestonden, die hier bedoeld kunnen zijn. De woorden: *cum domibus*, *munitionibus et ceteris* te vertalen door „het Huis met zijn vesten en toebehooren" (*Gids*, bl. 405) en ze zoo op den „Aemstelburcht" t' huis te brengen, is wel wat willekeurig. Ook zou die „burcht", zoo hij in den brief bedoeld ware, buiten twijfel in de *eerste* plaats genoemd, en niet, als een toevoegsel, door *cum* achter het voorgaande aangehecht zijn. „Dat Huys" was in de beschrijving eener heerlijkheid altijd nummer één, want het was de hoofdplaats „die Hofstede;" al 't overige kwam *na* dit. Men ziet, dat zulks hier 't geval niet is; trouwens, er is ook in 't geheel geen spraak van heerlijkheid.

Maar wanneer had Jan Persijn die bezittingen ontvangen? Niet vóór den 24^en^ Januarij 1280, wel nà dien dag. Dit bewijzen de woorden van den brief van 1282, dat zij hem waren gegeven door den bisschop met toestemming van den graaf. Want het was eerst van dien dag af aan, dat Floris eenig zeggen over de Aemstelsche goederen had, en wel uit hoofde der schuldvordering, waarvoor ze hem in pand waren gegeven. Vóór 1280 is er ook geen feit bekend, dat den bisschop regt en magt gaf om over Gijsbrechts land als verbeurd goed te beschikken, en tevens in 't geval bragt, daartoe de toestemming des graven van Holland te behoeven.

Derhalve, na den 24^en^ Januarij 1280 — toen Gijsbrecht „in vangenisse" was, en de bisschop zijn landen bij vonnis „van des Stiftes mannen" aan zich gewonnen, en Floris die

voor de oorlogskosten in pand gekregen had, — werden aan Jan Persijn, den heer van Waterland, bezittingen met huizen, sterkten enz. te Amsterdam geschonken door den bisschop, met 's graven toestemming. Jan Persijn droeg die in 1282 aan graaf Floris zelf in eigendom over, en stierf daarop in 1283. Van heerschap of regtsgebied is daarbij geen de minste melding.

Uit niets blijkt, dat Jan Persijn immer heer van Amsterdam zou zijn geweest.

Vóór 1280 en nà 1285 was Gijsbrecht heer van Aemstel, en behoorde Amsterdam mede onder zijne heerschap. Dit wordt ten duidelijkste bewezen door de noodzakelijkheid om „die gifte van Amstelredamme," door hem te doen bekrachtigen, terwijl het tevens van elders blijkt.

Van 24 Januarij 1280 tot 27 October 1285 hield Floris V die heerschap, en daaronder ook Amsterdam, want dit was er niet afgescheiden, in pand.

En ook van 1280 tot 1282 is Jan Persijn geen heer van Amsterdam geweest. Hij is 't nimmer geweest, want:

1°. Nog geen enkel charter heeft men kunnen aanwijzen, waarin Jan Persijn zich heer van Amsterdam noemt, of door anderen zoo genoemd wordt, evenmin eene kronijk of ander oud geschrift, wat het zij. Welk bewijs is er dan, dat hij 't geweest is?

2°. Jan Persijn kon geen heer van Amsterdam zijn, of 't regtsgebied, *het ghericht ende al dat dairtoe behoirt*, het geregt, hoog en laag, of ten minste het laatste alleen, moest hem, bij open brieve door den bisschop zijn opgedragen. Nergens is daarvan blijk noch spoor. Met welk regt wil men hem dan heer van Amsterdam noemen?

3°. Ware Jan Persijn heer van Amsterdam geweest, dan had hij ten minste in dezen brief van 1282, waarin hij Amsterdam met name vermeldt, zich ook den titel van Heer niet moeten onthouden. Daar hij dit echter wel deed, bewijst dit klaar, dat hij *'t niet* was.

4°. Ware Jan Persijn heer van Amsterdam geweest, dan had hij in dezen brief van 1282, evenzeer als hij Waterland en Zeevank zijne heerlijkheid noemde, ook Amsterdam zijne heerlijkheid moeten noemen. Hij deed dit niet, en 't bewijst dat hij geen heer van Amsterdam was.

5°. Ware Jan Persijn heer van Amsterdam geweest, dan had hij in dezen brief van 1282, waarbij hij *al wat hem te Amsterdam toebehoorde geheel en al* overdroeg, niet kunnen nalaten te noemen, wat het voornaamste was: „die heerscap ende dat gherichte" — „dat gherichte ende al dat dairtoe behoirt ende voirt streckende alsoe verre" enz. Doch dat hij *geen heerscap ende gherichte* overdroeg, bewijst, zoo klaar als de dag, dat Jan Persijn hier ook geen *heerscap* noch *gherichte* bezat, en dus geen heer van Amsterdam geweest is.

6°. Indien de *gifte van Amstelredamme* in den brief van 1285 ware geweest de *Heerlijkheid van Amsterdam*, zoo zou dit een leengoed zijn geweest. Dit is zoo duidelijk, dat niemand het anders begrepen heeft. Maar dan had de bevestiging der overdragt niet gevraagd moeten zijn van Gijsbrecht, maar van den leenheer, den bisschop. De *gifte van Amstelredamme* kan dus niet de heerlijkheid zijn geweest, en derhalve is Jan Persijn geen heer van Amsterdam geweest.

7°. 't Is almede duidelijk, dat de bezittingen of de gift, waarvan in onze brieven gesproken wordt, aan Jan Persijn *in vollen eiyendom* toebehoorden, vermits hij er vrij over beschikte, en dat Gijsbrecht van Aemstel de eenigste was, die tegen dat eigendomsregt van Jan Persijn in verzet zou hebben kunnen komen. 't Moeten dus goederen geweest zijn, die, vóór dat Gijsbrechts land en goed „altemale" hem „ontwiset" was, tot zijne *allodia* behoord hadden, en ook als zoodanig aan Persijn geschonken waren.

Wil men vragen met welk regt bisschop en graaf over Gijsbrechts *allodia* beschikten? Naar 't regt des oorlogs, 't regt van verovering, 't regt van den sterkste; — en wat men naar dat regt al doen kan, leert immers ook onze tijd nog. Maar juist omdat Gijsbrecht tegen die schenking

zou kunnen opkomen, behoefde Floris ook zoo bepaald zijne bekrachtiging, alvorens hij den Heer van Aemstel weêr losliet.

Wat Jan Persijn te Amsterdam bezeten had, waren dus *allodia;* want waren 't leenen geweest, hij zou er in 1282 niet zoo vrijmagtig en zonder 's leenheers medewerking over hebben kunnen beschikken als hij deed.

Daarentegen zou de heerlijkheid van Amsterdam, indien zij aan Jan Persijn ware opgedragen, niet anders dan een leen zijn geweest.

't Is dus onmogelijk te beweren, dat onder die bezittingen en die gift de *heerlijkheid* te verstaan zij. Men kan 't wegschenken van *allodia* en 't opdragen van een leen niet tot eene en dezelfde zaak maken.

Wij hebben alzoo wel zevenvoudig bewezen, dat Jan Persijn geen heer van Amsterdam is geweest. En de vraag, of het wapen van Amsterdam, of ten minste de drie St. Andrieskruisjes in dat wapen, van hem kunnen afgeleid worden, komt dien ten gevolge gantsch overtollig voor. Ik heb over den oorsprong van dat wapen reeds gehandeld in deze *Bijdragen* (N. Reeks II, bl. 26 en volgg.) en behoef daarop niet terug te komen.

Oct. 1866.

BERIGT OVER EENIGE ONBEKENDE BRONNEN

VOOR DE

GESCHIEDENIS VAN OVERIJSSEL EN AAN-GRENZENDE STREKEN.

DOOR

Mr. L. Ph. C. VAN DEN BERGH.

In onzen tijd heeft men zich meer dan vroeger bevlijtigd, nieuwe bronnen voor de geschiedenis op te sporen. Zij zijn van tweederlei aard, de officiële staatstukken, in de archieven bewaard en de kronyken, brieven en aanteekeningen van bijzondere personen. Beiden vullen elkander aan, maar hunne waarde te bepalen is de taak der kritiek.

Voor Holland zijn de bronnen der laatste soort sedert de dertiende eeuw talrijk, maar voor de oostelijke provinciën, Gelderland en Overijssel schaars. Iedere nieuwe bijdrage verdient daarom de aandacht.

In het archief van den Hoogen Raad van adel, dat tot nog toe slechts voor weinigen toegankelijk was, berusten een aantal handschriften, grootendeels afkomstig uit de nalatenschap van den bekenden Gelderschen geschiedvorscher van Spaen; de meesten zijn van genealogischen aard, daarnaast echter staan oude kronyken, charterregisters en kloosterboeken van verschillenden inhoud. Door de welwillende vergunning van den Hoogen Raad van adel zie ik mij in staat gesteld van deze laatste stukken een kort verslag te geven.

In de eerste plaats vermeld ik een handschrift der zestiende eeuw in klein quarto formaat, waarvoor een vroeger bezitter, de hoogleeraar P. Bondam, tot opschrift gesteld heeft: *Registrum*

Johannis de Lochem, prioris monasterii in Albergen, sive annales rerum in Transisalania maxime et Gelria, annis 1520—1526 *gestarum.* Daaronder heeft hij aangeteekend: „Codicem hunc esse authenticum et manu ipsius Johannis de Lochem conscriptum, tum aliunde, tum inprimis ex pag. 38 patere poterit."

Het handschrift behoorde in de eerste helft der vorige eeuw tot de beroemde bibliotheek van Marcus te Amsterdam, die in 1750 geveild werd. In 1777 bevond het zich op eene boekverkooping te Zwol en werd daar met andere handschriften door P. Bondam verkregen. Na hem kwam het zoo het schijnt aan Van Spaen en uit diens nalatenschap in het archief van den Hoogen Raad van adel.

Het boek is eene soort van kronyk van het klooster Albergen in Overijssel. De schrijver Johannes van Lochem, die omstreeks 1520 leefde, heeft daarin alles aangeteekend wat er in het klooster voorviel of daartoe eenige betrekking had, tot de geringste kleinigheden toe. Het bouwen van eene schuur, het koopen van een last koren en dergelijke zaken, hoe onbeduidend ook, worden door hem vermeld en daarbij ook zijne bijzondere familie-aangelegenheden. Voor locale geschiedenis en de kennis van bijzondere personen en toestanden kan dit misschien nog hier en daar waarde hebben, voor de geschiedenis der provincie is het onnut. Maar nevens die huiselijke zaken vermeldt hij ook de lotgevallen van Overijssel, vooral van Twenthe, die hij of zelf gezien of van anderen vernomen had, en daar het toen een tijd van beroering was, de groote kamp van Karel van Egmond tegen het huis van Bourgondië, levert hij ons menige belangrijke en nog onbekende bijzonderheid voor de geschiedenis van zijn gewest. Zie hier eenige opschriften van hoofdstukken, die dit kunnen getuigen:

De dispendiis variis occasione dissidii civitatum toleratis.

De duce Gelriæ.

De innumeris pecuniis a Drenthia et Twenthia exactis per Gelrenses et Zwollenses.

Quomodo frequenter a stipendiariis invasi fuimus.

De quantitate tributi a parochia de Oitmersem per Gelrenses atque Swollenses tunc temporis jure belli exacti.

De aeris dispositione in initio anni XXII (1522).

Quomodo Gelrenses altera vice expeditionem fecerunt.

Quomodo plures Gelrensium militum capti sunt.

Quomodo ante Steenwijck multi sunt enecati.

De satellitibus ab imperatore missis in auxilium nobis.

Quomodo Gelrenses tertia vice Twenthiam invaserunt.

Quanta calliditate Diepenhem devenit in hostium scil. Gelrensium potestatem.

Quomodo Daventrienses idem recipere tentaverunt.

De expugnatione castelli Covordiæ.

Quomodo dux Gelriæ ad Groningen equitavit.

Uit deze proeven ziet men, dat onze kronyk voor de gewestelijke geschiedenis niet van belang ontbloot is, bovendien vindt men er veel in over verschillende personen uit dien omtrek, over kerken, dijkbreuken, natuurverschijnselen enz.

Een tweede handschrift in quarto op papier en perkament geschreven, is van denzelfden oorsprong. Het draagt dezen titel, door Bondam er voor geplaatst: *Chartularium Albergense, sive codex traditionum et privilegiorum aliarumque instrumentorum monasterii sive conventus canonicorum regularium in Albergen in Twenthia authenticus.*

Dit cartularium, ofschoon als geschiedkundig monument weinig belangrijk, bevat vele opgaven nuttig voor de kennis der omstreken en de daar gezetene geslachten, waarvan velen het klooster hebben helpen verrijken. De oorkonden zijn bijna allen uit de vijftiende en zestiende eeuw.

Van anderen inhoud is een derde handschrift, insgelijks in quarto op papier en waarschijnlijk mede uit de nalatenschap van Van Spaen afkomstig. Het draagt het volgende opschrift: *F. Gregorius Pannenkoick Mauritius ordinis Divi Joannis Baptistae Hierosolimitani vallis eiusdem prope Herderuicum hoc scripsit anno Domini millesimo quingentesimo septuagesima tertio.* Daaronder leest men: *a mala muliere, a cibo bis cocto, a medicorum recipe et a jurisconsultorum codice libera nos Domine.*

Vóór het eigenlijke werk staat een uitvoerig spreukgedicht van ettelijke strophen in het Geldersch, waarvan de twee eersten aldus luiden:

Alleyn an Godt hoep und vertrouw
Up minschen toesaegh gar nicht bouw,
Godt ist allein der geloven helt,
Sus ist kein geloeve in der welt.

Bewaer dijn ehr, hut dech vor schant;
Ehr ist vorwaer dijn hoichste pant;
Wirstu der schants eynmaell versehen
Soe ist dy om dijn ehr gescheen.

waaruit men ziet, dat het Geldersch der zestiende eeuw veel nader aan het Nederrijnsch kwam dan aan het Hollandsch.

Het werk zelf bevat eene verzameling van Veluwsche regten, vooral die van Harderwijk en omstreken, waar het geslacht Pannekoeck gezeten was. Vooral heeft men hier de willekeuren van Harderwijk „die men alle jaer in buerspraecken leesen ind kundigen sall.” Dan de landbrieven der hertogen, de leen- en dijkregten met de dijkrollen van Arkemehen, de regten en pligten der eigenhoorigen, een formulierboek, eene uitlegging der onduitsche woorden in de wetten voorkomende, eenige tractaten tusschen Gelre en Cleve met verscheidene andere brieven, als de pacificatie van Gent enz. en eindelijk zorgt de auteur ook voor de gezondheid zijner lezers en geeft hun een aantal beproefde remedien voor allerlei kwalen ten beste, waarna hij met eenige spreuken en verzen eindigt. Achter dit werk is nog eene te Antwerpen gedrukte pronosticatie van den jare 1530 gebonden.

Of nu alle deze stukken reeds door SCHRASSERT en anderen gebruikt zijn, heb ik niet nagezien; waarschijnlijk zullen er wel enkele inedita onder schuilen.

Thans heb ik nog twee handschriften te vermelden, die bijzonder het land van Kleef betreffen. Het eerste op perkament in folio formaat, is een cartularium of oorkondenregister van het kapittel van Kleef en naar het schijnt in de vijftiende eeuw bijeengebragt. De oudste oorkonden die hier gevonden

worden zijn van de veertiende eeuw en velen betreffen schenkingen en overdragten van goed, ook in de Duffel en de omstreken van Nijmegen. Waarschijnlijk zijn verre de meeste dezer stukken onbekend, maar meer voor de geschiedenis van geslachten dan voor die van het land zelf belangrijk.

Het andere werk is geschreven met eene hand der achttiende eeuw en bevat veelsoortige berigten over het land van Kleef, zijne kerkelijke en staatsinrigting, ridderschap en dergel. Den naam des auteurs heb ik niet vermeld gevonden.

De eerste afdeeling heeft tot opschrift: *de Clivia una brevis narratio*, maar bevat niet veel meer dan eene uitvoerige geslachtlijst der hertogen, opgevuld met fabelen, gevolgd naar Henningius (de Ursinis ex Henningio), waarop dan eene reeks brieven van en aan de hertogen geschreven, volgt.

De tweede afdeeling heet: *de rebus ecclesiasticis*, *religiosis et clero* en is veel belangrijker. Na een kort Latijnsch voorwoord deelt de schrijver eerst de oude kerkordeningen en vervolgens de kerkelijke indeeling van het geheele land mede, benevens de kloosters, waarop weder een aantal brieven volgen.

De derde afdeeling handelt over de hertogelijke ambtenaren, zooals zij waren in het begin der zeventiende eeuw en geeft ook de namen der riddermatigen en leenmannen op.

De vierde behandelt de regterlijke indeeling met opgave der appellen en eindelijk worden in de vijfde de munt, de maten en gewigten besproken. Voor de kennis des lands in de zeventiende eeuw is het van veel belang.

(*Wordt vervolgd.*)

DE HOOFDLING IDZERD

VERGUNT DE GELDERSCHEN OM HANDEL TE KOMEN DRIJVEN IN OOST-FRIESLAND.

23 Februarij 1440.

Vrundliken grut myd begheringhe alles guden touorh. Erbaren guden frunde, ik hebbe waraftighen eruaren wo id in duner frundschap twisschen den van Gronynghe vnde juw sta vnde sy, ende gij ene ere markede na olde sede ende wonheyd myd en nicht versoken moghen etc. vnde oppe dat gij van der wegen vnbenouwet bliuen moghen vnde omme sunderligher frundschap willen, de ik to juw hebbe, so wil ik juw orlouen vnde ghunnen vnde ghunne juw des jegenwardigheit in dessen breue, dat gij vnde juwe copmanne all vrig vnde velich juwe markede vnde kopenschop moghen holden vnde hebben to Emeden, to Norden, to Ezense vnde to Auwerke, ghelijk vnde in aller wijse alse gij de alduslanghe to Gronynghe gheholden vnde vorsocht hebben vnde besunderen vppe desse tijde des mandaghes vor mydd uasten, des mandaghes vor paschen ende vort dat jar dor vmme de dre weken eens, souerne alse gij vorarbeiden vnde bestellen willen, dat gij ene vrige straten dor dat stichte to Monster hebben moghen, vnde wes juw hijrane gheleued to donde beghere ik juwes gudliken beschreuen antwordes. Gode zijd beualen. Screuen vnder mijnen ingesiegel am dinghesdaghe vor Oculi anno etc. XI°.

Emeden
Get. Idzerd to Houetlingh
Norderlande.

Opschrift. Den Erbaren wijsen mannen borghermeisteren, schepenen vnde radmannen to Nymweghen, Arnem vnde Suthfende, mynen besunderlighen guden frunden.

Oorspronkelijke brief op papier, die gesloten was met een gedrukt zegel in groen was, in het archief der gemeente Arnhem.

DE SLAG BIJ NIEUWPOORT,

DOOR

Dr. R. FRUIN.

Er zou een leerrijke verhandeling te schrijven zijn over de kunst van citeeren, in het bijzonder over het citeeren in boeken van historischen aard. Uit de citaten van een auteur kunt ge al dadelijk met eenige zekerheid opmaken, of hij op de hoogte is van de taak, die hij op zich heeft genomen. Ge kunt er vooreerst uit zien, of hij zijn onderzoek zoo ver heeft uitgestrekt als de kring van zijn onderwerp reikt, of hij te rade is gegaan met alle bescheiden die te raadplegen waren. Maar bovenal, gij kunt er uit zien, of hij al dan niet met oordeel onderzocht heeft: of hij eenvoudig als een nieuwsgierige en een uitventer van nieuwtjes bij Jan en Alleman heeft rondgeloopen, dan wel als een nauwlettend rechter van instructie de getuigen voor zich geroepen heeft, die in staat waren juiste inlichting te geven, en of hij die zoo ondervraagd heeft, dat zij zelfs tegen hun bedoeling de volle waarheid moesten opbiechten. Niet al onze beroemde schrijvers kunnen deze proef hunner citaten doorstaan; vooral de schitterende historieschilders, de dichterlijke en romantische geschiedschrijvers zouden bij zulk een critiek een droevige figuur maken. Hun tafereelen, van nabij bezien, zijn soms bonte mozaïken, ineen gezet uit losse brokstukjes, die uit de meest verschillende groeven zijn opgedolven. In zulke

mozaikwerken wordt de juiste teekening aan de schitterende kleur niet zelden opgeofferd. Het worden soms caricaturen die men ons voorlegt. Het zou ons te ver afleiden, indien wij, wat overigens niet moeilijk zou zijn, de gegrondheid van deze aanmerking in een paar sprekende voorbeelden wilden aanwijzen.

Daarentegen is het ideaal der critische historiographie, zoo als die in de school van RANKE wordt beoefend, uitsluitend te raadplegen met oog- en oorgetuigen, en zooveel mogelijk met dezulke, die door hun stand en opleiding de kunst van waarnemen verstonden. Het was het geluk van den stichter der school, dat hij de bijna onuitputtelijke groeve van het Venetiaansche staatsarchief te ontginnen vond. Hij had daar werkelijk in overvloed bouwstof voor zich, van de hoedanigheid die hij wenschte: rapporten over den toestand der voorname Europesche rijken, opgesteld door fijne diplomaten, die eenige jaren achtereen aan de hoven en in de hoofdsteden des rijks hadden geleefd, en die in het vooruitzicht op het rapport, dat zij aan het eind van hun missie moesten uitbrengen, van alle gewichtige zaken kennis genomen en aanteekening gehouden hadden. In hun berichten vertoonden zich de feiten, en nog veel meer de hoofdpersonen der zestiende en zeventiende eeuwen in een nieuw licht. De fletse overlevering, voor een goed deel afkomstig van meer of min slordige schrijvers, die de geruchten van den dag hadden te boek gesteld, week terug voor de levendige afschildering der gebeurtenissen, door staatslieden voor staatslieden bestemd om de regeering der Republiek bij haar handelen voor te lichten.

Het was, gelijk wij opmerkten, een groot geluk voor RANKE, zulke bouwstof voor zijn historiesche meesterwerken te vinden. Voor menig vak der geschiedenis is de ijverigste en zorgvuldigste nasporing niet in staat eenige stof te vinden, die in degelijkheid en schoonheid zweemt naar hetgeen de Venetiaansche archieven hem hebben opgeleverd. Maar dit geeft den geschiedschrijver nog geen recht om, bij gebrek

aan beter, zich met het slechte te behelpen. Waar de grondstof onbruikbaar is, geeft zich de werkman geen noodelooze moeite, en hij gaat ze niet verwerken, in de dwaze verwachting dat onder zijn handen het slechte van aard veranderen zal. Zoo doet ook de historicus, die zijn vak verstaat. Treft hij een tijdvak aan, waarover geen geloofwaardige berichten of bescheiden te ontdekken zijn, dan erkent hij dit gemis volmondig, en zoekt geen mengsel van losse geruchten en bloote gissingen voor geschiedenis uit te geven. Hij richt dan zijn onderzoek en zijn talent op geschikter onderwerpen, waar hij de methode kan toepassen, die hij als de eenig goede erkent.

Maar over menig historiesch feit bestaan inderdaad berichten van de deugdelijkheid en geloofwaardigheid die wij eischen; men heeft slechts tot nog toe verzuimd ze aan het licht te brengen; zij liggen nog verscholen in de archieven of ook wel in de gedrukte folianten en kwarto's, waar de traagheid der navorschers ze niet zelden even gerust als in de archieven laat slapen. Voor de geschiedenis onzer Republiek is in dit opzicht nog oneindig veel te doen. Om iets te noemen, de dépêches der vreemde gezanten, in den Haag geaccrediteerd, zijn nog maar voor een klein gedeelte gebruikt. De briefwisseling onzer eigen staatslieden, in openbare en bijzondere archieven bewaard, is even spaarzaam ontgonnen. De resolutiën van burgemeesters en van vroedschappen der stemhebbende steden en de correspondentiën met haar gedeputeerden ter Statenvergadering liggen nog in het duister. Over gebrek aan bouwstof is dus niet te klagen, wel over het gebrek aan bekwame werklieden.

Ik wil thans in een voorbeeld aantoonen, hoe het te voorschijn brengen van archiefschatten en zeldzame boek- en plaatwerken de geschiedenis van een gebeurtenis kan ophelderen, en hoe op die wijs niet de groote omtrek van het tafereel veranderd wordt, maar de fijne trekken, die er het leven aan geven, en die vroeger niet erkend waren, zichtbaar wor-

den. Ik kies daartoe den slag van Nieuwpoort, een der weinige veldslagen uit onze geschiedenis, die, nevens den slag van Waterloo, in eeuwige gedachtenis bij ons volk voortleven.

De laatste uitvoerige beschrijving van dezen slag, voor zoo ver ik mij herinner, is die van Mr. O. VAN REES, in zijn vervolg op de *Algemeene geschiedenis des Vaderlands* van wijlen Dr. J. P. AREND. Die beschrijving is met zorg opgesteld uit de beste berichten, die toen zij geschreven werd te raadplegen waren. De auteur beroept zich op BOR, op het verhaal van VERE in de authentieke stukken bij BOR, op REIJD, VAN METEREN, GROTIUS, LE PETIT, LA PISE, *Les Lauriers de Nassau*, en van de Spaansche zijde op CARNERO, CAMPANA, BENTIVOGLIO, CHAPPUYS. Van deze zijn alleen VERE en misschien CARNERO in den strijd, en dus getuigen van wat zij verhalen, geweest, al de overige herhalen bloot wat zij van anderen hadden vernomen. Bij het beoordeelen van hun berichten hebben we dus zoowel te letten op hun eigen gave van onderscheid, als op de geloofwaardigheid hunner zegslieden, die zeker voor een groot gedeelte evenmin tegenwoordig zijn geweest bij de gebeurtenissen die zij beschrijven. Een rechter van instructie zou uit dien rij van getuigen zeker menigeen uitmonsteren en ongehoord wegzenden. Van de overige zou hij willen weten, hoe zij aan hun kennis van de zaak waren gekomen, van wie zij die ontleend hadden. REIJD is een man van verstand en van goede relatiën. BOR en VAN METEREN minder oordeelkundig, zijn toch doorgaans geloofwaardig. Zij kunnen uitnemend zijn ingelicht, maar dit moet blijken, eer één rechter hun gelooven mag. In hun plaats zou hij omzien naar mannen van ander gehalte, naar officieren, die gecommandeerd, naar soldaten die meegevochten hebben.

Zulk een is Sir FRANCIS VERE, van wien een verhaal van den slag onder de authentieke stukken, die bij de uitgaaf van BOR van 1679 gevoegd zijn, wordt gevonden. Het is in het Fransch geschreven. Aan de echtheid valt niet te twijfelen: inwendige bewijzen stellen ze boven allen twijfel. Maar men had

toch wel mogen nagaan, van waar dit stuk eerst in 1679 te voorschijn is gekomen. Het antwoord op die vraag geven de brieven van HOOFT [1]. Wij leeren daaruit, dat de majoor Wyts en later HOOFT zelf „de beraadsredenen van den ridder Veer over den slag in Vlaanderen" te lezen hadden gehad van Constantijn Huygens, die er van zegt, dat het „door eens anders hand uyt sijn mond ende den Engelschen oorspronck haastich bijeengebracht" is; met andere woorden, dat hij aan een ongenoemde een Fransche vertaling van het oorspronkelijk Engelsch opstel gedicteerd had. Hij voegt er nog bij, dat hij het Frederik Hendrik had laten lezen, en dat deze er slechts half meê voldaan was, en het niet onpartijdig keurde. Van elders, uit de *Archives* [2], is het bekend, dat hij het insgelijks aan Justinus van Nassau te lezen had gegeven, en dat deze ook van oordeel was, dat de Engelschman wat al te sober van de verdiensten van anderen gewaagde.

Denkelijk was het de vertaling van Huygens zelf, die in de *authentieke stukken* een plaats vond: een aanteekening van Wyts, die er aan toegevoegd is, maakt dit dubbel waarschijnlijk.

En wat het oorspronkelijke opstel betreft, dit zal naar alle waarschijnlijkheid aan Huygens in handen zijn gekomen tijdens een zijner Engelsche reizen, waarop hij, volgens zijn eigen zeggen, door zoo veel aanzienlijken met de meeste welwillendheid ontvangen werd. Licht mogelijk, dat een der schoonzoons van Vere's broeder hem bij die gelegenheid een afschrift getoond heeft.

Tot zoover is dus de geschiedenis van het verhaal van VERE eenvoudig genoeg. Maar niet weinig werd ik in het vorig jaar verrast, toen ik ontdekte, dat het oorspronkelijke, Engelsche, stuk insgelijks, en zelfs nog vroeger dan de vertaling in druk was uitgekomen. Het gelukte ons voor de bibliotheek van de Leidsche Hoogeschool een exemplaar van die uitgaaf te koopen. De vondst was dubbel belangrijk, omdat het

---

1) *Brieven*, I, bl. 5, 8, 10, 11 in de uitg. van VAN VLOTEN.
2) *Archives*, III, p. 32.

boek, behalve het verhaal van den slag van Nieuwpoort, nog meer andere ons volstrekt onbekende aanteekeningen van VERE bevat over de krijgsbedrijven in Nederland, waaraan hij deel genomen had, en aan de bekende beschrijving van den slag van Nieuwpoort nog een nieuwe bijdrage toevoegt van Sir John Ogle, insgelijks een medestrijder, welk stuk aan Huygens onbekend was gebleven.

De titel van het zeldzame boek luidt: THE COMMENTARIES OF SIR FRANCIS VERE, *Being diverse pieces of service, wherein he had command, written by himself, in way of commentary. Published by* WILLIAM DILLINGHAM, *DD. — Cambridge; printed by John Field, printer to the famous University, Anno Dom. MDCLVII.* (in folio met portretten en kaarten).

Uit het voorbericht van den uitgever leeren wij, dat er verschillende afschriften van Vere's gedenkschriften in omloop waren, maar dat hij in staat was gesteld om aan den druk ten grondslag te leggen het autograaf, van Vere's eigen hand, dat in het bezit was van diens nicht, de gravin van Clare. De editie is dus volkomen te vertrouwen, en, behalve dat zij veel meer bevat dan het ééne vertaalde opstel, worden enkele kleine onnaauwkeurigheden van den vertaler met-een er door verbeterd. Zoo laat b. v. Huygens den auteur zeggen, dat de Staten den tocht naar Vlaanderen ondernomen hadden *pour recouvrer leurs villes perdues,* in plaats van *les villes maritimes:* hij had in de haast *lost towns* gelezen, terwijl er wel zoo gepast *coast-towns* geschreven stond. — Het toevoegsel van Ogle, over de laatste beslissende charge van de ruiterij, vult het verhaal van Vere voortreffelijk aan, en is, als van een ooggetuige, van onbetwistbaar gezag.

Wat dus de voorstelling der Engelsche bevelhebbers aangaat, is thans volle zekerheid verkregen. Maar wij hebben het reeds gehoord: naar het oordeel der Hollandsche officieren was sir Francis niet onpartijdig in zijn beschrijving, en had hij wat veel van zich zelf, wat weinig van het bedrijf van anderen gesproken. Wij zouden hem om die reden gaarne met een der Hollandsche bevelhebbers willen confronteeren,

liefst met Maurits in persoon, maar die wensch, wij weten het, is ijdel: Maurits is nooit een man van de pen geweest, en het zou dwaas zijn naar een beschrijving van zijn hand om te zien; de twee brieven van zijn hand over den veldslag, die in de *Archives* zijn uitgegeven, zijn kort en beteekenen niet veel. Doch in diezelfde *Archives* heeft de heer GROEN VAN PRINSTERER een paar brieven van anderen aan den dag gebragt, die ons het gemis van een verhaal van prins Maurits bijna vergoeden.

De eerste is een zeer uitvoerige brief van Lodewijk Gunther van Nassau, den commandant der ruiterij van het Statenleger, aan zijn vader Jan van Nassau, of eigenlijk een copie daarvan, aan zijn broeder, den stadhouder van Friesland, toegezonden [1]. Die brief bevat een bijna even uitvoerige beschrijving als het verhaal van Vere, en behandelt juist de bijzonderheden van den slag, die door dezen in het duister gelaten of eenigszins scheef voorgesteld waren. — Door de vergelijking en de verbinding van beide berichten, krijgen wij een treffend en naar het ons voorkomt, juist denkbeeld van de toedracht der zaak.

Doch aan het hoofdtreffen was bij het krieken van den dag het gevecht bij Leffingen voorafgegaan. Daarbij waren noch Lodewijk Gunther, noch Vere tegenwoordig geweest. Ernst Casimir, een broeder van Lodewijk Gunther, had er het bevel gevoerd. Niets kan dus gewenschter zijn dan daarover dezen in persoon te hooren. En nu komen in de *Archives* werkelijk twee brieven van hem voor, beide aan den stadhouder van Friesland gericht, de tweede zeer uitvoerig, maar na rijpen rade opgesteld, de eerste kort, maar aanstonds geschreven, en derhalve ter vergelijking met den anderen van groot belang. Als wij die brieven aandachtig beschouwen, bemerken wij al spoedig dat VAN REYD ze gelezen en bij het schrijven van zijn geschiedverhaal geraadpleegd heeft. Zij waren hem zeker door zijn vriend en begunstiger, den stadhouder van Friesland, ten gebruike gegeven. Van daar dat zijn

[1]) *Archives* II, p. 23—35.

verhaal zoo levendig is en zoo omstandig; het verliest echter zijn waarde grootendeels, nu wij nevens zijn navolging de echte bescheiden voor ons hebben. Maar toch kan hij ons nog dienen, al ware het slechts om een plaats, die de heer GROEN VAN PRINSTERER niet goed heeft kunnen lezen, te herstellen. Er staat in de *Archives*, pag. 33: *Les matelôts qui estoient près du canon donnaient un Jan*, en tot opheldering wordt BOR aangehaald, die zegt dat „de bootsgezellen bij het geschut „val aen" begonnen te roepen." Dit heldert echter niet veel op. Maar REYD had beter gelezen dan de heer GROEN, en vertaalt: „daerop de matrozen van 't geschut nae haar gewoonte, eenen *jou* gaven," d. i. hun gewonen zeemansroep aanhieven.

De slag bij Nieuwpoort is zonder twijfel het gewichtigste, maar toch niet het eenige belangrijke voorval bij den tocht naar Vlaanderen. Dien geheelen tocht wenschen wij door wel ingelichte getuigen beschreven te zien. En alweer dient ons het geluk. Wij bezitten dienaangaande het journaal van Anthonie Duyck [1], die als advokaat-fiscaal van den Raad van State het leger volgde, die alles zag en alles hoorde, en, omdat hij voor den gang der zaken niet verantwoordelijk was, veel onpartijdiger dan de hoofdofficieren beoordeelen kon, hoe de tocht bestuurd, en welke fouten er begaan werden, en die dan ook, zelfs naar 's veldheers [Maurits] oordeel, den slagh van Vlaenderen zeer bescheidelijk had beschreven," zooals HOOFT ons meldt [2]. Nu wij ook dit verhaal voor ons hebben, vinden wij bevestigd, wat reeds met grond vermoed werd, dat het onder de bronnen, waaruit BOR geput heeft, een voorname plaats bekleedt. Ofschoon deze blijkbaar daarnevens nog een andere beschrijving gebruikt heeft, zoo kunnen we hem nu toch even gerust als REYD ter zijde schuiven, en met hem alle auteurs, die slechts aan de tweede hand hun berichten hebben ont-

---

[1]) Uitgegeven door den kapitein LODEWIJK MULDER, op last van het departement van oorlog, 1864.

[2]) *Brieven* II, bl. 22.

leend. Zij, voor zoover zij tijdgenooten zijn, en zoo ook een aantal pamfletten, die terstond zijn verschenen, alsmede de brieven van particulieren en de depêches van ambassadeurs toonen ons levendig den indruk, dien de tijding der gebeurtenis op de burgerij maakte; maar voor onze kennis der oorlogsfeiten dragen zij nagenoeg niets bij.

Wij hebben dan ook niets meer van noode, wij bezitten wat wij van den aanvang wenschten: in plaats van berichten uit de tweede hand, wier herkomst twijfelachtig, wier juistheid onbewezen en onbewijsbaar was, kunnen wij de beschrijving van getuigen, van de strijders en bevelhebbers zelf volgen. Wij bezitten er zoo vele en zoo onderscheidene, dat wij het *audi et alteram partem* kunnen betrachten, zonder zelfs nog den vijand in gehoor te nemen.

Gelukkig, want van des vijands zijde zijn de berichten op verre na niet zoo voldoende. De verhalen van de Italiaansche en Waalsche broodschrijvers, van een CAMPANA en CHAPPUYS, hebben niet het allerminste gezag. ANTONIO CARNERO, die misschien zelf aan den slag deel heeft genomen, en in alle geval van ooggetuigen onderricht zal zijn, is de eenige van de Spaansche zijde die vertrouwen verdient, maar zijn geschiedenis is juist hier minder omstandig dan doorgaans, en laat veel vragen, die wij opgelost zouden wenschen, in het midden. GACHARD heeft in de *Actes des États Généraux de* 1600 enkele brieven, uit het leger aan de Staten-Generaal geschreven, opgenomen, maar ook zij bevredigen onze weetgierigheid niet. Waar men het het minst zou verwacht hebben, is nog het beste aan den dag gekomen: in het gemeentearchief van Doesburg heeft de uitgever dezer *Bijdragen* een geschreven beschrijving van de *Bataille de Nieupoort*, van een Spaanschgezinden Zuid-Nederlander gevonden, veel uitvoeriger dan wij er een van die zijde bezaten. Het schijnt wel een afschrift van een gedrukt of althans van een voor den druk bestemd pamflet; in alle geval was het ons tot nog toe onbekend. Het is niet belangrijk en vooral niet geloofwaardig genoeg om de eer te verdienen van nu nog gedrukt te wor-

den, maar het kan toch bij gebrek aan beter vooreerst nog van eenigen dienst zijn. Een opzettelijk onderzoek in de archieven van Brussel en van de Vlaamsche hoofdsteden zou waarschijnlijk veel beter bouwstof aan den dag brengen voor een verhaal van de bewegingen van den vijand tijdens den inval der onzen in Vlaanderen.

Tot recht verstand van zulk een tocht is een kaart op groote schaal een onmisbaar vereischte. Ik heb lang te vergeefs naar een uitvoerige afbeelding van de kust, waarop de slag is voorgevallen, rondgezien. Aan afbeeldingen van den slag zelf is geen gebrek; er zijn er fraaije en leelijke in menigte. Maar een goede topographie, die de bewegingen op het slagveld begrijpelijk maakt, die toont welke posities sterk, welke zwak en onhoudbaar waren, zulk een topographie vond ik eerst, na lang zoeken, in de overrijke verzameling van mijn geachten vriend, den heer Bodel Nijenhuis. Zij heeft ten titel *Afbeeldinghe van den grooten tocht in Vlaenderen, anno* 1600, en is vervaardigd door den beroemden FLORIS BALTHASAR [1]. Ik vond dat die zeldzame gravure de toedracht van den veldslag zoo veel beter deed begrijpen, dat ik, met verlof van den steeds hulpvaardigen en mededeelzamen bezitter, een afteekening van dat gedeelte, dat het eigenlijke krijgstooneel voorstelt, heb laten vervaardigen, om den lezers dezer *Bijdragen* het nagaan der feiten gemakkelijk te maken. Ik heb daarbij de figuren van optrekkende of halthoudende soldaten, waarmee de oorspronkelijke prent versierd is, opzettelijk laten vervallen, omdat zij eer tot verwarring dan tot verduidelijking strekken. Gaarne had ik ook uit den omtrek van Ostende de forten uitgewischt, die zeker voor een deel eerst na 1600 aangelegd, en door den graveur later op zijn plaat gebracht zullen zijn, maar ik gevoelde mij niet in staat te beslissen, wat van voor en wat van na den grooten tocht dagteekent. Voor het doel, dat ik met het uit-

---

1) Zie over hem en zijn werken de *Verhandeling* van MR. BODEL NIJENHUIS in *Het Instituut*, 1845.

geven voorheb, is het ook om het even, of die forten al dan niet op de kaart voorkomen.

Het ligt buiten mijn plan een uitvoerige beschrijving van den tocht en den slag te leveren. Mijn doel is alleen te toonen, hoe bij een voortgezet onderzoek de berichten uit de tweede hand plaats maken voor de getuigenissen van de personen, die òf zelf een rol hebben vervuld, òf althans tegenwoordig zijn geweest bij de gebeurtenissen, waarover gehandeld wordt; en hoe dan allerlei onjuistheden, die de eene geschiedschrijver den anderen eeuwen lang heeft naverteld, zonder dat iemand aan de waarheid er van twijfelde, als van zelf in het oog vallen en licht te verbeteren zijn.

De veldtocht van Vlaanderen van het jaar 1600 kenmerkt zich door een reeks van fouten, waaraan zich al de hoofdpersonen hebben schuldig gemaakt, zoowel vriend als vijand, politieke regeering en veldheeren. Het roemrijke, dat ten slotte de onderneming in de gedachtenis der menschen bewaard heeft, bestaat slechts in de voortreffelijke wijze, waarop die fouten, toen het er op aankwam, nog bij tijds hersteld zijn.

De eerste fout komt ten laste der Staten-Generaal en inzonderheid der Staten van Holland, met Oldenbarnevelt aan hun hoofd, die tot een zoo gewichtige onderneming dreven tegen den bepaalden wil van den opperbevelhebber, dien zij met de leiding belastten.

Het komt mij voor, dat zij alle reden hadden om aan hun veldheer den tocht naar Vlaanderen aan te bevelen: het voordeel, dat bij gunstigen uitslag te voorzien was, overtrof verre het gevaar dat men liep. Maar toen het eens gebleken was, dat de veldheer desniettemin het plan afkeurde en het niet dan onwillig ten uitvoer zou leggen, hadden de Staten naar mijn oordeel beter gedaan met het op te geven. Met onwil uitgevoerd mislukt licht het best beraamde plan.

Laten wij ons voorstellen, hoe in 1600 de staat van zaken was, en wat de Staten van Holland beoogden.

Sedert den vrede van Vervins van 1598 had Spanje van

de zijde van Frankrijk niet meer te vreezen, en had al zijn strijdkrachten tegen Nederland kunnen aanwenden. Nederland had niet meer kunnen doen dan zich verdedigen, en het had daaraan gedurig grooter geldsommen moeten besteden. De uitgaven overtroffen ieder jaar de inkomsten aanmerkelijk, en moesten, daar vermeerdering van belastingen niet doenlijk was, door geldleeningen worden gedekt. Nog was Engeland in oorlog met den vijand en hield hem althans ter zee eenigermate bezig. Maar reeds werd over vrede tusschen beide onderhandeld; en, werd die getroffen, dan stond Nederland geheel alleen tegenover een macht, waartegen het niet was opgewassen. Liet men de zaken gaan zooals zij sints een paar jaren gingen, dan waren uitputting en verval onvermijdelijk. Het werd tijd aan den krijg een andere richting te geven, en, het kostte wat het wilde, aanvallend te werk te gaan. Men moest wagen om te winnen. Een schitterend voordeel, door onze legers bevochten, zou waarschijnlijk Elizabeth tot het afbreken van den vredehandel, en mitsdien Hendrik IV tot het hervatten van den oorlog, dien hij slechts tijdelijk wegens uitputting zijner hulpmiddelen gestaakt had, bewegen. Nergens dan in Vlaanderen was zulk een voordeel te behalen, nergens schenen de kansen gunstiger. Daar was de bevolking, naar men van alle kanten vernam, misnoegd en muitziek; nog leefden er velen, die indertijd met de geuzen voor de vrijheid en den hervormden godsdienst hadden geijverd. Als Maurits met zijn overwinnend leger onder hen verscheen, zou het smeulende vuur wellicht op nieuw in vlam uitslaan. En nu lag aan de zuidwestkust van Vlaanderen het roofnest Duinkerken, waarvan de kapers onze handelsvloten zoo deerlijk teisterden en de admiraliteiten noodzaakten om zestig wachtschepen, die over het millioen 's jaars kostten, in zee te houden. Welke onderneming beloofde grooter voordeel dan een aanslag op dit roovershol? Gelukte hij, dan werd de handel van overlast bevrijd, het budget van oorlog ontlast, een lokaas gewonnen om Hendrik IV op nieuw in den krijg tegen Spanje te be-

trekken, een geduchte opstand in het hart van 's vijands landen verwekt, en Elizabeth misschien door zooveel voordeel overgehaald om in verbond met de Republiek te blijven.

Wel stond tegenover de kans op al die voordeelen de mogelijkheid dat Maurits op een ongelegen slagveld door een overmachtigen vijand werd aangegrepen, maar zelfs dan nog was niet alles verloren. Maurits had zich reeds genoeg getoond om den Staten het recht te geven van op zijn beleid te rekenen. Hij had een voortreffelijk leger onder zijn bevel. Bij den vijand daarentegen heerschten wanorde en muiterij. Een slag in Vlaanderen kon even goed op een schitterende overwinning als op een nederlaag uitloopen.

Dit alles was volkomen juist gezien, maar het verloor veel van zijn waarde, nu Maurits zelf tegen het plan was ingenomen. Hij was niet zoo zeer tegen een inval in Vlaanderen, maar hij wenschte niet belemmerd te zijn in zijn bewegingen door voorschriften van de Staten. „*Le fait en gros* (schreef de Fransche gezant Buzanval aan zijn regeering) *est bien approuvé par M. le Prince Maurice, mais il me semble qu'il ne trouve pas bon la nécessité qu'on lui veut imposer d'attaquer telle ou telle place.*" Hij moet zijn misnoegen duidelijk te kennen hebben gegeven, althans als wij mogen gelooven wat DUYCK verzekert: „De Staten," zegt hij, „hadden in haest besloten selfs mede naer Vlaenderen te gaen, so om de hant daeraen te houden, dat desen tocht op Duynkercken mocht gedirigeert ende nergens anders gediverteert werden, alsmede om op alle swaricheden bij de hant te wesen" (bl. 637). Op die wijs een veldheer aan de leiband te houden is zeker niet verstandig. Gedeputeerden te velde hebben doorgaans nadeelig gewerkt, en de Staten spraken met beslissender gezag dan eenvoudige gedeputeerden, en belemmerden en verstoorden den veldheer des te meer. Dit bleek toen, bij den aanvang van den tocht, tegenwind het landen bij Ostende belette, en Maurits daaruit aanleiding nam om nog eens op verandering van het geheele plan aan te dringen. Want de Staten (zegt DUYCK bl. 638) „vreesende dat de minste diversie bij occasie soude mo-

gen diverteeren den heelen aanslach van naar Duynkercken te gaen, daarop sij heel vlamden, en vonden nyet goet yet anders voor te nemen." Zoo gedwongen gehoorzaamde Maurits; hij landde den 23^{en} Juni bij Philippine, en zette zich in de richting van Ostende in beweging.

Het maakt een groot verschil of men zijn eigen plannen met ingenomenheid volgt dan wel met tegenzin de opgedrongen plannen van anderen ten uitvoer legt. Het verschil is te grooter, naar mate men meer aan eigen inzicht hecht. Nu was Maurits van karakter onbuigzaam en stijfhoofdig. De Staten kenden hem, en door hem dus te nopen hun voorschriften op te volgen, stelden zij de onderneming, waarvan zij zoo veel verwachtten, al dadelijk in groot gevaar. Het is bepaaldelijk Oldenbarnevelt, aan wiens onverzettelijkheid deze misslag te wijten is.

Het is den geheelen tocht door aan Maurits aan te zien, dat hij tegen zijn wil en zonder de minste ingenomenheid den aanslag bestuurt. Hij gevoelde zich niet verantwoordelijk voor hetgeen hij op last van anderen deed. Viel de onderneming verkeerd uit, hij kon het niet helpen, hij had in tijds gewaarschuwd. Verre van ons het lasterlijk vermoeden, dat hij de gevaren, die hij voorspeld had, zou hebben opgeroepen; maar of hij even zorgvuldig is geweest om ze te vermijden als voorheen, toen hij naar eigen inzicht handelde, laat zich met reden betwijfelen.

Zonder tegenspoed geschiedde de optocht van Philippine, tusschen Brugge en Gent door, naar Oudenburch, dat van den vijand verlaten gevonden en zonder moeite bezet werd. Het fort Albertus, door den vijand tot beteugeling van Ostende gesticht, viel na eenigen weerstand in onze handen. De weg naar Nieuwpoort, dat gewonnen moest worden eer men tegen Duinkerken kon beginnen, lag open. Maar nu bleek het, dat de wegen en de geheele streek niet bekend waren. De schipbruggen, die het leger meê voerde, waren niet lang genoeg voor de wateren, die men moest overtrekken. Eerst zou de hoofdmacht over Nieuwendam, uit het oosten, naar Nieuwpoort

trekken; ter halver wege keerde men echter terug, en trok over Leffingen langs een weg, die nog eerst begaanbaar moest worden gemaakt, naar het strand, en verder zuidwaarts op naar Nieuwpoort. De gebrekkige bekendheid met de streek laat zich daaruit verklaren, dat, naar het oorspronkelijke plan, de landing bij Ostende had moeten geschieden. Hoe dit zij, het tijdverlies er door geleden, had niet veel te beteekenen.

Van meer gewicht en onbegrijpelijker tevens was de volslagen onbekendheid, waarin Maurits verkeerde ten opzichte der bewegingen van het vijandelijke leger. Voor niets had hij meer vrees betoond dan voor een onverwijlden en plotselingen aantocht der verzamelde strijdkrachten van den vijand. Een landing in Vlaanderen had hij vooral daarom zoo gevaarlijk gekeurd, omdat (ik gebruik alweer de woorden van de Buzanval) „*on n'y aura pas sitost mis le pied, qu'on n'ayt bien tost après une forte armée sur les bras*" (p. 235) „*car Don Louis de Velasco avec l'armée, qu'il a vers la Meuse, qui est d'environ* 8000 *hommes de pied et* 1000 *chevaux, pourra se rendre dans huit jours au pays de Flandre et s'y renforcer de* 4000 *à* 5000 *hommes.*" Binnen acht dagen derhalve na de landing, nog in Juni, had Maurits, naar zijn eigen berekening, den aantocht van een even groot leger als het zijne te duchten. De uitkomst heeft bewezen dat die berekening volkomen juist was. Desniettegenstaande zien wij hem de maatregelen van voorzorg verzuimen, die een zelfs veel minder dreigend gevaar vereischt zou hebben, en die hij zelf bij vroegere gelegenheden ook nooit verwaarloosd had.

Albertus en Isabella waren werkelijk zoo voortvarend geweest, als de prins voorzegd had. Hun eerste zorg was het bijeenrukken der uiteengelegerde regimenten, en het bevredigen der muiters te Diest; „van alle 't welck nochtans (wie zou het gelooven, als DUYCK het ons niet, bl. 650, verzekerde?) Sijn Ex^cie^. en sijn leger noyt yet en vernamen." Nog sterker. Den 28^en^ Juni waren de Aartshertogen te Gent aan het hoofd van een leger van 8000 voetknechten en 4000 ruiters, „daer-

van wij (zegt DUYCK, bl. 651) geen andere tijdinge en cregen dan dat alleenlijck eenige ruyteren noch naer Brugge gecommen waren." Den 30^{en} kwam het Spaansche leger te Brugge, alweer zonder dat de prins er iets van vernam. „Den Ertshertoge hield de wegen soo wel besloten, dat sijn Ex^{cie}. noch geen advertentie daeraf en creegh; soo men vermoedde, omdat de boeren generalijck alomme verlopen waren, ende dat de Staten, hem vastelijck geimagineert hebbende, dat den viant geen volck en soude connen bijeencrijgen om hem te resisteren, sijn Ex^{cie}. selfs ende alle andere daerom versuymde curieuselijck ergens naer te vernemen," bl. 653. — Het verzuim is den Staten dan ook niet toe te rekenen. Maar zijn Ex^{cie}, die het gevaar beter had ingezien dan zij, had daartegen behooren te waken; hij had moeten zorgen, dat de vijand, dien hij verwachtte, niet naderde zonder zijn voorweten. Zijn zorgeloosheid, die niet uit ongegronde gerustheid voortkwam, is niet te verontschuldigen.

De vijand kon het snelst naderen en het strand bereiken over Oudenburch, dat Maurits bezet had, en langs de wegen, die hij zelf bruikbaar had gemaakt. Overal elders had hij met het terrein te worstelen en moest hij zich zijn weg banen, hetgeen oponthoud veroorzaken zou. Een van beide dus, òf Oudenburch moest zoo versterkt en zoo goed bezet worden, dat het zelfs een ernstigen aanval kon verduren, òf de weg tusschen Leffingen en Marienkerke moest weer gebroken en de dammen en bruggen weggeruimd worden. Zoo zou men zich tegen verrassing hebben gevrijwaard. Maar noch het een, noch het ander geschiedde. De weg werd bruikbaar gelaten, en Oudenburch met slechts 500 man bezet, onder bevel van een zorgeloozen commandant, colonel Piron.

Den 1^{en} Juli, terwijl de vijand van Brugge naar Oudenburch oprukte, marcheerde Maurits langs het strand naar Nieuwpoort. Om de stad van de zuid- en oost-zijde te omsingelen, begaf hij zich bij laag water door de haven met zijn hoofdmacht. Graaf Ernst Kasimir van Nassau met de achter-

hoede kwam eerst 's avonds aan, en bleef ten noord-oosten van de stad, aan deze zijde van de haven. Het leger lag dus verdeeld, en kon, zoolang de brug, waarmeê men bezig was, niet was voltooid, alleen bij laag water zich vereenigen.

Intusschen was de vijand onverwacht voor Oudenburch verschenen, terwijl de helft der bezetting op fourageeren uit was. Dit fort en al de overige, met uitzondering van fort-Albertus, waren hem zonder slag of stoot overgegeven. Hij had dus open weg tot op het strand, en, eens daar, sneed hij aan Maurits den terugtocht naar Ostende af. Ware nu slechts de weg van Leffingen vernield geweest. DUYCK noemt het verzuimen hiervan „een faute, die groot ende onverantwoordelijk was," bl. 662. — Albertus hield te Leffingen, aan het begin van den weg, een korte nachtrust.

De Staten, die te Ostende vertoefden, hoorden in den avond die reeks van kwade tijdingen, en zonden er onverwijld bericht van aan Zijn Excellentie. Deze „en const hem eerst niet wel inbeelden (zegt DUYCK) dat den viant soo heel sterck was, omdat hij mer gehoord en hadde van 5000 man"; en VERE verhaalt dat de meeste bevelhebbers van oordeel waren, „*that it was only a bravado, made of Rivas, who before, we had heard, had gathered between three and four thousand men together near the Sluys, to divert us from our entreprise, and that upon our remove towards him he would make his retreat to the Sluys again.*" Maar alle twijfel moest ophouden, toen nadere berichten inkwamen. De verschrikkelijke waarheid stelde zich in al haar kracht voor de ontstelde verbeelding. Eerst den volgenden morgen tusschen 8 en 9 uren zou het laag water zijn, en de haven waadbaar wezen. Tot zoolang bleef graaf Ernst met een derde van het leger, afgesneden van de rest, blootgesteld aan den vijand, die, zoo hij bij het krieken van den dag op marsch ging, nog voor dien tijd hem op het lijf kon vallen. De neerlaag van die divisie zou de neerlaag van het overige leger noodzakelijk na zich slepen. Wat te doen? In allerijl zond Maurits bevel naar Ostende om nog de brug van Leffingen, zoo het mogelijk was, te vernielen.

Dit bevel werd daar eerst acht dagen later ontvangen [1] en, al ware het terstond overgebracht, het zou toch niet meer uitvoerbaar zijn geweest. Misschien echter, als graaf Ernst met zijn troepen zich haastte, kon hij nog vóór den vijand bij Marienkerke aan den engen weg post vatten, en er stand houden, tot dat Maurits met zijn geheele macht de haven over en hem te hulp snellen zou. Dit was inderdaad het eenige wat men beproeven kon. En wij moeten ons over François Vere verbazen, die zegt dat hij dit plan als zeer gewaagd ontraden had, en in de plaats had voorgesteld om met het geheele leger naar Marienkerke te marcheeren. Als of dit mogelijk ware geweest! Vóór acht ure des morgens kon het leger niet door de haven, en tegen dien tijd zou de vijand stellig reeds op het strand deboucheeren. Het was dus niet de vraag, of Ernst alleen, dan wel het geheele leger op marsch zou gaan; men had te beslissen of Ernst den vijand zou afwachten, dan wel een poging zou wagen om hem in het bezetten van den pas te voorkomen. Wijselijk, naar ons oordeel, werd tot het laatste besloten.

Het is den veldheer niet te wijten dat de poging mislukte. Toen hij het bevel om ze te wagen gegeven had, was de uitvoering aan graaf Ernst toevertrouwd, en, zoo er fouten zijn begaan, komen zij op rekening van dezen. Wij willen hem zelf van zijn wedervaren verslag laten geven.

„*Als ich* (zoo schrijft hij terstond na den slag aan zijn broeder Willem Lodewijk) *des morgens umbtrent* 8 *uhren mit den beiden regimenten, nemblichen den Schottischen und Seelandischen* [c. 2500 man], *sampt* 4 *compagnie reutteren* [c. 500 man, en met twee halve kanonnen], *bei den schantz S. Albertus angekommen, ist den feindt stracks uf mich angemargirt, und weil der feind mit alle seiner macht praesent gewesen, und ich ihn vor einen morasz erwarten mueszen, ist er so starck ankommen, das er mich abgetrieben, und ist das Scottische und Seeländische regiment gantz ufgeschlagen.*" (*Archives*, II, p. 18).

---

[1]) Zie de aant. van L. MULDER op de a. pl. van DUYCK.

Van een ernstig en langdurig gevecht, wij zien het, gewaagt de bevelhebber niet. De waarheid is, dat er eigenlijk geen gevecht heeft plaats gehad; dat de troepen, toen zij den vijand met overmacht zagen aankomen, zonder hem af te wachten op de vlucht zijn gegaan. Dat zegt DUYCK met zoo veel woorden: „'t verlies in desen was, boven 't geschut, wel tusschen 800 ende 900 mannen van de onsen, daertegen den viant seer weinich volck verloor anders als door 't geschut, omdat de onsen geen aenval nochte slach en hadden verwacht [d. i. afgewacht]." En in de Resolutiën der Staten-Generaal lezen wij op 2 Juli: „komt tijding dat de vijand met alle zijne macht den pas gepraevenieerd en onze troupes, te zwak wezende om de geheele macht des vijands te sustineren,... heeft overrompelt ende geheel geslagen." Hiermêe stemmen ook de berichten van 's vijands zijde overeen, zoo zegt CARNERO: „*y en un punto los rompieron y degollaron, no dejando hombre à vida, sin mas daño de los Catholicos que algunos*, p. 473. En de Aartshertog zelf schrijft aan den Conseil d'Etat: „... *quy fut sy vivement chargée qu'elle y demeura toute.*" Ik haal al deze plaatsen aan, om buiten twijfel te stellen, dat het doel met het vooruitzenden van graaf Ernst geenszins bereikt is, dat zijn regimenten nutteloos zijn opgeofferd, en dat de vijand door dit gevecht geen noemenswaardig tijdverlies geleden heeft. Had Maurits dezen afloop voorzien, hij zou een zoo aanzienlijk deel van zijn leger zeker niet op deze wijs hebben opgeofferd.

Er is ook wel veel waarheid in hetgeen DUYCK opmerkt, dat graaf Ernst een fout heeft begaan, door onder de gegeven omstandigheden een zoo ongelijken strijd te aanvaarden, „want den viant deurgecommen wesende, was hem onmogelijck die aan den dijck te keeren, ende behoorde daerom plaetse mit sijn volck genomen te houden bij de schantse Albertus, houdende den wech naer Oostende open ende de stadt op de rugge, om den viant commende naer de schantse Albertus te mogen wachten, ende willende naer sijn Ex^cie^. in bedencken te houden met sijn

troepen, doende sijn Ex^cie^. van alles verwittigen." Een blik op de kaart toont, hoe nuttig Ernst op de aangegeven plaats had kunnen wezen, en hoe jammer het was dat hij niet gehandeld heeft naar den raad, dien Duyck, ongelukkig toen de gelegenheid lang voorbij was, gegeven heeft.

Zoo veel is zeker: graaf Ernst heeft zijn troepen nutteloos verspild; het doel van prins Maurits heeft hij niet bereikt. Wij moeten dit wel in het oog houden, omdat na de overwinning een andere minder juiste voorstelling geijkt en in omloop gebracht is. Wij willen ook deze door Ernst Kasimir zelven laten verhalen; hij doet het in een brief van 20 Juli. Nadat hij van de neerlaag zijner troepen gewag heeft gemaakt, gaat hij voort: „*Tousjours aye empêché l'ennemy l'espace de* 5 *heures, qu'il ne pouvoit marcher vers S. E., tellement que S. E. par la basse marée, qui entretemps survint, avoit encoires loisir, mais à grand peine, de passer le havre et se mettre en ordre de bataille, tellement que Messieurs les Etats, S. E. et tout le monde m'en sçavent bon gré et confessent que par ma défaicte ont esté sauvez et gaigné la bataille*" (*Archives*, II p. 38). Nu eens deze neerlaag aldus geidealiseerd was, werd natuurlijk ook het doel van Maurits als volkomen bereikt voorgesteld, en Uytenboogaert schrijft bijna onmiddelijk na de overwinning, dat Z. Exc. de regimenten van graaf Ernst „den vijand als een morgensoppe voorgeworpen schijnt te hebben." Dit alles wordt mettertijd traditioneel; en in alle handboeken kan men lezen, wat wij eershalve aan het handboek van den heer GROEN VAN PRINSTERER ontleenen: „Graaf Ernst Casimir, naar Leffinghen gezonden, houdt aldaar met verlies van 800 dooden den vijand op, en geeft aldus aan Maurits tijd om het leger in slagorde te stellen."

Volgens graaf Ernst zelven had het gevecht bij fort-Albertus tegen acht uren plaats, ongeveer den tijd van laag water, waarop het leger de haven ging doorwaden. En nu wordt ons gezegd, onder anderen door Duyck, dat nog maar vijf vaandelen ruiters over waren, toen reeds de vijand in het gezicht kwam; bewijs genoeg, dat het gevecht bij Leffingen

Albertus in den aantocht niet lang had opgehouden. Gelukkig dat hij het niet waagde onverwijld aan te vallen, en dat hij zoo doende Maurits tijd gaf om zijn geheele macht over te brengen en te scharen. Opmerkelijk aangaande het talmen van den vijand is de getuigenis van VERE: „*In this order we stayed, and the enemie, though still in the eie, moved not forward for the space of two hours, and then rather turning from us than advancing, they crossed the downs, and rested other two hours at the foot of them towards the land.* Het oponthoud, dat den onzen zoo uitmuntend te stade kwam, werd dus niet door de neerlaag van Ernst Casimir veroorzaakt, maar kwam uit geheel andere redenen voor. Albertus had tijd noodig om te raadplegen en te besluiten wat hem verder te doen stond. Tweeërlei plan kwam in aanmerking: òf slag te leveren en met Gods hulp de rebellen eens voor goed te vernietigen, òf het zekere voor het onzekere te nemen, fort Albertus aan te tasten, en, zooals niet moeilijk zou vallen, te veroveren, en dan daarbij een vaste stelling in te nemen en den Hollanders den terugtocht te beletten en hen uit te hongeren. Het laatste was het veiligst, het eerste het roemrijkst. Geen wonder dat de eerzucht het van de voorzichtigheid won. La Barlotte vooral, een Waal, die door zijn moed fortuin had gemaakt, en, zoo als DUYCK het uitdrukt „onvertsaecht om wat hasardeus aan te grijpen", bracht door zijn grootspraak de omzichtiger Spaansche bevelhebbers tot zwijgen. Er werd besloten slag te leveren. De geuzen, zoo pochten de oudgedienden „konden haere voeten niet en sien ende hadden nooit in 't velt ofte op 't vlecke tegen haer durven staen." (DUYCK bl. 664). Tegen een leger, waarin vijfduizend oude Spanjaards dienden, zouden de rebellen, wier voorhoede niet eens had durven vechten, in het open veld niet bestand wezen. Maar het krijgsvolk had eenige rust noodig na de vermoeiende marschen van den vorigen dag en van dezen morgen. Zoo gingen de vier of vijf uren voorbij, van wier oponthoud, gelijk wij zagen, Graaf Ernst zich ten onrechte de eer gaf.

Wat Maurits betreft, hij kon niet aarzelen of hij den slag zoeken of dien vermijden zou. Hoe onzeker ook de uitslag zich liet aanzien, een betere uitkomst deed zich niet voor. De aftocht stond alleen naar Frankrijk of over zee open; maar aan het inschepen van een geheel leger in het gezicht van den vijand waren nog grooter gevaren verbonden dan aan een hachelijken strijd, en de omweg over Frankrijk was te ver, om het vaderland zoo lang onverdedigd te mogen laten. Alleen door de overwinning kon Maurits zich uit de engte redden, waarin hij zich had laten drijven. Dit was zoo ontegenzeggelijk, dat wij niet kunnen gelooven, hoezeer DUYCK het verzekert, dat François Vere van een ander gevoelen geweest zou zijn, en geraden zou hebben zich ten noord-oosten van Nieuwpoort te verschansen en den slag te weigeren. Vere was te ervaren veldheer om niet te zien, dat met iederen dag de positie van het Staten-leger nog gevaarlijker worden moest. En hij zelf verhaalt van een geheel ander geschil tusschen hem en sommigen der onderbevelhebbers. Dezen hadden gewild, dat men den vijand te gemoet trekken en aanvallen zou; hij daarentegen had geraden hem in een zorgvuldig gekozen stelling af te wachten. Aan dit laatste plan had de Prins ten slotte de voorkeur gegeven. Dat zich de zaak inderdaad zoo heeft toegedragen, is veel waarschijnlijker dan wat DUYCK, uit misverstand naar het schijnt, verhaalt.

Inmiddels had Maurits reeds de vloot van transportschepen, die de haven van Nieuwpoort vulde, in zee en naar Ostende weggezonden. Om dien maatregel wordt hij door alle latere geschiedschrijvers en lofredenaars hemelhoog verheven, dewijl men het doel, dat hij er meê voorhad, kwalijk heeft begrepen. Men meent namelijk, dat hij er hetzelfde meê beoogde, als eens Agathocles met het verbranden zijner schepen: het ontkomen aan het leger onmogelijk te maken en geen andere uitkomst dan sterven of overwinnen over te laten. SIMON STIJL ziet er „een grootschen trek van heldenmoed in, die echter, indien hij door het geluk niet gekroond geworden was, den blaam

van roekeloosheid niet zou ontgaan hebben." Maar een oogenblik nadenkens toont ons het gewaagde van deze voorstelling. Zij is in strijd met het karakter van Maurits. Niet door kloek en bijna roekeloos te wagen, integendeel, door de meest mogelijke voorzichtigheid heeft hij zich steeds gekenmerkt. Maar vooral is zij niet te rijmen met den toestand, waarin het Statenleger zich bevond, en met de gesteldheid van de haven. Wij weten het reeds, bij laag water was de haven doorwaadbaar; alleen met hoog water konden de schepen er in- en uitloopen. Voor een overhaaste en ongeregelde vlucht konden dus de schepen, zooals zij daar lagen, niet dienen. Alleen indien het leger in goede orde terugweek en zijn tijd van aftocht mocht kiezen, kon het er misschien eenigen dienst van trekken. Doch dan deed het er niets toe, of de vaartuigen in de haven lagen, dan wel voor de haven en op de kust kruisten; zelfs van Ostende konden zij, zoo noodig, in tijds terug keeren. Het is iets anders zijn schepen te vernielen, iets anders zijn schepen uit een ongeschikte haven tijdelijk naar de open zee te zenden. Wat men aan roekeloozen heldenmoed heeft toegeschreven, was inderdaad een blijk van uitnemende voorzichtigheid. Waren de schepen in de haven gebleven, zij zouden er, terwijl het leger met den vijand slaags was, gevaar hebben geloopen van door de bezetting van Nieuwpoort in brand gestoken te worden. Dit gevaar voorzag de veldheer, en hij voorkwam het bijtijds. In den vroegen morgen, bij vloedtij, deed hij de op een liggende vaartuigen de haven ruimen; misschien ook nog om reden dat zij door hun menigte het doorwaden van de haven aan het leger bemoeilijkten. Behoef ik nog te zeggen, dat de oorspronkelijke bescheiden het uitloopen der schepen dan ook zonder den minsten ophef, zonder vertoon van eenigen heldenmoed, berichten? Eenvoudiger kan men al niet spreken dan DUYCK hierover doet. „Terwijl graaf Ernst van voor Nieuwpoort vertogen was, dede sijn Ex^{cie}. mettet hooge water, vóór den dach, alle de schepen uyte haven van Nieuwpoort in zee gaen, uytgeseyt 24 of 25, die ten deele selfs versuymden tijdelijck uyt te commen ofte te hooch op 't slick gecommen

waren," bl. 165. Van „sterven of overwinnen" geen woord. Duyck ziet blijkbaar in den maatregel niets bijzonders. En de overige berichtgevers vinden het feit zelfs niet belangrijk genoeg om er van te gewagen. In het ware licht beschouwd verdient het ook werkelijk onze aandacht niet te trekken. Maar al zeer spoedig begon de verbeelding de naakte waarheid op te tooien. Een maand na den slag schreef reeds Reijd uit Leeuwarden aan zijn vriend Stöver: *M. G. Her Printz Moritz befal alle schiffen ab- und hinweg zu faren, und sagt neben andren zu antröstung des kriegsvolcks: er dechte sich nit zu salviren noch zu weichen, sondern mit innen ehr ein zu legen oder zu sterben." Archives* II, p. 15. — Dezelfde roemzucht, die van de jammerlijke neerlaag van Leffingen een wel gekozen middel om de overwinning te verzekeren gemaakt heeft, heeft ook in dit geval de lofwaardige voorzorg van Maurits omgeschapen tot een heldendaad, die aan het roekelooze grenst. In de overlevering heeft, zooals doorgaans, de verdichting het van de waarheid gewonnen.

Tegen twee uren raakte de voorhoede van den vijand met de onze handgemeen, en begon de slag. Wij moeten hier echter aan geen veldslag in den eigenlijken zin des woords denken; het was een gevecht in de duinen. Toen het begon, was het hoog water: de zee stond bijna tegen de duinen, de smalle strook van het strand, die droog gebleven was, werd van onze zijde door het geschut bestreken. In de duinen was het leger, de Engelschen en Friezen onder Vere in de voorhoede, als op en achter wallen geschaard; de hoogste toppen waren insgelijks van geschut voorzien. Aan den anderen kant van de duinen, aan de landzij, stond de ruiterij, die voor beter gehouden werd en werkelijk beter was dan die van den vijand, en die dan ook van den aanvang af in de meeste schermutselingen meester bleef. Maar niet op de ruiterij, op het voetvolk in de duinen kwam alles aan. En daar toonden de Spaansche oud-gedienden op nieuw, dat zij voor geen volk ter wereld onderdeden. Hoewel vermoeid door de afgelegde marschen, hoewel met de zon en den wind in

het gezicht, en door het geschut uit de hoogte bestookt, bestormden en veroverden zij duin op duin, en dreven de onzen langzaam maar gestadig terug. Na ongeveer drie uren strijdens waren de Friezen en Engelschen in vollen aftocht, en de overige regimenten weken met hen terug.

Ieder oogenblik dreigde de aftocht een reddelooze vlucht te worden, te meer daar Vere wegens een ernstige verwonding het slagveld verlaten had. Maar gelukkig waren de overwinnaars zelf te uitgeput, om krachtig voort te dringen. Een der medestrijders, Ogle, beschrijft het terugwijken der onzen als vrij geregeld en zegt van de vervolgers: „*their foot followed leisurely and were aloof, as not knowing how suddenly we might turn and make head again, for our men kept both their arms and in troop*"; en later nog eens: *we saw a kind of faintness and irresolution even in those that pursued us nearest.* De strijd had zich gaandeweg naar het strand, dat wegens de eb hoe langer hoe ruimer werd, verplaatst. Het geschut, daar geplant en om zijn zwaarte onbewegelijk, liep gevaar om door den naderenden vijand overmeesterd te worden. Het oogenblik der beslissing was blijkbaar nabij. Een beuzeling kon de overwinning, die naar de zijde van den vijand helde, nog naar onze zijde doen overslaan. Gelukkig had Maurits, met zijne gewone voorzichtigheid, nog niet alles op het spel gezet. Hij had nog een reserve van drie vanen ruiters. Reeds herhaaldelijk had Vere verzocht hem die te hulp te zenden, maar de veldheer had ze tot hooger nood gespaard. Thans gaf hij haar bevel te chargeeren. Een der drie vanen, onder Cecil, stortte zich op een bende harquebusiers van den vijand aan de landzij van de duinen, en wierp die overhoop en op de vlucht. De twee andere onder Horace Vere en Balen renden van de duinen op het strand tegen de afgematte Spaansche voetknechten in, die, op zulk een aanval niet verdacht, uiteen stoven en zonder weêrstand te bieden, zich slechts zochten te bergen. Terzelfder tijd schoten de matrozen, die het geschut bedienden, onder den hoop en voltooiden den schrik en de verwar-

ring. Daarentegen schaarden zich de onzen, nu zij de kans zagen keeren, op nieuw, en begonnen hun vervolgers van zoo straks op hun beurt aan te grijpen. Weldra was de strijd beslist. De vijand wierp de wapenen weg en vluchtte wat hij kon in de richting van Leffingen. Had de bezetting van Ostende, versterkt met de ruiters van Ernst Casimir, die daarheen de wijk hadden genomen, intijds van de brug en de pas bij Leffingen zich meester gemaakt, de neerlaag der Spanjaards zou volkomen zijn geweest. Maar die troepen hebben niets gedaan, dan meêplunderen toen het gevaar verdwenen was. Te recht verwijt haar DUYCK haar bloohartige werkeloosheid.

Een andere oorzaak, waaraan de vijand gedeeltelijk zijn behoud te danken had, was de voorzichtigheid van Maurits. „Sijne Excellentie (zegt DUYCK) noch vresende eenige desordre creegh eenige vanen ruijteren aan de hant, die hij in ordre bracht ende op 't velt vast hielt. Hy dede mede versamelen de regimenten van Gistelles ende Huchtenbrouck ende meest alle de Walen, om die tegen een val van noot bijeen te houden." Op die wijs ontsnapte de vijand aan een algemeene en scherpe vervolging. Volgens CARNERO werd dit Maurits als een misslag toegerekend, maar hij wijst zelf de redenen aan, die den Prins tot omzichtigheid noopten, al moet hij ook erkennen, dat de Aartshertog daardoor bijzonder gebaat is.

De overwinning is overigens volkomen vruchteloos gebleven. Er is niets bij gewonnen dan eer. Daarmeê stelde Maurits zich tevreden. Hij was van den aanvang af tegen de onderneming geweest en zijn vrees was door de uitkomst gerechtvaardigd; het leger, en daarbij de geheele staat, had groot gevaar geloopen, voor een gedeelte ten gevolge van de fouten van den veldheer, maar dit werd vergeten; men onthield alleen, dat het zijn beleid was, waaraan men de uitredding te danken had. Thans was hij de groote man; zijn gezag was van nu af in krijgszaken onweêrstaanbaar. De Staten moesten stilzwijgend toezien, dat de eerstvolgende dagen niets tegen Nieuwpoort ondernomen werd, en dat het beleg, toen

het den 6[den] hervat werd, nadat de vijand zich reeds van zijn schrik en zijn neerlaag had hersteld, na tien dagen als hopeloos weer werd opgebroken. Wat sedert tegen de forten om Ostende werd uitgericht, beteekende even weinig. Eer de maand Juli verstreken was, keerde het Staten-leger onverrichter zake uit Vlaanderen terug.

De Staten en Oldenbarnevelt als hun leider kregen van alle teleurstelling de schuld. Hun roekeloosheid had den Staat in een gevaar gestort, waaruit hem alleen het beleid van Maurits als door een wonder gered had. Wat REIJD in den reeds aangehaalden brief aan Stöver schrijft: *Barnefeld und die lanckrocke haben uns precipitiert; Gott gleich wol hat uns nit willen lassen verderben.*", is het korte thema, dat de prinsgezinde schrijvers tot op onze dagen in allerlei variatiën hebben uitgesponnen. Reeds twee dagen na den slag schreef Buzanval, die zich door den bode der overwinning, Jacques van der Burcht, had laten inlichten, aan zijn koning; *Croyez que ces Messieurs avaient bien joué leur Etat à un coup de dé . . . et Monsieur le Prince Maurice a bien montré sa résolution quand il a fallu boire la lye de ces indigestes conseils.*" Wij weten thans, in hoever dit oordeel billijk en gegrond was. Op het beleid van Maurits en op de deugdelijkheid van zijn leger was in de berekening der Staten ongetwijfeld staat gemaakt, niet ten onrechte, zoo als de uitkomst geleerd heeft. Maar daarbij was niet gerekend (en dit was een groote misslag) op den tegenzin, waarmee een man als Maurits de plannen, door anderen hem opgedragen, zou uitvoeren, en op de kwade gevolgen, die daaruit moesten voortvloeien. Aan beide zijden, dunkt mij, zijn fouten begaan. Maar die van Maurits zijn naauwelijks meer te bespeuren te midden van de glorie, waarmede zijn schitterende overwinning hem omstraalt.

DE RECHTEN VAN LOEL, MILSTER- EN WAVERLOHOLT IN DE GEMEENTE DIDAM.

DOOR

Mr. L. A. J. W. Baron SLOET.

„Hiermede besluit ik" zoo schreef Mr. G. A. DE MEESTER in deze *Bijdragen VII*, bl. 319, „deze aanteekeningen, [omtrent een paar oude Veluwsche bosschen] doch noodig ook anderen uit, om hun bekende boschregten of gewoonten mede te deelen, opdat wij daardoor éénmaal eene volledige geschiedenis onzer oude regtsbeginselen mogen erlangen."

DE MEESTER nam het doel van zoodanige mededeelingen te eng op. Hij had te veel de Veluwe voor oogen, „wier bewoners" — zoo eindigt hij — door het openbaarmaken van die stukken „het wilt bijster landt, dair voele avergrepen in geschien plegen", in zijnen ouden staat meer en meer mogten kennen.

Het doel moet grooter zijn.

In de marken, genomen in eenen algemeenen zin, ligt de kiem der latere gemeenten, hetzij zij steden [1] waren of dorpen.

De vrije mannen, onverschillig of zij woonden in eene plaats met muren en water omringd, of in eene geheel opene of slechts door een tuin omgevene, regelden, behoudens de algemeene verplichtingen jegens het rijk en den landheer, hunne eigene aangelegenheden: het ontginnen en vervreemden

---

[1]) Hiervan moeten natuurlijk uitgezonderd worden die steden, welke het gevolg waren van bepaalde vestigingen met een oorlogs- of ander doel.

van den gemeenschappelijken grond, het benuttigen er van, het weiden en heiden, het gebruik der bosschen voor veeteelt, voor brand en timmerhout, het onderhouden van wegen en steegen, van bruggen en vonders, van waterkeeringen en waterleidingen.

De keuren [1] waarbij dit geschiedde, op gewoonte en deze weder op plaatselijke behoeften en omstandigheden gegrond, geven den sleutel om toegang te krijgen tot het oude recht.

Uit die stukken waait ons nog dikwerf uit de grijze oudheid verkwikkend tegen de adem van den vrijheidzin den grooten Germaanschen volksstam zoo bijzonder eigen.

In lateren tijd toonen zij echter, minder verkwikkend, hoe de zelfstandigheid door aanmatiging en heerschzucht ten gronde werd gericht; hoe de vrije man tot eigen of hoorige werd verlaagd, en, heette hij nog vrij, smeekend vroeg wat zijn voorzaat zich zelven uit kracht van zijn recht had gegeven.

Ik heb zoo veel mogelijk medegewerkt om die keuren, welke nog verspreid in Gelderland aanwezig zijn, bekend te maken.

Ik heb het zelfs eenmaal, doch zonder gevolg, gewaagd in een geleerd genootschap, op welks weg ik meende dat het lag, het denkbeeld te opperen om ze allen in ons Vaderland nog aanwezig te verzamelen en uit te geven als een vervolg op de *Weisthümer* van GRIMM. Ik hoop dat het nog eens geschieden zal.

Inmiddels dient voortgegaan te worden met partieel mededeelen van wat nog onbekend is.

Als vroeger sla ik daartoe de handen aan het werk.

De gedeputeerde staten van Gelderland en onderscheidene gemeentebesturen in die provincie gaan voort, om door het

---

[1]) Ik gebruik dit oude woord in de algemeene beteekenis voor alles wat burgers en boeren, op welke wijze, en onder welken naam ook verklaarden wat recht was.

doen ordenen en beschrijven der archieven, de wetenschappen aan zich te verplichten.

Door eerstgenoemden werd, bij besluit van 19 September 1865, aan den provincialen archivaris opgedragen, dat werk ten aanzien der gemeente Berg te verrichten.

Die ambtenaar kweet zich van die taak zoo als men dat van hem gewoon is. De vondst van belangrijke stukken was niet groot, hetgeen trouwens te verwachten was. Het grootste deel van den archivarischen schat dier gemeente en omstreken berust in het oude, grafelijk Bergsche archief te 's Heerenberg [1]. In één opzicht verdient hetgeen gevonden is aandacht, namelijk deze markenboeken:

twee van Loel en Milsterloholt, over de jaren 1417 tot 1522;

vier van Waverloholt, over de jaren 1470 tot 1560;

een, waarin deze drie marken te zamen voorkomen, over de jaren 1609 tot 1652;

een van de Lengelermark en Stokkummermark, over de jaren 1475 tot 1585;

een van de Beekermark, over de jaren 1504 tot 1807, en een nieuw reglement van 18 Mei 1661 voor het Zeddammerbosch.

Voor het doel dezer mededeeling zijn alleen belangrijk de markeboeken van Loel, Milsterlo en Waverlo, gelegen in de tegenwoordige gemeente Didam.

In de boeken heerscht veel verwarring. Eene onkundige hand heeft ze onregelmatig, soms door een, zamen gebonden; onbekwame markeschrijvers hebben de drie marken dooreen gemengd; — echter wel wat vergeeflijk, omdat de marken later volgens dezelfde wetten leefden; — zuinige op gedeeltelijk witgelatene bladen in oude holtspraken andere van veel jongeren tijd geschreven.

Dit maakt een geleidelijk overzigt moeijelijk. Ik heb getracht er de noodige orde in te brengen.

De drie marken lagen, zooals reeds gezegd is, in Didam,

---

[1]) Vgl. TADAMA, Verslag over dat archief, in deze *Bijdragen* V, bl. 1.

eene der oudste plaatsen van Gelderland, die in oorkonden voorkomen. Den 7en Februari 828 gaf Gerwardus, zoon van Landwardus aan de kerk van St. Maarten in het oude Utrecht quidquid hæreditatis jure accessit in villa Langara [Langerak, tusschen Doetinchem en Hummelo], Hellenwich [Heelweg, onder Wisch], Alladna [Aalten], Wastervilde, [Varseveld], Humelle [Hummelo], Theoden [Didam], Hesin [Hees onder Didam], Asnon [Azewyn]. [1]

Vier eeuwen later wordt melding gemaakt van de drie marken die ons bezig houden, en wel onder omstandigheden die herinnering verdienen, daar zij op de overtuigendste wijze de groote zelfstandigheid der oude marken, zoo het nog noodig ware, aantoonen.

Volgens VAN SPAEN [2] omstreeks het jaar 1162, volgens NIJHOFF [3] iets later, wilde de priester Franco zich onder geleide van Barend van Wisch in de omstreken van Doetinchem nederzetten, om zich met anderen aan godsdienstige oefeningen te wijden. Toen hij vernam, dat de grond aan de markgenooten behoorde, wilde hij zich naar Varseveld, in het gebied van den graaf van Loon begeven, waar Johan en Herman van Bredevoort en Rudolf van Steinvorden hem eene kerk aanboden.

Hendrik graaf van Gelre kwam tusschen beiden en deed aan Franco weten, dat hij de markgenooten wel tot afstand van den grond zoude bewegen. De „comprovinciales et commarchiones, qui vulgo marckenotæ vocantur" kwamen driemalen te zamen en verklaarden, met algemeene stemmen, den grond, waarop Franco reeds eene houten kapel en eenige woningen gebouwd had, benevens „magnam partem communis marchæ suæ circum circa jacentem, af te staan. [4]

---

1) BONDAM, *Charterboek*, blz. 15, n⁰ 18.

2) *Historie v. Gelderland*, I, bl. 94.

3) In deze *Bijdragen*, IX, bl. 4.

4) Voor het jaar 1180 vind ik, dat dominus Franco monasteriensis et canonicus et vicedominus vir vita approbandus, nostra. (Hendrik, de Leeuw, hertog van Beijeren en Saksen) judiciali auctoritate et comitum

Onder die markgenooten is de Geldersche graaf zelf, die hier handelt met vele aanzienlijken in den lande, bij name genoemd en vele anderen die onvermeld bleven, stellig om hunnen minderen stand, doch wier toestemming even goed als van hunnen graaf geëischt werd. Later kwamen de markgenooten, onder welke Gerard graaf van Zutphen, ten vierden male bijeen, om de grenzen te regelen van dit afgestane gedeelte der mark.

Bisschop Baldewijn van Utrecht wijdde de kapel, die later afbrandde, waarna de nieuw gebouwde ingewijd werd door de bisschoppen Albert van Lijfland en Dirk van Utrecht.

Van een en ander werd in het jaar 1200 eene oorkonde opgemaakt, waarin tevens de bezittingen van het gesticht en de wijze van aankomst opgenomen zijn.

Die oorkonde werd het eerst uitgegeven door LINDEBORN[1], en daarna volgens hem door BONDAM[2], doch zeer gebrekkig en vol fouten, zoodat de inhoud op eenige plaatsen onverstaanbaar is. De oorspronkelijke is in het provinciaal archief van Gelderland.

Voor mijn tegenwoordig onderwerp deel ik daaruit het volgende mede betrekkelijk de opgave der goederen van de vrome stichting, die den naam van Bethlehem verkreeg.

> Item dimidium mansus emptus ab iisdem [Everhard van Hese en zijne erven] in parochia Thideheim [3]; prædium qnod dicitur Svalengüt emptum a Gerhardo Paleken et ejus hæredibus, habens warandiam decem porcorum in silva Waverloe, decem in marchia, quæ dicitur media [4], decem in marchia quæ dicitur Loel.

---

et baronum nostror. etc. predium quoddam Langenhorst opgedragen heeft aan God, Maria en Johannes den Dooper om er een klooster op te bouwen. Zie NIESERT, *Münst. Urkund.* IV, 131, n⁰ 30. Franco komt in 1181 als getuige voor. Ibid. 135, n⁰. 33. Voor het door hem gestichte klooster Langenhorst maakte de bisschop van Munster in 1203 bepalingen. Ibid. 177, n⁰ 44.

1) *Hist. episc. Daventriensis.* p. 514.

2) *Charterboek,* bl. 269, n⁰. 80.

3) Deze naam ontbreekt in de uitgegevene.

4) De middelste mark. Zij lag tusschen Waverloe en Loel. Dat *middelste* verliep in *milster.*

(Post alia.)

Bona quædam empta a Godefrido de Diepenbroeck et Heinrico fratre ejus, habentia warandia V porcorum in prædicta marchia media, quinque in marchia Loel.

Wij mogen aannemen dat gelijke zelfstandigheid als bij Doetinchem bestond, ook in het naburige Didam aanwezig geweest zal zijn.

De eerste plaats werd eene stad, die in 1233 hare rechten van graaf Otto II ontving; de andere kon zich tot die hoogte niet verheffen. Mogelijk is zulks toe te schrijven aan de omstandigheid, dat daar vele aanzienlijken bezittingen hadden.

De reeds genoemde Gerwardus moet, lettende op hetgeen hij weggaf, onder dezen gerekend worden.

Theodericus Loef van Kleef, uit den jongeren stam van de graven, verkreeg in 1271 van Bebelinge, castellanus van graaf Otto van Bentheim, goederen bij Didam [1].

De daaronder behoorende Bebelinghof werd in 1292 door Theodericus graaf van Kleef verbonden aan Theodericus van Meurs voor eenen jaarlijkschen uitgang van 33 marken of 204 malders weit [2]. Onder de getuigen der acte komt voor de consanguineus et fidelis van den graaf Wernerus de Lynepe, wiens geslacht lang in Didam en omstreken bleef gevestigd.

In 1348 verzekerde Johan van Kleef aan zijne vrouw Mechteld 5000 pond rente lijftucht uit zijne goederen o. a. in de Lymerich, d. i. te Zevenaren, the Wele, te Duven, te Gruessen, the Dyedem ende te Beke [3].

De graven van Meurs waren te Didam zeer gegoed. In 1314 hadden zij verschil met den graaf van Gelre over het kasteel aldaar [4]. In de scheidingsacte der nalatenschap van den genoemden Theodericus in 1346 worden toegedeeld „die burch

---

1) LACOMBLET, *Urkundenb.* II, noot 1 op Oork. n° 922.
2) LACOMBLET, a. w., II, no 922.
3) LACOMBLET, III, n° 457.
4) LACOMBLET, III, n° 429. Vgl. denz. IV, no. 121.

ende die heerschap van Dyedem mit mannen, dienstmannen, wastinzighen end volschuldigen luden. Er lag voor de burcht een huis en woning, die aan den broeder van Theodericus, Walraven proost te Emmerik, toebehoorde [1].

Didam behoorde waarschijnlijk onder de grootste bezittingen van dat aanzienlijk geslacht, want in de oorkonde van 1373, waarbij keizer Karel IV aan Johan van Meurs verlof geeft om geld te munten, is castra Didam eene der twee plaatsen, die bij name worden genoemd. [2]

SLICHTENHORST, *Toneel des lands van Gelder*, bl. 78, zegt, dat Didam met Westervoort door de heeren van den Berg ter leen is geboden aan den bisschop van Utrecht, tegen ruiling en afstand van Wijk-bij-Duurstede en het ambt van Abkoude, doch dat, wegens misleverantie van zijde van den bisschop, dezen de leenplicht weder is opgezegd.

Hoezeer door het op deze vermelding volgende: „wat hier van zij" blijkt, dat SLICHTENHORST niet zeker van het feit was, wordt het als waar door andere schrijvers aangenomen, o. a. in den *Tegenwoordigen staat van Gelderland*, bl. 407, VAN HUESSEN en VAN RHIJN, *Kerkelijke hist. en oudh.* VI, bl. 718, en VAN DER AA, *Woordenboek der Nederl.* i. v.

Het bewijs heb ik niet kunnen vinden, doch zeker is het, dat Willem II heer van den Berg in 1456 het slot en de heerlijkheid Didam kocht van Vincent graaf van Meurs en zijne vrouw Anna van Beijeren [3].

Te Loel was eene kapel, behoorende onder de parochie van Angerlo, waar de dienst in verricht werd, zoo vaak de „arbitraria devotio toparchæ castri Loelensis" het vorderde [4].

---

1) NIJHOFF, I, *Oork.* n° 153. In de *Geschichte der Grafen und Herren von Moers*, door H. ALGELT, (Düsseld, 1845) ontbreken vele stukken en bijzonderheden die uit Geldersche oorkonden aangevuld kunnen worden.

2) LACOMBLET, III, n°. 750.

3) TADAMA, *Verslag over het oude grafelijk Bergsche archief* in deze *Bijdragen* V, bl. 7 en 16.

4) LINDEBORN, *Hist. Episc. Daventr.* bl. 481.

Zoodanige toparcha zal geweest zijn Wilhelm van Loel, die de eerste der 36 zegelaren is, welke den 12en November 1381 de oorkonde bekrachtigden, waarbij de ridderschap van Kleef het gekkengezelschap oprichtte.

Deze geschiedkundige bijzonderheden betrekkelijk de kleine streek, waarin de marken lagen, was noodig om hare lotgevallen te begrijpen.

Aan het hoofd der marken stonden Holtrichters.

In de giften, aan het klooster Bethlehem gedaan, boven vermeld, is alleen sprake van warandia porcorum, een gewaarborgd recht, of eene uit het waarrecht ontsproten bevoegdheid om varkens in de bosschen op den mast te drijven. Het benuttigen van het hout schijnt met dat recht van zelve verbonden geweest te zijn, waarschijnlijk onbeperkt en leidde dus tot vernietiging der bosschen.

De behoefte ontstond om een bestuur daarover te hebben, dat belangrijker was dan het toezien, dat geene ongerechtigden varkens in de bosschen dreven.

Hierdoor laat zich verklaren, dat de namen van hen, die aan het hoofd der marken stonden, holtrichters, de vergaderingen der gewaarden holtspraken genoemd werden.

Die richters werden stellig in den ouden tijd gekozen.

In Waverlo werd het ambt aan eene bepaalde waar verbonden. Op Allerkinderendag van het jaar 1382 verkocht Berndt van Duven aan Roloff van Lijnijpe, Joryszoon, zijne geheele waarschap die gelegen is in Waverlohoute, met al zijn toebehooren, zoo als hij het gekocht had van Derck van Ulfte [1] en Margriet zijne echte vrouw „als mit namen dat houtgerichte in Waverloehoute ende seven voder deell in derselven marcken, vyer gericht swijn, twee kersswijn end enen beere in der marcken vurschr."

Het waren van dezen verkoop gedurende jaar en dag en

---

1) Deze was neef van Willem heer van den Berg, met wien hij in 1370 een vergelijk sloot over een erfwissel; zie VAN SPAEN, *Inleiding* I, bl. 342.

het afdoen van allen voirkommer binnen 's jaars werd door eene bevoegdheid tot manen en verplichting tot leisting bekrachtigd: „were sake dat wij des nyet en dede soe macht mij Roloff vurschr. manen off doen manen aen mijnen mont, off daer ick nou woenachtich bin; nae desser maningh vurschr. acht daige nest volgende sall ick Bernd vurschr. Roloff vurschr. of sijnen erven incomen in die voirburcht tot Dydam ende dair nyet uith to scheiden, ick en hebbe Roloff vursc. of sijnen erven irst affgedaen, alle cost ende hynder dat sy hebben ain desen vurscr. punten." Daar en boven werd de overeenkomst door Berend nog „geseeckert ende geswairen aver den Heiligen mit upgerichten vyngeren ende mit gestavende eiden." [1]

Ik vermeld deze omstandigheden om te doen uitkomen, hoe vele waarde aan het verkochte werd gehecht.

In het jaar 1567 schreven Johan van Lijn, rentmeester van den hertog van Kleef en Goossen Smellinck, beiden als geërfden in het Waverlobosch, aan Walraven van Lijnijp, holtrigter, met dringende vermaning om tot eene deeling van hout over te gaan [2].

Deze brieven werden in 1572 overgelegd bij een schrijven van Herman van Heerde aan de rekenkamer van Gelderland, om te bewijzen dat zijne voorvaderen sedert onheuglijken tijd in het bezit van het holtrichter-ambt der Didamsche bosschen geweest waren [3].

Waarschijnlijk gaven deze stukken aanleiding, dat de rekenkamer in 1571 in briefwisseling trad met den drost Anderlech en den richter Arend van Waeldenberk, die tegen den 6en Februari eene holtspraak belegd hadden. Aangezien echter de rekenkamer een commissaris namens den Koning tot die holspraak gedeputeerd had en deze wegens ziekte en

---

1) De oorkonde is in vidimus in het provinciaal archief van Gelderland, in het paket *Bosschen en Zanden.*

2) Origineel in het provinciaal archief van Gelderland, aangeh. paket.

3) Origineel als boven.

slecht weder nog niet kon komen, verklaarden de geërfden zich genegen, het bevelschrift van wege den koning na te komen en de vergadering tot den 12en Maart te verdagen [1].

Uit deze autentieke stukken zoude men opmaken, dat in de marken, stellig in die van Waverlo, een erf holtrichter was.

De feitelijke toestand was echter geheel anders.

Op eene holtspraak van Waverlo, gehouden in het jaar 1442, begeerden de geërfden van „onsen heren van Utrecht, enn van mijnen jonckeren van den Berghe alsulcke holt als sie hebben doen houwen in Waverloholt, dat sie dat der merck weder richten enn der erven, enn voert uitrichten al ander broecken, die daer geschiet siin enn doen den erven daervan dat sie œn sculdich sin to doen nae ghelegenheit der broecken" [2].

Is het eerste gedeelte al eenigzins duister, uit het andere blijkt duidelijk, dat de heer van den Berg met rechtsmacht was bekleed. Hoe hij die kon deelen met de heeren van Utrecht, weet ik niet te verklaren.

Op dezelfde holtspraak begeerden de erven van „den holtrichters, wanneer see selven niet ter holtspraek en comen, dat sij dan daer seinde oeren averste ambtman of enen sciltbuerdighen man, die in der merck geërvest is, en die sal sitten in des holtrichters stede enn doen der marck als hee sculdich is to doen enn den erve" [3].

Daar de afwezige holtrichters hunnen ambtman zouden zenden, blijkt, dat zij tot de aanzienlijken moeten behoord hebben.

„Mijn joncker van den Berg, holtrichter" — zoo werd omtrent eene holtspraak in 1450 in Waverlo gehouden aangeteekend — „is met den ghemeen erven in der maalschap averdragen enn eens geworden over het weder inpooten van gehouwen boomen."

---

1) Origineel als boven.

2) Bijlage I, n°. 7. De nommers bij de bijlagen gevoegd staan niet in de originele stukken.

3) Bijlage I, n°. 7.

Zes jaren later kocht Willem van den Berg de heerlijkheid Didam. Dit kan in de betrekking der heeren tot de marken verandering gebracht hebben.

In 1469 waren er in Loel en Milsterholt afzonderlijke holrichters en werd er gehandeld op behaeg mijns heeren.

In 1470 werden eenige punten daar vastgesteld, door den heer van den Berg toegelaten „beheltlicke hem onvermijnret sijns gerichts hoge en lege" [1].

Elders wordt hij holtrichter van Loel en Milsterholt genoemd.

Toen in 1520 gemeenschappelijk overleg plaats vond tusschen de erven en den graaf van den Berg, wordt niet vermeld dat hij holtrichter was" [2].

In 1524 vraagt de graaf, even als ware hij een gewoon geërfde, brandhout uit Waverloholt.

Toen twee jaren later eene soort van codificatie der rechten en gewoonten plaats vond, verscheen hij vergezeld van zijne „haifluiden".

Ik moet erkennen, dat mij de betrekking van de heeren van den Berg tot de marken niet recht helder is. Zooveel is zeker, dat zij, zoo al niet jure dan toch facto aan het hoofd van het bestuur stonden.

Doch ook dit veranderde.

De marken, voorwerpen van beheer, werden eindelijk beschouwd eigendom der heeren van den Berg te zijn. Onder vele slechts één voorbeeld:

„Wij Willem, graven tot den Berge" enz. — zoo luidt eene oorkonde van 25 October 1660, in eene der markeboeken opgenomen, — „doen kundt, dat wij uut guder ghunsten und umb getrouwen diensten, die uns die erentfeste und froemen Cornelis van Delen, unsen lantdrosten, gedaen hefft und henfurder doen mach, geschenckt und gegeven hebben und avermitz deesen geven hem und sijnen erven erflick und ewichlick ein stuck lantz in unser marcke van Waverloe up den Hors-

---

1) Bijlage II, n°. 25.
2) Bijlage III.

senbroeck gelegen neffen Geerten Delens lant, also dat Cornelis van Delen voirscr. dat lant voirscr. sal uith moegen wercken enz.

Niet alleen de zelfstandigheid der geërfden was verloren, ook hun eigendom was hun ontnomen.

Tot het bestuur der mark behoort de Schrijver. In 1488 werd hij voor Waverlo aangesteld door den heer van den Berg. „Item so her Roloff gestorven is hefft mijne gnedige lieve here greve van den Berge her Derick, proyst vicaris van id Lenepsche altær, versien tot sijner gnaden wederseggen mit id scrijver ampt van der marcke Waverlo-bussche ind als men deylt isset gewoentlich dat men on gevet die werde van eyn voderdeelholtz ind as dair akeren is twee verken akers". De schrijver van Loel werd waarschijnlijk ook door hem aangesteld. „Gerardus van Aerde is toegelaten int scryverampt dat her Henrick opt Griet gehat hefft, dat tot besten der marcke te bewaeren." 1493.

De bezoldiging bestond in 1469 te Loel uit twee varkens, waaronder verstaan moet worden de bevoegdheid om twee varkens in het bosch te mogen drijven. Tot het jaar 1485 hadden zij koerboomen, welk recht toen werd afgeschaft.

Dit is alles, wat ik over dezen markbeambte heb gevonden. Over de schatters, de schutters, vond ik mede niet veel. Zij waren uit kracht van hun ambt belast met het schutten van het vee, dat ongerechtigd losloopende in de marken werd gevonden. Zij brachten het in de schuthokken, waarvan er twee waren, een buiten, en een binnen. Het schutloon was voor beiden verschillend, en ook hooger bij nacht dan bij dag, en die het geschut vee er uit wegvoerde werd gestraft.

Zij schijnen de geërfden niet persoonlijk tot de holtspraken te hebben opgeboden; althans ik vind aangeteekend onder het bepaalde op eene holtspraak van Loel en Milsterholt in 1469 gehouden: Item Steven de Raet 1 steden uyt sijn hoffguet, und 1 steden van sijn vorst-ambt, noch 1½ gegeven voer sijn ropen van den gemeynen erven."

Er was een bernmeister om de varkens, die op den mast

gedreven werden, te branden, een hierd — herder — om er het toezicht op te houden.

In de marken van Loel en Milsterholt was ook een laeckhierde, wiens plichten zullen bestaan hebben in het bewaken der grenzen, in het toezien, dat de merken, die de grenzen der mark aanwezen, ongeschonden bewaard bleven. In vele marken had jaarlijks eene plegtige opname der grenzen plaats.

Er waren erfvorsters en aangestelden: „Jacob van Ysendoorn is aangenomen voor ein gesatte voirster, ind he en sal niet meer hebben dan den averloep van den wijntfall theyndens den erfvoirsters ind dair to twee verkensgengen as dair akeren is gelick ander voirsters, end he sal schutten ind wroegen ind uitwaeren ind dair aff hebben as die andere. He hefft sijnen ede gedaen, Loel 1496." In 1545 was de joncker van den Berg erfvorster; vóór hem was „Hent up die Rait" het geweest.

Volgens eene bepaling van 1483 moesten de vorsters elken woensdag te Didam komen bij den regter en bij de erven, om mede te deelen „off enig ongherijve off onbehoorlicke dynghen in de bosschen" geschied waren.

Zij maakten op de wroegen, de aanklagten tegen hen, die de verordeningen overtreden of ongerechtigd inbreuk op de rechten der marken gedaan hadden.

De erven vergaderden oudtijds — „holtspraakten, heette het in 1469 — te Didam in den Dijk, eene buurschap, of bij de kerk, dus echt Germaansch onder den blooten hemel. Die niet op de holtgerichten verscheen, werd gestraft [1].

In 1520 werd „up eyne gemeynde verkundichde mailschap und holtspraicke, die XIIII dage toe voeren verkundicht wass, besloten men die dynghe voirtaen hailden in Waverlo marck ond dair na in die andere twee marcken: Loelle ind Milsterloe" [2].

---

[1]) Bijlage III.

[2]) In 1530 werd geene holtspraak gehouden, daar men om de veten tusschen Berg en Wisch niet konde gaan of rijden.

Om de rechten van geërfde te kunnen uitoefenen en de voordeelen daaraan verbonden te kunnen genieten, was het niet genoeg in het bezit eener waarschap te zijn, men moest daar te boven toegelaten worden: „Ernst Mommen is markgenoot geworden enn dærop sijnen ede gedain. 1483.

Het aandeel en de aankomst der gerechtigheid wordt dikwerf vermeld: „Ott Kreyevenger is marckgenoet geworden op 1½ voder deelholtz in Loelrer marck, in der jonffern slach van Lenep. 1496."

„Frederich Mom is marckgenoit worden up ein vyrdell van eynen slage in Spaensslach enn hefft sijnen eedt gedaen ut juris est." Waverlo 1512.

Hij werd op denzelfden dag markgenoot in Loel „up een derdendeel int Puttensche slag."

„Derick van Waildenberch is marckgenoit geworden up sijns vaders erfholt. 1519.

Op ten selven dach ind jaere [1536] voorsc. is Henrick van Scherppensell, richter van Doesborch marckgenoit worden in desen drien marcken, up alsulck holt as hie behylicht hefft met juffer Jodien van Lenep."

De erven gebruikten de bosschen voornamelijk om er varkens in te laten loopen en het hout van tijd tot tijd onder elkander te verdeelen.

Ik moet erkennen niet wijs te kunnen worden uit de verschillende bepalingen, omtrent de „varkens op den mast".

De rollen van ieders recht in de marken, opgemaakt in de jaren 1450, 1452 en 1506 [1], geven mij het noodige licht niet.

Ik verkrijg het ook niet uit aanteekeningen uit de markeboeken als deze:

„Item up donredach post Remigii anno [15] XXXVII ingebrant in Loel up half akeren, as up twee steden 1 vercken ind upt slach 1½ vercken ind die ganck heft gegulden XXXIV stuv. Brab.

---

[1]) Bijlagen IV, VII.

Loil anno [15] XLV. Ingebrant up guesdach post Nativitatem Mariæ up elcker slach III verken ind up drie steden II vercken ind die beeren staan vast, end die ganck heeft gegulden LI stuv. Brab.

Item mijn gnedige lieve joncker heeft viftich steden end 1½ vyrdell, VIII beren ind 1 voit beers. Dar to twee genge van id erfvoirster ambt en stede Hent up die Rait.

Euert van Lyntell, VI steden, 1½ vyrdell, eyn beer 1 voet darto, slege van Verlieffenhoff facit X genge 1½ voet.

Gerit van Zuylen III steden ½ beer facit 11½ genge.

Johan van Kell Gerritsson 1 slach, facit III genge.

Die jofferen van Elten 1 slach holtz facit III genge."

Het is duidelijk, dat niet elk jaar hetzelfde getal varkens opgebrand kon worden.

Dat was afhankelijk van het veel of weinig aanwezig zijn van de akeren, waaronder verstaan moeten worden de vruchten van eiken en beuken, welke beide boomsoorten afzonderlijk vermeld worden en in en bij Didam goed tieren.

Sommige jaren werden er in het geheel geene varkens in de bosschen gedreven.

Half akeren wil zeggen dat slechts toegelaten werden het half getal varkens, waartoe ieder geërfde recht op den mast had.

Dat recht was oorspronkelijk wel voor ieder gelijk.

Bij deeling of door verkoop werd dat regt gesplitst. Men kon dus gerechtigd zijn voor ½ varken en voor een kwart, uitgedrukt door 1 voet varkens, en nog in kleinere, zamengestelde deelen, als ⁴⁄₅ van ½ voet, of 2½ voet min ¹⁄₁₆ deel van een voet [1].

Om van die gebroken deelen gebruik te maken, kon men zich vereenigen om één geheel te vormen.

Doch hoe werd ieders recht gerekend?

Het was verbonden aan steden en slagen, die te zamen gangen maakten.

Wat moet onder steden verstaan worden?

---

[1]) Zie Bijlage VII nº. 20.

Toen ik aangeteekend vond op het jaar 1545: „Item mijn g. l. joncker greve van den Berghe hefft hier [Waverlo]. . . behalve die VIII mitlicke hoffssteden, die die pechters selfs bebernen," meende ik dat steden waren hofsteden, boeren huizen met erf, doch elders [1] staat: „Item mijn joncker van Moerse in Verlieffelderhoff XII steden enn II beer enn op Beerleguetken X steden," en dit, door andere plaatsen te vermeerderen, deed mijne meening vervallen.

Eene zamentelling der steden geeft een grooter getal boerenhuizen dan er thans in geheel Didam zijn.

Daar de steden verpacht werden [2], schijnt er eene zekere oppervlakte bouwgrond onder verstaan te moeten worden.

Slagen kunnen de aandeelen in de bosschen zijn. Drie er van maakten een gang, en 3 steden met ½ beer maakten 2½ gang.

Voeg ik hier bij, dat in 1449 in Loel werd overeengekomen „dat men sal bernen op elcken steede 1 vercken en op elcken beersganck 1 vercken," zoodat eene stede evenveel recht had als een gang; dat er steden waren die geen recht op het inbranden van varkens hadden [3]; dat voor de gangen betaald werd; dat de beeren vaststaan, dan is er een ander Navorscher dan ik ben noodig om de zaak te klaren.

Hij zal dan ook moeten uitmaken wat zijn, richt-, wart-, dienst- en kerszwijnen [4].

De bepalingen omtrent de bosschen zijn duidelijker.

De bijlagen [5], bevattende de van tijd tot tijd zamengebragte bepalingen, zijn daaromtrent verstaanbaar, hoezeer er wel eens woorden in gevonden worden, waarvan de beteekenis geraden moet worden. Mogelijk hebben de slordige markeschrijvers daaraan ook schuld.

De bosschen waren in slagen verdeeld, deze weder in voederdeelen.

Het elshout werd in 1488 in Loel verdeeld. De kerkmees-

---

[1]) In Bijlage IV.
[2]) Zie o. a. Bijlage VII n°. 1.
[3]) Bijlage VII n°. 17 vlg.
[4]) Bijlage IV n°. 2 vlg.
[5]) Bijlage I, III, VIII.

ters verzochten er van te ontvangen: „sij wolden in vyr jairen neystkomende nyet bidden umb enich tymmerholt tot vollest der kerke tymmeringe."

De erven gaven dat „mijnen herr" te kennen: „ind sijnre gnaden hebn dat togelaten, dan sijnre gnaden seden dairbij men solde hijn en theyndens nyet meer bidden umb enich tymmerholt to vollest der kerke, wantet elsholt mercklich te gelde staen solden."

Zoo noodig nog een bewijs, welke macht en gezag aan den heer van den Berg werd toegekend.

Wanneer hout onder de erven verdeeld zou worden, werden er deelsluiden benoemd, die er het toezicht over hielden. Zij schijnen uit de aanzienlijkste erven gekozen te zijn. In 1521 was een hunner Joris of Jorien van Lenep, vermoedelijk dezelfde die, twee jaren later, op last van hertog Karel, als tuchtmeester toegevoegd moest worden aan den minderjarigen graaf Oswald van den Berg [1].

De stukken bewijzen, dat zij niet altijd eerlijk te werk gingen.

Schapen en koeijen waren niet in de bosschen toegelaten — te Waverlo in 1526 paarden wel, zelfs van de kerspellieden van Didam, onder welken ik meen de ongewaarden te moeten verstaan. Zij waren evenwel verpligt, als zij van de bevoegdheid gebruik maakten, in het bosch te pooten onder toezicht van de deelslieden, op zulk een dag als in de kerk te Didam aangekondigd zou worden. Die dan niet pootte, zou voortaan uit de mark, de bosschen, blijven en schutbaar zijn.

De paarden van „buyten luyde," met name van het aangrenzende Beek, moesten allerwege geschut worden.

De marken zijn verdwenen.

De namen leven nog slechts voort in die van buurschappen, of onderdeelen hiervan [2].

---

[1]) NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* VI, St. 2. *Oork.* no. 1202.

[2]) Loel is nog eene afzonderlijke buurschap; Waverlo en Milsterholt behooren tot de buurschap de Busch.

Dit is met verreweg de meeste marken het geval.

De laatste handelingen van markenrichters en markgenooten zijn meestal alleen bekend; de oude toestand licht in het duister.

Van daar zoo vele scheeve en verkeerde voorstellingen en uitspraken over den aard en het wezen dier overoude instellingen.

Dit deed PIPER, die langen tijd als gezaghebbende in markenzaken gold [1], voor ruim eene eeuw schrijven: aus dem Vorigen ist also klar, dass die zu einer Marck gehörenden Personen ursprünglich einen Gutsherrn gehabt haben, dessen Knechte sie gewesen sind, und mit dem sie, wenn es ein freyer oder heutiger Edelmann war, in einer Gegend neben einander wohneten. Diejenige Gewalt, die nun vor alters ein Herr über seine Knechte und ihre Güter hatte, die hatte er auch über die gantze Gegend, worin diese, eine Dorfschaft ausmachende, Leute wohneten, das ist, der Herr hatte die völlige Gewalt über ihre Felder, Wiesen, Holtzung und andere Gründe, die dazu gehöreten, und zu ihrer und ihres Viehes Erhaltung dieneten. Vermöge dieser Gewalt nun, richtete der Gutsherr alle, unter seinen Knechten oder Eigenbehörigen, vorfallende Händel und Streitigkeiten und, was das natürlichste ist, er. ordnete alles an, was zum Vortheil der Gegend und der Leute gereichete, worüber er Herr war.

De kundige RACER schreef nog [2], dat de aanstelling der richters zoowel van de markengerichten als van de landgerichten van ouds aan de landsheeren heeft toebehoord.

Het is niet noodig op te merken, hoe ook in dit deel der geschiedenis de fakkel der oorkonden helder schijnt.

---

1) *Beschreibung des Marcken-rechtes in Westfalen*. S. 17.

2) *Overijsselsche gedenkstukken* I, bl. 80.

BIJLAGEN.

I. *Waverloholt.*

1. Anno Domini 1442 inghesat in der holtspraek van den erfghenaemen in Waverloholt, dat niemant die holt coept in Waverloholt hebben en sal gheenreley holt dat hee neder werpt mit holt dat siin erve niet en is, mer die nederworp sal wesen des rechten erve die dat holt vercocht heft. Enn dat en sall gheen erve mede vercopen voir noch na den ghenen den hee siin rechte erfholt vercocht heft. [1]
2. Item al ghedeelt holt sal men baven der erde afhouwen, enn die ghene die daer teghen doen die sullen dat holt verlaren hebben.
3. Item al ghedeelt holt sal men voor den meije neder houwen, enn wat holt na meije daghe des neesten daghes niet neder ghehouwen en is, sal marck wesen enn bliven staen.
4. Die ghemeine erven van Waverloholt begheren van onsen heren van Utrecht enn van mijnen ionckeren van den Berghe al sulck holt, als sie hebbe doen houwen in Waverloholt, dat sie dat der merck weder richten enn der erven. Enn voert uitrichten al ander broecken die daer gheschiet siin enn doen den erven daervan, dat sie oen sculdich sin to doen nae gheleghenheit der broecken.
5. Item voert soe besegghen die erven al holt dat daerneder gheworpen wort, dat sal des gheens blive des dat ervelike holt siin is, daert mede neder gheworpen wort, en diet neder gheworpen heft, die en sal dat holt dat daer nedergheworpen is niet copen of holten; duet hee dat, sal hee dat holt dat hee ghecoft heft verlaren hebben enn sal des gheens wesen daer hee dat af ghecoft heft enn salt hem evenwael betalen.
6. Item gheen man en sal holt uit den buesch vueren hee en heeb en heeb [sic] den voerster of enen erve bij hem die oen uit wart bi iiii ponden.
7. Item die ghemeijn erven begheren begheren [sic] van den holt-

1) De erven hadden de bevoegdheid het hun toegedeelde hout te verkoopen. Wierp een boom, door den kooper omgehakt, in den val eenen anderen om, dien hij niet gekocht had, dan was deze niet zijn eigendom maar bleef aan den geërfde. Zoo meen ik deze duistere plaats in verband met N°. 5 te moeten verklaren. Ook uit andere plaatsen blijkt, dat met het omhouwen van boomen kwade praktijken plaats grepen. Zie blz. 116 noot 4.

richters, wanner see selven niet ter holtspraeck en comen, dat sy dan daer seinde oeren aversten amptman of enen sciltbuerdighen man, die in der merck gheervet is, enn die sal sitten in des holtrichters stede enn doen der marck als hee sculdich is to doen enn den erve.

8. Item wie dat van den erve der merck niet en queme to holt gericht, als bij der maelscap ein holtspraeck verkundicht is, die sal ghebroecket hebben ten ierste gherichte ofte ghenechte xi hollendsche placken of die weerde daervoir. Ten anderen gherichte ofte ghenechte dubbelt ghelt, als xxii placken voorsc. Ten derden mael drivolt, als xxxiii placken voorsc. Enn hie sal ontmaelt wezen hent hie die broecke betaelt hevet. Enn die broecken sal men oen af penden aen siin erflike guet. En wann die broecken betaelt sunt, so sal hij siin guet weder hebben. En dient bewijslick noet dede, die sal niet ghebroecket hebben.

In den jaer ons Heren 1448, des saterdaghes nae der heiligher drie coninghe dach is een holtspraeke gheweest bi der maelscap in Waverloholt. Ende die ghemeine erven van Waverloholt begheren enz.

Hier volgen bijna woordelijk de bovenvermelde bepalingen in 1442 genomen, behalve de laatste.

Anno Domini 1456, *Sabatho post Mathiae.*

1. Item wie dat siin ghedeilde holt holt [sic] in den busch bij sich selven mit sinen knapen, off of dieghene die dat holt ghecocht hebben, so wes nedervelt dat onghedeilt holt is, dat sal der merck bliven anders dan dat een tuegh die afviel sal hebben die erve enn die coper niet. Enn wie dat sulke holt mede en wech vuert, sal staen op sulke broecke of hiet anders van der eerden ghehouwen hed.

2. Item wie gheen erve en is enn hout enen onghedeilden tuegh, die sal ghelden iiii pont.

Item duet dat een erve, sal ghelden ii pont.

Item hout een onerve i voeder holts, sal ghelden viii pont. Item een erve iiii pont.

Item hout een onerve enen stam eijcken of buecken bider eerden, die sal breken lijf enn guet.

Item een erve, die een onghedeilt holt houwet, die sal broeken dubbelt so veel als dat holt wert is, en dat sullen werdeine [1] enn werdighen die deilsluden in oeren jaer mitten holtrichters, dat sulks gheschiet mucht wesen. Enn sullen dat mede jaerlix in oeren eedt nemen, wanneer se to deilslude ghesat werde, dat to werdighen op

[1]) Zal beteekenen: waardeeren.

dubbelt so veel ghelts als dat holt wert is op ten neesten markt, sonder arghelyst. Enn deze broeke sal men uitmanen ghelijck voisrc. steet.

3. Item die broeke sullen die deilslude bij oren eed jaerlix uit helpen manen bij den holtrichteren ier men weder deilt, pande of ghelt daer af te nemen, niement to verschonen.
4. Item men en sal gheen ghedeilt holt houwen, ten sy dat die voerster enn twe erven daer by sint, enn sonderlinghe die ghekocht holt daer in hebben.
5. Item dieghene, die sie ny uit ten busch legghen, dat die ii jaer uitgelacht sint umb dat sy mercken moghen dat sijt onrimelyck ghemaket hebben.
6. Item dat ierste jaer en sullen die deelslude gheen buecken deelen dan alleen *onthelmt* holt.
7. Item wert dat yemant opter daet vonde, die onghedelt holt ghehouwen, dat ien onerve weer, den soldmen van stonden aen brenghen aen die holtrichters, umb dat mitter daet to richten of burghen to setten voir die broecken als voirsc. steet.

Uit een quarto boekje get. *Didam.*

II. *Loel en Milsterholt.*

Anno [14] XLIIII *des guesdagh na der heligen drie konynge dage.*

1. Item so wie fuert in Loelre holt of in Milsterholt mit enen waghen, sonder geswaren voerster of myt enen erve, die heft der marcke gebroken iiii ß enn die karre ii ß.
2. Item Johan van Lennep heft gewesen voir recht, dat die erfvoersters van elker wyntvall, die velt tusschen twee sommer, haelen sullen ien voder holts van baven neder enn nit meer, enn nemen sy meer, dat mogen sy verbruken of ontfaen van den holtrichter en van den gemeynen erven.
3. Item die boeme soerde in den bossche, die broeckten den hern enn den erven lijf enn guet, off die boeme brende desgelix.
4. Item die schaete [1] niem by nacht of by daghe die in den busche geschuttet weren, die broke staen ter erven gnaden [2].

---

1) Wat geschut is.

2) De cursief gedrukte woorden in 1470 vervangen door: broeckt den erven iiii p.

3) Dit oud ordel werd op den markendag zelven bekrachtigd volgenderwijze:

In den jaer onses Heren MCCCC enn XLIIII des nesten woensdagh na der heiliger drie konynge dage so is gelegen een holtsprake to Diedam in Loelre holt end in Mylsterholt bider maelschap, enn de hebben die holtrichters ein ordel gevraget wat die gezwaren deyllude gebrueket hedden, die holt en wech gegeven hedde in der deilinge, dat niet openbaer in der holtsprake gegeven en weer.

Dat ordel waert bestadet aen Deric Mommen van Kell enn Deric vorsc. ghync aff

5. Item Doys van Byngarden heft gewesen voir recht [3], offt sake were dat die deilslude holt en wechgeven, dat in der holtsprake niet gegeven en were, die solden vervallen wesen van oeren rechten, die sie inder marken heden *enn stonden tot der erven ghenade* [1].
6. Item *Jorys van Hese* [2] heft gewesen voir recht, die ongedeilt holt houwe inder marcke, die hed gebroickt lijff enn guet, *dat een onerve were* eycken of bueken [3].
7. Item die weeck holt houwe of toege van eycken of van buecken, dat were die karre ii ß enn die waghen iiii ß.
8. Item so wie holt nederworpe mit sijnen gedeilden holte uit der ierden, dat sie mark bliven, mer die een toech nederworpe, dat macht die selve behaelden enn holtent selven [4].

Anno [14] LIIII.

9. So wye dat enen gedeilden boem houwet en holtet in Loelreholt enn in Milsterholt, die sall twee guede paeten weder paeten [5].

Ind voirt die naberen die den busch genyeten enn weyden, die sullen jaerlix van elck hoifft haven [6] iene bekloven [7] paete paeten *ind dat to doen bij eenre penen elck paeten bij enen ponde. Ind dese paeten* [8] sal men paeten tusschen sunte Martyn enn sunte Peter ad Cathedrm, ind die buten lude sult daer buten bliven of men sal se schutten.

Ao. MCCCCLXIX in Loelrebusch.

10. Item dat men gene gelagen verteren en sal op die busch, dat is op holt, op eyckclen noch op die panden [9].

---

enn berich sich metten ghemene erven enn quam weder enn segede, hie hadde sick mitten ghemenen erven beraden enn ock so en woeste hie selven gheen beter, enn wisede na marcke recht voir recht dat die deelslude vervallen solden wesen al sulker erfftael, holtgewaer enn waerschap alze hedden in der marcke, enn solden staen totter erven ghenade ghelijck alz salige Doys van Byngerden voer gewezen hadde.

Uit het boek O in fine.

1) De cursief gedrukte woorden in 1470 vervangen door: des jaers, ind dat gegeven holt sall evenwail merck bliven.

2) In 1470 Joris van Lenep.

3) Bijgevoegd in 1470: ind dede, dat een erve, die sall dubbelt betalen.

4) In 1470 aldus: Item so wie holt nederwerpt mit sijnen gedeilden holt uit der erde, dat men doch verhueden sal soe voil men kan, dat sal die gene hebben den dat erffholt sijne is, enn niet die dat gekocht hed, mer die ein toegh nederworpe, dat mocht die selve behalden enn holtent selve.

5) In 1470 bijgevoegd: op die bloiste stede, ind die paten, die niet groit genoich en sijnt, die sal men mit doern bebynden alsoe lange, dat perde enn koen den paeten niet gedaen en kunnen.

6) In 1470: hoifft hauen.

7) In 1470: beclevene.

8) De cursief gedrukte woorden niet in 1470 en vóór *sal* staat: den.

9) Zie blz. 117 noot 1.

11. Item dat al gaven, dat is van holt enn van eyckelen afgeleght sijn, anders dan der kercken [1].
12. Item dat die erfvoerster sullen haelen van den wyntval elck een voder holts van den top nederwers enn nit meer.
13. Item dat die erffvoersters oer voersterade seluen sullen waren enn niet verpachten.
14. Item dat yemant eenige verken liet bernen of enig haefman of huijsman of anders ymant die dair gene rechte waerschap in en hed, die sal dat vercken terstond verlaeren heben ind men zal om peynden voir iiii ℭ als van ander broken.

Nota. Vaern, elsenholt, doern, hulss enn alle broeke is uyt verkoert gelijck eijcken. [2].

Uit het boek: *Steden en beren in Loel en Milsterloholt.*

15. Item in den jaer ons Heren dusent vyerhondert en tsoeventich des guesdagh na sente Poncianus dach is gewest ein holtsprake toe Diedam in Loelre enn in Milsterholt bij der maelschap ind dair is men bij den holtrichter ind den gemeynen erven van den marcke vorsc. dese punten nabesc. averkomen ind dat men vortan sal halden enn te boeken setten.

Volgen de punten in het jaar 1444 vastgesteld, doch in eene eenigsints andere volgorde en veranderd zoo als boven is aangewezen. Daarop volgen deze punten:

16. Item all gedeilt holt sal men voir den Mey nedergehouwen hebben. Ende wat holt na meydage des negsten daghen niet nedergehouwen enn is sall mark wesen ind bliven staen.
17. Item nymant en sal holt uten buysch vueren hij en heb den vorster off enen gesworen erve bij on, die on uitwaert, bij eenre penen van iiii ℭ.
18. Item die broicke sullen die deilslude bij oeren ede jaerlix vt helpen manen bij den holtrichter, eer men weder deilt, pande off gelt daer off te nemen nymant te verschonen.
19 Item men en sall geen gedeilt holt houwen, ten sy dat die vorster off twee erven dairby sijnt, ind sonderlinge die gekofft holt dairin hebben, dat en wort so nyet ghehaelden.
20. Item men sal geen placken meyen in der merke.
21. Item men sal geen schepe halden noch houden in der merke vorsc.

---

[1]) In 1470: Item dat all gaven affghelecht sijn van holt en van eyckelen en wech te geven utgesecht der kercken een holt ten volleste der tymmeringhe ind den observanten en vain holt.

[2]) In 1470: eycken toge.

22. Item dat bynen schot 1 ort Rh. gulden, Item dat buten schot $1/2$ Rh. gulden.
23. Item dat slach niet hoger te deilen in Loelreholt dan op iiii Rh. gulden ind in Milsterholt op ii Rh. gulden.
24. Item op dese punten verramen die erven, dat men een bloetvelt, gheheiten Kasteler, mit enen deel van den bossche ombtuint, dat derdendeel uitwercken enn bevreden sal, end dat beseyen mit eijckelen; ind dat sullen doin diegene die den bosch mit oire haven [1] gebruicken ind die dairto te dwingen mit oer haven to schutten off sy dat niet doin en wolden.
25. Item dese voirsc. punten hevet die Edel myn lieven her van den Berge toghelaten. beheltlicke hem onsermynret sijns gerichts hoge enn side enn anders alles recht.
26. Item deilslude dyt jaer vorgen. Walrauen van Lenep ind Aelt Mom.
27. Item wie dat van den ghemeynen erven van dess marke niit en queme tot holtegerichte als bij der mailschap een holtsprake verkondicht is, die sal gebroickt hebben ten irsten gerichte offte genechte xi hollansche placken off die weerde dair voir. Ten anderen gerichte offte ghenechte dubbelt geldt als xxii placken voirsc. Ten derdemail dryvolt gelt ind hij sall ontmaelt wesen hent hij die broeken betalt hevet, ind die broeken sal men on aff penden an sijne erflicke guet ind wan die broeke betalt sijn soe sall hij sijn guet weder hebben, ind dan id bewislike noet dede, die en sal niet gebroeckt hebben.
28. Item nymant en sal sijn holt holten anmyten [2] in den buysschen in Loel off in Milsterholt bij verluyse van sinen holte he sy erve off ander.

Uit een boek in het pakket *Markenboeken van Waverloholt.*

III. *Overeenkomst van* 1520.

1. Alsus as nabeschreven volght is men van wege des edeleu ind wailgebaren mijnss lieuen jonckeren Osswailtz greve van den Berghe ind her van den Bylant etc. mitten haiffluyden ind den ghemeynen erven up eynen ghemeynde verkundichde maelschap ind holtspraecke, die xiiii daghe to voeren verkundicht wass, up manendach na sunte Matheus dach des hellighen apostels anno Domini XV^{c} ind twyntich eyndrechtelick averkomen ind geslaten, dat men die dynge voirtan haelden sall in Waverlo marck, ind dairna in der ander twee marckcn Loelle ind Milsterloe.
2. Item alle gedeilt holt sal men voir den Mey neder hebben, ind wat holt enn meyavent den dach all nyet nedergehouwen enn is, dat sall merck wesen ind blijven stain.

---

[1]) Zie blz. 117 noot 1. [2]) Aan mijten zetten.

3. Item nyemant en sall holt uyt den buysch vueren, hie en heb den voirster off eynen gezwaeren erve bij en tegenwoirdich, die uyt waert. Die voirsters en sullen oick oirs selfss holt nyet uytfueren, sie enn hebben eynen gezwaeren erve daerbij, alles bij eynre pene van iiii ℔.
4. Item so men veert in Wauerloholt mit eynen wagen off karre zonder gezwaeren voirster off gezwaeren erve, die hefft der mark ghebroickt iiii ℔.
5. Item die boeme zoerde [1] of brende in den buysch, die broickten den heeren ind den erven lijff ind guet.
6. Item die onghedeilt holt houwe off dede houwen in der marcke tsy up ten kersavent, vastellavent off gildebier off anders teniger tyden [2] off sijne gedeilt holt pulluwede [3] off dede pulluwen, dat hie mit opsait ongedeilt daermede nederwerpe, die hed gebroickt lijff ind guet, dat enn onerve weer, ind dede dat enn erve, die sall verlaren hebben sijn marckgenoten rechts as dat hie nyet meer deilen noch inbernen off enich profyt daer aff hebben en sall, ind off hie dat dan daer en theynden meer dede, sall hie gebroickt hebben lijff ind guet as enn onerve. Dan off yemant mit ongevall off anders des hie nyet verhueden en kunde mit sijnen gedeilden holt ytwes nederveelden sall die selven den nedervall den holtrichters, deilsluden ind voirsters laten besien ind na oeren guetduncken so voille holts, van sijnen gedeylden holt dair voir stain laten ongehouwen, dat die marcke dair bij gheene schade en heb, dan off hie den nederworpe nyet te kennen en geve dan verdonckeren wolde, sall hie gebroickt hebben as vursc. is [4].
7. Item die weeck holt off toge van eycken off van boicken houwe vaerne, holsse of dorene, dat weer die wagen acht ponde, die karre iiii ℔ off die id vytdroge ii ℔ [5].
8. Item alle gave sijn affghelacht von holt ind van eyckelen, en wech

---

1) Zoeren is schillen, den bast afdoen.

2) Op kers- en vastelavond werden oudtijds vuren gebrand, dat nog wel eens op paasch-avond geschiedt. Dit schijnt ook plaats te hebben gevonden bij de vergadering van het gilde, niet van handwerkers maar van schutters, die nog op vele plaatsen in het graafschap Zutphen bestaan. Het halen van hout voor die vuren uit het bosch was verboden.

3) Wat is pulluwen?

4) Bij het omhouwen van boomen kunnen anderen door het vallen nedergehouwen worden, wat wel eens met opzet geschiedde. Hier en elders wordt daartegen straf bedreigd, en voorzieningen genomen wanneer het ongeluk plaats vond. Zie blz. 110, noot 1.

5) Elzen, berken, wilgen zijn weekhout; togen, telgen, zijn jonge boomen, heesters; varen dienden tot het opvullen van bedden; hulst tot het stooken van den bakoven, waar het nog toe gebruikt wordt, dorens voor afvrachting of het omwinden van jonge boomen.

to geven, uytghesacht der kercke en holt tot vulst der tymmeringhe, ind den Observanten en bernholt, ind men en sall oick gheen gelagen verteren upten buysch [1], dat is up holt off op eyckelen, ind weert zaicke, dat die deylsluyde holt en wech geve, dat op ter holtspraicke nyet gegeven en weere, off dat sie of ymant van den erven gelagen setten opt holt, op id aickeren uytgesacht eynen besienganck ind eynen berneganck, die solde oick verlaeren hebben sijne merckgenoten recht as vurgescr. is.

9. Item off ymant enige vercken daerin lieth bernen, hie sy haeffman off huysman, die dair gheen rechte wairschap in en hed, die soll dat vercken ter stont verlaeren hebben tot behoiff mijns jonckers ind sall den erven gebroeckt hebben iiii ℔.
10. Item off oick ymant enige ongebrande vercken in den buysch upt aickeren liet lopen, hie sy haiffman off huysman, erve of onerve, so lange dat sie driemaell geschut weren, sall hie mitten vierde schott die vercken verlaeren hebben, tot behoeff mijns jonkeren, dairto sullen on die erven peynden voir iiii ℔.
11. Item men en sall gheen placken meyen inder marcke.
12. Item men en sall gheen have [2] noch schape hailden noch hueden in der marcke uyt gesacht peerde, die dat doin sullen jaerlix twee eycken pacten setten ind berkenen leueren voir elck peert.
13. Item dat bynnen schott 1 oirt rinss gln., dat buyten schott en halven rinschen gulden ind as die erven schutten selffs, so is dat schott dubbelt.
14. Item wie schate neme bij nachte off bij dage, die in den buysche geschutt weren, die broickten den erven iiii ℔.
15. Item dat slach holtz nyet hoger to deylen dan up thien gold gulden [3].
16. Item die broecken sullen die deylsluyden bij oeren ede jaerlix helpen uytmanen bij den holtrichter, eer men weder deylt, pande off gelt dair aff te nemen, nymant to verschonen.
17. Item men is oick eyndrechtlick averkomen ind verdragen, dat alle onrait sall halff wesen, nementlick elck twee steden, id sy beell aickeren off halff aickeren [4].

IV. *Waargerechtigheden.* 1450.

Item die waerscap in Waverloholt.

1. Item mijn joncker van Morze iiii slege holtes enn ij voder viii

---

[1]) Dit verbod is niet duidelijk. Ik gis dat het betrekking heeft op het zetten van gelagen ten koste van het bosch.

[2]) Onder have moet hier kennelijk rundvee verstaan worden, hoezeer de gewone beteekenis is roerend goed, meer bepaald nog huisraad. Vgl. blz. 115.

[3]) Deze bepaling is duister; slaghout staat tegenover boomen.

[4]) Deze overeenkomst is duister.

wartswine, iiii richtswine, een stede, ij beer, ij dienstswine. Item die van Bronckhorst iii voderdeels, een wartswin, enen beer [1].

2. Item Jorijs van Lenep dat, sins vaders enn moeder was enn sinre bruederen xiiij voder enn een derden deel, iiii richt swin, iiij wartswine, ii kersswiine, iiii stede enn ii deel van enen stede en ii beer. Item Jorijs voirz dat tot Heze hoert een•slachholtes, ij dienstwiin, ij steden, iiii wartswine enn ij beer. Item Gerit van Kel iii voder, ii dienstwiin, een wartswiin, enen beer.
3. Item Johan van Elden V voder, ii dienstwiin, ii steden, een wartswiin enn ij beer. Item Sander Tengnagel xiii voder en enen beer. Item Wermer ten Muythael iiii voder, ij steden, ij dienstwiin, een wartswiin, enen beer.
4. Item Jorys van Tesmel ii voder een wartswiin, van den guede van Elze een voder enn enen beer.
5. Item mijn joncker van den Berge een voder enn ij voder van Hermanns wege.
6. Item Jonker Vrederic van Baer een voder.
7. Item Palic van Zevener een wartswiin.
8. Item mijn Her van Gelre van den hoff ter Kule een voder.
9. Item Camphuys ½ voder.
10. Item Bernt Ripperbant iiii voder, ii dienstwiin, een stede, een wartswiin, enen beer.
11. Item Henric van Polwick viij voder enn enen voet van enen misswiin, enen beer.
12. Item Gerit van Hieker iii voder, enen beer.
13. Item Deric van der Kornhorst ii voder, iii voet van enen witswiin.
14. Item die heren van Belheem ii voder, een wartswiin.
15. Item Doys van der Vehuys een voder.
16. Item Jorys van Tesmel een voder, een wartswiin.
17. Item die Capelle aen gen. huys ½ voder.
18. Item Gadeken in den Wingaerde ii voder een voerstvoderdeel enn enen voet.
19. Item Evert van der Hoeven, Aelbert Schiene enn Henric van der Borch viiiij voder.
20. Item Rosenouwen kynder iij voder.
21. Item Doys dochter Willems een voder.
22. Item Jacob van Vynewick een voder.
23. Item Jorys van Tesmel ii steden, ii voder, i beer.

---

[1]) Kersswin en Misswin zijn vermoedelijk *geestelijke zwijnen*. Men spreekt ook van *Kershoender, Miskoorn* enz. Doch hoe kwamen de heeren van Meurs en Bronkhorst en andere wereldlijken er aan? Wartswin is misschien een Angelsaksisch woord, het zwijn dat bij de wart, de ware, behoort.

24. Item Otto Doys enen beer.
25. Item Vrederik die Rouer $1/2$ voder.
26. Item Gerit Vrent iij voder, een stede enn $1/2$ wartswiin.
27. Item Henric van Loel viiij voder, iii steden, een wartswiin, enen beer.
28. Item Johan van Loel van der guede van Tops een voder enn een voder was. Roloff vursc.
29. Item die pastoer een stede.
30. Item Johan Kerckoerff iii steden, $1/2$ beer.
31. Item Wolter Snuge vi steden enn enen beer.
32. Item Wessel Tolner vi steden enn enen beer enn $1/2$ beer van Baerl.
33. Item Harman Derickz ii steden.
34. Item Wemmers kynder te Muyshack een stede.
35. Item Gedbolen steede.
36. Item Goeze Plunynck een stede.
37. Item die kercke van Diedem $1/2$ stede.
38. Item Henrick Mommen Goess. iii steden enn $1/2$ beer.
39. Item Pelgrijm Zweverinck een stede.
40. Item Johan van Loel to Rees iiii steden.
41. Item Cele Costers ii steden en $1/2$ beèr.
42. Item Ernst dochter van der Horst ij stede.
43. Item Evertz wyff van der Hoeven ii steden i beer.
44. Item Johan van Loel, dat in siin waerscop hoert, dat int leen hoert, ii stede en enen beer.
45. Item dat eygen is ii steden enn $1/2$ beer.

Uit het boek get. *Didam.*

V.

Item dit is die holtgewaer in Loelre holt.

1. Item miin her van Cleve vij voderdeel enn Deric die Tolner $1/2$ voder enn Peter Schijnnekater iii voder.
2. Item miin her van Cleve vii voder enn Gerrit Rijckoltzs iii voder.
3. Item dat Benthemscher guet vi voder, enn Muyshoels kynder een voder, die cappella te Waverlo ij voder en Werner van Lenep een voder, onse kercke $1/2$ voder en Deric van der Vehuys $1/2$ voder.
4. Item miin joncker van den Berge van der hoff to Loechorst vi voder, die heren van Belheem iii voder enn Johan van Kell een voder.
5. Item miin jonker van den Berge, dat tot Loele hoerde, iiiij voder, Henric van der Hoeven een voder enn Deric van Gronsteyne ij voder enn Hadewich van Wye ij voder enn die nonnen van Loel ij voeder.
6. Item miin joncker van den Berge v voder van Jacobs wege ter

Ledermole, enn Jorys van Lenepp en Aelt van Herderwijck v voder.

7. Item miin joncker van den Berge van Bennijnen wege een heel slach.

8. Item miin joncker van den Berge van Bennijnen wege 1/2 slach enn die geswaren deylslude 1/2 slach.

9. Item Deric van Kell 1/2 slach enn die nonne van Loel 1/2 slach.

10. Item Lysebet van Loel een heel slach van Camphuyzen.

11. Item Henric van der Hoeven een voder, Gerit die Aelde iii voder, Gerit van Arde ii voder, Johan Velinck 1/2 voder, Luytgart Amiens 1/2 voder enn Werner van Lenep een voder, die heren van Belheem een voder.

12. Item Wichgaert van Meeverde vi voder enn Ernst Harderwijck iii voder.

13. Item Heidenric van Lenep 1/2 slach enn Henrick Spaen 1/2 slach.

14. Item Jorys van Lenep van Elser guet iiii voder, miin joncker van den Berge een voder, Ernst van Harderwijck een voder enn Rolof Momme ii voder en Reyneken Stael ii voder.

15. Item Gerit die Aelde iiiij voder, Jorys van Lenep ii voder, Deric van der Vehuys ij voder enn Aelt ii voder.

16. Item Wessel Tolners viij voder enn die joncffr. van Beedber ij voder enn die pastoer een voder.

17. Item Werner van Lenep vj voder, Derick Rosenouwe ij voder, Hadewich van Wije ij voder, die Aelde Roloff Momme ij voder.

18. Item Verlieffeldehof 1/2 slach, des is v vierdel mijns joncker van den Berge, van wege Claes van Camphuyzen, enn Palick van Camphuysen v vierdel voder van wege Hermans van Enghuyzen, enn Wolter Snoge• v vierdel van wegen Derick voirsc., enn Padevert ii voder enn Pelgrijm Zweverinck een voder.

19. Item Wychgart van Meedverde vii vierdel voder van Vrencz kynderen enn Arnt Vrenc iii vierdel voder, Ernst dochter van der Horst iii vierdel voder, Palick van Camphuyzen iiij voder van Enggelbert van Horstel, enn Cele Costers iii vierdel van wege Johans ter Laet enn Wychgart voirgen. iij voder.

Item Derick Koninck kynderen een heel slach.

20. Item Wolter Tengnagel 1/2 slach, Otto van der Bilant iiii voder, mijn her van der Cleve een voder.

21. Item mijn frouwe van Elten iiii voder enn Johann van Camphuyzen iii voder, Henric Momme ij voder enn Ernst van Harderwijck ij voder.

22. Item Goese van Vyncwick iiii voder, Willem ten Brincke ii voder, Wolter van Baerl 1/2 voder enn Aelt iii vierdell voder.

23. Item Gerit van der Kornhorst een heel slach vau Vden guede.

24. Item Johan van Lenep iiii voder, enn Wychgart iiii voder enn, Werner van Lenepp ii voder.

25. Item die jonckffr. van Elten iii voder enn die Hierkersche hoff ij voder, Wolter Snoge ij voder, Wilhem die voerster een voeder, Gerit van der Kornhorst iii voder van Uden guede.
26. Item Verlieffelde hoff een heel slach.
27. Item Deric van Kell een heel slach.
Item mijn vrouwe van Latem vij voder, mijn Joncker van Moerze iii vierdeel enn Heidenric van Lenep xi vierdeel.
28. Item Verlieffeldehoff iii voder, des is iii vierdeel Wynolt Ridders erve enn iii vierdel voder Werners van Lenep, enn Derick eruen van Enghuyzen iii vierdel voder enn Padevert ii voder van Udenhoff, Harmass een voder en Pelgrim erven een voder, Zweverick en Arcke ter Stege een voder enn die Aelde Kempken erve enn Johans kyndere van Gadelcamp een voder.
29. Item die hoff to Venewich een heel slach, dat is $1/2$ Reynolt van Aeswin enn $1/2$ Werners van Lenep.
30. Item Johan van Kell iiii voder enn miin her van Cleue iii voder Johan van Lenep enn Rolff van Lenep ii voder, Johan Spaen een voder.
Roloff Juckens een voder enn een vierdel was Otten mijns Oems enn iii voder van mijnen guede van Camphuyzen, iij voder enn een derdel van Putten, een stede, enen beer was mijns vaders, iii stede van Camphuyzen, enn ii voder van Snyppert.
31. Item die Joncfr. van Elten een voder.
32. Item Herman Dericsz een voder enn een vierdel van enen voder enn een stede.
33. Item Johan van Gadelcamp $1/2$ wartswiin.
34. Item Henrick Schoek $1/2$ stede.

VI.

Item dit is die wairscapp in Loelre holt..

1. Item mijn her van Cleve xiiii steden enn ii beer.
2. Item mijn joncker van Moerze in Verlieffelderhoff xii steden enn ii beer enn op Beerle gueken x steden.
3. Item dat Bentstenscher guet viii steden enn enen beer.
4. Item mijn joncker van den Berge vii steden enn enen beer.
5. Item Deric van Kelle xvi stede en ii beer.
6. Item Ernst van Harderwijck iii steden enn $1/2$ beer.
7. Item Henric van der Bilant vi steden enn $1/2$ beer.
8. Item Palic van Zeuever enn Palic van Hattem x steden enn enen beer.
9. Item Sander Tengnagel vi steden enn $1/2$ beer.
10. Item Gerit van der Kornhorst xii steden, een beer.

11. Item mijn jonker van den Berge xiiii steden en ii beer van Benenen wegen.
12. Item Henric van Arde x steden.
13. Item den hoff to Vyncwick x stede en ii beer.
14. Item Willem Mommen dochter vi steden enn enen beer.
15. Item Henric van der Borch vi steden.
16. Item Otto Doijs vi steden.
17. Item Deric die Konynck vi steden enn enen beer.
18. Item mijn vrouwe van Elten iii steden enn ½ beer.
19. Item die heerscap van Laten ii steden.
20. Item Jorys van Lenep iiii steden enn enen beer en iiii steden enn ii beer, die Henric van Loel weren enn iiiij steden van Jan mijnen broeder enn enen beer.
21. Item Jorys van Tesmel iiii steden, die ii op Rutgers guet enn ii op Elset guet.
22. Item Aelt van Harderwijck iiiij stede enn enen beer van Jan van Lenep en ii steden van Jacobz guede van Hontell enn iiii steden enn enen beer van den guede van Hontel.
23. Item dat Puttensche guet iiii steden ½ beer.
24. Item die joncge Gerit van der Kornhorst vi steden enn enen beer.
25. Item Arnt van Loel ii steden.
26. Item Deric van Loel ii steden.
27. Item van Paellic van Camphuysen vi steden enn enen beer, die weren Enggelbert van Horstel.
28. Item Rosenouwe kynder iii steden en ½ beer.
29. Item der nonnen guet van Loel vi steden enn enen beer.

VII.

1506. Item in Loell enn Mylsterlo holt sijn xxxii slege ind elck slach sall hebben x steden end eynen beer, dat maickt iii^{c} ind xx steden ind xxxii beer, dan dit en bevyndt sich sus nyet, went die boick ind id gebruyck is contrary, as men in desen tegewordigen register sien ind rekenen mach. Dat uytbrengen sall ombtrint ii^{c} end LXXVj stede end ombtrint xxxvii beeren.

Dit nabeschreven sijn steden enn beren in Loilre enn Milsterlo holt, beteykent op guesdach post Remigii anno Sexto (1506).

Die greve van den Berghe

1. Item van mijnen guedigen hern hertogen van Cleve vyrthien steden twie beeren. Item soeven steden ind eynen beer van Lockhorst guet. Item van Benyngnen guet van Heze vyrthien steden

ind twie beren, der steden sijn Euerwijn ter Esch twie verpacht. Item twie steden van Arnt van Loill. Item van den hof te Vincwick vijf steden eynen beer. Item noch soeven steden ind twie beer. Item van Derick van Loell twie steden. Item Verlieferder hof hefft twelff steden ind twie beer, der is des greven van den Berghe vursc. sestehalf vyrdel steden end eynen voet beers van den hout desen nabeschreven. Faciunt Lii steden ij vyrdell ind viii beren ind i voet. Item Everwijn heft der steden twie in pacht als vorgescr. is.

2. Wilhem van den Boetzeler. Item van Verliefferderhof vursc. ses steden ind ander vyrdell stedes end eynen beer ind eynen voet beers. Facit vi steden ij vyerdell eynen beer end i voet.

3. Derick Snoy. Item sestehalf vyrdell steden end eynen voet beers van Verliefferder hof vurscr. Item sess steden end eynen beer die Wolter Snoije gewest sijn. Facit vii steden ij vyrdell ind vijf voet beers.

4. Clais van Camphusen. Item sestehalf vyrdell steden ind eynen voet beers van Verliefferderhof vurscr. Item noch Clais vurscr. sess steden ind eynen beer. Facit vii steden vj vyrdell end v voit beers.

5. Henrick van Egmont. Item drie vyrdell stedes van Verliefferderhof vurscr. Item van Berlen guetken, herkomende van Wijnant Ridder te Arnhem, x steden. Facit x steden ind iii vyrdell stedes.

6. Steven Asberch. Item drie vyrdell stedes van Derick van Zuylen van Verliefferderhof vurscr. Item van Ernsts dochter van der Horst anderhalve stede van Loill. Item eynen beer van Johan Horstken, herkomende van den ailden Johan Konynck. Item van Neesken Konynx eyn stede. Abdije van Elten. Item drie stede ind eynen halven beer van dat guet to Malzen. Facit iii stede $1/2$ beer.

7. Die greve van Stenfforden [1]. Item acht steden ind eynen beer. Facit viii stede i beer.

8. Wilhem van Zuylen [2]. Item van Uden hoff twelff steden ind twie beer ind pleget Steven Asberch zelige in pacht te hebben. Facit xii steden ii beer.

9. Johan van Kell, Dericksz. seliger. Item sestien steden end twee beer. Facit xvi steden ii beer.

10. Johan Schull. Item drie stede end eynen halven beer van Ernst van Harderwijck van Hesels guede. Facit iii stede, $1/2$ beer.

11. Heinrick van Bylant heer tot Reyde. Item sess stede end eynen halven beer. Facit vi stede $1/2$ beer.

12. Johan enn Ryckquyn van Lenep gebroder. Item dit nabeschreven

---

1) Rodolf van Stenvorden komt reeds bij de eerste stichting van Bethlehem voor.

2) Stefanus van Zuylen was getuige in de oorkonde van 1200.

hoirtt to desen twien vurscr. en derdendeell, Werner ind Jorys van Lenep en derdendeel, ind huysfr. Gijsbertsz van Deelen en derdendeel. Item vyr steden ind eynen beer, gekoft van Ulft. Item vyr steden ind twie beer, die Henrick van Loill des ailden plegen to wesen. Noch vijftehalue stede ind eynen beer, die des ailden Johans van Lenep plegen to wezen. Facit oir derdedeell iiii stede ind en sestedeell van eynre stede, eynen beer ind en derdedeel van eynen beer.

13. Werner enn Jorys van Lenep, gebroder. Item en derdedeell van der wairschap vurscr. as vyr steden ind en sestendeell stedes, eynen beer ind en derden deel beers. Item van den hof to Vinckwick vijf steden eyn beer. Item twie steden. Item Gebbelen stede. Item van Doyss Radewater anderhalve stede in eynen voet beers. Facit xiiij stede ind en sestendeel van eynre stede, twie beer en derdendeel ind eynen voit beers.

14. Huysfrou Gijsbertz van Deelen. Item en derdendeell der wairschap as vorgescr. is, nementlicke vyr steden ind en sestendeel, ind eynen beer ind en derdendeel. Item van Palick van Helbergen vijff steden ind en halven beer. Facit ix steden ind en sestendeell ind soeven voet beers ind en derdendeell van eynen voet.

15. Esken Verborch. Item vijf steden ind en halven beer, die Eskens to Poell plegen to wesen. Facit v steden $1/2$ beer.

16. Sander enn Clais Tengnagell gebroders tot Elten. Item sess steden ind eynen halven beer. Item twie steden up Rutgers guet, die Joris van Lenep die jonge eertijts gewest sijn. Facit viii steden $1/2$ beer.

17. Evert van Honepel. Item twie steden up Elzerguet, die eertijts Jorys van Lenep die jonge tobehoret heben. Facit ii stede.

18. Henrick van Airde. Item thien steden. Facit x steden.

19. Henrick van Zuylen. Item sess steden ind eynen beer ind plegen Wilhem Mommen wijf te wesen. Facit sess stede eynen beer.

20. Ernst Momme. Item van Henrick van der Borch vyr steden. Item van Carzelys van Aller eyn stede, die oick Henrix van der Borch gewest is. Item sess steden ind eynen beer van sijnre huysfrauwen wege, die Henrix van der Hoeven plegen to wesen, herkomende van den guede to Camphuysen, Item anderhalve stede ind eynen voet beers van Doyss Radewant. Item van wegen sijnre huysfrou dat Johans van Loell was, dat int leen horet, twie stede ind eynen beer, ind dat eygen is twie steden ind en halven beer. Item die nonne van Loell heft gehat sess steden ind eynen beer, dairaf hebben die van der Holst id vyrdedeell, as noch nabeschreuen volght, ind die ander drie deell sijn vererft in vijfthyen delen, der heft nagelaten weduwe Derick Konynx zeliger drie deell, as oick noch na volght, ind Ernst Momm heft die ander twelf deele, maickt vyrdehalve stede ind vyr vijftedeell deel van eynen haluen voet

ind derdenhalven voet beers mijn en thiendendeel van eynen voet. . Facit xx steden ind vyr vijftedeel van en halven voet ind iii beer, ind ij voet beers myn en thiendedeell van eynen voet.

21. Weduwe Deric Konynx zeligher. Item die drie deell van den vijfthien deelen as voorschreven is, maickt vyrdehalff vyrdell van eyn stede ind en vijftendeel van eynen halven voet, dairto en halven voet beers ind en thiende deell van eynen voet. Item v steden van den Konynguede. Facit v stede, iiij vyrdel steden $1/2$ voet beers ind en vijftedeele van eynen voet.

22. Die van der Holst. Item id vyrdedeell van sess steden ind eynen beer van der nonnen van Loell voirschr. Facit ij stede i voet beers.

23. Relicta Johan Aertssz. Item eyn stede van Henrick van der Borch. Facit i stede.

24. Arent Kreyenfenger zeligher. Item van Arnt Snyepert sess steden ind twie van Arnt van Loell herkomende. Facit viii steden.

25. Reyner van Gelre, bastert. Item twie steden die Wijnant Schenck to hoeren, herkomende van Clais van der Donck. Facit ii steden.

26. Evert van Lyntell. Item van Aelts wijf van Harderwijck sess steden, ind eynen halven beer van Johan oeren broeder. Item twie steden up Jacobs guet van der Horst ind vyr steden ind eynen beer van Wartgatz guet. Facit xii steden ij beer.

27. Hugo van Vinckwick. Item dat Puttenissche guet, drie steden ind eynen halven beer. Facit iii stede $1/2$ beer.

28. Gijsbert van der Hoeven. Item twee steden ind eynen beer van Henrick van der Hoeve herkomende, gehorende tot Greflicher. Facit ii steden i beer.

29. Her Rolof van Oswart t Elten. Item drie steden ind en halven beer in sijne vicarye t Elten gehorende, herkomende van Rosenouwe. Facit iii stede $1/2$ beer.

30. Wessel van Waildenberch zeliger. Item sess steden ind anderhalven beer, dat Tolners plach to wesen. Facit vi steden, ij beer.

31. Geerlich Hermans, nu Johan Lambertzn, twee steden. Facit ii steden.

32. Johan ten Muishaell zeligher. Item eyn stede, die gebruyckt nu Johan Buele. Facit i stede.

33. Jacob Schaep. Item eyn stede van Goyssen Vluymynck. Item twie sted ind en halven beer van Johan ten Laar. Facit iii stede $1/2$ beer.

34. Die kercke van Diedam [1]. Item en halve stede. Facit $1/2$ stede.

35. Die pastorie. Item eyn stede. Facit i stede.

36. Henrick Mom Boellenssz. Item drie stede en halven beer. Facit iii steden $1/2$ beer.

---

1) Aan de kerk en den pastoor van Didam werd wel eens toegestaan varkens te doen opbranden.

37. Meynte Doijs. Item eyn stede van Pelgrum Zweuens van Foyken guetken. Facit i stede.
38. Peter die Raet. Item sijn vorstvoderdeell, dat Peter Gelten plach to wesen, eyn stede. Facit i stede.
39. Henrick Ricoltz kynder. Item oir vorstvoderdeel eyn stede. Facit i stede.
40. Kristoffel van Wijlaetk. Item vyr steden, die Johan van Loill to Reess to wesen plegen. Facit iiii steden.

Die gesatte vorster sullen hebben elck drie vercken voir oir voirstambt end voir oir schutten, dat sall wesen voir oir loen ind en is gheen erftaill.

Uit het boek: *Steden en beren in Loel en Milsterloholt.*

VIII. *Ordels.*

a. Item Deric die Tolner vragede den holtrichters eens ordels enn den ghemenen erven alsullic ongerijm als gheschiet is in Loelre holt enn in Milsterholt, daer hie een deilmeister mede was, enn hie dat beschiuingen hevet mit Henric Ryckolsz. den erfvoerster enn Claes Tacker, gekaren enn een gezwaren voerster, die selve dat gezwaren iseren; voerde, enn deilde daer mede, dat Deric Tolner gheenrehande holt en wech gegeven hevet noch gheenrehande holt mit den gezwarenen geslagen en hevet, dan een holt dat miins jonckeren van den Berge aen sinen erve stont, dat Deric vorscr. deilde dat vorscr. holt in dat xxxi slach enn Deric vorscr. buyt dese vorscr. sake to verwaernen na marcken recht als recht is, enn seget dat hi daer der marcke enn den ghemeynen erven niet voerder vellich off plichtich en is een ordel wes daer recht off is. Enn Deric die Tolner en heuet niet weder spraken dat men den tween droesten enn Henric van Arde ellic een holt aengeslagen wairt enn steet daer mede to der erve ghenade.

Item dat ordel der van Deric Tolner wairt bestadet aen Deric Mommen van Kell enn die beriet sich mitten ghemenen erven enn wesende na marcken recht voir recht, went Deric Tolner dat beschijnigen mach mit tween gezwaeren voersters, dat hie siin ontscult mit siinne eenre hant doen mach. Enn Derick vorsc. quam aen ghericht enn boet siin onscult to doen na wijzinge Deric Mommen van Kell. Enn die holtrichters bespraken sich mitten erven enn geven Deric Tolner vorscr. den eet quyt.

---

[1]) Het ijzer of de bijl, waarmede de boomen, die gehouwen zouden worden, gemerkt werden.

b. Item op denselven dach vrageden die holtrichters een ordell, wat die ghene gebroeket hebben, die erve sint in deser vorscr. marcke die hir niet ghecomen en sint . . . . . hir een holt gericht bider maelscap gelegen is na marcken recht alz recht is. Dat ordel wairt bestadet aen Aelt van Harderwijck, dair Aelt voirscr. up wisede na marcken recht voir recht, dat sie gebroeket hebben xi hollenssche placken off die werde daer voir enn sullen ontmaelt wesen hent ter tijt dat sie die xi placken betaelt hebben, sie en konden dat geweren mit eenen beteren rechten.

c. Item die holtrichters van Loelre holt enn van Milsterholt vrageden een ordel, wat die gebroket hevet die gegeven holt gehouwen hevet enn en wech gevoert hevet na den verbade datter openbaer to geslagen wairt van den holtrichters enn van den ghemenen erven. Enn dat ordel wairt bestadet aen Gerit van der Kornhorst Dericxs. enn die nam sin varst.

Anno Domini MCCCC enn XLIIII *op den Asghel wonesdags.*

Item Gerit van den Kornhorst voirscr. wisede: waer dat deilijser mit willen enn consent der gezwaeren deillude aen geslagen word, dat holt is der marcke ontdeilet off dat holt uyter marcke gehouwen off en wech gevoret worde na den verbade der holtrichters mitten erven alz recht weer. Weer dan een erve, die dat daer en boven dede die wer der marcken korich na gewonten der marcken. Enn wer een onerve, die dat daer en boven dede, die stonde der holtrichter enn der erven genade, so wer alst in die slage niet ghedeilt en wer.

Uit het boek O.

BERICHT VAN DE KONINGIN VAN BOHEME AAN DE STATEN-GENERAAL, AANGAANDE HET OVERLIJDEN VAN HAREN GEMAAL.

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. W. G. BRILL.

Dit bericht, verscholen in de *Resolutiën der Staten-Generaal* (dd. 23 Dec. 1632) en, voor zoover ik weet, niet uitgegeven, acht ik eener algemeene bekendmaking overwaardig. Eene getuigenis als hier de ongelukkige Vorstin aan de Staten geeft, zal niet licht eenige andere Mogendheid verworven hebben. Wanneer men ze leest, gevoelt men zich trotsch, tot eene natie te behooren, wier voorouders zulk eenen lof hebben verdiend. Immers zijn het meer dan plichtplegingen, die de weduwe met haren bestreden koningstitel hier uitspreekt. Te aandoenlijker is de toevlucht, die wij haar hier bij vernieuwing tot de Staten-Generaal zien nemen, omdat er juist een vertrouwd afgevaardigde van haren broeder, den koning van Groot-Britannië, tot haar was gekomen, met uitnoodiging om thans naar Engeland terug te keeren. Doch zoo weinig ware bemoediging, zoo weinig ernstige verzekering van troost en baat bracht hij voor haar mede, dat zij nog liever verkoos, bouwende op den goeden wil en de groote macht der Staten-Generaal, in het vreemde land te blijven.

Het was een schoon tijdstip in de geschiedenis van ons Vaderland, die uitgang van het jaar 1632, toen deze aankondiging van den dood van Frederik V van de Paltz, en

straks daarna in edel latijn door den ambassadeur Camerarius die van het sneuvelen van zijnen koning Gustaaf Adolf, aan de Staten-Generaal geschiedde, in grooteren getale dan gewoonlijk vergaderd wegens de onderhandelingen, met de Gecommitteerden der zuidelijke Provinciën, toentertijd in den Haag geopend. Bij het verlies, dat de zaak der Protestanten door den dood van den Koning van Zweden had geleden, waren de oogen van allen, die in Duitschland tegen den Keizer en de katholieke Ligue strijd voerden, alleen op de Staten met vol vertrouwen gevestigd. Immers, hoe machtig hadden zij zich dezen zomer getoond! Nadat Roermond en Venloo zich aan hun leger, door Prins Frederik Hendrik aangevoerd, hadden overgegeven, was Maastricht veroverd, ten spijt van twee legers, het eene uit de zuidelijke Nederlanden, het andere onder Pappenheim in weerwil der onzijdigheid uit Duitschland tot ontzet aangerukt, en thans waren de Gedeputeerden „van de andere zijde" te 's Hage om vrede aan te bieden, met den aartsbisschop van Mechelen, en den hoogsten edelman des lands, „den hooggeboren vorst en heer, heer Philips bij de gratie Gods, prins, graaf van Arenberg, hertog van Aarschot, ridder der orde van het Gulden Vlies," aan het hoofd. Aan dezen zoo oneindig eervollen staat der Republiek wenschten sommigen, en de poëzy van een Vondel en Heemskerk drukt hun gevoelen in schoone verzen uit, de kroon opgezet te zien door de opdracht der vorstelijke waardigheid over al de Nederlanden aan den Prins van Oranje; — doch is niet juist het verhevene en uitnemend eervolle der zaak hierin gelegen, dat zulk eene mate van voorspoed en glans werd ingeoogst door vrije burgers, die hun eigen meester wilden zijn, en berekend waren zulks te blijven?

Het bericht werd gebracht door de Heeren Resdorff en Emsley, door de weduwe van Frederik V met de taak belast. Het luidt aldus:

Tres hauts et tres puisants Seigneurs!

La Ser^me^ Reyne de Boheme, Electrice Douairiere Palatine, nostre maistresse nous a envoyé icy, et commandé de vous

saluer de sa part, et de vous souhaitter toutte prosperité et vous representer en son nom ce qui s'ensuit:

Premierement, comme ainsy soit qu'il ait pleu à l'Eternel par sa sapience inscrutable de retirer et transporter de cette vie caduque à la celeste et permanente le Ser^{me} Roy de Boheme, Prince Electeur du S^{t}. Empire, conte Palatin du Rhin, son tres cher mary, elle ne pouvoit faire moins, tant pour le respect qu'elle vous portoit, que pour la consideration de l'estroitte et ancienne bonne correspondence et amitié qui estoit de tout temps entre vostre Estat et la tres illustre Maison Palatine, que de vous notifier de premiers ledit trespas de sa Ma^{te} de tres heureuse memoire, decedée le dixneufiesme du mois passé a Mayence et de decharger quand et quand devant vous, comme devant ses plus confidents amis, son coeur plein d'angoisse et tristesse, causé par ceste perte, laquelle combien qu'elle estoit en soy mesme tres sensible et penetrante en ce qu'icelle importoit la separation d'un tres cher mary d'avec sa femme, chose qui lui arrachoit a touttes heures une infinité de souspirs ardents, — si estoit ce qu'elle sembloit tant plus grieffve et considerable, premierement, en ce qu'elle estoit suivie si tost apres celle que le bon parti a faite en la personne de ce brave et invincible Roy de Sueden, mort victorieux, comme un second Epaminondas; secondement, en ce qu'elle estoit arrivée en la conjuncture presente où les affaires publiques en Allemagne, ayant changé de face, avoyent tant de besoing du conseil et de la direction du feu Roy; joint que le chemin estoit desja si bien preparé et avancé pour la recuperation du Palatinat, que si sa Ma^{té} eust vescu encore un peu de temps, il y avoit apparence, qu'elle eust peu rentrer en la pleyne jouyssance de ses ditions qui lui furent ostées par ses ennemis; finalement, ceste pleye estoit tant plus sensible pour l'amour de tant d'enfans laissez, dont il y avoit dix trestouts mineurs, destituez de leur pere, vivants en exile, ayants besoing d'assistence et conduite.

Or pour le deuxieme, comme la Reyne, nostre maistresse,

d'un costé se console et allege ses afflictions par la consideration et meditation de la volonté divine laquelle, encore qu'elle semble parfois aspre et dure, est pourtant tousjours bonne et salutaire à ceux qui conforment et resignent la leur à icelle, ainsy de l'autre costé jette elle ses yeux sur vous, Messieurs, en ce qu'elle se tient toutte asseurée que tout ainsy que vous avez de tout temps et jusques icy fait paroistre envers le feu Roy, envers elle mesme, envers Messeig^rs ses enfants et envers touts ceux qui appartingent à la Maison Palatine, une singuliere affection, bienveillance et sollicitude, déclarée et obsignée par la preuve de tant d'effects tres signalés, exhibés en touttes occasions, dont elles et lesdits jeunes Princes vous remercient tres particulierement, vous asseurants qu'ils en tiendront la memoire perpétuellement empreinte en leurs coeurs, et chercheront les moyens pour pouvoir tesmoigner reciproquement toutte reconnoissance possible, — de mesme vous continuerez, voire amplifierez en tant qu'il sera besoing, lesdicts effects de vostre bonne et promte volonté et sincere amitié, declarant parlà que vous participez et compatissez avec sa Ma^té et ses enfants de leurs afflictions. — Cela estant ainsy la dite Reyne nostre maistresse, ne juge pas necessaire de vous recommander plus amplement sa personne, ny aussy ses enfants et leur cause, veu que de vostre bonté naturelle vous y estez si portés et enclins, ayant mesme desia anticipé et prevenu leurs voeus en ce que vous avez donné ordre si expres a vostre Ambassadeur en Angleterre et à celuy qui est allé en Allemagne [1], de tenir la bonne main à tout ce qui pourra servir à bien et à l'advancement de leurs affaires. Aussy la cause à soy mesme est favorable et juste, concerne [2] une Reyne veufve et orphelins d'un Prince amy et allié, voire elle est recommandée par Dieu mesme en sa parole: touts ceux qui en prennent soins, attirent sur eux la benediction ce-

---

¹) Cornelis Pauw.

²) Hier schijnt gelezen te moeten worden *concernante*, d. i. *daar zij betreft*.

leste. De plus fairiez vous un oeuvre digne de la grandeur de vostre Republique tant eminente et fleurissante, laquelle s'est acquise par la piété et charité la renommée qu'elle est gardienne des anciennes amitiés et alliances, protectrice de la cause des Princes injustement oppressez, retraicte et asyle de ceux qui sont innocemment bannis et proscripts, tutrice et nourrisse de veufves et orphelins, refuge de la liberté et de la religion persecutée. De là certes vient-il, Messieurs, que Dieu, en recompense, espand si richement ses graces et benedictions sur vous et sur vostre Estat, lequel l'on a veu, depuis le temps que vous avez donné si favorable receptacle et si beigne [3] assistence à ceux qui ont esté persecutez et chassez indignement de leur patrie d'Allemagne, miraculeusement accroistre et extraordinairement s'aggrandir, et s'aggrandira de plus en plus à mesure que vous continuerez en ces vos louables et saintes intentions, conseils et actions. Par icelles vous vous fairez autant aimer et estimer de vos amis, que serez redoubtés et vainqueurs de vos ennemis. Surtout il vous plaise, Messieurs, de jetter l'oeil sur la confience que le Roy defunct mettoit en vous de ce costé là et à la derniere recommandation et priere qu'il vous en a faite en ce qu'il repetoit souventefois, mesmement quand il fut sur le point de rendre l'ame au createur, ces mots formels: Quand à ma femme, ce disoit-il avec grandts suspirs, et a mes tres chers enfants, je me tiens asseuré, et avec ceste asseurence et consolation je m'en vais mourir, que Messieurs les Estats et Monsieur le Prince d'Orenge en auront, avec le Roy mon frère, un soing particulier.

---

3) Lees: *benigne.*

EEN BRIEF UIT OOST-DUIVELAND, TIJDENS HET BELEG VAN ZIERIKZEE IN 1576.

MEDEGEDEELD DOOR

Jhr. Mr. J. DE WITTE VAN CITTERS.

Het zijn gewoonlijk alleen de brieven van zeer hoog geplaatste personen, die lang genoeg bewaard blijven, om zonder indiscretie gedrukt te kunnen worden. Van hoeveel belang die nu voor de staatkundige geschiedenis zijn, zoo was het toch zeer te wenschen, dat de berigten, welke zij bevatten, konden aangevuld worden door briefschrijvers van minderen stand, die, meer dan vorsten en staatslieden, een denkbeeld kunnen geven van den toestand van volk en land. Met veel belangstelling las ik daarom een brief, die zich in het archief bevindt van de heerlijkheid Bruinisse (toen ook Oost-Duiveland geheeten), dat eerst onlangs is kunnen ontpakt worden. Hij is van den rentmeester dier heerlijkheid Jan Hugesse Mol aan den ambachtsheer Paulus van Hertsbeke. Al komen geen bijzonder belangrijke onbekende feiten er door aan den dag, zoo wordt daarin toch zoo levendig geschetst aan de eene zijde door welke rampen het platteland toen geteisterd werd en aan den anderen kant hoe desniettegenstaande toch nog veel zijn gang ging, dat dit stuk in deze *Bijdragen* wel een plaats verdient. Ter toelichting voeg ik eenige posten uit de rekening van dat jaar er bij en enkele aanteekeningen. Vooraf zij opgemerkt, dat uit de dagteekening van den brief, 14 Mei 1576, blijkt dat

hij twee dagen ouder is dan die van Willem I uit Middelburg [1], waar hij zich bevond, om te trachten Zierikzee te hulp te komen: „Nous sommes continuellement travaillans pour ravictuailler la ville de Zierixzee, à quoy tous ceux qui s'y doibvent employer se démonstrent fort bien délibérez." Op den 25sten Mei werd de poging gewaagd met ongelukkigen afloop, waarbij de admiraal Boisot het leven verloor, en op den 21sten Junij moest de stad aan de Spanjaarden onder Mondragon worden overgegeven. Niettegenstaande aan de belegerden een zware krijgscontributie werd opgelegd, konden de Spaansche soldaten niet tevreden gesteld worden, die, nog meer dan reeds uit den hier volgenden brief te zien is, aan het plunderen en rooven gingen, doch daardoor aan de zaak van den Spaanschen koning meer kwaad deden, dan een verloren veldslag zou gedaan hebben.

De brief nu is van dezen inhoud:

Eersame bysondere goede vriendt, ick recommandere mij in ul. goeder gratien. Dese dient ul. te weten dat ick uwe missive ontvangen hebbe op den xxvij^{e} dach Aprilis laestleden van date den xvj^{e} derselver maent met denwelcken ghij mij scrijft beroerende de vergaerdach van de ingelanden van Duvelandt te compareren tot Mechelen op den laetsten paesdach nu lest leden, met denwelcken u van mij begeerde mede ten dage dienende mede soude compareren bij zoe verre mij 't zelve mogelijck ware, zoe es mij den brief gelevert bij Cornelis Koene knecht van mijnen heer Steynemolen [2] ende hadde open gebroken en weder met een ander signet weder toe gedruckt. Int lesen van uwen brief wert ick gedachtigh dat my Steynemole seyde van den voors. vergaerdach, denckende dat hij den voorsz. brief gelezen hadde, zoe dat den vergaerdach overstreken was eer ick de brief ontvangen hebbe. Voorts en meer es de noodsake mijns scrijvens an ul. hoe

---

1) GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*. 1_e serie. V. p. 358.
2) Heer van Seerjansland.

dat ick met den dijkgraav ende gesworens van Oostduvelant op de viij^e^ Meye lestleden hebben gevisiteert den zeedijck van Oostduivelandt voorscr., in denwelcken dijck zoe grooten schade ingekomen es, dat men den selven dijck in sijne oude groote niet brengen en sal om de somme van vijf oft zes hondert ponden gr. vl., dewelcke niet te gekrijghen is wt de gemeente die nu seer verbijstert en verermt sij ende ooc overal verstroyt soo eensdeels in Vlaenderen, Brabandt ende Zuytbevelandt, Steenbergen, Bergen op zoom ende elders, ende ooc eensdeels gestorven zyn, zoodat men binnen de heerlijckheyt van Oostduvelandt woonachtige personen ende inboorlyngen niet vinden zal over de xij oft xvj personen de welcke elcx voor sijn contingent haere dijck maken zouden, waert duer de groote ende ontallijcke foelen van de soldaten die dagelyck zoe meer en meer vallen en gebueren ende bij zoe verre daer anders niet inne versien wert kunnen den tijt van xiiij dagen of iij weken ten lancxt, men zal in geheel Duvelandt zoe rijck als arm niemant thuys vinden ende den voorsz. dijck zoo in Oostduvelandt als ooc in de Vierbannen is niet repareerlijk, ten zij ul. wt den naem van mijnen heere en andere ingelanden versien wert dat een ygelijck eygenare komme sien naar zijn gront. Soo is ons goetduncken geweest zoo bij den dijckgrave ende geswoorens als mijns persoons (naedemael ick nu niet wel van huis mogte) om mijnen heer 't zelve verbalyck te kennen te geven, dat mijnen heere zoude willen verwerven an zijnen Co. Maj. raedt tot Brussel zeker octroy dat alle de vroonen van Oostduvelandt zullen contribueren den tyt van thien jaren lanck op elk gemet gelijck als de dijckersgemeten als men costumelyck over de voors. dijckgemeten es te schieten, met welcke penningen den dijck weder gerepareerd sal werden, als ooc van rijs en steen, die men van doene sal hebben tot preservatie van den lande, alsoo binnen den tijt van zeven oft acht jaren noyt rijs aent voors. land gelevert es, zoe dat alle de rijshoofden al vergaen zijn ende ooc soo den stroom van Wytaers int landt ende dijck van Oostduvelandt valt, dat den voors.

dijck in zijn sate niet over de xiiij oft xv voeten dijcke is, zoo hebben wijlieden gedacht an ul. te scrijven om advys tenderende dat men de ondermeenten zoude laten lopen en dat men van den dam van den wech, daer de oude verbernde stove eertijts gestaen heeft streckende zuyt west naer 't Bolwerck van Sinte Michiel toe den voors. dijck zoude doen repareren met de voors. penningen alsoo datter nu weinigh inwoenders zijn en dagelijckx noch min comen zullen, ten ware anders hier inne versien zal werden, welcke dijck de roede niet in zijne oude groote gebracht zal werden om twee ponden gr. vl. en zullen de lantlieden ende dijckersgemeten noch genouch te doen hebben al eer zijlieden de reste van den dijck in zijne oude groote zullen comen gebrengen, wijl men tzelve considererende hebben bevonden, dat den eygenaren als ooc baenders en pachters eenichsints hier inne vercort zullen zijn ul. wt den naem van mijnen heere wilt ons op dit punckt antwoorde scrijven ende advys.

Voorts en hebbe ik ul. niet willen laten te adverteren de excessieve foelen, die noch dagelijcxs meer ende meer vallen niet alleene in Oostduvelant maar ook in de Vierbannen, 'sHeerjanslandt als andere van steelen, nemen ende spolieren, dat noch tot date van dese noyt geweest is; de molen van Oostduvelandt is op den laetsten paeschdach eens opengebroken en nu andermael desgelijcx tusschen de vij[e] en achtsten Meye, al waer in twee parthien gestolen is omtrent (zoo an meel ende tarwe de nombre van) xxviij viertelen en de deren ant stuck gebroken zoo van dondermole, als doppermole waervan ick nu nieuwe in hebbe doen maken met andere reparatien die nu nootlijk an de voors. molen van doen sijn; ick hebbe de voors. molen verhuyrt op de vij dach van Meye, dewelcke gelt xxvij ₶ heersgelt en conde wel thien ponden meer gegouden hebben hadde de zelve niet twee oft driemaels open gebrooken geweest van de soldaten van die van Vlaenderen, die al de winter haere personagien gespeelt hebben als ul. wel weet.

Ik hebbe op de laetste paesdach den wet van Oostduve-

landt verstelt naer ouder costume, keuren, rechten ende privilegien van Duvelandt en hebbe henlieden den eed doen doen wt den naem van mijnen heere van Hersbeke.

Daer zal an de molen gerepareert moeten zijn; Eerst moet er eenen nieuwen molesteen wesen tot eenen loper, voorts most er tegens den toecomenden winter een nieuw cruysbint onder de molen ingebracht zijn, duerdien het oude antstucken is en zal de mole geheel op schooren moeten hangen met andere cleyne nootsakelijke reparatien, dien ick hier an doen maken zal.

Voorts is ons ernstelyk verzouck en begeren van ul., als dat ghij wilt gaen om Johan van Stryen elector oft vicarius van 't bisdom van Middelburch nu tegenwoordigt Antwerpen op ons Liever vrouwen kerkhoff ten huyse van mr Heyndrick van Dongen, begerende op hem dat hij die van Oostduvelandt wil versien van eenen pastoor, die zijlieden wel van doene hebben; de andere papen van andere prochiën houden die van Oostduvelandt suspeckt, zeggende tegens de waarheyt dat zij liever de vianden hebben zouden dan de geestelijcken, mit considererende dat de pastoor van Nieuwerkerke, wesende substituyt van de voors. elector en ontfangende de penningen van de geestelijcke goeden, hij behoorde wt den naem van die van Domburch, wesende proprietaris van de pastorie van Oostduvelandt oft wt den naem van den voors. elector, die hem hier in de overicheyt stellen wil, henlieden behoorde te versien als vooren. Dwelk ick den voors. pastoor van Nieuwerkercke dyckmaels geseyt hebbe, en dat hij 't selve niet en behoorde te wijten mijnen heere, oft dat de geestelijckheyt huer hant trecken zoude van de voorsz. pastorie, te geven en datter mijn heere gifter of wezen zoude gelijck andere ambachtsheeren en wes overschoten van den tienden die de pastorie oft ancleve toe compt zoude mijn heere laten volgen de kerke van Oostduvelandt, dewelke nu bij dese soldaten meer gedestrueerd is ende inhout van 't verhemelde als schailgien van de torn als alle t loot van de veerste van de voors. kercke van d'een eynde tot d'ander ende

koor mede afgebroken en tot ruyne gebracht hebben. De pastoor van Nieuwerkerke heeft hier eenen brief van tgheene des voors. is an den voors. elector, wilt dien vort bestellen.

Als angaende die brieven, die de schout van Oostduvelandt, naer u vertreck aen ul. gezonden waren, ontvangen heeft; zijn in presentie van schepenen, meenende dat dezelve ingehouden zoude hebben verlichtingen van de lasten daer wij lieden tot noch toe in geweest zijn, maer en hebben die niet verstaen, zijn secretelijck tot nog toe bewaert geweest, de welcke ik ul. mede overseynde.

Als aengaende van de gemeten te verpachten en eyst den tijt als noch niet voor en al eer de stadt van Zzee vereenicht zal zijn met den Spaengaerden, t welk ick dencke niet gebeuren en zal. Hiermede den Almogenden Heere bevolen, die uwer L. mijnen heere en zijne familie met Corn. Temanse van Zuytlandt met zijne huysvrouwe en ons allen in gesont lanck zalich leven wil sparen. Gedaen metterhaest dezen xiiij Meye XV^{c} LXXVJ

die al uwen goetwilligen dienaer en
vriendt daer ick vermach
Jan Hugesse Mol.

Nieumaren.

Op den x^{e} dach van Meye is hier in de locht gesien bij vele en diverse personen 's morgens omtrent viij of ix ure in 't zuytwesten eene zwarte bant rijsende wter zee, hem houdende al haddet een zee geweest, in dewelcke men zach vele en dyverse schepen schijnende oorlogschepen te wesen ende naer alcanderen vlammende al hadde 't schieten gheweest, maar wat teyken het is en weten wij niet. De Spangerden zeyden: 't is een teeken van de ermyte van de schepen die wt Spaenge comen sullen, als anders; waren daer duer seer bevreest.

Op de xij dach Meye hebben die van Zzee noch twee groote gaten gemaakt aan de zuytzijde van de Selleke in den zeedijck en houden daer inne liggende vier oft vijf galeijen

die zoo vreeslijck schieten, datter niemant zijn hooft wt steken mach. Daer is eenen Franschman nu op den xiij wt gecomen tot de stadt, met een bloot rappier gecomen, roupende: compt papou, compt, wij zijn bereit als daer is op uw compste gecoockt, en zeggende dat zijlieden noch wel zes maenden etens genouch hadden. Maar hebben op den selven dag 's morgens omtrent zeven, viij en negen ure op den thoren geviert. Zy hebben ooc gesonden an Dragon, naer de mael zy verhoort hadden de benauwtheyt van de omliggende landen der voors. stadt als Duvelandt, Schouwen, Dreyschor, ende zeggende, indien de huyslieden van onze ondersaten benauwt syn van koren, boter, kase, vleys, eijeren, ende laet die alle saterdage ter mart comen als zylieden plegen wy sullen haerlieden om haer gelt geryven van als dat zylieden van doen sullen hebben.

Ende my dunckt dat er weynich moet is om de stadt zoe met gewelt als anders te gekrijgen, maar duchte als 't hoopken op is daer van te scheyen want alle nachte zoo x, xij, xx, xxv koeyen gestolen werden, zoodat haest al gevaecht sal sijn.

AANTEEKENINGEN.

De dijken. Van elders is het reeds genoeg bekend, hoe ellendig het in 1576 met de dijken in Schouwen en Duiveland gesteld was. Uit de rekening van den rentmeester blijkt ook in welken angst men verkeerde:

Eerst gereijst ontrent den x^{vi} Martij LXX^{vi} naer Antwerpen duer begeren ende bevelen van den dijckgrave, geswoorens en ingeerfde des lants van Oosduvelandt, mitsgaders bij beveele van Jan Turck als overdijckgrave van geheel Duvelandt, omme mijn heere de claechte te doene van de oppressie ende foelen bij de soldaten, mijns heeren ondersaten gedaen, mitsgaders de clachte

te doene an mijn voorsc. heere beroerende den gebroken dijckagie en dijcken, hoe men die restaureeren ende repareren zoude, ende mijn heere mijne clachte hoorende heeft mij gesonden naer Brusel an mijn heere Anpstruijs raedt der Co. Mat. tot Mechelen omme met mijn heere Anpstruijs en m^r. Pieter van Persijn te spreken ter zake voorsc. zulcx met varen, stille liggen int naer huijs keeren gevaceert xxj dagen tot v ß iiij gr. 's daechs, facit hier die summe van v ℔ xij β vl.

Zelfs Mols huisvrouw heeft er aan moeten gelooven en de reis naar Antwerpen maken:

Noch mijn huysvrouw gesonden bij bevele van Thomas in den Rinck ende andere burchers tot Antwerpen ende Brusele an mijnen heere omme dat hij naer sijn land ende dijckagie woude comen sien, op dat hij niet versteken zoude zijn van zijne heerlijckheyt; daer inne by haar gevaceert een tijt van zes dagen tot v ℔ 's daechs xxx ℔ gr. vl.

Thomas in den Rinck was de burgemeester van Zierikzee, Thomas Leenaerts, die hier door de straat, waar hij woonde wordt aangeduid. Hij was de voorganger van Mol in het rentmeesterschap van Bruinisse. Deze post van de rekening heeft geen dagteekening, doch het moet na Augustus 1576 geweest zijn.

De molen. Hieromtrent zijn onderscheidene posten in de rekening; de volgende verdienen wel hier opgenomen te worden.

Betaelt den zelven Govert Barentse over de maeltijt in 't verhuyren van mijns heeren mole in Oostduvelandt ende aen bier gedroncken bij den scout, schepenen en andere dienaers van mijn voorsc. heer, als molenaers, huyrders, borgen ende andere soldaten, die onverhoets aldaer in de maeltijt gecomen, bedragende meerder summe daer de rentm^r. afgecort heeft zijnen natten lijfcoop tot viij gr. vls. op der pont vls. tot xviij gr. vls.; blijft tot laste van mijn heere als 't blijckt by quitantie. . . . . iij ℔. xβ viij gr.

Noch gewest te Zzee op den iij Julij omme aldaer te coopen enen molensteen ende die gecocht under optie ende keuren van de xiiij dagen omme an mijnen heere tot Antwerpen te scrijven, oft hij eenen anderen molensteen gecocht hadde oft niet ende daervan verwachtende mijnen heeren antwoorde, zoo voor eenen dach vacatie ende voor 't gelach van de optie 4 ß viij gr. 't samen 10 ß gr. vl.

Noch geweest t' Zzee omtrent vastelav[t]. lestleden al waer desen rentm[r]. tot twee diverse reysen gearresteert is geweest van de wedue Phlip Jacobse molemaker, over dat haar quam van de reparatie bij haeren man saliger gedaen aan mijns heeren mole volgende d'ordonnantie bij de specificatie; de dienaers voor arrest, apprehentie ende ontslakinge met de verteerde costen . . . xiiij β gr. vl.

De hier ten uitvoer gelegde lijfsdwang was zeker overeenkomstig den 10den titel der keur van Zierikzee van 2 April 1570, te vinden bij SMALLEGANGE, *Cronijk van Zeeland*, bl. 519:

„Eenen onbejaerden schuldbrief verleden voor schepenen van Zierikzee heeft gereede executie, en is executabel bij apprehensie van den verobligeerden persoon, die in sulken geval gehouden is te betalen of gevangen te gaen, ter tijt tot hij betaelt heeft."

De soldaten. Bij hetgeen reeds uit de vermelde posten der rekening blijkt van den overlast, die men van hen had, kan nog gevoegd worden:

Noch brinckt deze rentmr voor sijn arbeyts loon ende menigfuldige diensten mijns heeren ondersaten gedaen, hoe dat hij onder de soldaten dyckmaels ende tot verscheyden reyzen int perikel van sijn lijf geweest is, als ooc onder de dijckers ende sijn toesicht an den dijck gedaen heeft; ende alsoo binnen tijde deser rekeninge geene dijckgrave grooten gevallen sijn, stelt 'tzelve tot discretie van mijn heere mitsgaders de geswoorens van Oostduvelandt, die kennisse van der saecke hebben, Ergo dit memorie.

Het verstellen der wet op Oostduiveland (*Bruinisse*). Dat

zelfs in dien benarden tijd de gebruikelijke maaltijd niet achterblijven mogt, is te zien uit dezen post der rekening:

Betaelt Govert Barentse over de maeltijt 't sijnen huyse verteert op den iiij Paesdach XVe LXXVJ in 't beeden ende stellen der wet in Oostduvelandt, als scout, schepenen, secretaris ende pluimgrave als andere dienaers van mijn heere naer ouder custume bedragende ter summe van blijckende bij quitantie. . . . . ij ₰ gr. vl.

Johan van Stryen. Deze was de laatste opvolger van den eersten bisschop van Middelburg, Nicolaas de Castro, die in 1573 overleed. Johan van Stryen was wel door zijn voorganger en het kapittel tot vicaris aangewezen, door den koning van Spanje in 1575 tot bisschop aangesteld, hetgeen de paus in 1577 bevestigde, en 15 Aug. 1581 te Namen gemyterd, doch is nooit werkelijk bisschop geweest. In 1676 was zijn titel of benaming niet *Elector*, zooals de rentmeester hem noemt, maar *Electus*, gekozen, doch nog zonder pauselijke goedkeuring. Het *Glossarium med. et inf. lat.* van DU CANGE zegt: „*Electi*, ut est in ceremoniali Romano l. 1 sect. 10. appellantur *Promoti ad Ecclesias sive Monasteria ante suam consecrationem.....* neque enim appellantur Episcopi sive Abbates."

Overigens kan men over hem, dien VIGLIUS „queruli et acerbi ingenii" noemt, naslaan de noot op bl. 516 van de *Tweede eeuwgedachtenis der Middelburgsche vrijheid* enz. door ADRIANUS 'S GRAVEZANDE (Middelburg 1774) en de daar aangehaalde schrijvers.

Het beleg van Zierikzee. Met hetgeen in den brief hierover wordt vermeld komt overeen hetgeen reeds bekend is uit de „*Historie van alle 't geen daaglijks is geschied en gepasseerd staande 't beleg der stede Zierikzee begonnen den* 28 *September* A° 1575 *tot den* 2 *Juli* A° 1576" opgenomen in het werk: *Twee honderd jarig jubelfeest ter gedagtenisse der verlossinge van de stad Zierikzee uit de Spaensche dwingelandij*, door JOANNES VAN DE VELDE. Zierikzee 1777.

„*Maius.* Den 12, 's nagts zijn die van der stad uyt geval-

len over 't gat aan den Zeedijk, om den zeedijk af te steeken datter den vijand niet en zoude mogen komen liggen, over zijnde is den vijand gekomen en heeft ons volk door 't water gejaagd, alwaer datter ettelijke dood bleven met een capiteyn van de galeyen van de stad, dit ziende den vijand, dat ons volk den dijk af wilden steken, heeft aldaar straks een schantse gemaakt, daar hij veel schade uyt dede, zulks datter niemand een hoofd over de bolwerken en mogte steken ofte hij was geschoten.

Den 14 is den vijand gheel op 't gat in den Middeldijk komen liggen, alwaar zij een schantse maakten."

In den brief wordt Mondragon eenvoudig „Dragon" genoemd.

BRIEF VAN PROF. W. G. BRILL AAN DEN UITGEVER DER „BIJDRAGEN".

Weledele Heer!

In het laatstverschenen Nummer van uwe *Bijdragen v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk. N. Reeks*, Deel V. Stuk I, *Boekbeschouw.* bl. 12, lees ik iets, dat van mij een woord eischt in het belang van mijnen arbeid ter voortzetting van ARENDS *Algem. Geschied. des Vaderlands.* Daar voegt de Heer D. bij het bericht, dat er van dit werk in 1866 weder eenige afleveringen zijn uitgekomen, eene opmerking, die ik niet onbeantwoord mag laten. Hij verklaart, het doel van dat werk niet te begrijpen, dat is, met andere woorden, hij acht het een werk zonder een bepaald doel en bijgevolg zoo ijdel, dat hij (en dit zijn nagenoeg zijne eigene uitdrukkingen) wenschen moet, het hoe eerder hoe beter gestaakt te zien.

Ik kan mij volkomen begrijpen, dat men algemeen zoo oordeelt, en ik heb er slechts naar gewacht, dat er zich zulk eene stem verhief, om mij daarop te doen hooren. Ik hoop, dat het mij gegeven zij, dit met genoegzame bescheidenheid en duidelijkheid te doen.

Vooreerst dan moet men niet meenen, dat de inrichting van het werk geheel door mijne vrije keuze bepaald is geworden. Integendeel, de vorm en omvang zijn het noodzakelijk gevolg van den aard der taak, die de onderzoeker zich hier voorgesteld zag. Wilde men, na de schroomelijke oppervlakkigheid van hetgeen WAGENAAR, bepaaldelijk in dit tijdvak, geleverd heeft, iets van eenige waarde geven, zoo kwam het er op aan, de bronnen, alleen de bronnen en bepaaldelijk de door mij gebruikte bronnen te raadplegen. Doch ook wie dit niet weêrspreekt, zal zeggen: maar waarom dan niet van die bronnen-

studie alleen de resultaten medegedeeld? Om de eenvoudige reden (is mijn antwoord), dat hetgeen die bronnen opleverden, zoo gewichtig was, dat ik mij verplicht moest achten, aan toekomstige bearbeiders van het door mij behandelde tijdvak de moeite, die ik mij getroostte, te besparen. Had ik bloot resultaten geleverd, een onmisbare arbeid zou nog altijd te verrichten overgebleven zijn; men zou de voorstelling gehad hebben van een bijzonder auteur, zonder de nauwkeurigheid en volledigheid, met welke de feiten hier nog eerst moesten vastgesteld worden, — terwijl men thans de bronnen naar haren gewichtigsten inhoud voor zich ontsloten ziet en de waarheid van het medegedeelde op elk punt gemakkelijk toetsen kan.

Dus was de inrichting van mijnen arbeid van lieverlede vanzelf bepaald, en zonder mij het hoofd te breken met de laatdunkende vraag, of ik aan den eisch eener sierlijke historiographie beantwoordde, moest ik mijne taak op de aangegevene wijze voortzetten. Alzoo houd ik mij verzekerd, een nuttig en te lang gemist werk te leveren. Of dat wat de Heer D. *de wetenschap* noemt, er mede gebaat is, weet ik niet; maar dat onze *kennis* er bij winnen kan, dat is wel zeker; alleenlijk is daartoe noodig, dat men van mijn werk kennis *neme*, en aan de kennis van het behandelde tijdvak behoefte gevoele. Het gevoel nu van behoefte aan die kennis wordt natuurlijkerwijze gemeenlijk gemist: slechts van tijd tot tijd zullen enkelen, die de stof met een bepaald doel doorgronden willen, aan zulk een werk hunne gezette aandacht wijden. Wanneer die enkelen mijn boek onbevredigd ter zijde moesten leggen, dan zou mijn arbeid in waarheid ijdel verdienen genoemd te worden.

Uit al wat ik gezegd heb, is het duidelijk genoeg, hoe het komt, dat mijne voortzetting van Arend de belangstelling van het publiek niet gaande maakt. Maar toch verklaart het nog niet, hoe het zoo ongunstig in de schatting van sommigen aangeschreven kan staan, dat, bij voorbeeld, de Heer D., die zich noch door bekendheid met mijne openbare werkzaamheid, noch door eene andere dan de oppervlakkigst mogelijke kennismaking met mijn werk de bevoegdheid blijkt

verschaft te hebben om mij en mijnen arbeid te beoordeelen, niettemin meent het volstrekt te mogen verwerpen. Dit verschijnsel laat zich verklaren uit de omstandigheid, dat het werk, bepaaldelijk sedert ik er aan arbeid, iets anders geeft, dan in de bedoeling van de oorspronkelijke inteekenaars gelegen heeft. Zij hebben een niet al te lijvig boek, dat zich aangenaam lezen liet, gewacht. In plaats daarvan ontvangen zij nu een werk, voor dezulken berekend, die de grondigste kennis begeeren, en zoo uitvoerig, dat er geen einde aan schijnt te zullen komen. Vandaar ontevredenheid bij velen. Ja! het werk is een kruis voor de boekhandelaars geworden, die voortdurend te strijden hebben met de klachten van onwillige inteekenaren. Ziedaar genoeg om een boekwerk alle gunst bij het publiek te doen verliezen en den Heer D. in zijn oog het recht te geven om het onbeoordeeld te versmaden. Maar ook genoeg, dus vraag ik, om den auteur, ik zeg niet, te verleiden slecht werk te leveren, hetwelk kans had om minder te mishagen; maar om hem te bewegen, eenen arbeid te staken, met welken hij bewust is zijn Vaderland een waarachtigen dienst te bewijzen? Deze vraag heb ik gemeend ontkennend te moeten beantwoorden.

Na deze verklaring op het artikeltje in uw voortreffelijk Tijdschrift, schiet mij niets over, dan u mijne hoogachting en toegenegenheid te betuigen en mij te noemen,

Weledele Heer,

Uwen dienstw. dienaar en vriend,

Utrecht, 1 Mei, 1867. W. G. BRILL.

BRIEFWISSELING

OVER DE NIET WEDER INKIEZING VAN DEN HEER J. C. VAN NES, ALS LID DER STATEN-GENERAAL IN 1818.

DOOR

J. DE BOSCH KEMPER.

De meest ideale verhouding van eene Koninklijke regering met vertegenwoordigende Kamers is, dat de regering zich geheel onthoude van eenigen invloed op de verkiezingen uitte oefenen, en dat de Vertegenwoordiging de voorstellen der Regering onderzoeke zonder vijandige bedoelingen.

Er liepen echter vele omstandigheden te zamen, dat deze ideale toestand, dadelijk, na de invoering van de Grondwet van 1815, niet plaats vond. In het Staatsregt van de oude Republiek had de Stadhouder sedert 1672 in Gelderland, Overijsel en Utrecht invloed op de verkiezing van de leden der Staten. Onder de Fransche overheersching en in Duitschland waren de afgevaardigden des volks, voor zooveel zij bestonden, meer als raadgevers dan als regthebbende leden der volksvertegenwoordiging beschouwd. Bij de Grondwet van 1814 en 1815 was de eerste benoeming van leden voor de Staten-Generaal aan den Vorst opgedragen geweest, en het was zeer natuurlijk in den loop der gebeurtenissen, dat de Gouverneurs in de Provinciën invloed uitoefenden op de benoemingen.

Er werden echter ook mannen gevonden die zulks afkeurden, gelijk uit de volgende brieven blijkt, wier mededeeling

mij ook daarom belangrijk voorkomt, omdat zij een blik doen werpen in de staatkundige denkwijze nu bijna vijftig jaren geleden.

Nadat een halve eeuw voorbij is gegaan, behooren brieven, als de hier medegedeelde, tot de geschiedenis. De brieven zijn genommerd, omdat er naar verwezen wordt.

J. M. Kemper, die in 1817 tot lid der Staten-Generaal gekozen was en daardoor een jaar den Heer J. C. v. Nes als medelid had leeren achten, ontving in Augustus 1818 het volgende anonijm met drukletters geschreven stuk:

1. DE HEER KEMPER ZAL WEL DOEN ZIG TE LATEN BEZORGEN KOPIE VAN HET DECLARETOIR DOOR DEN HEER WOVDENBERG IN DE SOCIETEIT SIC SEMPER TE VTRECHT VOORGEHANGEN DEN XXVII AVGVSTVS — HET ZELVE IS HOONENDE EN DE DISCOVRSEN DOOR DIE HEER ALDAAR GEHOVDEN ZEER BELEDIGENDE VOOR DEN HEER KEMPER. — WOVDENBERG WAS ZOO DRIFTIG, DAT HY ZIG BELAGGELYK AANSTELDE — HY ZEIDE ZELFS, MEN ZOVDE NV ZIEN, WAT DE OVDE ADEL BOVEN DE NIEVWE VERMAG —

DVS DE HEER KEMPER WAPENE ZIG —

ALLES GELD DE HEER VAN NES.

VTRECHT
XXX AVGVSTVS
1818

EEN VRIEND

Kemper zond dit naamlooze geschrift op aan den Heer van Woudenberg, met het volgende schrijven:

2. *Hoog WelGeboren Heer!*

Ik ontving gisteren alhier den ingeslotenen, mij van Leijden nagezondenen brief van Utrecht. Wetende, hoe verkeerd men dikwijls oordeelt, wanneer men alleen op hooren zeggen afgaat, en mij verzekerd houdende, dat Uw Hoog Welgeb. hierin eenstemmig met mij zal denken, geloof ik de pligten

van openhartigheid, zoowel als die, welke ik Uw Hoog Welgeb. en mij zelven schuldig ben te vervullen, door UwHWg. den brief toe te zenden. Het zal mij ten hoogste aangenaam zijn door UwHWg. zelve van de waarheid onderricht te worden met terugzending van den ingeslotene, terwijl ik verder mij met verschuldigde hoogachting noeme

H. W. geb. Heer

AMST. 2 Sept. 18. *Uw HW.G. Dienaar*

J. M. KEMPER.

Intusschen ontving Kemper het volgend schrijven van den Heer J. C. van Nes:

3. *Hoog Wel Geboren Heer, en zeer geachte Vriend!*

Duizendmaal dank voor de mededeling van hetgene zijne Majesteit heeft goedgevonden om aan u te verklaren ten aanzien der jongste verkiezing tot de Tweede Kamer, bij de Staten van Utrecht! — ofschoon ik het ongenoegen des Konings over mijn gedrag in persoon heb ondervonden, zoo heb ik echter het karakter van Z. M. niet miskend en nooit kunnen geloven, dat Z. M. last zoude gegeven hebben om door bedreigingen van ongenade, zelfs ten aanzien van bloedverwanten en kinderen, de keus der Staten van Utrecht van mij aftewenden! — van zooveel belang kon ook mijne afwezigheid uit de Tweede Kamer niet wezen! — Ik had dan ook reeds aan sommige Leden der Staten onder 't oog gebragt, hoe er altijd menschen gevonden worden die, Vorsten gunst trachten te captéren, door ongevergden dienst te willen bewijzen, op grond van een enkel woord, dat aan Z. M. ontvallen kon wezen. Maar nu behoort allen twijffel optehouden, en ik heb mij gelukkig gevoeld met de algeméne afkeuring te kunnen wenden op hen, die zich niet ontzien hebben om den naam van hunnen Koning te misbruiken tot de bevordering van hunne bijzondere inzigten! maar die nu de algemeene considératie daardoor geheel verloren hebben! want het gebeurde, in al deszelfs omstandigheden, is voor

niemand een geheim gebleven; even min als het tegenovergestelde gedrag, dat door dezelfde menschen mijne terugkomst uit 's Gravenhage in den afgelopen winter gehouden is; en wat moet het publiek nu denken van hunne lage intrigûes tegen een man, wiens eerlijkheid en Vaderlandsliefde door niemand in deze Provintiën, ook niet door hun zelven, betwijffeld worden?

Aan mij is daardoor geen ondienst gedaan, want hoe verschillend ook mijn discours, in de vergadering gehouden, beoordeeld moge zijn, de zuiverheid van mijne bedoeling is buiten bedenking gebléven, en thans heeft de algeméne verontwaardiging slegts eene stem! en ik heb zooveel bezwaar gevonden in de betrekking door mij bekleed, dat ik het verlies daarvan niet kan regrettéren! Maar er bestaat toch eene omstandigheid, die mij kwelt, de herinnering namelijk, dat mijn gedrag het ongenoegen van Zijne Majesteit heeft kunnen verwekken, en de gedachte dat dit ongenoegen nu kan blijven voortduren, zonder dat ik bij vervolg de gelegenheid zal kunnen vinden om dien ongunstigen indruk op de eene of andere wijze uittewisschen: en ik verlaat mij op het gevoel van U, wiens denkwijs bij elke gelegenheid zoo ondubbelzinnig gebleken is, om te beseffen, wat dit te zeggen is voor een man, die in opregte trouw en verkleefdheid aan zijnen Vorst voor niemand gaarne zoude wijken! en die nooit het karakter van een' Hollander verzaakt heeft!

Onder alle de voorgaande regéringen heb ik nooit mijne personéle opwachting bij iemand gemaakt, en ik heb mij alleen tot regterlijke functien bepaald; — in 't jaar 1806 was ik Raad in den Hove van Utrecht, toen daarin het voorstel in omvrage gebragt wierd om eene Commissie te zenden naar den Haag, ten einde den Franschen Koning Lodewijk aldaar geluk te wenschen met deszelfs komst tot den troon! — en ik ben alleen in mijn gevoelen geweest: *dat er noch bij Commissie noch bij geschrifte eenig compliment hoe ook genaamd, moest gemaakt worden: maar dat die menschen, die den Franschen Koning gevraagd en ingehaald hadden, denzelven*

ook konden gaan complimenteren: dat ik voor mij liever van mijne stoel wilde opstaan, dan daarin te bewilligen — en toen de Meerderheid van den Raad mij vervolgens tot die Commissie wilde benoemen, omdat de meeste Leden de Fransche taal niet magtig waren, heb ik ronduit verklaard: *dat ik het niet wilde noch zoude doen;* en daarbij gepersisteerd.

Na de vernietiging der Provinciale Hoven tengevolge der noodlottige inlijving in 't Fransche Rijk in 1811, is mij van wegens den Heere Regts Procureur des Keizers bij 't Hof in den Hage aangevraagd of ik inclineerde om aan den Keizer voorgedragen te worden tot Lid van 't Hoge Hof van Cassatie te Parijs? en ofschoon het tractament van 20.000 francs mij zeer wel conveniëerde in mijne bijzondere omstandigheden, zoo heb ik echter dit voorstel terstond afgeslagen, en liever verkozen om met een bekrompen fortuin op 't platte Land te verblijven, en in de nederige betrekking van Vrede Regter aan mijne Landgenoten van dienst te zijn, dan, om voor den Franschen Despoot te gaan buigen, en mij misschien tot daden van ongeregtigheid te laten gebruiken. — Sedert door den Keizer tot Raad van Arrondissement aangesteld, heb ik driemaal daarvoor bedankt, en aan den tegenwoordigen Gouverneur, toen Sous Préfect, mijne beweegredenen onbewimpeld te kennen gegéven.

In 't jaar 1815, op de eerste tijding der terugkomst van Napoléon in Frankrijk, heb ik terstond bij Requeste aan Zijne Majesteit om wapenen voor mijn bataillon Landstorm gevraagd — en kort daarop van den Heere Gouverneur vernémende, dat het Gouvernement gaarne zien zoude dat de vrijwillige wapening wierd aangemoedigd, heb ik daartoe aan Z. Ed. een ontwerp in mijn canton voorgeslagen, en vervolgens met deszelfs goedkeuring mijn canton rondgereisd, de ingezétenen vergaderd en aangesproken, en in acht dagen tijds een afzonderlijk bataillon van ruim zes honderd man, jonge lieden als vrijwilligers opgerigt, georganiseerd, en daarop approbatie verzocht — intusschen besteedde ik al mijnen tijd om de officieren te onderwijzen; wij hadden bij vrijwillige

intéékening een fonds gecreëerd tot aankoop van allerlei noodwendigheden, en de geestdrift was algemeen geworden toen eene nadere ordre van 't Ministerie van Binnenl. Zaken het gansche ontwerp in eens vernietigd heeft, uit hoofde van eene aanstaande nieuwe verdéling in Militie Districten en Cantons, welke echter eerst lang na den slag van Waterloo is gevolgd — en ik heb tranen van spijt geweend, toen ik mijne goede mede ingezétenen moest afdanken.

Als Lid der Tweede Kamer heb ik de voorgestelde Wetten verdédigd waar ik maar kon; Gij weet dat ik gesproken heb voor de Wetten van Desertie, de Successie, in de zaak van Cauchois Le Maire, en voor de Wet tegen 't belédigen van vreemde Mogendhéden; maar ongelukkig kon ik mij met de finantiële wetten niet verééenigen, en het kwam mij pligtmatig voor om bij de belangrijkste zaak van allen, mijn gevoelen ernstig te ontwikkelen, en hoezeer het mij paste om als een nieuweling, mijn eigen doorzigt te mistrouwen, moest ik toch daarin versterkt worden door de algeméne opinie van de grote meerderheid, en mijne denkwijs liet mij niet toe om het voorbeeld van sommigen te volgen, die in hun hart afgekeurd hebben, wat de mond toestemde! Mijn vertrouwen op Z. M. was onbepaald, en aan Hoogstdeszelfs weldadige inzigten tot verbetering van 's Lands Finantiën twijffelde ik even zoo min als iemand anders.

Maar heeft niet de geschiedenis geleerd, dat de heilzaamste en doelmatigste maatregelen der beste Vorsten dikwerf verlamd zijn geworden door de flaauwe ondersteuning of onderhandsche tegenwerking van hen die op verschillende trappen geplaatst zijn om de ontwikkeling en de toepassing daarvan te bevorderen? Terwijl ik nu wist dat het verlangen der Natie zoo zeer overéénstemde met de alom bekende intentien des Konings, zoo kwam het mij voor, dat hare stem ook in de Tweede Kamer den uitgedrukten wil des Vorsten krachtdadig moest ondersteunen, — en hieraan is ook de Inleiding van mijn discours toe te schrijven, waarbij ik niet heb willen trachten om den geest der constitutie te verdraaijen, maar

alleen den wensch geuit, dat de Ministers in zooverre verantwoordelijk mogten zijn voor de onderhavige Wetten, dat wij, althans staande de Vergadering en gedurende onze deliberatien, dezelve mogten beschouwen en behandelen als hun werk, om daardoor den verschuldigden eerbied aan Zijne Majesteit niet te kwetsen. — Over de Wetten zelve heb ik naar mijn gewéten, en met de zuiverste oogmerken gesproken, dit zal ik op den jongsten dag voor een alwetenden God kunnen verantwoorden! — mijne taal is te sterk gevonden, maar hoe is het mogelijk om de gewigtigste aangelegenheden van zijn Vaderland flaauw te behandelen? Zekerlijk heb ik getracht om mijne tegenwerpingen in volle kracht voor te stellen, maar indien eenig Minister dezelve wederlegd had, dan zou ik de eerste geweest zijn om voor de Wetten te stemmen! het was bekend dat de Meerderheid der Vergadering dit doen zoude, maar dit ontsloeg mij niet van de verpligting om naar mijn eigen gewéten te luisteren! — waar ik dwaalde bleef mijn discours onschadelijk, en mogt er hier of daar ietwes in voorkomen, dat aanmerking verdiende, dan vleide ik mij dat hetzelve bij vervolg van nut kon wezen! maar nooit heb ik kunnen gissen, dat er op mijn advis zooveel attentie zoude vallen, dat de rondborstige taal van een' Hollander zooveel verwondering zoude baren, omdat hij eens tegenspreekt, nadat hij telkens even sterk voor andere Wetten gesproken had! Ik had inderdaad gewenscht, dat Zijne Majesteit trots konde wezen op de cordate Vaderlandsliefde van zijne getrouwe Noordelijke Provintien! dat ons mannelijk gedrag zoude afsteken tegen den woelzieken geest van sommige Zuidelijken! — Welke schoone gelegenheid voor de Tweede Kamer, om den ongepasten toon van oproerige Volksredenaars in 't Engelsch Parlement, zoowel als de taal der partijschap in Frankrijk, door ons beter voorbeeld te beschamen, en om tevens te doen zien, dat de laffe vleierij van slaven, die onder Napoleon alles toejuichden, even vreemd is van de Nederlandsche Natie, als van het karakter van haren Koning!

Bij de herziening van mijn gehouden discours vind ik de

uitdrukkingen sterk, maar niet scherp, uitgezonderd eenige weinige periodes over de Intendance van Oorlog — maar deze stof is te teeder, om alhier in te treden. — dit is zeker dat ik nooit iets uitstaande gehad heb, met het Hoofd daarvan, dat ik den persoon niet eens kende, en dat ik zeker gezwégen zoude hebben indien er eenige personele wrok bestaan had.

Gij, die een welverdiend aandeel in 't vertrouwen van Zijne Majesteit bezit, Gij, wiens cordate denkwijs de vrijmoedige taal van een eerlijk man niet zal veroordéelen, al verschilde zijn gevoelen ook van het Uwe, Gij zijt niet in staat om mijn gedrag aan Zijne Majesteit uit een ongunstig oogpunt voor te stellen, maar ik vraag u meer, wees de Vertegenwoordiger van mijn karakter, het is daartoe dat ik deze regelen geschreven heb: Laat Zijne Majesteit toch den man niet verdenken, die zijn bijzonder belang heeft ter zijde gesteld, zich aan de ongunst van Ministers gewaagd, en, wat meer zegt, die zich aan het ongenoegen van zijnen Koning blootgesteld heeft, alleen om aan zijnen eed en aan zijn gewóten te voldoen; 't is verre van hem, dat hij door deze bede eenig bijzonder belang zoude beoogen, maar hij stelt den hoogsten prijs op de achting van zijnen Koning, en daarmede zoude hij zich in zijne afzondering gelukkig rékenen, zonder de minste begeerte om wederom eenen staatkundigen loopbaan te betréden. Alleen blijft hij bereid om ten allen tijde alles voor zijn Vorst en Vaderland optezetten, en indien er ooit een tijd koomt, dat God verhoede, dat zulke menschen nodig mogten worden, dan kunt Gij, Waardige Kemper, dan kunt gij mij na Uzelven noemen, en gij zult niet beschaamd worden door 't gedrag van hem die zich met bijzondere hoogachting noemt

Uwen Vriend

J. C. VAN NES.

UTRECHT,
d. 28 Augustus
1818.

Kort daarop ontving Kemper den 6^{en} Sept. den volgenden brief van den heer van Woudenberg in antwoord op N° 2.

4. *Hoog WelGeboore Heer!*

Zeer bereidvaardig om de zaak inqúaestie met dezelfde openhartigheid te behandelen als UHWgeb. schijnt te willen doen, haast ik mij om UHWgeb. missive van den 2de dezer, mij niet voor gisteren den 4de, door den H^{r}. Mol geworden, te beantwoorden, en UHWgeb. te melden, dat het mij in de eerste plaats verwondert, dat UHWgeb. anonijme vriend zich niet heeft durven noemen, daar men zich, mijns bedúnkens, zijn naam nooijt behoeft te schamen, zoodra als het op de defensie van een goed vriend aankoomt; en dat hij in de tweede plaats, bij zijnen anonijmen brief gedateerd 30 Aug. 1818, versuimt heeft, om UHWgeb. een afschrift te doen geworden van de declaratie, door mij, niet den 28ste, maar den 29ste Augustus, des voordemiddags in de Societeijt Sic Semper nedergelegt, daar het toch in dit geval principaal, zo niet geheel alleen, op denzelve aankoomt. Wat nu de redenen aangaat, welke mij bewogen hebben, om evengemelde declaratie publicq te maken, dezelve zijn deze, om daar door namenlijk te logenstraffen al het geene omtrent mijn persoon gezegt word in sekere zogenaamde verklaring, zoo men zegt op naam van UHWgeb. verspreidt, en nog al in eenige plaatsen circúleerende, van welke men ook reeds gebruik heeft gemaakt, om op nieuws wederom eene partij onwaarheden op mijn sújet te verhalen. UHWgeb. ontfangt hier nevens copia van beide die stukken, en tevens de versékering, dat het mij ten hoogsten aangenaam zal zijn, om van de onwaarheid, aangaande het gezegde omtrent mijn persoon, door UHWgeb. te worden geinformeert, ten einde alzo die onaangename zaak, tot ons beider genoegen, uit de waereld te kúnnen maken. Wat wijders de discoursen aanbelangt, welke de anonijme schrijver zegt, dat door mij in de Societeijt zouden zijn gehouden, dient tot UHWgeb. informatie, dat zij allen relatief tot de meer gemelde op naam

van UHWgeb. verspreide verklaring zijn geweest, en dús van zelve vervallen, zoo dra dat stúk door UHWgeb. worde gedesavoúeert. Inmiddels heb ik de eer mij met verschuldigde hoogachtinge te noemen,

Hoog Wel Geboore Heer

UHWgeb. dw. dienaar

TAETS VAN AMERONGEN VAN WOUDENBERG.

UTRECHT, 5 Sept. 1818.

Bij dit schrijven waren de volgende twee stukken gevoegd:

Copia.

A. Z. M. heeft last gegeven aan den Hr. Kemper, om de volgende verklaring publicq te maken:

Dat het gerúgt als of Z. M. geinflúeert had op de keus om den Hr van Nes te doen passeeren, geheel ongegrond is. dat de Heeren van Tuijll en van Woudenberg aan Z. M. zijn komen vragen, *of het aan Z. M. aangenaam zouden wesen dat de Hr van Nes wederom gekozen wierd, of niet?* dat Z. M. geandwoord heeft, de Leden der 2e Kamer worden voor de natie gekozen, en niet voor mij. — dús moet de keús vrij blijven, en ik wil er niet op inflúenceeren, dat de Hr van Tuijll eenigen tijd naderhand dezelvde vraag nog eens is komen herhalen, waarop Z. M. het zelfde andwoord heeft gegeven, en verder zijn ongenoegen over den aard der vraag te kennen heeft gegeven.

B. de ondergetekende altijd van gevoelen geweest zijnde, dat het beneden de waardigheid van een man van eer is, om zich aan ijdele of niets afdoende praatjes te storen, heeft zich dus ook weijnig gelegen laten leggen aan discoursen, door sommige lieden omtrent zijn persoon gehouden, bij gelegenheid van de niet weder inkiesing van den Heer van Nes; doch nu men zooverre gegaan is, dat men hem zelve omtrent die zaak in geschrifte noemt, en dat noch wel bij eene zogenaamde verklaring, zoo men zegt op naam van den Hoogleeraar Kemper verspreid, in welke onder anderen

gesegd word, „dat de Heeren van Tuijl en Woudenberg aan Z. M. zijn komen vragen of het aan Z. M. aangenaam zoude wesen, dat de H^r van Nes wederom gekosen wierd of niet?" acht hij zich verpligt tot handhaving van zijnen goeden naam, en om eenmaal paal en perk te stellen aan alle die onwaarheden, aan de Heren Leden deeser Societeijt en daardoor ook aan zijne Stadgenoten, *plechtig, en op zijn woord van eer* te declareeren, dat al het geene 'twelk in voormelde zoogenaamde verklaring omtrent zijn persoon gezegt word *valsch* en *onwaar* is. kunnende hij ondergetekende versekeren, en des noods zeer gemakkelijk bewijzen, dat wel verre van ooijt of immer over de zaak in questie met Z. M. te hebben gesproken, hij zelfs sedert het begin der maand maij l.l. de eer niet heeft gehad van ter audientie bij Z. M. te worden toegelaten, en dat hij voorts in geen jaar, en mogelijk nog veel langer, te zamen met den H^r Gouverneur deeser Provincie, bij den Koning is geweest.

TAETS VAN AMERONGEN
VAN WOUDENBERG.

UTRECHT 29 Aug. 1818.

Kemper antwoordde daarop als volgt:

5. *Amsterdam*, 9 Sept. 1818.

Hoog Welgeb. Heer!

Ik heb den brief van UHWg. in dato 5 Sept. ll. met de copie eener verklaring op mijnen naam verspreid, en het afschrift der tegenverklaring van UHWg. wel ontfangen. De laatste was mij bij mijn eerste schrijven aan UHWg. nog onbekend. Sedert heb ik daarvan meer dan een afschrift zoowel uit U. als uit 'sH. ontfangen. Ik erken gaarne en volmondig, dat ik in het geval van UHWg. bij het circuleren van zulk eene verklaring, als waarvan UHWg. mij Copije heeft doen toekomen, niet onverschillig zoude gebleven zijn. Niets is meer voor een man van eer grievender dan zich door valsche aantijgingen aan verachting of minachting prijs gegeven te zien, maar ik mag het toch niet ontveinzen, dat

gelijk ik, alvorens iets in de zaak te doen, aan UHWg. mijne naamlooze berichten heb toegezonden, ook UHWg. misschien vele onaangenaamheden zoude voorgekomen hebben, wanneer de tegenverklaring ende discourssen, welke dezelve vergezeld hebben, door een onderzoek naar de echtheid van het stuk in geschil bij mij zelven was voorafgegaan, vooral daar het zeker UHWg. niet ontslippen kon, dat men met geene ongeteekende stukken koninklijke lastgevingen volbrengt.

En nu ter zake. De declaratie mij Copielijk door UHWg. als op mijn naam verspreidt toegezonden is volkomen valsch. Ik desavoueer dezelve ten plegtigste, niet alleen door de stellige betuiging, dat ik van het bestaan daarvan voor de ontfangst van den brief van UHWg. geene kennis hoegenaamd gedragen heb, maar ook door de verklaring, dat ik nimmer van Z. M. eene zoodanige last ontfangen heb, als waarvan in dat Stuk gesproken wordt.

Voor zoo verre dus dat geschrift de verontwaardiging van UHWg. bij de bewustheid van de valschheid der feiten, heeft gaande gemaakt, geloof ik thans aan de verwachting van UHWG. voldaan te hebben, daar UHWG. zelve mij schrijft, dat bij het desavoueren van dat stuk, zoowel de tegenverklaring als de daarbij gehouden discoursen natuurlijk van zelve vervallen; maar ik ben te afkerig van alles, wat naar kleingeestige uitvlugten gelijkt, om het hierbij te laten berusten, en alzoo, door het desavoueren van dat stuk de schijn op mij te laden, als of ik ook alle de daarin voorkomende bijzonderheden voor onwaar en verzonnen verklaren wilde, en hierom reken ik mij verpligt, thans aan UHWg. naar waarheid alles te doen weten, wat door mij ter gelegenheid van de niet wederinkiezing van den Heer van Nes geschied en niet geschied is.

Ik had den H^r van Nes voor zijne komst in de Staten-Generaal nimmer gekend, maar in die vergadering had ik, schoon in opinie dikwijls van Z. E. verschillende, zijne kunde en rondheid leren op prijs stellen. Ik zag dus met genoegen zijne wederinkiezing te gemoet; want na zijne

ontfangst te Utrecht bij het scheiden der vergadering, die ook UHWG. niet onbekend is, kon ik daaraan naauwlijks twijfelen; hoezeer het mij eenigsints speet, die toejuichingen juist bij uitsluiting aan dat discours te horen toezwaaijen, waaromtrent mijne overtuiging met die van den H^r^ van Nes niet instemde.

Maar nu volgde het adjourneren der Staten Vergadering te Utrecht, en de niet wederinkiezing van den H^r^ van Nes. De algemeene gesprekken, waartoe een en ander aanleiding gaf, zijn UHWg. zoo min als mij onbekend, doch hoezeer die gesprekken waarbij, ik ontken het niet, ook de H. H. van Tuijl en Woudenberg genoemd werden, mij griefden, omdat er den naam van onzen Koning in betrokken was, ik was niet geroepen om tegen elk los gerucht, door domheid of boosaardigheid uitgestrooid, te velde te trekken.

Maar nu kwam ik zelf in de Provincie Utrecht. Het ongenoegen, dat elders slechts hier en daar morde, sprak aldaar overal en onbewimpeld, en altijd was het de Koning die door beloften en bedreigingen de vrije keuze had doen omzetten. Daar nu eindelijk deze en dergelijke discourssen ook in mijne tegenwoordigheid gehouden werden, zoude het zwijgen misdaad geweest zijn, en toen men eindelijk van Staatsleden sprak, welke zeker den Heer van Nes zouden gestemd hebben, indien men hen niet gezegd had, dat zij in dat geval van den Koning noch voor zich noch voor hunne kinderen immer iets te wachten hadden, zeide ik met warmte: dat het Gouvernement dergelijke wapenen tegen een enkel individu niet behoefde, dat elk, die op deze wijze des Konings naam misbruikt had, misdadig onwaarheid gesproken had, dat de inkleding van het discours, door den heer van Nes bij gelegenheid der discussie van het Budget van 1818 gehouden, den Koning onaangenaam kon geweest zijn, maar dat ik stellig kon verzekeren, dat eene dergelijke invloed op de stemming even strijdig met 's Konings Charakter als beginselen was, en dat ik bovendien aan dergelijke geruchten geen geloof kon geven, omdat in allen geval eene der-

gelijke wijze van overreding te dom gekozen was, om in een Staatsman ondersteld te kunnen worden, gelijk ik ook niet geloven wilde, dat een lid der Staten immer aan het belang van zich of van zijne kinderen zijne stellige overtuiging zoude willen opofferen. — Drie dagen daarna sprak ik Z. M. zelve.

Dat het mijn pligt was, Z. M. de algemeene geruchten te doen kennen, zal wel niemand in twijfel trekken. Doch ook hierbij behoefde ik geen enkele pligt van bescheidenheid te overtreden, daar ik alleen van geruchten, en zelfs in mijne oogen ongerijmde geruchten te spreken had; en het antwoord van Z. M. hoezeer ik hetzelve voor mijne overtuiging niet nodig had, bewees mij inderdaad ten volle, dat de naam ten minste van Z. M. bij deze gelegenheid op het allerschandelijkst misbruikt was.

Ik heb dan ook naderhand altijd hetzelfde herhaald, wat ik hierboven geschreven heb, en den Heer van Nes zelven, dien ik eenige dagen later sprak, heb ik gezegd: dat hij ten onregte zijne niet wederinkiezing aan den wil des Konings toeschreef, daar ik hem, bijna met 's Konings eigene woorden verzekeren kon, dat Z. M. alle gebruik van beloften of bedreigingen bij verkiezingen of stemmingen ten hoogste afkeurde, dat de Staten voor zich, en naar hunne overtuiging te kiezen hadden, dat Z. M. zich met de laatste verkiezing te Utrecht even min als met eenige andere verkiezing bemoeid had of bemoeijen wilde, en dat ik na die verklaring geen oogenblik twijfelde, of de Heer van Nes zelf zoude er zich een genoegen van maken, overal de waarheid te doen kennen, daar in allen geval zij die 's Konings naam bij deze gelegenheid misbruikt hadden, geen recht konden hebben, in het prijs geven van 's Konings naam, hunne eigene verschoning te vinden.

Zie hier alles HWGH. wat ik bij gelegenheid der niet wederinkiezing van den Heer van Nes gezegd en gedaan heb. Daar UWHWG. zelf verkozen heeft deze zaak in het publiek te behandelen, laat ik gaarn aan de Loijauteit van

UWHWg. de beslissing over op wat wijze zij de gehele inhoud dezes ter kennisse wil brengen van dezelfde personen, aan welke de tegenverklaring is geadresseerd geweest, daar natuurlijk in den gegeven stand der zaken een volstrekt stilzwijgen van mijne zijde mijzelven in de publieke opinie zoude kunnen compromitteren, en ik evenwel, zoo lang mijne eer dit niet volstrekt noodzakelijk maakt, door het opentlijk bekend maken dezes, aan de zaak niet gaarne nog meer publiciteit zoude geven, dan zij thans reeds heeft.

Ik heb de eer met de meeste hoogachting mij te noemen:

Hoog Wel Geb. Heer

Uw HW Geb Dw. Dr.
J. M. KEMPER.

Adres
aan den HWG. Heer
Jonkheer TAETS VAN AMERONGEN
VAN WOUDENBERG
te
UTRECHT.

Inmiddels was het geschrift N° 4 A aan den Koning bekend geworden, blijkens den volgenden brief van den secretaris van staat aan Kemper.

Confidentieel

6. *Hoog Wel Geboore Heer*

Ingevolge den bij mij ontvangen last, had ik gewenscht UHWgeb. mondeling te kunnen onderhouden over de thans circuleerende copielijk hier nevensgaande verklaring. Maar, vernemende dat UHWGeb. voor het tegenwoordige niet in 's Hage wordt gewagt, moet ik zoo vrij zijn UWHWGeb. door dezen te verzoeken, mij, tot informatie van Zijne Majesteit, wel te willen mededeelen, wat aan UWHWGeb. ten aanzien van dat stuk en den oorsprong van hetzelve zoude mogen bekend zijn, terwijl ik UHWGeb. daarbij tevens de noodzakelijkheid moet doen opmerken, dat het bedoelde stuk door UHWGeb. overal waar zulks kan te passe komen,

volkomen worde gedesavoueerd, aangezien er nimmer kwestie is geweest van eene autorisatie op UWHWGeb. om zoodanige verklaring van 's Konings wege publiek te maken.

Ik heb de eer mij met zeer bijzondere hoogachting te noemen:

Hoog Wel Geboore Heer!

UwHWgeb. Dw. Dienaar

J. G. De Mey van Streefkerk.

's Hage, den 8 September 1818.

Kemper antwoordde daarop:

7. *Hoogedelgestrenge Heer!*

Niet voor gisteren avond ten 10 Uren van Amsterdam terugkerende, is mij de brief van UW Hoogedelgestr. geworden, dit is de oorzaak dat ik dezelve eerst heden beantwoorde.

Ik ontveins UHoogedelgestr. niet dat het mij zeer diep getroffen heeft uit dien brief te zien, dat Z. M. het voor mogelijk heeft gehouden, dat ik aan het mij copielijk gezonden stuk eenige kennis hoegenaamd zoude gedragen hebben, of na de kennisdraging een oogenblik zoude hebben kunnen aarselen, om het, uit mij zelve, opentlijk en ten plegtigste te desavoueren.

Nu ik mij hierin bedrogen heb, is mij het onderzoek aangenaam, daar ik buiten dat misschien geene gelegenheid zoude gehad hebben, Z. M. het aandeel te doen kennen, dat ik in deze verdrietige zaak wezentlijk gehad en niet gehad heb.

Op den 1sten Sept. ontfing ik het eerst bericht der te Utrecht in omloop zijnde geruchten in den bijgaanden naamlozen brief sub N° 1.

Daags daarna zond ik dien naamlozen brief aan den Heer van Woudenberg met den brief, waarvan Copij hier bij sub N° 2.

Intusschen was mij van Leiden nagezonden de brief van den Heer van Nes sub N° 3 hierbij gevoegd.

den 6^{den} September kwam een antwoord van den Heer van Woudenberg aan mijn adres te Amsterdam, doch door eene korte afwezigheid kwam mij die een paar dagen later in handen, en toen voor het eerst kreeg ik kennis aan de declaratie, welke op mijnen naam in Utrecht circuleerde, gelijk ik dien brief met de bijlagen hierbij voege sub N° 4.

Zoo spoedig ik kon heb ik dezen brief van den Heer van Woudenberg beantwoord door den brief, waarvan Copij hierbij gaat sub N° 5.

Ik verzoek U dit alles onder het oog van Z. M. te brengen, meer dan hetgeen uit deze stukken blijkt heb ik niet gedaan, gezegd of geschreven; zelfs den heer van Nes heb ik nog niet geantwoord, om mij of Z. M. niet tecompromitteren, maar nu verzoek ik ook ten dringendste, door UHed. gestr. onderricht te worden, of Z. M. in dit alles iets dubbelzinnigs of onbescheidens gevonden heeft.

Ook zoude het mij zeer aangenaam zijn bij gelegenheid terug te ontfangen de eigenhandige brieven van den heer van Nes en vooral van den Heer van Woudenberg, wiens antwoord ik nog verwachte.

Ik heb de eer mij met de oprechtste hoogachting te noemen:

Hoog Edel Gestr. Heer!

Uw Hoog Ed. Gestr. Dw. Dienaar

J. M. KEMPER.

De stukken werden teruggezonden met het volgende schrijven:

8. *Hoog Wel Geboore Heer!*

Dadelijk na den ontvangst van UHWgeb. geeerden brief van den 13^{den} dezer, heb ik denzelven met alle de daarnevens gevoegde stukken onder het oog van den Koning gebragt, en vinde mij thans gelast, onder terugzending van de origineelen, UHWgeb. dank te betuigen voor de gegevene inlichtingen nopens deze verdrietige zaak, en Haar tevens te informeren, dat Zijne Majesteit daaruit met veel genoegen

gezien heeft, hoedanig dezelve van de zijde van UHWgeb. is behandeld.

Ik heb de eer mij met de oprechtste hoogachting te noemen:

Hoog Wel Geboore Heer!

UHW Geb. Dw. Dienaar

J. G. DE MEY VAN STREEFKERK.

'S HAGE, den 19 September 1818.

Inmiddels ontving Kemper antwoord van den Heer van Woudenberg:

9. *Utrecht*, 13 Septr. 1818.

Hoog Wel Geboore Heer!

Het was mij bijzonder aangenaam uit UHWgeb. missive van den 9de deezer, mij niet voor gisteren den 12de geworden, te mogen vernemen, dat UHWgeb. de op deszelfs naam verspreide verklaring, plechtig en volkomen desavoueert: en ik heb mij gehaast om hiervan kennisse te geven aan de H^{r} Leden der Societeijt Sic Semper, en daar door ook aan eenige mijner Stadgenooten, met de bijvoeging, dat ik nú ook mijne declaratie van 29 Aug. ll. en de discoursen', door mij daags te voren relatief die zaak in de Societeijt gehouden, voor vervallen achtende'; en hiermede schijnt dan deze onaangename zaak gedetermineerd. Ik vind mij echter verpligt om UHWgeb. nog eenige elucidatien omtrent dezelve te geven, en wel voor eerst, dat de redenen welke mij bewogen hebben om mijne declaratie van 29 Aug. ll. publicq te maken, zonder alvorens mij bij UHWgeb. omtrent de echtheid van de verklaring op UHWgeb. naam uitgegeven, te hebben geinformeert, hierin hebben bestaan, dat eenige dagen voor dat dezelve mij ter hand wierd gesteld ('t welk is geweest Vrijdag 28 Aug.) door een van mijne collegas in Gedeputeerde Staten, die dezelve uit 's Hage ontfangen met de versekering dat deselve aldaar vrij algemeen circuleerde, dezelve reeds genoegsaam woordelijk en vrij publicq op UHWgeb. naam, in de Societeijt Sic Semper

verhaalt was, en ik dus het stuk zelve in handen krijgende, aan deszelvs echtheid niet konde twijffelen, en alzoo niets geempresseerders had, dan om mij van dien laster te purgeeren. Wat nu in de 2de plaats, alle de ongerijmde en kwadaartige discoursen aangaat, welke bij gelegenheid van de niet weder inkiezing van den H^{r} van Nes, zo omtrent den H^{r} Gouverneur deezer Provintie, als omtrent mijn persoon, en noch meerdere Leden der Staten Vergadering gehouden zijn, dezelve hebben mij evenzeer als UHWgeb. gegrieft, en veel moeijte gedaan, doch de bewustheid van derzelver onwaarheid, en mijn goed geweten, hebben gemaakt, dat ik mij niet veel aan dezelve gestoort heb, tot dat de op UHWgeb. naam verspreide verklaring is in de Waereld gekomen, maar toen ook wil ik gaarne bekennen, dat ik zeer gevoelig over al die leugens en lasteringen geworden ben, en begrepen heb, dat ik geen ogenblik mogt versuimen, om paal en perk aan alle die onwaarheden te stellen. doch het is mij toegeschenen, dat men in dit geval iemand gezogt heeft aan wien men den steen konde toewerpen, en dat ongelukkig de keuze op mijn persoon is gevallen, want zoo geloof ik dat men onder anderen ook veel over mij gesproken heeft, bij gelegenheid dat ik de H^{r} van Nes in den gepasseerden winter in de Societeijt geproponeert, en geintroduceert heb, en dat men zulks heeft willen doen voorkomen, alsof ik mij expresselijk bij dien H^{r} had aangeboden, om de eer te mogen genieten, om Z. E. als het waare, in triümph in de Societeijt te introduceeren; en als ik UHWgeb. bekent zal hebben gemaakt met de redenen, welke daartoe aanleiding hebben gegeven, dan ben ik versekert dat UHWgeb. zal moeten avoueren, dat niets natuurlijker en eenvoudiger was, als dat. Zie hier dezelve. eenige jaren geleden (wij waren nog onder het fransche juk) zijn de H^{n} Bosch van Drakesteijn en van Nes in onze Societeijt gedeballotteert, daar ik nu overtuigt was, dat zulks niet op den Heer van Nes was gemunt geweest, en alleen een gevolg was van de animoziteijt welke men tegen den H^{r}. Bosch had, deed mij

zulks moeijte voor den H^r. van Nes, die ik, schoon hem niet personeel kennende, en van geheel oposite manier van denken in het politieque zijnde, voor een braaf man hield. Zijn Ed. dan eenigen tijd daarna op straat tegen komende sprak ik hem aan, en betuigde hem mijn leedwezen over het voorgevallene, met aanbieding om hem weder te proponeeren, of om hem als vreemdeling te introduceeren, doch voor beiden bedankte Zijn Ed. mij te dier tijd; maar nu van den winter nadat alle die zaken in 's Hage hadden plaats gehad, kwam de H^r van Nes op een voordenmiddag bij mij aan húijs, en zeide mij, in substantie, dat alhoewel hij mij eenige jaren geleden, voor mijne vriendelijkheid om hem in de Societeijt te brengen, bedankt had, hij er echter nú wel gebruik van zouden willen maken, en mij daarom kwam verzoeken, van er hem te willen proponeeren, er bijvoegende, dat hij er gaarne hoe eerder hoe liever wilden komen, waarop ik hem antwoordde, dat ik hem aan Commissarissen zouden opgeven, om hem voortehangen, en dat hij intusschen op mijn naam in de Societeijt konde gaan, waarvan hij dan ook noch dienzelfde dag gebruik heeft gemaakt, en door mij in 't vreemdeling boek is ingeschreven. Zie daar nu HWgeb. H^r de waarachtige toedragt van deeze zeer eenvoudige zaak, welke waarschijnlijk ook al veel gerugt gemaakt heeft. Eindelijk kan ik UHWgeb. ook noch communiceeren, dat ik den 7de deezer op audientie bij den Koning op het Loo ben geweest, dat ik de eer heb gehad om aan Z. M. bekend te maken, met welke leugens en lasteringen, ik bemoeijlijk wierd, en dat het onuitsprekelijk én voor mij onwaardeerbaar genoegen heb mogen smaken, dat Z. M. mij het volkomenste recht heeft doen wedervaren, en mij de sprekenste bewijzen van Hoogstdeszelfs welwillendheid heeft gegeven.

en nú hoop ik dat hiermede deeze voor ons beiden onaangename correspondentie moge geeindigt zijn, terwijl inmiddels ik de eer heb met verschuldigde hoogachting te zijn,

U H Wgeb. ond. dienaar

TAETS VAN AMERONGEN
VAN WOUDENBERG.

Ofschoon het nu uit deze briefwisseling niet blijkt, wie het naamlooze stuk op naam van Kemper rondgedeeld, en geschreven heeft, en er bij het mondeling overbrengen van het gesprek des Konings eenige verwarring schijnt ontstaan te zijn, blijkt uit de medegedeelde briefwisseling toch duidelijk aan de eene zijde op welk een hoogen prijs men het gevoelen des Konings stelde, maar dat het aan den anderen kant toch niet zoo gemakkelijk was voor de ministers om hunnen invloed te doen gelden. Het is daarom belangrijk met boven medegedeelde brieven te vergelijken den brief, door den Gouverneur van Zuid Holland in 1819 aan den Koning geschreven, medegedeeld in de zeker in het algemeen niet zeer te vertrouwen *Gedenkschriften* van van der Duijn, door den als onbruikbaar ontslagen secretaris van het kabinet van Grovestins, uitgegeven. De brief echter schijnt mij te vele kenteekenen van echtheid te bezitten, om niet als zoodanig aangenomen te kunnen worden. Wij deelen den brief mede uit de Hollandsche vertaling der Gedenkschriften.

Sire!

Ik heb de eer om te wel den geest der regtvaardigheid te kennen, welke Uwe Majesteit bezielt, en ik ben te diep doordrongen van Hare liefde voor de waarheid en van Hare toegevendheid jegens hen, wier opregte en zuivere bedoelingen Haar bekend zijn, dan dat ik niet zou durven hopen, dat Zij het vergunne mij heden regtstreeks tot Haar te wenden, ten einde Hare aandacht gedurende eenige oogenblikken te vestigen op de bijzonderheden, welke ik in het belang der dienst, die van mij gevorderd wordt, noodig acht Haar eerbiedig te onderwerpen. Ik zou het mij later zelf te verwijten hebben, indien ik thans niet met al die rondborstigheid sprak, welke mij bij andere gelegenheden welwillend veroorlooft werd.

De heer Repelaer heeft mij, namens Uwe Majesteit mededeelingen gedaan, welke ik gaarne als een bevel wenschte te beschouwen, maar die mij nu evenveel verdriet als verlegenheid veroorzaken. De uitvoering er van komt mij bijna onmogelijk voor, in den tegenwoordigen staat, waarop de open-

bare en de algemeen heerschende geest in de provincie zich doet kennen, alsmede bij den geringen regtstreekschen invloed, dien de gouverneurs uitoefenen kunnen. Zonder te onderzoeken of de meening, volgens welke de onlangs aangenomen wetten, betreffende de regten van in- en uitvoer, nadeelig zijn voor den handel en dien ten gevolge ook voor den voorspoed den lands, gegrond is, is het evenwel zeker, dat men hier algemeen in dit denkbeeld verkeert. Daardoor staan de leden, die in de tweede kamer tegen deze maatregelen stemden, tijdelijk althans, in de openbare gunst hoog aangeschreven. Hoe zal het dus mogelijk zijn, hunne verkiezing te verhinderen [1], die bijna populair geworden is, en in eene vergadering zoo talrijk, als die van de Staten dezer provincie? Want, Sire! een maatregel van dezen aard te beproeven, en daarin niet te slagen, zou voorzeker de waardigheid der regering op eene beduidende wijs op het spel zetten; en in de veronderstelling zelfs, dat men er in slaagde, dat dit of dat lid niet herkozen werd, zou dit dan niet den schijn hebben, als of men aan hun persoon of aan hunnen invloed zeer veel gewigt hechtte? Niets blijft verborgen: getuige daarvan hetgeen in 't vorige jaar plaats had met den heer van Nes te Utrecht.

De door de regering voorgestelde wetten zijn aangenomen; degene, die vertrouwen stellen in de voorzigtigheid en in de bedoelingen van Uw Majesteit, verheugen er zich over en verwachten van deze wetten de beste uitkomsten, zij die er goeder trouw tot de minderheid of tot de oppositie behoorden zullen zonder twijfel overtuigd en van hunne zienswijze terug gebragt worden, en zij die door persoonlijke gevoelens of minder prijzenswaardige inzigten worden geleid, zullen altijd minder gevaarlijk zijn; want er zullen er misschien onder gevonden worden, die zich gaarne het aanzien zouden willen geven van vervolgd te worden, om op die

[1]) Het goldt de herkiezing van de Heeren G. K. van Hogendorp, Canneman en 's Jacob, die alle tegen de belastingwetten van 1819 gestemd hadden.

wijze eene soort van steunpunt voor, of partijhoofden van de ontevredenen te worden.

Niet zonder vrees om Uwe Majesteit te mishagen, en met een diep gevoel van de vervulling mijner pligten, breng ik ter kennis van U. M. dat hoogstwaarschijnlijk de H. H. Canneman en 's Jacob niet zouden zijn herkozen, — maar sedert men verhaald en verzekerd heeft, dat de eerste naar Parijs was gezonden om hem uit de vergadering te verwijderen, en dat de tweede gevaar liep zijne betrekking in den Raad van State te verliezen, heb ik duidelijk kunnen ontwaren, dat zij bij de leden der vergadering hooger in gunst aangeschreven werden.

Ik ben er te wel van overtuigd, Sire! dat Uwe Majesteit met goede bedoelingen bezield is en in de overtuiging verkeert van het nut dezer maatregelen voor het welzijn van den Staat; dat U. M. derhalve van Hare wijze van zien en handelen niet zal worden afgebragt door hetgeen ik Haar heb medegedeeld, omtrent de openbare meening in dit gedeelte van het rijk over de laatste wetgevende maatregelen. Ik heb niettemin, ik herhaal het, gemeend Uwe Majesteit hiervan te moeten doen kennis dragen, opdat Zij in Hare wijsheid overwege, of het niet staatkundiger zou zijn overwonnen tegenstanders te minachten, dan te wagen hun meer gewigt en meer aanhang te verschaffen, hetgeen geschieden zal, wanneer de regering voor hen eenige vrees laat blijken. Ik zou, Sire, nog verscheidene bedenkingen hierbij kunnen voegen tot bevestiging van de meening, welke ik opper, maar ik vrees het geduld en den kostbaren tijd van Uwe Majesteit te misbruiken. Ik smeek haar alleen mij te vergunnen, nog iets te voegen bij hetgeen mij betrekkelijk deze zaak persoonlijk betreft: namelijk dat, geene kans ziende om eene uitkomst te verkrijgen, welke de regering van mij schijnt te verwachten, ik mij van het genoegen beroofd zal zien om Uwe Majesteit daardoor een nieuw bewijs te geven van mijne gehoorzaamheid aan Haren wil, en van mijne bijzondere verknochtheid aan Haren persoon.

get. v. d. Duijn van Maasdam.

Wij maken opmerkzaam, dat de Heer Grovestins in de „Gedenkschriften" zich vergist met te vermelden, dat de verbittering des Konings tegen van Hogendorp dagteekent van de zitting van 1817—1818 bij gelegenheid der invoering van het nieuwe belastingstelsel, daar het toch algemeen bekend is, dat de discussien over dit stelsel eerst in 1819 zijn gehouden, en dat ook in dat jaar van Hogendorp eerst als minister van Staat is ontslagen. Zijn vriend van der Duijn heeft hem waarschijnlijk op het dwaalspoor gebragt door de aanteekening, dat de brief was geschreven in 1818, daar zij niet kan geschreven zijn dan in 1819, toen de herkiezing van van Hogendorp plaats vond. Voorts zij opgemerkt dat de Gouverneur van Zuid Holland nog eene te groote gedachte had van de onafhankelijkheid van de Staten van Holland, daar in de daad de Heeren Canneman en 's Jacob, die met kracht tegen de belastingwetten nevens Hogendorp en Kemper hadden gesproken, in 1819 niet zijn herkozen.

Ook kan men over den invloed, dien de regering onder het bestuur van Willem I door de Gouverneurs trachtte uitteoefenen op de verkiezing van leden voor de Staten-Generaal, vergelijken de *Brieven* van Falck, 2de uitgave bl. 233, 242 alwaar Falck van van Nes schrijft: „*De misleide nieuweling in 's lands zaken*, zooals Piepers hem zeer gelukkig omschreven heeft, verdiende, om zijne onvoorzichtige boosaardigheid, meer dan alle anderen, te worden gegispt en ten toon gesteld." Het blijft echter de vraag, of de regering niet meer tentoongesteld is, dan van Nes. Ook in onderscheidene Belgische geschriften vindt men bijdragen over den invloed, dien de Gouverneurs op de benoemingen uitoefenden. Charles Le Hon werd in 1824 niet alleen op aandrang van den Gouverneur van Henegouwen gekozen, maar kreeg zelfs een brief van den Gouverneur, wat de regering van hem verwachtte. Zie THEODORE JUSTE, *Le comte Le Hon*. Brux. 1867. p. 6.

AMSTERDAM,
1 December 1867.

BREDEVOORT EN EENE VERZOENING IN HET EINDE DER 13^e EEUW.

Van Spaen, *Inleiding tot de geschiedenis van Gelderland*, Dl. I, blz. 401 deelt mede, dat Herman, Heer van Loon, in het jaar 1278 graaf Engelbrecht van der Mark bij Tecklenburg gevangen nam en hem op het slot Bredevoort bracht, waar deze van hartzeer stierf, omdat hij in handen van zulk eenen roover, grassator, gevallen was. Bij den zoen daarover gemaakt moest Herman zich en zijne erfgoederen onderwerpen aan graaf Everhard van der Mark en leen maken, ook alle zijne leenen, die hij van den aartsbisschop van Keulen en van den bisschop van Munster hield, overgeven, indien hij zulks van die Kerkvoogden verkrijgen kon.

Deze mededeeling is onvolledig, en om den toestand van die tijden te doen kennen is eene aanvulling niet ondienstig.

Levold van Northof schreef eene kroniek der heeren van der Mark [1]. Daarin vermeldt hij, dat, graaf Engelbert, die, om zijne rechtvaardige vonnissen, recta judicia, bij alle goeden en rechtvaardigen bemind, door de kwaadwilligen gehaat was, toen hij omstreeks Allerheiligen van het jaar 1277 naar het graafschap Tecklenburg, dat onder zijne voogdij stond, reisde, door Herman van Loon in eene hinderlage werd overvallen en naar den burg Bredevoort gebracht, waar hij weinige dagen daarna op den H. Othmardag, welke de 5de dag is van St. Martensfeest, overleed,

---

[1]) De laatste uitgave is van Dr. Tross, 1859.

zoo wel aan zijne wonden als uit spijt omdat hij gevallen was in handen van latrones et viles spoliatores.

Engelbert werd opgevolgd door zijn zoon Everhard. Deze, adolescens spectabilis, belegerde in het volgende jaar Bredevoort, waar zich het lijk van zijnen vader gebalsemd bevond: in quo patris ejus corpus exanime, aromatibus tamen conditum, adhuc tenebatur. Het lijk werd uitgeleverd en in Kappenberg begraven. De belegering werd evenwel niet opgebroken. Erg aangevallen verliet de bezetting des nachts in stilte den burg, die verwoest werd.

Tot zoo ver de kroniek.

De verzoening, door tusschenkomst van den Munsterschen bisschop tot stand gebracht, door VAN SPAEN vermeld, is medegedeeld door KINDLINGER, *Samml. Merkw. Urk.* I. S. 122.

Herman van Loon moest met 300 ridders en knapen van goede geboorte Everhard vergiffenis vragen, verzoeken dat hij tot het betalen eener schadeloosstelling toegelaten mogt worden, en met de zijnen zweren dat hem de dood van graaf Engenbert leed deed. Hij en al degenen, die bij de gevangenneming tegenwoordig waren geweest, moesten verschijnen blootshoofds, barrevoets en gekleed in wollen kleederen zonder hemd.

Voor het zieleheil van den overledene moest hij ter plaatse waar deze gevangen was genomen of op eene nader aan te wijzene plek eene jaarrente van 15 mark vestigen, en afstand doen van het patroonaatrecht der kerk van Sudlohn ten behoeve van het klooster en het convent te Kappenberg.

Herman moest al zijne eigene goederen, met name genoemd, in handen van Everhard resigneren om er weder mede beleend te worden. Alle vasallen en dienstmannen, die hij van graven van der Mark had, zou hij ook in handen van Everhard resigneren om ze weder in leen te ontvangen. Verder moest Herman daarvoor zorgen dat tien zijner eerste bloedverwanten en vrienden, te weten: de ridders de heer van Borculo, de heer van Ahaus, Herman van Munster, Sweeder van Alpen, Gerhard van Loon; de knapen Gerhard

van Langen en Alard van Heijden, ieder voor zich van hunne eigene goederen ter waarde van ongeveer 100 marken in handen van den graaf van der Mark stelden, die hen daarmede weder voor 100 mark beleenen zou.

Alle leenen van den bisschop van Munster en den aartsbisschop van Keulen zouden ter wederbeleening overgedragen worden, met uitzondering van die, welke Herman van wege zijn marschalksambt van de Munstersche kerk had.

Herman mogt den burg te Bredevoort niet weder opbouwen, voor dat hij terug gekeerd was van eenen pelgrimstocht naar Palestina of Lijfland, die twee jaren moest duren.

Herman moest verder den graaf van der Mark als ledigman trouw dienen tegen al zijne vijanden, behalve tegen den bisschop van Munster en den graaf van Gelre.

Hij en diegenen, die bij de gevangenneming tegenwoordig waren geweest, mogten nooit dan daartoe opgeroepen het graafschap Mark betreden. Aan Dierich, genoemd Volenspit, moest hij 50 marken geven, die hij hem afgeperst had, en dezelfde som aan de bloedverwanten van de gedoode Diederich van Edichus en van Lamberts Foge.

Ten slotte moest Herman binnen een jaar zich verwerven de confraterniteit en deelname van het Hospitaalhuis van S^t^. Jan te Jerusalem, van het Duitsche huis, van de Praemonstreiters, van de Dominikanen en Minnebroeders binnen Duitschland en van de Cisteriënsers in het eerstvolgend kapittel.

Werd dit alles nagekomen dan zou alle haat en vijandschap tusschen de partijen afgedaan zijn, gelijk naar de gewoonten des lands doodvijandschappen bijgelegd worden.

LEIDEN. SL.

BIJDRAGEN

VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE MUNT DER STAD NIJMEGEN.

MEDEGEDEELD DOOR

W. J. DE VOOGT.

(*Vervolg en Slot.*)

Wij zagen in de voorgaande *Bijdragen*, nieuwe Reeks d[l] IV bl. 50 env. hoe door Keizer Maximiliaan de schorsing van den muntslag te Nijmegen was opgeheven. Aanstonds was men aldaar in de weer, hoe spoediger hoe beter, dus wêer in het genot van de voordeelen daaraan verbonden, te komen. In October nog van het jaar 1567 reed de stadskoets de poort uit, den weg naar Keulen op, derwaarts brengende het Raadslid Johan Poein met den Secretaris Johan van den Have, diens zoon, den muntmeester Dirk Vlemink met zijn knecht, en een roededrager. Het aanzien van dit gezelschap, dat de bezegelde volmagt tot munten bij zich droeg, en aan de Kreits-Stenden den muntbus ging vragen, werd nog verhoogd door een' rijdende bode, welke lustig vóór den met twee paarden bespannen *koets* draafde.

In Keulen gekomen, hadden zij gelegenheid van den jongsten burgemeester dier stad, Hendrick Kannengieter, nog eene en andere bijzonderheid te hooren aangaande de munt, welke in Nijmegen van dienst konde zijn te weten, namelijk dat de muntplaats en het huis stedelijk eigendom waren, dat de muntmeester aan de stad geene sleschat behoefde te vergoeden,

waardoor hij de munten te beter konde slaan, dat de waardyn door de stad bezoldigd werd enz. [1]

Den 8[sten] November daaraanvolgende leverde Johan van den Have aan den Raad van N. het verslag in van hunne Keulsche reis, en stelde daarbij tevens in diens handen eene *probier ordenong* voor den waardyn Johan Wintgens [2].

Aanstonds schijnt men de stempels te hebben doen snijden [3], en mogelijk wel daarmede gemunt vóór nog de ordonnantie behoorlijk was opgemaakt, want hoewel ik vond dat na het opmaken van het Contract gedagteekend 1 Januarij 1568, den daaropvolgenden dag de muntijzers aan den muntmeester werden afgeleverd, komen er daalders voor [4] met het jaartal 1567. Het is ook mogelijk dat men in de voorbaat was geweest en de ijzers met het jaartal 1568 [5] nog niet gereed waren.

Gelijk uit den inhoud van die overeenkomst blijkt [6], maakte men met den muntmeester de noodige schikkingen, waardoor deze zijne voorgeschotene gelden, langzamerhand terug kon bekomen.

Men begon alsnu op den voet van het Rijk te munten, zoowel goud, als zilver. De gouden munt in die jaren geslagen, is nog niet wedergevonden; de type is gelijk geweest aan die van de Overijsselsche steden (afgebeeld bij v. d. Chijs, Overijssel, pl. 3, n° 6.)

Eene juiste opgave van het gemunte heb ik niet gevonden. Een afzonderlijk boek getiteld „*van des muntmeisters verschrivongh*” hetwelk dikwijls in de Raadsbesluiten wordt aangehaald, is verloren gegaan.

---

1) Naar Aken had men ook om inlichtingen aangaande die zaken gevraagd, doch geen voldoend antwoord bekomen.

2) Overleden in 1569 of 1570.

3) Dit geschiedde te Cleve, waarschijnlijk werden aldaar ook voor andere rijksmunten de stempels gereed gemaakt.

4) O. a. in mijne verzameling.

5) Deze daalders komen voor met de jaartallen 1567, 1568, 1569, 1570, 1577, 1582, 1583 en 1602.

6) Zie Bijlage C.

Over het jaar 1568/9 werd voor sleschat ontvangen 156 Car. g. 16 stuv., waarvan de muntmeester 100 Car. g. inhield [1].

De eerste muntbus op den probationsdag te Keulen onderzocht in 1568, was rigtig bevonden, maar toch maakte men het Nijmegen in datzelfde jaar alwêer lastig, en dat wel van twee kanten. Terstond na het verschijnen van daalders door N. (in 1567) geslagen op den voet van het Rijk, werden die door den hertog van Alva voor billioen verklaard en de omloop daarvan verboden. De regering schreef wel (24 Januarij 1568) aan den Procureur van Braband, dat die daalders geslagen waren volgens het Augsburgsche tractaat op de munt van 1566, het baatte weinig; in twee opvolgende placcaten, werd het leveren van zilver op de stadsmunt van Nijmegen, verboden. Men voerde toen aan, het billijke eenige vergoeding te ontvangen voor de schade, geleden door het afbranden van den kerktoren met alle klokken (door *blyxem ende donner*), welke op 10,000 Car. g. werd begroot, ja men beriep zich op de bemoeijingen, welke men in Augustus 1566 had gedaan om de predicatiën van eenige oproerigen te onderdrukken, alles evenwel naar het schijnt te vergeefs. Men liet waarschijnlijk het metaal dus uit Duitschland komen, maar had daar toch geene vrede mede, of wel die weg was te kostbaar naar hun zin, althans men raadpleegde een aantal regtsgeleerden in dezen. Het advies van den grooten Elbertus Leonimus (gedagteekend 23 Julij 1569) is nog al aardig. Hij begint te zeggen men van de zaak niet te veel beweging moet maken, want dat men in Brussel toch niet geneigd was toe te geven. Hij vindt het beter in dezen nog wat *te vertoeven ende te verwachten betere gelegentheyt*, *ofte mit swygen en dissimulatie*

---

1) Toen 1⁰ Mei 1570 de sleschat werd opgemaakt, bevond men dat er was gemunt 4400 mark Rijksdaalders, makende de 90 voor 80 fijn gerekend, 3911 Mark, dus gevende 195 Car. g. 11 stuv. aan sleschat. In goud was verwerkt 22 Mark = 17 Mark fijn, dus à 6 stuivers per Mark 5 g. 2 stuv. sleschat. Volgens eene aanteekening was in de Muntbus die 3 Mei 1569 naar Keulen werd gezonden, goud aanwezig.

de saeke laeten berusten om alsoe mitter tyt de voers placaten in vergetenisse te laeten vallen.

Aan den kant van den koning van Spanje werd het dus Nijmegen lastig gemaakt in het bekomen van muntmateriaal, aan den anderen kant vond men in Duitschland ook vele hinderpalen.

Reeds op den eersten probationsdag (in Mei 1568) waarop de Nijmeegsche muntbus werd onderzocht, schijnt men het bewijs van de muntgeregtigdheid weder gevraagd te hebben. De gedeputeerden uit Nijmegen waren maar weggebleven onder voorwendsel van te groote gevaarlijkheid der reis. Men zat evenwel met de zaak verlegen, want de stadsagent te Keulen [1] berigtte, dat het beroep op den Akenschen brief van 1442 (zie hiervoren deel IV bladz. 56) niet voldoende zoude wezen. In October 1568 liet men aan de Kreitsstenden voorloopig weten dat men hoopte de tijden tegen den volgenden probationsdag zoo gunstig zouden worden dat men de bewijzen der muntgeregtigdheid (die men niet bezat) kon zenden [2]. Even als vroeger riep men weder den raad in van Aken (brief van 26 Januarij 1569), en vroeg of die stad geene andere bewijzen in haar Archief kon vinden dan dien onvoldoenden brief van Keizer Frederik van 1442. Veel troost werd stellig niet gevonden, want 30 Augustus 1569 schreef de Keizer aan Nijmegen, dat hij destijds de vervolging tegen Nijmegen ingesteld, had opgeheven, doch wel aanleiding vond die vergunning om te munten in te trekken. Nijmegen had zich op den eerstvolgenden probationsdag (in October te Keulen te houden) wel uitdrukkelijk te verbinden tot het naleven van alle verpligtingen, of werd verbeurd verklaard van het regt tot munten. Ook moest de stad uitdrukkelijk beloven zich getrouw op alle volgende probationsdagen te doen vertegenwoordigen.

---

1) Johan Hardenraidt, docter in de regten.

2) In dien brief wordt nog gezegd dat sinds Mei van dat jaar weinig was gemunt.

Men schijnt op de *muntgeregtigdheid* nader niet terug te zijn gekomen, althans daarvan bleek mij niets. [1]

Van 1570 komen nog eenige daalders voor van Nijmegen; men schijnt in dat jaar, of in het begin van het volgende, aldaar ook nog goudgeld te hebben geslagen, want uit eene aanteekening [2] blijkt er gemunt was van 1570—1571 voor 1704 mark zilvers aan daalders (dus fijn 1514 mark 8 p.) en voor 8 mark goud (fijn 6 mark 4 kar.)

Het groote gebrek aan payement maakte dat men van wege den Spaanschen koning, in Gelderland alwaar men niet zoo spoedig op zijne, hertogelijke, munt daarmede gereed kon komen, eenigsinds oogluikend en mild daaromtrent handelde (zie de placcaten bij v. d. Chijs 2e dl. bladz. 242 env.)

Men wenschte evenwel spoedig daarop order te stellen, ter voorkoming van misbruik. Uit een brief van den Stadhouder Karel van Brimeu, gedagteekend Arnhem 16 Julij 1571 blijkt, hij aan de regering van Nijmegen inlichting vroeg aangaande de kleine munt, die aldaar het meeste gangbaar was, voorts welke de beste en minst bedriegelijke waren, en tot welken prijs die circuleerden.

Nijmegen antwoordde in September daaraanvolgende, dat de stad *boeven menschen gedencken, in exercitio cudende monetae* geweest was, waarvan nog *voele verscheyde clyne sylffre stucken in wese*; maar *dieser tijt wenich ganckbair, uijtgheffen und untfangen werden.*

Aangaande de groote zilveren rijksdaalders nog in het vorige jaar geslagen, zweeg men maar stil. Bij dat antwoord waren gevoegd drie stukken *bij der statt Nijmegen voer etlicke jaren gemundt, soe dieser tijt in derselviger statt und Quartier*

---

1) Alleen vond ik vermeld in September 1571 supplicatien geschreven zijn aangaande de munt aan den Keizer; wat die behelsden weet ik niet.

2) Stadsrekening 1571—1572. Den ... Mei 1570 werd Nijmegen op den Probationsdag te Keulen vertegenwoordigd, door Johan Hardenraadt docter in de rechten, Dirk Vleminck, muntmeester, en Johan Wijntgens, waardijn.

het meiste ganck, loep ende coers hebben, wairvan dat grootste uytghegeven ende geboert wierdt voer dry brabants stuver, het twede voer anderhalven brabants stuver und het derde voer eijnen brabantschen stuver, dairvan oick vierdendeilen des voors stuvers die men Nijmegensche lopende oertgens nempt, doch in cleijne ain tall, den gemeinen man dairmit toe gerieven. Alsoick achtiende deilen Nijmegesche penninckens und twee ende soeventichste delen Nijmegesche groetgens genemt tot behoeff der armen gemeinte gemundt und geschlagen sien worden, edoch het merendeell dieser leister soerten soe die ein tijt her geene gemundt, oick vast gebraecken, versleten und also eintkhommen sindt.

Met zekerheid kan ik niet zeggen welke muntjes door deze zes soorten worden bedoeld, die het *payement* te Nijmegen uitmaakten, met Keulsche, Luiksche, Kleefsche en andere muntjes.

Er komen Nijmeegsche muntjes voor van de jaren 1572 en 1575 [1] blijkbaar gemunt met de bedoeling om te circuleren onder de soortgelijken door koning Philips geslagen. In deze jaren schijnt geen groot geld geslagen te zijn. Wel voerde de stad drukke briefwisseling met hare advocaten en gelastigden op de probationsdagen over de muntzaak, maar vrijheid van muntslag kon zij maar niet verwerven. Men schonk ondertusschen aan de beambten van den hertog van Alva gouden penningen, door den muntmeester Dirk Vlemink daartoe vervaardigd, als aan Albanos, secretaris van Alva, eene ter waarde van 50½ Car. g., Berty, mede secretaris, eene van 50 Car. g., en Johan Moren, Hofmeester, eene van 40 Car. g. Op die wijze trachtte men op den Hertog te influenceren ten gunste van den vrijen aanvoer van zilver [2]. Niets werd onbeproefd gelaten om zoowel van den Duitschen keizer, als van het Spaansche bewind concessien te verkrijgen. De muntmeester ontving in den loop van het jaar 1575 tot vergoeding van gemaakte onkosten bij de hernieuwde supplicatie aan den keizer in 1574, alsmede voor geschenken aan Heeren en

1) Zie v. d. Chijs pl. 6 n°. 52 en 53.
2) Stadsrekening October 1572.

Doctoren tot „onderhaldingh dait alde gebruick van de muntt nae des Heiligen Ricx ordenongh," eene som van 204 Keyzer gulden, terwijl men den vroegeren „Cantzeler in Gelderland, den werdigen Heere Arnoldt Sasbout, thans President in Braband," vereerde met eene gouden penning, waartoe men aan den muntmeester aan goede oude gouden munten 73 Car. g. gaf. Den 14 Februarij 1576 werd deze penning den president aangeboden en *in grootte danck* aangenomen.

In het laatst van 1576 of wel in het begin van het volgende jaar werd op den Rijksdag te Regensburg verzocht *kleyn payment* te mogen munten. Het antwoord blijkt niet, maar wel vond ik aangeteekend dat korten tijd na de indiening van dat verzoek een' bode naar Antwerpen aan zijne Excellentie werd afgezonden, om *dye onbehoorlicke surciance tegens den oldenn gebruick ende deser statt privilegien aff te doen.* Met grond mag men aannemen dat met het jaar 1577 voor Nijmegen weder een onbelemmerde muntslag begon, want ook van dat jaar bestaan daalders op de oude type (gelijk in 1567—1570) geslagen. Nog bestaat van dat jaar een uiterst zeldzaam muntje [1] waarvan het randschrift op de voorzijde, luidende CONSO. CIRCV. WEST. RHE. INFE, te kennen geeft dat het geslagen is op den voet van den Westfaalschen Nederrhijnschen kreits. Door die verklaring verbond zich Nijmegen opentlijk tot nakoming van alle bepalingen door dien Kreitz te maken.

In Augustus 1578 ontving de muntmeester Vleming op zijn verzoek, vergunning penningen te munten die gelden zouden ééne braspenning. Voorloopig zoude hij daarvan slaan voor

---

[1]) Dit stukje, waarvan het eenige bekende exemplaar berust in de verzameling van wijlen den Heer P. C. G. Guyot, is ook afgebeeld als Neumegische munte, so keine halbe patzen, sonder verbotten, in eene Ordonnantie waarbij meerdere Hollandsche munten verboden worden, gedrukt te Frankfurt am Mayn in 1577. Dit zeldzame boeksken is getiteld „Newe guldene und silbere sorten, so im Heiligen Reich, bey peen der Confiscation und anderer ernsten straffen, gantz und gar verbotten."

eene waarde van vijftig caroli gulden, volgens de ordonnantie op den probationsdag bewilligd. Hij was verpligt de muntijzers terstond op de rekenkamer terug te brengen. Met het jaartal 1578 is mij deze munt niet bekend wel met 1579, 1581, 1582 en 1583 [1]. In deze jaren schijnt men weinig gemunt te hebben naar den sleschat te rekenen, dien ik door den stads rentmeester als ontvangen, geboekt vind. Over het jaar 1578/1579 loopende tot 22 Februarij, bedroeg die niets, het volgende jaar 350 gulden, [2] de daarop volgende twee wederom niets, over 1582/1583, 150 gulden 6 stuivers. In 1585 komt Dirk Vleming (de muntmeester) ook als Burgemeester voor. Weinige jaren vroeger was hij tijdelijk ontslagen als muntmeester, tot dat hij bewijzen gaf voor de lastertaal die hij met betrekking tot de stadsregering had gesproken [3]. In 1581 vond de regering om kosten te besparen het maar het eenvoudigst, zich gelijk ten vorigen jaren op den probationsdag te Keulen te doen vertegenwoordigen door den muntmeester te Kalkar, die een zoon was van den Nijmeegschen. In hetzelfde jaar werd het volgende Raadsbesluit genomen, en wel den 10 Mei 1581:

„Nyet op het schrijven der Heeren Rhaden die in onse Ricksche munte ytswas ons hebben toe gebieden, dan om het *gekroen* der Borgheren ende vremde man, die over die men-

---

1) Alle in mijne verzameling. Zie de afbeelding bij VERKADE, pl. 23 n⁰. 5. Van de drie Overijsselsche steden komt deze muntsoort wel voor met het jaartal 1577, dus heeft hoogstwaarschijnlijk van Nijmegen ook bestaan met 1578. In het Stadsrekenboek van Nijmegen over 1577—1578 komt als uitgave, voor eene post van vier en eene halve stuiver voor het inbinden van het *muntboek*.

2) Men ontving toen de sleschat van den muntmeester Jacob Janssen, die ook in 1580 tot fortificatie van de stad 150 aan den rentmeester uitkeerde. Hoe daartoe die gelden uit handen van den muntmeester van koning Philips kwamen, is mij niet duidelijk.

3) In het laatst van 1581 werd hij weder aangenomen, hebbende de gesprokene woorden ingetrokken. Toen werden hem ook de platen voor de te munten braspenningen, bedragende in de 800 gulden, ter hand gesteld. Hij was ontslagen in Julij van dit jaar.

nichte der nieuwe praspennonghe *kroenen* is den muntmeyster Vlemijngh bevolen, daer mit een tijt lanck tot wijder aengekommen schrijven van den Kreits, dwelck men verwachtende ys, toe supersedyren ende den stempel in te trecken." Spoedig daarna werden hem die stempels terug gegeven, want weder in September 1582 werd hem soortgelijken last gegeven, omdat men hoopte daardoor de overgroote menigte Geldersche heele en halve snaphanen die in Nijmegen in omloop waren niet te zien vermeerderen, maar door het gelasten (door het Hof van Gelderland) dat ook daarvan de stempels werden ingetrokken, die allengs te zien verdwijnen.

Den 17 Julij 1583 werd een generaal verbod uitgevaardigd tegen de Zutphensche en Bergsche *Peertgens*, *Firlinghe oder Snaphanen* en Arnhemsche *halff blancken* off *firlinghe.* De Snaphanen, Firlinghen en Pertgens te Nijmegen gemunt, mogten in wandeling blijven, doch Johan Koitz, de waardijn, werd bevolen de stempels van de pertgens en firlinghe (door de stad geslagen) op te trekken. Ook mogt hij niet voortgaan van Rijksdaalders te slaan, waarvan er eenige buiten voorkennis van de regering waren vervaardigd. Ten einde regel op de in oploop blijvende Snaphanen te stellen, besloot men in 1584 die van een stempel of *dut* te voorzien. Den 16 Januarij van dat jaar werd bepaald dat zoodra de daartoe benoodigde ijzers gereed zouden zijn, der burgerij gelegenheid zoude worden gegeven hare heele en halve snaphanen te doen *dutten.* De gedutte snaphanen zouden dan gelden zes stuivers, de ongedutte eene halve stuiver minder, de gedutte peertgens eene en eene halve stuiver, de ongedutte eene braspenning. Reeds den 21sten dier maand was Hendrik Noster de ijzersnijder, gereed met vier groote en vier kleine ijzers, voorzien van den Nijmeegschen adelaar, en werd hij beëedigd geene meerdere ijzers te hebben gesneden of te zullen snijden buiten order van den magistraat. Eene raadscommissie werd benoemd tot het waken over den geregelden loop van dit dutten; elk lid daarvan ontving, volgens Raadsbesluit van 29 Januarij, daarvoor vier caroli gulden

tot belooning. In Februarij 1584 ontving de muntmeester magtiging nog wat peerdgens [1] te slaan, maar alleen van ongeveer 900 caroli gulden aan stadsvierlingen. die hij aannam gerekend zes voor een' stuiver. In dit jaar vind ik in het Raadsbesluit van 15 April vermeld, met Dirk Vleming, Jaspar Wintgens, als *muntmeisteren*, terwijl in Mei daaraanvolgende Clemens van Eembrugge, die in 1580 als Muntmeester te Bommel voorkomt, genoemd wordt. De beide laatsten waren zoover mij bekend, niet als zoodanig aangesteld, maar vermoedelijk tijdelijk werkzaam. In dezen tijd vond ik meermalen melding gemaakt van eene Nijmeegsche muntsoort *luypsen* genaamd, thans onbekend. Zij worden in het raadsbesluit van 14 Junij 1589 ook genoemd vierlingen, (eene naam die vroeger meermalen voorkomt), en hare geheele intrekking bevolen, tot zes voor een' stuiver. In de stadsrekening van 1588/89 wordt nog melding gemaakt van eene gouden penning met der stadt munte en wapenen [3], ter waarde van 55 gulden, die de regering deed vervaardigen voor den Heer van der Thonnen, Commissaris.

Weinig belangrijks valt er nu in de eerste jaren in de muntgeschiedenis voor. Nijmegen bleef zonder die ooit te kunnen bewijzen, maar steeds hardnekkig zich beroepen op hare regalia, en weigerde bijvoorbeeld in Februarij 1586, dus toen de stad in Spanje's hand was, kortaf, eene publicatie [4], waarbij alle Nijmeegsche munten voor billoen werden verklaard, te doen afkondigen, als daarmede strijdig. Er is geen geld bekend in die jaren van Spaansche heerschappij

---

[1]) 20 Augustus 1584 werden zoowel de gedutte als ongedutte peerdjes op eene braspenning gereduceerd.

[2]) Aangaande dezen weet men, hij meermalen op munten tijdelijk werkzaam was. Zie W. H. COST JORDENS, *Bijdragen tot de geschiedenis der Deventer munt.* Bijna al de muntmeesters in de 16e en 17e eeuwen waren onderling vermaagschapt, en volgden elkander dikwijls geslachten na elkander, in die betrekking op.

[3]) Een afslag in goud van den rijksdaalder?

[4]) Door den Koning uitgevaardigd te Antwerpen 4 Oct. 1585.

op de stedelijke munt aldaar geslagen. Het is dan ook wel aàn te nemen dat daar de Koninklijke munt in diezelfde stad werkzaam was, het aanvoeren van materiaal voor de stadsmunt belemmerd, of wel geheel belet zal zijn geworden. Naauw was den 21 October 1591 de stad door prins Maurits wêer aan de Staatsche zijde gebragt, of reeds den 26 dier maand nam de raad het besluit voor de *faluacie van den gelde* wederom den voet van Holland aan te nemen. In dezen tijd houd ik het voor waarschijnlijk dat de bekende Nijmeegsche duiten het eerst geslagen zijn. Immers in eene publicatie van 6 Sept. 1592 waarbij alle braspenningen, behalve de Nijmeegsche die op hare waarde bleef, op een' stuiver werden gereduceerd, komt ook de bepaling voor dat alle vreemde duiten werden terug gebragt op eenen penning of zestiende deel van een gefalueerden stuiver [1], maar de Nijmeegsche duit *om redenen mijne Heeren daartoe moverende* voor een duit gangbaar mogt blijven.

Toen in 1592 de Staten-Generaal maatregelen begonnen te nemen om de muntslag in alle provincien op gelijken voet te brengen, en vooral daartoe het aantal muntplaatsen te beperken, werden ook met Nijmegen over den stilstand van hare munt onderhandelingen aangeknoopt. Veel daaromtrent vond ik niet aangeteekend. In October 1594 werd de Burgemeester Henryck de Beyer, die daartoe in den Haag aanwezig was, gemagtigd eene overeenkomst te sluiten tegen eene jaarlijksche vergoeding van vier-, drie-, ja des noods tweeduizend gulden. Het accoord kwam tot stand, en Nijmegen ontving, gelijk Deventer, *f* 3000 aan te wenden voor hare fortificatiewerken [2].

Een' muntmeester in naam behield de stad evenwel bij voortduring naar het schijnt. In Februarij 1596 komt als zoo-

---

1) Volgens Raadsignaat van 14 Junij 1592 rekende men van toen af veertien of zestien, in stede van twintig, penningen voor een gefalueerden stuiver.

2) Hiervan werd eene afzonderlijke rekening gehouden, waarop jaarlijks de ontvangst van *f* 3000 behoorlijk voorkomt.

danig voor Hendrik Hanssen, die in dat jaar, om eene mij onbekende reden te Gorinchem gearresteerd is. In September 1597 wordt weder Dirk Vlemingh genoemd als muntmeester, terwijl men in 1601 en 1602 bijeenkomsten had van den raad met Reinier Hansen muntm[r], over de hervatting van den muntslag. In Februarij van laatstgenoemd jaar was Peter van Duren, waardijn, op een jaarlijks tractement van vijftig gulden. In dit jaar schijnt men ijverig aan het slaan te zijn geweest. Wel bestaat er eene afbeelding van eene schelling met het jaartal 1601, maar in originali is die munt nooit voorgekomen, terwijl van 1602 een rijksdaalder en vele kleine muntsoorten bekend zijn. Den 29 Januarij 1602 vond de Raad goed „een stempel te doen maken van Munte, om eenige gouden penningen te doen slaan, waarmede bij voorvallende gelegenheid eenige voorname persoon, waarvan de stad dienst gehad of in het vervolg nog te verwachten heeft te vereeren.” Dit is ongetwijfeld de hoogstzeldzame goudgulden afgebeeld in het muntboek van P. Verkade pl. 21 n°. 1. Ten einde eigen payement gereeder aftrek te doen vinden, werden alle munten, in en buiten de provincie geslagen, van 6, 4, 3 en 2½ stuiver verboden, de vreemde stuivers op eene blank gezet, en de Arnhemsche [1] als hebbende *die* geene muntregalien, voor billioen verklaard. Ook in 1603 en 1604 muntte men voort, voor zoover bekend, evenwel slechts payement, waarvan het grootste stuk bestond in den schelling.

Ten jare 1603 werden er door de Staten-Generaal reeds pogingen aangewend de munt te Nijmegen te doen stilstaan, doch de magistraat dier stad beriep zich maar steeds op haar muntregt, en gaf bijvoorbeeld nog 11 Julij 1604, den muntmeester Reinier Hansen verlof voort te munten. Het schijnt dat spoedig daarna onderhandelingen met de Staten-Generaal werden aangeknoopt op aannemelijke voorwaarden, want in het Raadsbesluit van 27 Maart 1605 lees ik „den muntmeester Hendrik Hansen op zijn verzoek geaccordeert vóór ingang

[1]) De Arnhemsche duiten had men reeds in Mei 1598 verboden.

van 't accoord van Cassatie der munt, nog te mogen munten tusschen 50 en 60 mark binnen den tijd van 8 of 10 dagen, daarna zullen de ijzers opgetrokken worden." Dit slaan zal wel geschied zijn met de stempels van 1604, want geene munt met het jaartal 1605 is bekend [1]. Het accoord was voor korten tijd, en toen in Maart 1609 de termijn verstreken was en men „met munten geen besonders profijt wist te doen" is het accoord verlengd geworden, en naar het mij voorkomt voor 3 jaren [2]. Reinier Hansen de muntmeester schijnt ongeveer 1610 gestorven te zijn, en gewoond te hebben in het huis genaamd „de Eenigheid." Voor de waarneming van de stedelijke belangen op de probationsdagen te Keulen, bediende men zich van Hendrick Wyntgens, muntmeester te Huijssen, terwijl het honorarium van D^{r}. Laurentius Webber, agent voor de stadsmuntzaken te Keulen, wegens den stilstand, werd gereduceerd op acht rijksdaalders. In de Raadsvergadering den 8 April 1618 gehouden, werd het denkbeeld geopperd de muntslag tot *eere ende welfaart van de stad* weder te beginnen, hetgeen ingang vond, want weinige maanden daarna werd een accoord aangegaan met Jacques de Meij als muntmeester en Peter van Duren, waardijn. Den 28 Augustus werd eerstgemelde wettiglijk aangesteld (den 9 Sept. beëedigd) [3] op voorwaarde dat hij de stad jaarlijks een minimum van twee duizend gulden zoude betalen. Alle kosten van huishuur, gereedschap, het bezoeken van den probations-

---

1) Op 20 Aug. 1605 evenwel muntte men nog, want toen werd bepaald de munt ten gevalle van de Staten-Generaal te doen stilstaan.

2) Op 13 Febr. 1612 werd geresolveerd de munt als meer tot schade dan voordeel strekkende te doen stilstaan, vond ik ergens aangeteekend; welke munt men toen geslagen had is nog volkomen onzeker. In December 1605 was aan de stad toegestaan dat zij ten aanzien van hare Rijksmunt niet gehouden zal zijn aan het placaat op het stuk der munt van 1602, maar op het slaan van geld eene bijzondere muntorder zal mogen maken. Zie Landdags Recessen December 1605, ook Groot Placcaatboek 1e d. Col. 2961, 2965, 3001 en 3012.

3) Eerst in Mei 1619 geeft Joost Fleminck adjunct muntmeester kennis, dat de Westfaalsche Kreitz, de Meij had erkend.

dag zoowel van hem als van den waardijn, kwamen ten zijnen laste. Daarentegen zoude hij voor zich en zijne familie genieten vrijheid en exemptie van de wacht, inkwartiering, imposten enz., alles gelijk zijne voorgangers. Hij moest munten op den voet van het Rijk en van den Westfaalschen kreitz, grove munten, als schellingen „zonder taucx" (zonder vasten koers?) kleine soorten en halve schellingen „met seeckeren taucx, die hem sal worden geordineert," en zulks voor twaalf jaren. In October daaraanvolgende verzocht men den Secretaris van den Nederl. Westf. kreitz, den muntmeester op het aanstaande Reces te Keulen toe te laten.

Lang heeft de Mey zijne functien niet waargenomen, want in 1620 werden de klagten tegen de door hem geslagene stukken zoo algemeen dat èn muntmeester èn waardijn in verzekerde bewaring werden genomen [1]. Peter van Duren de waardijn werd den 30 Augustus 1620 onder suffisante borgen op vrije voeten gesteld, terwijl de muntmeester (volgens de Notulen van de Raadsvergadering van 18 October 1620) de gevangenis gevioleerd had, en de wijk naar Duitschland had genomen. Hij schijnt daar zich zoodanig over zijne aanhouding te hebben uitgelaten, dat die onwettig was en men liever de regering der stad Nijmegen moest aanklagen bij den Kreits, dat zulks ter oore kwam van den Agent te Keulen, die zijne diensten aanbood tot alles wat de disreputatie van Nijmegen kon voorkomen. Geheel duidelijk is het mij uit de weinige overgeblevene verspreide aanteekeningen niet gebleken, wie in dezen de ware schuldige was. Den 8 Mei 1620 werd op het verzoek van Peter van Duren, waardijn, geaccordeerd ijzers te snijden voor dubbele stuivers waarvan hij er spoedig eene overgroote menigte vervaardigde, hetgeen luide klagten deed opgaan uit de burgerij, daar hij alle grove soorten opwisselde en daarvan dubbele stuivers sloeg, zoodat men niets

---

[1]) Op last van Hof en Rekenkamer van Gelderland werden 31 Januarij 1620 de Nijmeegsche munten onderzocht, waaromtrent men nadere bijzonderheden vindt in Bijlage D.

anders in den omloop zag. Den 31 dier maand werd den muntmeester gelast de munten zorgvuldiger te slaan, daar hem anders geene verdere vergunning zoude worden verleend. In de volgende maand had hij eene herhaalde nog dringender waarschuwing noodig, welke ook weinig hielp, want weinige dagen, nadat op zijn verzoek om 66 mark rijksdaalders en 3 mark goudguldens te slaan geantwoord was, men zich daarover nader zoude bedenken werdt hem op 21 Junij aangezegd (tengevolge van de klagten uit Amsterdam) hij onmiddellijk met munten moest eindigen, en alle ijzers op het raadhuis brengen. Welke stempels hij ingeleverd heeft blijkt nergens, waardoor het ook onzeker is of hij gewerkt heeft met ijzers, welke hij mogt snijden voor achtstuiverstukken, ingevolge Raadsbesluit van 8 Maart 1620. Hem werd daarbij aangezegd een afdruk er van in den Raad te vertoonen en niet te munten zonder consent van den Kreits. Of hij gebruik heeft gemaakt van de vergunning in 1619 gekregen, nadat hem geweigerd was te mogen munten op den voet van Deventer, Kampen en Zwolle, om voor drie tot vier honderd mark grossen te slaan gelijk op andere rijksmunten, is mij ook nog niet gebleken. In Julij 1620 kwamen de Gecommitteerden uit de Provinciale Staten in de Raadsvergadering hunne klagten inbrengen tegen de dubbele stuivers, maar de inlichtingen welke men hun gaf waren weinige, daar men dit strijdig achte met de Regaliën. Uit het verhandelde in die Bijeenkomst blijkt dat Batenburg (Heer Maximiliaan) de Nijmeegsche dubbele stuivers zoo getrouw namaakte, dat men ze slechts door op den stempel ze te passen kon herkennen.

Den 16 Augustus kwam Philip van Altendorff, de Waardijn Generaal van den Nederl. Westf. Kreits over, om de beruchte dubbele stuivers te essayeren, welke proef de loslating van Peter van Duren (den stedelijken waardijn) tengevolge had, die spoedig in zijn roededragersambt werd hersteld, waarna Herman Mathijsen als Waardijn genoemd wordt. De vele onaangenaamheden ondervonden in deze zaak schijnt

de Magistraat genoopt te hebben spoedig weêr onderhandelingen aan te knoopen met de Generaliteit om voor vergoeding van *f* 4000.— of *f* 3000.— minstens, de munt weder in stilstand te brengen. Den 20 Julij 1621 vertrok de Burgemeester Rensen met volmagt in dezen. Spoedig daarna komt in de rekeningen van Nijmegen eene som van *f* 2000.— voor als jaarlijksche toelage voor stilstand der Rijksmunt. [1] Van muntslag is vooreerst geen spoor te vinden. Wel vind ik in de uitgaven van 1621 „voor betaald aan Peter van Duren (Waardijn van de munt) voer het maken van verscheijden isseren stempels omme die Bombassijnen te mercken alsmede van 't maken van eenige ponsonen (poinçons) de loetgens te slaen voor de aermen in het gasthuijs oevernachtend 78 g: 10 stuv:"

De zaak van de dubbele stuivers bleef nog lang hangen, en de stad kwam nog in proces met de borgen van den muntmeester Jacques de Mey, maar hoe die quaestie eindigde is mij onbekend. Al sloeg men geen geld meer, de Magistraat zorgde op de probationsdagen te Keulen vertegenwoordigd te blijven, ten einde lid van den muntkreitz te blijven. In 1634 bijv. vind ik als betaald aan doctor Gernwinus van Areps, stads-agent op de probations daeghen van de Munte tot Collen, thien Ricx dalers voor jaarlijks tractement, hetwelk hij in 1659 nog genoot. Zijn opvolger was Ignatius Franciscus de Haes. Toen in het laatst der 17^{e} eeuw andere Rijksmunten er op bedacht waren, weder te gaan werken, begon men in Nijmegen er ook nog eens over te denken, en schreef men 25 Februarij 1685 naar 's Hage om een afschrift te bekomen van het accoord over het stilstaan van der stad Rijksmunt, met den aankleve van dien. Eene Raadscommissie werd benoemd om met zorg in de vorige Notulen der Raad na te gaan wat vroeger in deze zaak was besloten en verhandeld. Den 13 Maart eerstvolgende diende deze Commissie

---

[1]) In 1662 en eenige volgende jaren werd die som als toelage voor het Oudemannenhuis gebruikt.

haar rapport in, en werd daarop geauthoriseerd met Gerard van Harn [1], Burgemeester van Arnhem in conferentie en correspondentie te treden, over het door dezen geambiëerde muntmeesterschap. Men kwam spoedig tot een accoord op voorwaarden, te vinden in Bijlage E. Men zorgde, dat mogt de munt te eeniger tijd wederom gesloten worden, Nijmegen alsdan wederom de ƒ 2000.— van den Staat van Oorlog zoude trekken. Gerard van Harn werd aangesteld tot Muntmeester, Adriaan Marinus tot Essayeur, Johan Sluyter tot ijzersnijder, terwijl de betrekking van Waardijn door de tijdelijke burgemeesters zoude worden waargenomen. Ter gedachtenis van de weder-openstelling der munt werd een gedenkpenningje in goud en zilver geslagen met het Nijmeegsche wapen, en het opschrift: MONETA-RESTAVRATA MDCLXXXV.

Met leede oogen zag men in het Collegie van Raden Generaalmeesters der Vereenigde Nederlanden, deze hernieuwing van muntslaan, welke voor het vervolg wederom groote confusie in het muntwezen moest brengen; in het rapport van 10 Sept. 1685 aan de Staten-Generaal o. a. wordt gezegd: „Op welck exempel van des voorsz. Stads Deventers munte (het slaan van payementen) dan oock eenige van die vreemden geanimeert worden diergelycke muntwercken binnen de stad van Nimwegen (mede hebbende recht van Rijcxmunte te slaen) op te rechten, ende daer toe albereijts Ovens, en alle Munts Instrumenten (soo sy Generaalmeesters in 't seecker bericht sijn, en hun ock bij Acte der voorsz. stad Nimwegen van date den 1 Julij laestleden is gebleecken) te praepareren,

---

1) In welke betrekking deze stond tot zijn naamgenoot den Burgemeester en muntmeester te Kampen, van Harn, die eenige jaren te voren (1675) was gestorven, is mij niet gebleken. Ook aan de munt te Deventer was genoemde Joan van Harn geweest en wel van 1661—1664. Deze was wederom in naauwe bloedverwantschap met de bekende muntmeesters familie Wyntgens, die op hare beurt aan de Jellen, Sluysken en Flemings (ook in het vak) verwant was.

om eerstdaaghs daarop mede in 't werk te treden, ten eynde naer alle apparentie (in cas jeder provincie ende stad na haer appetyt, payementen sullen mogen en blyven munten, alleenlijck omme officiën te vergeven, ende bevrunde muntmeesters ryck te maecken, soo als geduyrigh wort gedaan) omme geen minder quantiteyt van payementen te munten, ten eynde diergelyck tantum jaerlycks te konnen presteren aen de stad Nimwegen, als tot Deventer geduyrigh word gedaen."

Raden en Generaalmeesters lieten het evenwel niet bij klagen, zij gaven ook een goeden raad aan de hand „daar sulck een muntslag met pericul van eer en faam voor zich zelve, ook strekte tot groot nadeel van de gemeene lui" raadden zij namelijk aan, de Magistraat van Nijmegen te verzoeken zich te contenteren met de *f* 2000.—, die zij voor den muntstilstand genoot, daar door hare verre afgelegenheid van de zeekusten zij toch geene kapitale penningen kon slaan. Het was onmogelijk dat een eerlijk muntmeester bij den hoogen stand van het zilver die nu al 25 guld. 16 stuv. was, kapitale penningen sloeg, of hij moest de Generaliteytsmunten daartoe versmelten.

Niets mogt baten; het oude klooster Marienburg werd tot werkplaats ingerigt en weldra werd er geld geslagen. Van het jaar 1685 komen Florijnen van 28 stuivers voor, en schellingen, ook van 1686. In dit jaar werd een klein saldo dat overgebleven was van *f* 500.— na aftrek van reparatiën aan het munthuis, gebruikt tot betaling van het tractement van Dominus Polgé, Fransche predikant. In 1687, 1688 en 1689 werd er mede ijverig gewerkt. De Raadsignaten boeken van die drie jaren zijn zoo geschonden, dat ik slechts met moeite daaruit nog heb kunnen lezen dat in 1687 na den dood van N. van Bulderen, Nijmegens muntraad te Nijmegen, als zoodanig wordt aangesteld Johan Arnold van Bijwech Raadsverwandter van Keulen.

Evenmin als vroeger mogt Nijmegen ook thans ongestoord munt slaan. De storm brak in 1689 weêr los, en wel van den kant van Hof en Rekenkamer van Gelderland. De brief

aan Nijmegen heb ik niet gevonden, wel dien *van* de stad in antwoord daarop. [1] De Magistraat begint met te zeggen dat zij in antwoord op de klagten en dreigingen vervat in den brief van 21 Februarij, waarin door H. en R. wordt aangedrongen op het interdiceren van het munten van schellingen, dubbele stuivers en andere payementen, moet aanvoeren dat zij den muntslag weder hebben doen gaan onder expresse conditie dat de muntmeester zich regelde naar de order van de Generaliteit. Dat hun evenwel geene placcaten bekend waren die hun dat verboden. Wat aanging het placcaat van HH. M. dato 19 Octob: 1686, zij hadden wel gezien uit de landdagsrecessen van dien dag, dat aldaar over een concept placcaat op het redres van de munt was gehandeld, maar daarbij was het gebleven, dus zij waren niet gebonden.

Zoodra hun dat placcaat, *als* het was uitgevaardigd, bekend zoude worden, zouden zij geenszins aarzelen der stad muntmeester tot de observantie van alle hetzelve in conformité van de practique van de andere geuniëerde provinciën preciselijck houden, en over zijne contraventiën, indien hij daarvan overtuigd zoude worden, te doen verantwoorden.

De zaak bleef hangen tot in April 1690 toen Raden en Generaalmeesters van de munt, aan de Magistraat opening van de muntbus vroegen, om het gemunte te kunnen essayeren. Heel grif was men daartoe niet genegen. Men begon met, door uitstel te verkrijgen, zich te wapenen tegen aanvallen wegens onbehoorlijk munten. Aan het muntcollegie werd voorloopig geantwoord dat door het invallen van den landdag en het Hoogtijd van Paschen, de opening der muntbus nog was uitgesteld. In allerijl werd tevens aan Zutphen geschreven of men daar genegen was in de muntzaak gelijk te handelen. Even als voeger in Aken, zocht men nu in Zutphen een bondgenoot, die gelijke twijffelachtige regten in dezen

---

1) Gedagt. 28 Febr. 1689 in het Archief van het voormalige Hof van Gelderland.

bezat. Toen 22 Junij 1690 er eene aanschrijving kwam van den Vorst Bisschop van Munster, den Paltzgraaf en Keurprins bij den Rijn, en den Keurvorst van Brandenburg, namens den Nederrijnschen Westfaalschen kreits, tot bijwoning op 12 Julij, van den buitengewonen muntprobationsdag te Keulen, werd men benaauwd te Nijmegen, en trok onmiddelijk alle muntijzers in van de payementen. Door eene missive aan Hof en Rekenkamer van Gelderland dato 26 Junij werd daar heel eerbiedig kennis van gegeven. Lang kon men niet stilzitten, bij het zien werken op andere munten; en dus gebruik makende van de groote verwarring in die tijden, in het muntwezen, gaf men 7 Januarij 1691 aan den muntmeester die stempels weer terug. In Mei daaraanvolgende werden ze voor korten tijd nog eens opgehaald, en eindelijk in Julij naar aanleiding van eene Missive van zijne Koninkl. Majesteijt van Groot-Brittanje nog eens, maar toen werd tevens bepaald in zeer *respectueuse termen aan Sijne Con: Maj: notificatie te doen*, dat men aan gecommitteerden op den landdag alle orders zoude geven tot het faciliteren van het aannemen van het project op het redres van de munt. Den 19 Augustus werd dan ook een project van stilstand voor enkele jaren, aangenomen in de hoop de andere bondgenooten dit ook zouden doen. Ik wil hier ten overvloede nog bemerken ik slechts vermeld, wat ik bepaald aangaande de Nijmeegsche munt gevonden heb, want de loop van zaken, in het algemeen wat die verwarring in het muntwezen betreft, kan hier onvermeld blijven, na hetgeen door den Heer Cost Jordens in zijne geschiedenis van de Deventer munt ons is gezegd. Spoedig daarop kwamen op verzoek van Burgem. Schep. en Raad, de Raden en Generaalmeesters uit 's Hage over, tot examinatie van de muntbus van Gerard van Harn, welker opening, ter munthuize, den $\frac{\text{22 Sept:}}{\text{2 October}}$ 1691 plaats vond. Na examinatie van het Register van de Waardijns (in dezen de Burgemeesters in der tijd) bleek, er was gemunt van 28 Augustus 1685 tot 17 September 1691 beide incluis:

Staten drie guldens	voor	1800	mark.
Staten guldens	„	3000	„
Nijmeegsche dubbele daalders .	„	1000	„
„ daalders	„	6100	„
Leeuwendaalders	„	26500	„
Nijmeegsche florijnen.	„	3900	„
„ schellingen	„	60300	„
„ dubbele stuivers. .	„	300	„
	Totaal	102900	mark.

het essay werd bevonden als volgt: voor den driegulden 11 penning, den gulden 10 p. 23⅞ gr., den dubbelen daalder 10 pen. 21 gr., zoo ook voor den enkelen daalder, den leeuwendaalder 8 penn. 23⅜ gr., den florijn 8 p. 3⅝ gr., den schelling 6 p. 22½ gr., en den dubbelen stuiver 7 p. ⅜ gr. Op het alloy had men geene aanmerking, het gewigt was alleen voor den gulden wat te gering. Uit het rapport hieromtrent door de Generaalmeesters ingediend, blijkt voorts nog dat zij aan de Nijmeegsche magistraat hadden aangeraden een vasten waardijn aan te stellen, en eene bepaalde Instructie op den voet van de Generaliteit aan den muntmeester te geven, die nu maar werkte gelijk op de naburige munten werd gewerkt. Zij hadden voorts het verzoek afgeslagen den florijn te verligten van 154 op 153 engels de twaalf stuks, een' nieuwen kleineren muntbus, [gesloten en bezegeld geördonneerd, en bevolen met open deur te werken, opdat ieder kon zien of- en wat er gewerkt werd.

Van Harn schijnt gewerkt te hebben de dubbele en enkele daalders, op den voet van Zeeland, de goudguldens (achten-twintigstuiverstukken) op 8 pen. 2 gr. de twaalf wegende 154 eng., de schellingen op 6 penn. 22½ gr.; hiervan moesten er 52 in het mark gaan, de dubbele stuivers op 6 penn. 22 gr., hiervan 158 in het mark. Het is merkwaardig dat van de 26500 mark Leeuwendaalders van 1685 tot 1691 gemunt, niet één exemplaar bekend is. Alleen in het kabinet van wijlen den Heer Guijot berust een exemplaar van

den Nijmeegschen leeuwendaalder, maar dat stuk heeft het jaartal 1692.

In Junij 1692 deden de muntmeesters te Nijmegen en te Zutphen wederom bij de respective magistraten aanzoek om vergunning tot muntslag en wel van florijnen, dubbele en enkele daalders. Hoewel niet dadelijk dit verzoek werd ingewilligd, houd ik het er toch voor het muntwerk weder werd vergund, want op 21 Julij werd weder bepaald de munt gelijk de Provinciale, voor twee maanden zoude stilstaan. Ook is de bovenvermelde leeuwendaalder van 1692 waarvan 1000 mark geslagen moet wezen, het bewijs in dat jaar gemunt is.

In November van dat jaar werd de munt gesloten, alle stempels opgehaald, en de muntmeester verklaarde bij eede geene munt meer zonder nadere vergunning te zullen slaan. Eene premie van *f* 600.— werd uitgeloofd aan hem die aantoonde, waar schellingen met het wapen van Nijmegen gemunt,[1] buiten die stad waren vervaardigd, en tevens een streng placcaat afgekondigd tegen allen die met persen of schroeven, platen van goud, zilver of koper bereiden, welke dan buiten de stad werden gemunt met het stadswapen.

Volgens een Raadsbesluit van 31 Maart 1693 zouden alle Nijmeegsche schellingen worden ingetrokken. De inlevering moest geschieden ten raadhuize, dagelijks tusschen een en vijf ure. Voor partijen onder de *f* 100.— kon men terstond geholpen worden, grootere sommen werden door een der Secretarissen of den muntmeester gecacheteerd, en na twee of drie dagen met het opgeld voldaan. Hoogstwaarschijnlijk heeft men die gelegenheid niet lang opengesteld, maar op het voorbeeld van andere gewesten en steden de minwigtige schellingen op 5½ stuiver gereduceerd, en de wigtige, als blijke daarvan ingeslagen met een stempel met het Nijmeegsche wapenschild, in omloop gebragt. Ze komen althans in beide gedaante nog in groote menigte voor. Ingaande den 1 Januarij 1693 ging de stad met Gecommitteerden van

---

[1]) Dit zal wel de schelling wezen, afgebeeld VERKADE pl. 23 n⁰. 4.

de Generaliteit een accoord aan tot stilstand van de munt voor vier jaren tegen vergoeding van *f* 4000.— waaronder begrepen de *f* 400.— die de stad trok, voor dat zij in de muntzaak zich reguleerde naar de orders van de Generaliteit.

Deze stilstand duurde voort tot aan de verandering in de regering te Nijmegen in 1702, toen de muntmeester begon aan te dringen op ontheffing van het verband waaronder zijne muntmolens stonden.

Eene Commissie werd benoemd, bestaande uit de Burgemeesters Frans Romswinckel en Heerdt, benevens de Raadsvrienden Ingenoel en Singendonck welke na oculaire inspectie gedaan te hebben aan van Harn veroorloofden den molen los te maken, mits hij zich onder eede verbond daarmede niet te werken, buiten expresse consent en order van den Raad. Hem was evenwel in 1685 toegestaan twaalf jaar lang te mogen werken, dus natuurlijk wenschte hij de voordeelen aan zijne betrekking verbonden, ook te genieten. Hij wist eene Raadsresolutie te verkrijgen (dato 14 Junij 1703) genomen in afwezigheid van den Burgemeester Romswinckel en den Raadsvriend Singendonck, beide leden van de Commissie tot onderzoek van de muntzaak, waarbij hem werd vergund voor den tijd van vijf jaren nog te munten, edoch met expresse conditie, dat alvorens te werken, hij een nieuw accoord moest aangaan waarbij alles werd vastgesteld, wat strekken kon om een' behoorlijken muntslag te verkrijgen. De tijd daartoe benoodigd duurde van Harn te lang en begon hij maar vast (in 1703) daalders te slaan. In de Raadsvergadering van 1 September 1703 berigtten Matthijs Dop en Hendrik Derkingh de gecommitteerde muntgezellen van Raden en Generaalmeesters van de Munt der Ver. Nederlanden, dat zij te vergeefsch zich aan het munthuis hadden aangemeld, om te onderzoeken of daar alles rigtig was. Zij waren niet toegelaten, maar hadden wel twee smeden aan de munt zien en hooren arbeiden, en waren toevallig in de buurt een oud muntgezel tegengekomen, die zich had laten ontvallen „zij hebben in de vorige week, daalders gemaakt tot een proefje, voor 500 mark.”

De magistraat beloofde de zaak te zullen onderzoeken, en schreef 26 September aan het Muntcollege, dat zij verklaarde die daalders buiten haar weten waren geslagen, dus dat zij den molen weder had doen sluiten, maar zoude delibereren of zij den muntslag toch maar niet weder zoude toestaan. Men vroeg gelijktijdig nadere opheldering aangaande het beweren dat de muntmeester door het overtreden van placcaten en ordonnantiën op de munt, tot die betrekking niet meer admissibel zoude wezen. Er waren onder de leden van het stedelijk Bestuur voor- en tegenstanders van van Harn en van eerstgenoemde zijde werd er hevig gekuipt en geknoeid, gelijk blijkt uit een aantal gedrukte stukken door beide partijen in het licht gezonden.

De eene helft van den Raad vergunde hem in het begin van 1704 wederom daalders te gaan slaan, de andere helft protesteerde vormelijk tegen dit onwettig besluit, en verklaarde zich niet aansprakelijk voor de inconvenienten die daaruit mogten voortkomen. Van Harn trachtte zich te regtvaardigen in de oogen van het publiek, en leverde bij den Raad ook zijne Memorie in.

Hij zegt in dat door hem eigenhandig geteekende stuk, hetwelk voor mij ligt „dat het onwaere gedaghten zijn, datter Daelders niet alleen met den datum van den jaere 1703, maar scekerlijck oock wel ende meest met den datum van vroegere tijden [1] zouden gemaakt sijn, over welck poinct hij ten allen tijden sijne gevoeligheijt is refererende.” De vroeger aangehaalde verklaring dat er daalders vervaardigd waren, met het bestaan van een piedfort van den daalder van 1703, (in het Kabinet van den Heer Rijnbende) doen het mij voor zeker houden dat van Harn hier een’ formelen leugen zegt. Hij trekt in zijne Memorie zeer te velde tegen de Raden Generaalmeesters en hunne frivole en opgeraapte stellingen, die hun ingegeven werden door particuliere driften. Het hoofd-

---

1) Hij bedoelt hier natuurlijk de laatste jaren vóór 1704, want de daalders van 1688 en 1689 waren geoorloofde munt.

punt waarom de Raden Generaalmeesters van Harn niet als Muntmeester wilden erkennen, was dat hij aan de Haagemunt te Emmerich had geparticipeerd. Máár zegt v. H. die munt was geene *haagmunt*, maar eene wel geordonneerde Keurvorstelijk Brandenburgsche, door den Keurvorst zelve opgerigt en bekostigd; de twee Generaalmeesters wisten mogelijk niet eens, gaat hij voort, *wat* eene haagmunt is, hetgeen niet te verwonderen is daar zij toen zij in hun ambt werden aangesteld niet wisten wat een penning, een grein, een ons of een engels was! In een ander pamflet doet hij een beroep op de geheele burgerij van Nijmegen, die hij tracht te beduiden dat hij volkomen geregtigd was tot het munten in 1704. Hij rekent voorts, op zijne manier uit, dat de stad in den tienjarigen stilstand van de munt, daardoor *f* 97500.— verloren had. Een beroep op de burgerij tot het mainteneren van der stede regaal, waaraan vroeger zoo groote waarde was gehecht, besluit zijn stuk.

[1] Nu kwamen de Raden Generaalmeesters te voorschijn, met de beschuldiging de daalder van 1704 te ligt was bevonden in het Essaij, in verhouding tot den Generaliteits daalder. Ook hiertegen deed van Harn eene gedrukte Memorie in het licht verschijnen, waarin hij de Magistraat van Nijmegen tracht te beduiden dat die aanklagt ongegrond is. Reeds in Mei waren door vijf provinciën placcaten uitgevaardigd waarin de daalder van 1704 voor bilioen werd verklaard. Alle vertoogen van v. H. mogten niets baten; te vergeefs gaf hij brochuren uit met uitrekeningen waardoor hij in alle opzigten zijne handelingen tracht te regtvaardigen, het hielp niet. De Raad van State der Ver. Nederlanden trok zich dit ook aan, en dagvaardde hem den 10 Junij 1704 zich tegenover het land te verantwoorden, wegens niet nakomen van de muntinstructiën. Daar het deelnemen aan alle munten buiten de Unie gelijk

---

[1]) Bij het indienen van hun rapport aan de Staten Generaal drongen de Raden Generaalm. ten sterkste aan op het vervolgen van van Harn wegens zijn *insolent en fameus gedruckt libel*.

werd gerekend met haagmunterij, kwam dat punt ook wederom ten zijnen laste, met het vervaardigen in 1703 en 1704 van daalders, afwijkende van den wettigen standpenning of staten driegulden en gedeelten. Hij verscheen niet, ook na eene tweede en derde geregtelijke oproeping in 1705, totdat eindelijk bij vonnis van 20 Februarij 1709 de raad van State hem tengevolge van dezen openlijken tegenstand, vervallen verklaarde van zijn regt op verdediging, hem ten eeuwigen dage uit de zeven provinciën bande, en zijne goederen verbeurd verklaarde.

Hij schijnt tijdens het hangen dezer zaak uit de gijzeling ontsnapt te zijn, want uit eene door hem geteekende memorie (geteekend 16 Dec. 1709) waarin hij zich bitter beklaagt, over hem door den Nijmeegschen Burgemeester Pels aangedaan onregt, zegt hij, genoodzaakt te zijn geweest uit een bovenvenster van zijn huis (waarin hij bewaakt werd) over een leer met veel perikel, het onverantwoordelijk geweld te ontvlugten. Zijne goederen werden openlijk verkocht. Hij heeft vóór het vonnis tegen hem werd uitgesproken (in 1706) nog eens op eene door list verkregene vergunning, in Nijmegen weten te komen en getracht wederom zitting in den Raad te krijgen (waarvan hij lid was) hetgeen aanleiding gaf tot hevige tooneelen en protesten.

Hoe het hem na zijne verbanning ging, is mij onbekend. Na de veelvuldige onaangenaamheden in deze zaak ondervonden schijnt de magistraat van N. nimmer weder aan hervatting van den muntslag gedacht te hebben, maar bleef zij zich vergenoegen met de vergoeding wegens dien stilstand harer Rijksmunt toegezegd, welke de stad ook genoot, tot bij Koninklijk Besluit van 26 Februarij 1809 n°. 12 aan deze schadeloosstelling een einde werd gemaakt.

BIJLAGE C.

1 *Januarij* 1568.

Wij Burgemeesteren, Schepen ende Raeth der Stadt Nijmegen doin kondt ende bekennen in desen apenen brieve voir ons ende onsen nakomelingen, So Romisscher Keyserlicke Ma^{tt} onse alregenedichsten Here eyn tyt lanck onser Stadt Munt neffens anderen Munt Stenden suspendiert, ende tot relaxation desselven als oick sunst tot verplegung der gehalden probation dagen bynnen Coln, sekere sum van penningen verschaten syn van ende durch dem Erberen Deirck Vlemminck onser Statt Muntmeester the weten achthien hondert veirtich gefaluwierde brabans gulden thien brabans stuver, Demna wij mijt voerweten, consent ende bewilgung der meisteren van Senter Clais gilde, Bruederschappen ende Ampten onser Statt geslaten accordiert ende verdragen sijn, Dat Deirck Vlemminck vursz volgende die Rijxordnung, daarop hij tho Collen by den Kreisz stenden eynen Eidt gedain heefft, van wegen onser Stadt golde ende sylveren pennongen doin munten sall op conditio hiernae volgende. Irstlick dat onse Stadt dairvan den Schleschatt boeren ende genieten sall, te weten van yder marck fijns van den Ryxschen daler eynen gefaluwierde brabans stuver, Ende van yder marck fijns der golde gulden sess gefaluwierde brabans stuver. Op geboirlicke rekeningh nae alder gewoenheit, Des sullen wij die onkosten van den twee probations daghen tho Collen draghen ende betalen, gedurende eyn jairlanck off langer nae onsen gefallen en ordinancie in der billicheyt. Ten anderen aangaande die achtien honder viertich gefaluwierde brabans gulden thien stuver, twyntich gefaluwierde brabans stuver voer yderen vurschreven gulden gerekent bij den Muntmeester vursz verschoten pennongen, Sullen wij hem doin betalen mit den tijt, van den Sleschat immers ten minsten na gelegenheit alle jair eyn hondert gefaluwirde brabans gulden.

Off by mangel van dien sall die muntmeister vursz. van onser stadt Renthmeister in der tyt jairlix und alle jair volgend ontfangen honder gefaluwierde brabans gulden ter tyt to ende also lanck dat die vursz. sum der voerschaten penningen betaelt syn sall. Doch sunder jairrentt van die hoefftsum te genieten. Item ten derden sall die muntmeister voorsz. in der Munte navolgende den alden gebruick van der Stadt accysen des wijns ende biers vrij sijn hij ende syne muntgesellen, desgelicken geschien sall van die aenkomende koipluijden to vrijen in

onser Stadt ende Schependom. Gelick die alde voergaande verschrievonge vermellden ende mit bringen, Ten vierden sullen die onverstanden tusschen den Muntgesellen so ennige voerfielen, nae alder gewoenheit ende Muntzgerechticheid by den Muntmeister ende Muntgesellen ontscheiden werden. Ten vyfften off ennige Ruttere off knechten in onser Stadt quamen, ende logeert off gelacht wurden, Ende wij dairop ordinantie geven solten, Willen wij dairvan als mitte waken den muntmeister gunstige beforderung doin, om fry te blijven nae gelegenheit des tyts. Ten sesten so wij oick in toekomenden tyden Eynen anderen muntmeister anstellen wolten, Sullen wy voor ijrst, Derick Vlemminck muntmeester voorsz. gebreck synd, synen erven die Hoefftsum der verschoten pennongen alsdan onbetailt staande opleggen ende betalen. Des bewilligen wij hier mit hem Derick Vlemminck voorsz. onse Muntmeister to sullen wesen ende blyven sess jairlanck neist malkanderen volgende op Rekening van Sleschat ende conditiën als voerverhaelt, alles sonder argelist. In orkonde der wairheit so hebben wij Burgemeesteren Schepen en Raet mit furweten consent ende bewilgung der Meisteren van Senter Claisgilde Bruderschappen ende Ampten der Stadt van Nymegen vursz. voer ons ende onzen naekomelingen Onzer Stadt Secreet Segell an desen apenen brieve doin ende heiten hangen, Mit Conditiën ende toesage Tot welcker tytt andere personen voer dese Stadt pennongen verschaten hebbende consentiert wurdt gegeven to werden verschrievongen onder tgrote Segell deser Stadt Sall den Muntmeister vurschreven ingelicken geboeren ende dat mit voerweten der Bruderschappen en Ampten. Gegeven int jair ons Heren dusent vyffhondert achtensestich Op Nyhe iairs avent.

BIJLAGE D.

Bevindinghe van seekere payementen onlancx op de Stadt Munte van Nimwegen geslagen.

Den 21 Januarij 1620 syn vuyt last van de Edele Heeren van den Hove en Rekenkamer van Gelderlant binnen Arnhem, bij den Assayeur-Generaal ter presentie van de Generael Meesters van der Munte opgetrocken 56 Schellingen ende bevonden te wegen 7 oncen 19 Eng. ende van deselve 10 stucken door den anderen gesneden, bevonden te houden in alloye 7 penn. $20\frac{1}{2}$ gr. wert beyde overmits de remedie genomen voor 56 stucken in de snede off in 't mark werx ende van 8 penn. fijns in den alloye, dienvolgens soude uit het marck fijns van 12 p. getrocken werden 84 Schellingen off 25 sch. 4 stuv. is vier Schell. meer als op de provintiael Schellinge voor desen gemaeckt is.

Noch opgetrokken 32 dubbele stuvers, ende bevonden te wegen 1 once 10 eng., dienvolgens soude in 't volle marck gaen $117^{1}/_{3}$ stucken, dan werden maar 116 stucken genomen overmits de remedie, syn voor den bevonden in den alloye te houden 4 p. $23^{3}/_{4}$ gr. wert genomen om oorsaecke voorsz. op 5 p., werden alsoe vuyt het mark fijns van 12 p. getrokken $278^{2}/_{5}$ stucken off dubbele stuvers, doende 27 Sch. 16 stuv. 19 myten, is meer als ute dubbele stuuvers bij haere Ho. Mo. verordonneert 2 g. 17 st. 26 m.

Lestelyck opgetrocken 18 enckele Stuvers en bevonden te wegen een once 1 eng. 15 asen. Souden alsoe op het marck werx gaen $134^{124}/_{229}$ Stucken, doch wert overmits de remedie genomen maer tot 133 stucken in 't marck werx syn bevonden te houden in alloy 2 p. $18^{1}/_{2}$ gr. wert om redenen voorsz. genomen op 2 p. 21 gr. dienvolgens werden uyt het marck fijns getrokken $555^{9}/_{69}$ stucken of Stuvers doende 27 g. 15 stuv. 6 m. compt soo veel als over een met Stuver metten pylen lest te munten by Hare Hoochmog. verordonneert.

Naar aanleiding van ommestaande bevinding werd door de Gen[l]. M[rs]. van de Munt Pieter van Beveren, Simon van der Meyde en Jacques van Nispen den 21 Junij 1620 Stylo ant. aan Hof en Rekenkamer geadviseerd aan Nymegen de heropening van hare munt niet toe te staan [1].

Voordeelshalve behoefde de stad het niet te doen, want zij had tot nog toe voor den stilstand genoten *f* 2000.— (en dit was met den Muntm. ook bedongen geworden) maar *eerents halven.*

BIJLAGE E.

Op vorwaerden ende conditiën hier nae beschreven, hebben Borgemeesteren, Schepenen en Raedt der stadt Nymegen, Doctor Gerhard van Harn, Borgemeester der stadt Arnhem aengestelt tot muntmeester van deser stads Rijx-munte, en dienvolgens aen denselven toegestaen het exerceeren van 't regt van dien, voor den tyt van twaelf jaren.

De voorsz. Gerhard van Harn, belooft voor hem ende synen erven in de exercitie van 't voorsz. te sullen continueren, den tyt van twaelf jaren, waervan 't eerste syn aenvanck sal nemen met den eersten Septemb deses jaars 1685.

---

[1]) Althans niet door het slaan van payement.

Zij raadden aan N. te bewegen tot stilstand althans tot 1° Maart e. k. (1620) als wanneer H. H. M. met de Rycx Muntstenden hier te ande zouden accorderen.

Oock neemt den selven voor hem ende synen erven in huyr aen, 't huys van 't Clooster van den Marieënburgh] binnen deser stadt, daer het magasijn gehouden, en het geene door den Commys Jan van Broeckhuysen bewoont is geweest, om daer inne de voorsz. munte te doen gaen, mede voor den tyt van twaelf jaren, hetwelck synEd dackdeur- vloer- glas- en venster dight sal worden gelevert; die daertegens aenneemt het selve geduyrende syne huyr-jaren in goede reparatie op syne kosten 't onderhouden, en na expiratie van de selve in zoodanigen staet overleveren als het ontfangen heeft.

Den muntmeester belooft voor 't regt van de exercitie van de munt aan de Stadt jaerlix te sullen betalen de somma van twee duyzent guldens, en voor de huyr van 't huys vyffhondert guldens; beyde de voorsz. sommen alle jaer praecys te betalen aen den Rentmeester deser Stadt, op den verschyn-dagh, te weten cp den 1 September.

Den muntmeester sal suffisante borge stellen, dat hy, syne erven, en nakomelingen den tyt van twaelf jaren aghter een-volgende aen de stadt sal betalen de voorsz. 2000 guld. en500 guld. respectivelyck, welke borgen sullen renuncïeeren van d'exeptie ordinis, discussionis & divisionis, en sigh onderwerpen de judicatuire van den Ed Schepen-Gerigte deser Stadt, en van den Ed Hove van Gelderlant, voort van allen anderen Heeren Hoven, Righteren en Gereghten.

Des sal den borge off erffgenaem in cas syn Ed quam te overlyden, off indien anders aen syn syde gebreck viele, mogen treden in syn regt en plaetse, en in de exercitie van de munt continueren, off selfs, off door een ander den tyt dewelcke alsdan noch soude mogen resteeren aen de voorsz. twaelf jaren.

Syn Ed zal sigh moeten onderwerpen d'Ordonnantie op de Generaliteyts-munte gestatueert, en de visitatie en probatie van de munt die hij slaet, sal geschieden op syne kosten.

Gelyck oock alle andere onkosten, soo van den Assajeur, Waerdeyns, Stempelsnijder en anders, niet uytgezondert, tot synen laste sullen blyven, sulcx dat de stadt de voorsz twee duysent guld: en vijff hondert guld. respective sal trecken suijver sonder eenige last off kortinge.

Des sullen daer- en boven voor de stadt verblijven de vier hondert guld, soo de Generaliteyt gewoon is de steden, het regt van Rijcxmunte hebbende, uyt te keeren, voor dat deselve haer onderwerpen d'ordre van de Generaliteyt. En byaldien de muntmeester mogte versoecken, dat om synent-wil eenige Heeren nae de Generaliteyt off elders wierden afgesonden, sal als dan gehouden wesen de kosten van dien selfs te dragen.

Den muntmeester sal geen lager maar wel hooger payement als dubbelde stuyvers, neffens de naebuijrige munten, soo lange het haer van den staet niet verbooden wort, op des Generaliteyts instructie mogen

slaen, sal oock moeten honden nette stempels en slagers, sonder aen muntgesellen gebonden te syn, en sullen evenwel die geene dewelcke hy in synen dienst voor het slaen als anders gebruickt, in eede genomen worden. Soo wanneer nae expiratie van de voorsz. twaelf jaren, yemant anders soo veel off meerder als de voorsz. jaerlixce somme voor 't regt der Rijx-munte aan de stadt praesenteren mogte, sal den tegenwoordigen muntmeester, gelijcke somma aenbiedende, voor andere wesen gepraefereert.

Hebben Haer Edele en Achtbare dezelve conditien, in alle haere leden en delen geapprobeert.

Gedagteekend 1 Julij 1685.

BIJVOEGSELS

TOT DE MEDEDEELINGEN AANGAANDE DE MUNT VAN DE STAD NIJMEGEN.

Zie Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde Nieuwe reeks, deel IV.

Na het afdrukken van de bovenstaande Bijdragen vond ik in de Staatsrekeningen van Nijmegen nog eene en andere bijzonderheid welke ik volledigheidshalve hier laat volgen:

Stads Rek. 1420/1421 komt voor op den post „Tijnse op Paesschen" Gadert van Heze ut den huijse op die munthoff VI ₰; deze post wordt ook gevonden op de rekening 1422/23. Was dat reeds de stedelijke munt?

Stads Rek. St. Petersdach 1523 — St. Petersavond 1524.

Betaald aan Herman die Baen (Stadsbode) to Cleeff gewest ande steker van den muntyser VIII stuv.

Item Jan Noet to Acken gewest aingaend unss Stat mynte VIII dach.

Item Jan Noet to Cleeff gewest ande Muntmeiste II dach.

Stads Rek. 1527/28.

Ontfangen van den Myntmeister herkomen van der Sleschat der mynten II^c LV g. IIII stuv.

In het volgende jaar 1528/29 vond ik als ontvangst daarvoor uitgetrokken I^c goltg.

Stads Rek. 1530/31.

Hieruit blijkt dat in dat jaar de stad Nymegen verschillende bijeenkomsten te Arnhem had met *mijn g. h. Raedt*, *van wegen der muntten*. Wat er behandeld werd blijkt niet.

Stads Rek. 1538/39.

Ontvangen in bywesen van Bartholomeus die Clair en Walrave Smijt, van Jaspper onsr Stadt muntmeister van die Sleschat I^c Joachimsdaelder 't stuk ad XXXII stuv. brab.

Item noch LXX g. = III^c LXXXV g.

Stads Rek. 1539/40.

De Sleschat bedroeg I^c rid g.; de g. ad II ½ g. beloopt II^c L g.

Item noch IIII^c g.

Stads Rek. 1540/41.

De Sleschat bedroeg II^c L g.

Stads Rek. 1541/42.

Van den Sleschat ad CLII br. g. en VI br. stuv. ontving Meus de Claer (de Waardijn) zijne sedert drie jaren onbetaalde gage.

Stads Rek. 1542/43.

De Sleschat bedroeg XXXII rid g. = LXXX g.

Stads Rek. 1549/50.

De stads bode geweest *int berchwerck tot meister Jasp. muntmeister, om hem hier to halen.*

Stads Rek. 1551/52.

Behalve vele posten van uitgaef voor Wijn gedronken bij gelegenheid dat eenige der Magistraatspersonen „der munten halven" naar Arnhem, Deventer of Brussel trokken of daarvan terugkeerden, komt in dat jaar nog de vermelding voor van een' valschen muntmeyster die aan „die halff gallich werd opgehangen," mogelijk wel denzelfden dien de Scherprichter in dat jaar had *gepijnicht* wegens het munten van valsche ½ stuvers.

Stads Rek. 1552/53.

De Sleschat bedroeg III M I^c LXXI g. X stuv. III oirt stuv.

Uit dit aanzienlijke bedrag kan men veilig afleiden dat in dit jaar (1552) een aanvang werd gemaakt met het slaan van den daalder met het borstbeeld van Karel V, den meest gewonen van Nymegens daalders.

Ook in dit jaar werd een valsche munter die halve brab. stuv. geslagen had, opgehangen.

Mede komen vele reisen voor naar Arnhem, van de Magistraat met den Muntmeister naar Arnhem. Toen de Sleschat werd berekend werd aan wijn XLIX qt. gedronken!

Stads Rek. 1553/54.
De Sleschat bedroeg VI° g. XVII stuv.

Stads Rek. 1554/55
De Sleschat bedroeg 90 Car. g. ad q0 stuv. brab.

In dit jaar komt eene post voor onder de uitgaven als volgt: „den twee klijcksteenen (knechten van den beul enz.) geg. XII stuv. brab. dat sy 't Muntmeisterken gegreven hadn doe id van die galg gevallen was.

Stads Rek. 1555/56.
De Sleschat bedroeg VII° LXIII g. brab. en $1/2$ stuv. br.

Stads Rek. 1556/57.
De Sleschat bedroeg VI° dalers ad 31 stuv. brab. en II° dalers ad 30 stuv.

In het vorige jaar was bepaald de daalders te verminderen in gehalte.

Stads Rek. 1557/58.
De Sleschat bedroeg V° LXII dal. IX stuv. ad 31 stuv. en nog als restant van het vorige jaar II° XXII dal.

Stads Rek. 1558/59.
De Sleschat bedroeg na aftrek van de Raadsteekens, het loon van Bartholomeus die Claer den Waardyn (die in dit

jaar was overleden en opgevolgd door Johan Coets,) en het loon van dezen laatsten, IIII^c LVIII br. g. IX stuv.

Stads Rek. 1559/60.

De Sleschat bedroeg zuiver II^c LXXX g. brab. XV¾ stuv.

Stads Rek. 1560/61.

De Sleschat bedroeg 312 br. g. 11½ stuv. af voor 349 Raadsteekens 34 g. 17 stuv. br.

Stads Rek. 1562/63.

De Sleschat bedroeg 690 g. Men vereerde in dit jaar den Licentiaet Ingensmitten te *Collen* met twee daler, en twee werden er naar *Loeven ende Bruessel gesant.* Dit waren afslagen van den nieuw gemunten daalder met den geknielden Stefanus.

Stads Rek. 1563/64.

In Febr. 1563 werden aan Elbert die Leuwe te Leuven [1] twee gouden penningen gezonden tot een nije jaer voor sijne bemoeijingen aangaande de munt.

De Sleschat bedroeg 1186 Car. g. 12½ br. st. en na aftrek voor 4 gouden penningen 96 Car. g. en voor loon aan den Waardyn 24 Car. g. aan Nymeegsch geld 1200 g. min 1 stuv:

De geheele ontvangst in dit jaar voor de stad bedroeg 13302 g. 5¾ stuv.

Stads Rek. 1564, 1565, 1566.

De Sleschat bedroeg in deze jaren:

1387 dal. 2¾ stuv. br. of 2081 g. ¾ stuv. br.

1449 g. 2¾ stuv. br. en in het laatste jaar slechts 7 g. 8 stuv.

In 1566 kwam mij eene post voor, „voir rekenpennongen op die rekenkamer to gebroicken" betaald 8 brab. stuv.

---

1) Elbertus Leoninus.

DE AMSTERDAMSCHE COURANT,

DOOR

Mr. W. P. SANTIJN KLUIT.

De Nederlandsche Spectator van 12 Mei 1866, N°. 19, bl. 145, heeft bij de aankondiging van het 3de stuk van het vorige deel dezer Bijdragen, en bij het woord van ingenomenheid met onze daarin voorkomende Opmerkingen en Mededeelingen omtrent Fransche dagbladen en tijdschriften in Nederland uitgegeven, de verwachting uitgesproken, dat wij in eene niet te ver verwijderde toekomst de voorspelling des Heeren Hatin vervullen en als geschiedschrijver der Nederlandsche periodieke pers optreden zouden. En toch, al is ook deze verwachting geheel in overeenkomst met ons streven, de verwezenlijking van het plan om de uitgave te bezorgen eener beschrijvende Bibliotheek van al wat er binnen en buiten 's lands in de Nederlandsche taal, en binnen de grenzen van Noord-Nederland ook in andere talen op periodiek gebied verschenen is [1] — of wel in engeren zin de beantwoording der vraag naar eene literatuur en kritiek der dagbladen en andere periodieke geschriften van staatkundigen aard in Nederland tot 1830, reeds in het jaar

---

1) Gelijk b. v. de Vlaamsche en Oost- en West-Indische periodieke geschriften, het thans te New-York op groote schaal verschijnend weekblad de Nederlander en de Nederlandsche Heraut, en behalve de hier te lande verschenen Fransche periodieke werken ook de Italiaansche en Spaansche Couranten in de 17e, en de Hoogduitsche Courant in de 18e eeuw te Amsterdam uitgegeven.

1861 door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen uitgeschreven —, schijnt onzes inziens niet de vrucht der naaste toekomst te zullen zijn. Immers de groote omvang van het onderwerp, die ons reeds teruggebragt heeft van het voornemen, deel IV, bl. 247, aant. medegedeeld, om eene bijdrage te leveren tot de Geschiedenis der Nederlandsche Journalistiek van 1780—1813, maar nog veel meer het gebrekkige der inlichtingen die men bekomen kan, en de onbekendheid met hen die, regts en links verspreid, in het bezit zijn van min of meer belangrijke overblijfselen van dat ontzaggelijk groote aantal periodieke geschriften, waaraan het betrekkelijk kleine Nederland zoo bijzonder rijk is geweest, ja nog is, zijn de hinderpalen om datgene tot stand te brengen waartoe het anders niet aan den lust ontbreekt. Belangrijk intusschen mag reeds de verzameling aanteekeningen genoemd worden door ons met betrekking tot dit uitgestrekte onderwerp bijeengebragt, en menige wetenswaardige bijdrage zou daaraan kunnen ontleend worden. Doch, wanneer men bedenkt dat ieder dagblad, weekblad of tijdschrift zijne eigenaardige roeping had te vervullen, dat de meesten daarbij zoowel veranderingen in den vorm, als verwisselingen in de redactie en de uitgevers hebben ondergaan, dat een groot aantal verder door vervolgingen, verbodsbepalingen als anderzins eene werkelijke geschiedenis heeft, — wanneer men bedenkt dat dit alles in eene behoorlijke geschiedenis of bibliographie van periodieke geschriften moet voorkomen, en dan het oog vestigt op de zeer verklaarbare armoede aan dergelijke werken der openbare boekerijen, waarvan de catalogi helaas te weinig algemeen verkrijgbaar zijn gesteld, terwijl de kleine maar niet te versmaden schatten van particulieren natuurlijk geheel in het duister verscholen liggen, — dan wordt de ingenomenheid en tevredenheid met al wat men reeds verzameld en bijeengebragt heeft ontzettend getemperd, en men wanhoopt schier aan het tot stand komen van datgene wat men zoo gaarne wenscht. Wel is waar dat het voorbeeld van den

Heer Hatin, dien wij ons gerust als model kunnen stellen, kan gevolgd worden. Hij toch gaf in het jaar 1846, in een werkje van slechts 120 pag. 16°., een Histoire du journal en France, waarvan eerst zeven jaren later, in 1853, eene „2e edition, entièrement refondue," 320 pag. 16°, het licht zag, welke beide werkjes, doch niet dan na een lang tijdsverloop, geheel in de schaduw werden gesteld door zijne beide groote werken de Histoire politique et littéraire de la presse en France, 1859—1861, 8 vol. in 8°, en de Bibliographie historique et critique de la presse périodique française, gr. in 8°, waarbij Les Gazettes de Hollande, in 1865 verschenen, niet vergeten mogen worden. Maar is dit Fransche voorbeeld hier te lande wel navolgbaar? Het vertrouwen toch op de belangstelling in deze zaak van den kant van het publiek is bij ons zeer gering [1], en tweede en derde uitgaven van wetenschappelijke werken laten in Nederland meestal naar zich wachten. Toch betwijfelen wij of er wel een belangrijke stap voorwaarts op dit gebied zal kunnen gedaan worden zonder eene eerste halve en uiterst gebrekkige uitgave. Immers dan eerst zal misschien de belangstelling van het groote publiek, dat de zoo gewenschte inlichtingen verschaffen kan, in zooverre ontwaken, dat het bij de aanschouwing van zooveel halfs en gebrekkigs met zijne wetenschap voor den dag komt, al zal ook bij de groote geheimzinnigheid die onze dagbladen vooral omgeeft, en de duisternis waarin hun beheer is gehuld, ontzettend veel in den stroom der vergetelheid verloren moeten gaan. Maar, wat er ook van dit alles zij, dit staat vast, dat tegenover het gemis van de meest onontbeerlijke bouwstoffen voor de geschiedenis van

---

[1]) De Heeren J. C. Altorffer te Middelburg, en W. F. de Jonge te Utrecht, wien ik hier openlijk mijnen opregten dank betuig, toch waren tot hiertoe de eenigen die in den Nederlandschen Spectator van 6 Julij 1867, N° 27, en 1 Februarij 1865, N° 5, mededeelingen plaatsten gelijk ik er vele noodig heb. Mogten zij slechts, die teruggehouden worden uit vrees voor het mededeelen van bekende zaken, mij tijdelijk hunne kleine schatten afstaan! Een slecht boekhouder te zijn kan hier welligt eene aanbeveling wezen.

verre weg het grootste gedeelte der Nederlandsche periodieke literatuur, een rijkdom van gegevens staat voor de geschiedenis van sommige onderdeelen, die, naar gelang der omstandigheden, in stedelijke archiven of elders verscholen liggen, maar niettemin toegankelijk zijn voor hem die weet te zoeken en te verwerken. Zoo althans is het gelegen met de geschiedenis der Amsterdamsche Courant, en naar wij vermoeden met die van de meeste zoogenaamde stads of stedelijke couranten, ofschoon daarbij in het oog moet worden gehouden, dat de betrekkingen die er vroeger tusschen de steden en de daar uitgegeven couranten hebben bestaan, hier of elders hemelsbreed verschilden, zoodat, om slechts op één voorbeeld te wijzen, de naam van stedelijke courant aan de Opregte Haarlemsche gegeven, in geenen deele geregtvaardigd is. Van daar dat de onderscheidene stedelijke archiven, naar onze meening, met betrekking tot dit onderwerp eene weinig gelijke hoeveelheid bouwstoffen zullen opleveren. Intusschen heeft het Amsterdamsche Archief, dank zij de zoo welwillende en meest belangstellende hulp van Dr. P. Scheltema, mijne verwachting niet teleurgesteld; en nu het gelukkig toeval mij in de nabijheid heeft geplaatst van die belangrijke bron voor de geschiedenis van Neêrlands oudste courant, achtte ik het mijn pligt, bij de geuite klagt over het gemis aan gegevens voor het bereiken van mijn hoofddoel, in de eerste plaats zelf de bewerking dier geschiedenis ter hand te nemen [1], om als proeve van mijn oogmerk anderen aan te sporen soortgelijke taak te vervullen, die door de aanwezigen in loco stellig minder lastig is dan voor hem die zich voor zoodanig doel verplaatsen moet en geruimen tijd elders verblijven. Moge deze bijdrage tevens beschouwd worden als eene verbetering en aanvulling van Wagenaars

[1]) Wij bedoelen uitsluitend de geschiedenis der courant, thans staande onder de hoofd-redactie van den Heer A. J. de Bull. Van de vele overige Amsterdamsche bladen of uitgevers en verspreiders van nieuwstijdingen is hier geen sprake.

Amsterdam, deel III, boek V, § 9, getiteld: Stads-Couranten-Drukkerij (fol. uitgave deel II, bl. 390 en 391), en tegelijkertijd eene bijdrage zijn voor de geschiedenis mijner zoo dierbare geboortestad, die „stad der steden van Nederland" met haar roemrijk verleden.

De vraag in hoeverre geschreven of gedrukte nieuwsberigten, die slechts nu en dan bij bijzondere gelegenheden werden uitgegeven, of wel mededeelingen van tijdingen en geruchten aan de Amsterdamsche regering door daartoe elders uitsluitend aangestelde personen, de eerste aanleiding hebben gegeven tot de regelmatige uitgifte van couranten te Amsterdam, ga ik met stilzwijgen voorbij om de eenvoudige reden dat mij van dit alles voor alsnog hoegenaamd niets bekend is. In 't oog vallend evenwel is het, dat de oudste sporen van couranten of weekbladen te Amsterdam uitgegeven zamenvallen met het tijdstip waarop daar ter stede aan de benoeming van loopende of koopmansboden meer uitbreiding, en aan de geheele instelling meer vastheid werd geschonken [1]. Niets was dan ook meer natuurlijk dan dat sommige boekverkoopers partij gingen trekken van de geregelde wekelijksche aankomst der boden met hunne brieven en berigten, eene zaak waarin, gedurende de eerste jaren der 17e eeuw, te Amsterdam eene zoo aanmerkelijke verbetering kwam. Maar daarom ook klimt de oorsprong der Amsterdamsche Courant ongetwijfeld hooger dan Mei 1619, het oudste tijdstip waarop wij met zekerheid weten dat er Vrijdags eene courant uitgegeven werd. Immers sedert 1605 kreeg men te Amsterdam wekelijks geregeld berigten uit Keulen, sedert 1606 uit Embden en Hamburg, sedert 1609 uit Munster, Gend en Rijssel en sedert 1611 uit Wezel, Doornik en Valenciennes, om van binnenlandsche plaatsen niet te gewagen, terwijl Antwerpen en Rouaan reeds sedert 1568 en 1597 wekelijks

---

[1]) Dr. P. Scheltema, Aemstel's Oudheid, deel 2, blz. 212.

hare berigten herwaarts zonden. Bij gelegenheid van een bezoek aan het Rijks-Archief maakte dan ook de Heer P. A. Leupe mij opmerkzaam op twee aanteekeningen in de Resolutiën van Bewindhebberen der O. I. Compagnie, Kamer Amsterdam, waar reeds onder dagteekening van Maandag 7 April 1607 gezegd wordt hoe er besloten was, dat niemand der bewindhebbers eenige *Courant* of eenige andere stukken uit de Kamer zou mogen nemen op boete van 3 gld., en waar negen jaren later, Maandag 11 April 1616, werd aangeteekend, dat men besloten had om door de rekenmeesters wederom aan den *Courantier* de 10 rijksdaalders te doen uitbetalen, onder kennisgeving dat men voortaan de Courant niet meer noodig had, daar de Compagnie het onnoodig achtte daarvan de kosten te dragen.

Intusschen blijft ook nu nog het slot van het Verhael van den doodt des Advocaets van Hollandt, Johan van Oldenbarnevelt, enz. [1] luidende: „Wat voorders passeert sal ic U.E. toecomende Vrydaghe in de Courante mede deelen" het oudste spoor eener Amsterdamsche Courant. Want dat die Courant te Amsterdam, en wel bij Broer Jansz., uitkwam, lijdt schier geen twijfel. Immers de ooggetuige, van wien het Verhael is, blijkens de bijvoeging: „alsoo ick 't selve ghesien hebbe," kan, indien die woorden eenigen invloed moeten hebben uitgeoefend op het publiek van die dagen, voor zooverre de geloofwaardigheid van het Verhael betreft, niemand anders zijn geweest dan de persoon bij wien het stuk gedrukt was, aangezien er daarin niemand anders wordt genoemd. Onderaan het Verhael nu leest men: „Ghedruct tot Amsterdam, by Broer Jansz. out Courantier in 't Legher van sijn Princel. Excel. woonende in St. Niclaes Straet, naest den Vergulden Os, 1619" [2]. Waarschijnlijk dus was Broer Jansz. zelfs in den

---

[1]) Bibliotheek van Pamfletten enz. N°. 1626. Kronijk van het Hist. Genootschap te Utrecht, 1847, bl. 68. Navorscher, deel 5, bl. 338.

[2]) In den Navorscher van Maart 1867, bl. 89, werd vermeld: „Broer Jansz.", als wonende in „de zwarte arend, buijten Jan-Rooden-Poort, op 't Margrieten Padt," zonder opgave van jaartal. Ik vermoed echter

Haag geweest op Maandag 13 Mei 1619 getuige van het zoo jammerlijk schouwspel, waarvan de beschrijving door hem in druk gebragt, en waarvoor hij zelf als ooggetuige borg bleef, stellig in den smaak van het publiek vallen en hem eenige verdiensten opleveren zou. Hoe eer hij er meê klaar was hoe beter, en daarom wachtte hij ook niet tot den daarop volgenden Vrijdag, waarop een nummer van zijne gewone courant in 't licht zou verschijnen, maar kwam er maar aanstonds als iets buitengewoons mede voor den dag. Inderdaad de „out Courantier in 't Legher van sijn Princel. Excel," wist hoe het hoorde! Of nu deze Broer Jansz. de letterzetter van Amsterdam is, die 15 December 1599 te Leyden met Aeff. Jansdr. mede van Amsterdam, in den echt trad, blijft nog de vraag [1], evenzoo hoe hij aan die betrekking van verslaggever der nieuwsberigten in het leger van den Prins gekomen was. Maar zeker is dat Broer Jansz. den 5 April 1621 nog woonde terzelfder plaatse als in Mei 1619, want op zijne courant van dien datum leest men: „Ghedruckt bij Broer Jansz. oud Courantier int legher van Syn princelycke Excellentie woonende in S. Niclaes-straet, naest den vergulden Os." [2] Twee jaren later evenwel was hij verhuisd blijkens zijne couranten van 13 Maart en 12 Augustus 1623, in het bezit van den Heer B. W. Wttewaall te Leyden, en „Ghedruckt bij Broer Jansz. out Courantier in 't leger van S. Pr. Excellentie woonende op de N. Z. Achterburgwal in de Zilveren kan bij de Brouwerij van de Hoy-berch." [3] Aan dit adres

dat zulks was vóór de vergrooting van 1612. Op een pamflet van 1618, in de verzameling der Acad. Bibl. te Leyden komt Broer Jansz voor als „woonende op de nieuwe-zijds-Kolck." Een nieuwsberigt door hem reeds in 1603 uitgegeven vindt men in den Cat. v. Trakt. Pamfl. enz. van I. Meulman, I, N°. 982.

[1]) Jhr. W. J. C. Rammelman Elsevier in Alg. Konst- en Letterb. v. 17 Dec. 1859, bl. 402, aant. 1.

[2]) Mededeeling van J. Schreuder in den Navorscher, deel 5, bl. 196.

[3]) Jhr. W. J. C. Rammelman Elsevier t. a. p. Het oude bescheiden gebouw der hiervermelde bierbrouwerij de Hooiberg bestaat nog altijd ter zelfder plaatse. De herschepping van den N. Z. Achterburgwal in

treffen wij hem straks den 25 Junij 1639 nog in welstand aan.

Dat Broer Jansz. in 1623 te Amsterdam de eenige man was, die zijn werk maakte van nieuwstijdingen, mag betwijfeld worden, onder anderen op grond dat volgens Resolutie van de XXXVI Raden van 24 Junij 1624 [1] aan de courantiers gelast werd bij hunne aanstelling 6 Gld. aan het Aalmoezeniershuis te geven. Het bewijs hiervan vinden wij evenwel, voor als nog, eerst zoo aanstonds in 1626. Maar wat meer zegt is, dat uit deze resolutie blijkt, hoe er reeds in 1624 betrekkingen bestonden tusschen de courantiers en de Regering der stad Amsterdam. Dat die betrekkingen nogtans niet voortvloeiden uit een regt van eigendom, dat H. H. regeerders van Amsterdam voor hunne stad meenden te kunnen doen gelden, zal het vervolg dezer bladzijden duidelijk doen zien. [2] Aan dat aanstellen der courantiers door de stedelijke regering moet m. i. geene andere beteekenis worden gehecht, dan dat de ondernemers dezer nieuwe tak van nijverheid, voor mededinging bevreesd, en met het oog op toekomstige bezwaren waarop zij mogten stuiten, en moeijelijkheden waarin zij gewikkeld konden worden, hunne regeerders in de zaak kenden, die hen voor de te verleenen bescherming zekere voorwaarden oplegden. Of nu reeds aanstonds van het courantiers-ambt een zoogenaamd loote-ambt gemaakt is, waarom Burgemeesteren onderling het lot wierpen wie de aanstelling doen zou, durven wij niet beslissen.

---

eene breede straat heeft echter de firma Heineken en C⁰ bewogen hare eeuwenoude inrigting op Donderdag 23 Januarij 1868 te verplaatsen naar een terrein achter den buitensingel bij de Oosterlaan, (het Otterspad), waar de kundige architect J. Gosschalk een sierlijk gebouw stichtte, dat in zijn stijl de aloude herkomst der brouwerij gedenkt, en in zijne rigting de plaats aanduidt waar weldra eene nieuwe straat getuigen zal van jong en frisch leven.

1) Zie de lijst vóór het Officianten-boek op het Archief te Amsterdam

2) Wij hebben hier het oog op het ongetwijfeld zeer scherpzinnig advies van den consulent Mr. G. de Vries Az. in zake de Haarlemsche Courant, maar dat bij een onpartijdig historisch onderzoek omzigtig dient geraadpleegd te worden.

Eerst in de maand April 1626 vinden wij de volledige bewijzen dat er te Amsterdam twee couranten bestonden, onafhankelijk van elkander, en de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage bezit de kostbare verzameling waarvan wij thans gaan spreken, en waarvan de Heer M. F. A. G. CAMPBELL in der tijd [1] een zeer duidelijk verslag gaf, dat hier grootendeels overgenomen wordt. Die verzameling bestaat uit een dik boek in klein folio formaat waarin de eerste bezitter in eene doorloopende reeks een stel van de nieuwsbladen heeft bijeengebragt welke te Amsterdam zijn gedrukt van den 25 April 1626 tot 3 November 1635. Deze geheele reeks nu draagt de blijken van periodiciteit; de bladen verschenen geregeld elken Zaturdag en de buitengewone nommers (als men ze zoo noemen mag want noch gewone noch buitengewone bladen waren genommerd) 's Maandags, wanneer het nieuws bijzonder belangwekkend was; de buitengewone nommers waren slechts aan ééne zijde gedrukt, en de eerste welke in deze verzameling voorkomt is van 5 October 1626. De omstandigheid dat hij die deze reeks van nieuwsbladen bijeen bragt, welligt door reeds toen bestaande zeldzaamheid, geene volledige collectie kon erlangen en daarom van anderen ter completering moest gebruik maken is oorzaak, dat in dezen band de nommers van twee gelijktijdig te Amsterdam verschijnende bladen, bijeen gebonden zijn. Zoo zijn de

---

1) Alg. Konst- en Letterbode van 3 September 1859, N°. 36, blz. 281—3. Deze belangrijke verzameling eenmaal behoorende tot „de fraaije en voor de Vaderlandsche Historie bovenal belangrijke Boekerij" van Mr. Joost Romswinckel, „een schat, dien deze als uit het puin van zijne woning" op den voor Leyden zoo diep rampzaligen 12den Januarij 1807 had mogen behouden, ging korten tijd daarna, toen de gelukkige eigenaar zijnen schat aan Koning Lodewijk aanbood, waarvoor deze hem den 4den December van het gemelde jaar met „55 Obligatiën, van ƒ 1000 : — : ieder, uit de kort te voren plaats gehad hebbende geldleening van 40 Millioenen" (Zie WEEVERINGH, Gesch. d. Staatssch., deel 1, blz. 38) begiftigde, over in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Zie (MEERMAN) Jaarb. d. Wetensch. en Kunst in het Koningr. Holl. 1807, 1 Stuk, bl. 4.

vijftien eerst aanwezige bladen welke geen titel of opschrift hoegenaamd maar de dagteekening van 25 April tot 1 Augusti 1626 dragen „ghedruckt bij Broer Jansz. out Courantier in 't leger van sijn princelijcke excellentie, woonende op de Niew-Zijds-Achter-Borch-wal, in de Silvere kan, bij de brouwerij van de Hoy-berch," terwijl het zestiende, van 8 Augusti, en verscheiden volgende bladen het opschrift dragen: *Courante uyt Italien en Duytsch-landt, etc.* en gedruckt zijn: „Voor Jan van Hilten, in de Beurs straet, in de twee vergulde wapen-ringhen. Ghedruckt tot Amsterdam bij de Weduwe van Joris Veseler, woonende aan de Zuyder kerck in de Hope" [1].

„Broer Jansz. blijft gedurende tien jaren, waaruit bladen in deze verzameling aanwezig zijn, in hetzelfde huis voor zich zelf werkzaam. Van 1629 af ontvangt zijn nieuwsblad een doorloopend nommer en een titel, namelijk: *Tijdinghe uit verscheyde Quartieren*, welke, met eene kleine wijziging in 1630, *Tydinghen uyt vele Quartieren* [2] luidt, ofschoon in 1635 het woord *verscheyde* weder de plaats van *vele* inneemt. Jan van Hilten daarentegen brengt geene verandering in den titel van zijn blad doch hij verhuist in April 1628 naar de „Beursstraet in de gheborduurde handschoen" terwijl zijne drukkerij, waarschijnlijk door het overlijden van de weduwe van Joris Veselaer, in November 1628 overging aan Jan Frederiksz. Stam, die echter steeds achter zijn naam voegde „in de Druckerije van Veselaer" [3].

Wat de inrigting en inhoud dier bladen betreft valt dit mede te deelen. „Elk nommer is op een half blad folio in

---

1) Blijkens Brandt, Hist. der Reformatie IV, blz. 644, werd Joris Veselaer van Antwerpen, drukker te Amsterdam, in Januarij 1621, wegens het drukken van eenige boekjes in hechtenis genomen.

2) Onder dien titel bevindt zich in de rijke verzameling van den Heer I Meulman ook N°. 14 en 21 van 6 April en 25 Mei 1630. Zie Cat. van Tractaten, Pamfletten, enz. deel 1 N°. 2112 en 2117.

3) De Heer Meulman bezit van dit blad N°. 21, van 25 Mei 1630, en naar het schijnt het buitengewoon nummer van 24 Augustus 1632. Zie Cat. van Tractaten, Pamfletten, enz. deel 1, N°. 2118 en 2211.

klein formaat gedrukt. Voor hen die zich de fraaije facsimile herinneren welke de firma Enschedé van de *Weeckelijcke Courante van Europa N°.* 1, als bijvoegsel tot de *Dingsdagsche Haarlemsche Courant* van 8 Januarij 1856 heeft uitgegeven, zal het voldoende zijn hier aan te teekenen dat de grootte van het papier voor de Amsterdamsche en Haarlemsche Couranten gelijk staat, doch dat eerstgenoemde meestal vier regels druks meer telt. De inrigting komt vrij wel overeen met die door Casteleyn aan zijn blad gegeven, ofschoon Broer Jansz. en van Hilten toch voor eenig verschil in de opvolging der landen zorgden. Het buitenlandsch nieuws bleef natuurlijk lang uit; zoo bevat de *Courante* van 9 Januarij 1627 de tijdingen uit Venetie van 18 December, uit Lintz van 12, uit Breslau van 18, uit Berlijn van 22, uit Leipzig van 27, uit Brandenburg van 17, uit Bremen van 24, uit Parijs van 21 dier maand, uit Rees van 6 Januarij. Het nieuws uit Nederland, ofschoon op den achtergrond geschoven, is niet van alle belang ontbloot; gevechten tusschen onze koopvaarders en Duinkerkers en de lading van gerepatrieerde schepen van de Oost-Indische Compagnie maken echter in verreweg de meeste gevallen den hoofdinhoud uit [1]. Wanneer er geen nieuws genoeg was drukte de Courantier zijn blad slechts gedeeltelijk vol en zette aan het einde daarvan eene waarschuwing zoo als in de *Courante* van Jan van Hilten van 21 Januarij 1634 voorkomt: „Dewijle dese weke geen Posten noch Brieven van Neurenbergh, Augsburgh, Frankfoort, Ceulen etc. zijn aengecomen, isser weynich 't adviseren voorghevallen."

„De hartader van het tegenwoordige journalisme, de annonce, ziet men hier schoorvoetend en met zeer kleine letter aan het eind der bladen verschijnen; zij betreft bijna uitsluitend nieuw uitgegeven boekwerken of onderwerpen met de wetenschappen in verband staande. De eerste advertentie in deze

---

1) In den Volks-Almanak van 1863, bl. 97, heeft Prof. Fruin gewezen op het geheimzinnig stilzwijgen dezer couranten vooral met betrekking tot gewigtige gebeurtenissen te Amsterdam voorgevallen.

verzameling komt voor in het blad van Broer Jansz. van 23 May 1626 en zij kondigt de uitgave aan van het tiende deel van WASSENAERS *Historisch verhael;* verscheiden daarop volgende nommers bevatten geene aankondigingen en eerst meerdere jaren later, in 1632, 1633 en 1634 bevat bijna elk nommer advertentien doch geen enkel maal meer dan drie in eens; niet alleen Amsterdamsche boekhandelaren annonceerden hunne werken maar ook de voornaamste uit andere steden en wel, voor zoo ver hier de middelen van vergelijking gaan, in de beide bladen ter zelfder tijd; er is zelfs een voorbeeld aanwezig dat Broer Jansz. in de *Courante* van Jan van Hilten heeft geadverteerd (25 Junij 1633)."

Gelijk hierboven reeds is aangemerkt woonde Broer Jansz. in 1639 nog steeds terzelfder plaatse. Dit bleek ons uit zijne courant van 25 Junij van dat jaar [1]. Ook deze heeft tot opschrift: Tijdingen uyt verscheyden Quartieren, 1639. N°. 26. Ghedruckt t'Amsterdam, by Broer Jansz. (Out Courantier in 't Leger van Sijn Princel: Excellentie) woonende op de Niew-Zijds Achter-borgwal, in de Silvere Kan, by de Brouwerije van de Hoybergh. Den 25. Junius. Anno 1639." Hoe weinig dit nommer ons ook leert, zoo veel blijkt er evenwel uit, dat dit blad ook in 1639 nog slechts éénmaal per week uitkwam. Dat het nog in de laatste dagen van 1643 onder gelijken titel het licht zag, bewijst de verzameling aanwezig op de Bibliothèque Mazarine te Parijs, loopende van N°. 25, van 20 Junij 1637 tot aan het einde van 1643, sedert welken tijd ons omtrent Broer Jansz. als courantier niets meer bekend is [2] voor het jaar 1666. Te

---

[1]) In de Bibl. van wijlen Mr. L. C. LUZAC, Verzam. Pamfl. portef. IX, 1632—1641.

[2]) In de verzameling Pamfletten op de Acad. Bibl. te Leyden vond ik er een van het jaar 1652, waarop nog de naam van Broer Jansz. voorkomt. In den Navorscher van Maart 1867, bl. 94 werd opgegeven: „1663. De Wed' Broer Jansz., Boekdr., In de Silvere Kan, Op het Water by de Oude Brug". Die „Silvere Kan" was dus waarschijnlijk een uithangbord, geen gevelsteen.

midden toch van een zeer belangrijk rommelzoodje couranten op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, vond ik: „Tydinge uyt verscheyde Quartieren, 1666. N°. 28. t'Amsterdam, Gedruckt voor de Weduwe van Broer Jansz., op 't Water by de Oude Brugh, inde Lelye onder de Doornen. Den 10. July, Anno 1666", en van het volgende jaar 1667 hetzelfde N°. 28 onder gelijken titel maar van 9 Julij. Dit alleen verdient nog opmerking dat, ten minste van 1639—1643, naar het schijnt eene woordelijk Fransche vertaling van dit blad het licht zag, onder den titel: „Nouvelles de divers Quartiers. Amsterdam, chez Broer Jansz., jadis courantier au camp de Son Excellence, demeurant à l'enseigne du Pot d'argent, près la Brasserie du Fenil." [1]

Wat Jan van Hilten betreft, ook deze woonde in 1639 nog terzelfder plaatse als in 1628, blijkens het volgende nummer, dat dezelfde dagteekening draagt als het hierboven vermelde van Broer Jansz. Ook nu luidt de titel: „Courante uyt Italien ende Duytschlandt, etc. 1639. N°. 26. Ghedruckt tot Amsterdam, voor Jan van Hilten in de Beurs-straet in de gheborduyrde Handt-schoen. By Jan Fredericksz Stam, woonende by de Zuyder-Kerck in de Hope; ten Huyse wijlen Veselaer. Den 25 Junij Anno 1639" [2], Van dit blad, even als van dat van Broer Jansz., is op de Bibliothèque Mazarine te Parijs eene verzameling aanwezig loopende van 20 Junij 1637 tot aan het einde van 1643 [3]. Of nu de Fransche courant van Jan van Hilten [4], even als die van Broer Jansz., eene woordelijke vertaling was van zijne Hollandsche Courant, zal eerst bij het terugvinden, zij 't ook slechts van een en-

---

1) Eug. Hatin, LesGazettes de Hollande, pag. 55, 137, 138.

2) In de Bibl. van wijlen Mr. C. L. Luzac, t. a. p.

3) Eug. Hatin, Les Gazette de Hollande, pag. 55, 137. Blijkens den Ned. Spect. van 6 Julij 1867, N°. 27, is de Heer J. C. Altorffer, te Middelburg in het bezit van N°. 21, van 26 Mei 1640, van dit blad, en de Heer I. Meulman blijkens zijnen Cat. v. Tractaten, Pamfletten, enz. deel 1, N°. 271, van een buitengewoon nummer van 10 Maart 1642.

4) Zie onze Bijdrage deel 4, bl. 30.

kel nummer, kunnen beslist worden. Intusschen bestaat er van de courant van Jan van Hilten nog een nummer van 1646 [1], getiteld: „Courante uyt Italien ende Duytschlandt, etc. 1646. N°. 20. t'Amsterdam Ghedruckt by Jan van Hilten Boeckverkooper in de Beurs-straet, in de gheborduerde Handt-schoen. Den 19 May Anno 1646", en een dito van 23 Mei 1648, N°. 21, dat in zooverre opmerkelijk is, omdat uit den titel valt op te maken dat van Hilten toen zelf eene drukkerij had. Dat de man in December 1655 dood was, zal straks blijken; zoo ook dat Otto Barentsz. Smient zijn werk heeft voortgezet.

En welk blad was nu beter, dat van Broer Jansz., den oud Courantier, of dat van Jan van Hilten? De berigten van tijdgenooten beslissen ten voordeele van het laatste. P. C. Hooft las ze beiden in zijn „Toorentjen" [2] op het Muiderslot; die van Broer Jansz. door tusschenkomst van zijnen zwager Joost Baek, den Amsterdamschen koopman, die van van Hilten of Veselaer door toezending van een' anderen zwager Guil. Bartelotti [3]. Blijkt het eerste schier uit alle brieven door Hooft aan Baek geschreven maar meer in het bijzonder uit dien van 25 Augustus 1631 [4], het laatste blijkt niet alleen

[1]) Aanwezig op de Bibl. der Leidsche Hoogeschool. Het volgende van 1648 zie: Cat. Bibl. Kon. Acad. Vad. Gesch. E. 1274.

[2]) Dit beroemde „Toorentjen" noordwaarts met het uitzigt over de Zuiderzee en oostwaarts met het gezigt op Muiderberg en Naarden is van de vier slottorens hetgeen men bij het binnentreden der poort regts voor zich heeft. Gedurende de gedenkwaardige dagen van 19—23 October 1867 is die classieke plek door menigeen betreden.

[3]) Arnout van Erp, een aanzienlijk uit Antwerpen geweken koopman, had drie dochters, van welke Christina de eerste vrouw van Hooft, Magdalena de gade van Joost Baek, en Jacoba die van Bartelotti was. — Baeks buitenverblijf, de schoone hofstede Scheijbeek in de Beverwijk, tegen Zaturdag 31 Augustus 1867 ten verkoop aangeslagen, werd, misschien wel ten gevolge der krachtige aansporing van de Amsterdamsche Courant van Vrijdag 9 Augustus 1867, N°. 187, reeds vóór den 14den dier maand uit de hand verkocht en aan de mokerslagen des sloopers onttrokken.

[4]) P. C. Hoofts Brieven, uitg. v. Vloten, Leiden, E. J. Brill, 1855—57, deel 2, bl. 198.

uit gemelden brief maar bovendien uit dien van 15 September 1630, 31 Mei 1631 en 2 October 1633 [1]. Wanneer toch Hooft schrijft dat zijn „frère Bartolot" hem „de loopmaren ujt Italiën" gezonden heeft, wanneer Bartelot aan Hooft in eenen Franschen brief van „les Gazettes d'Italie" gewaagt, en Hooft wederom in een schrijven aan Baek spreekt van „d'Italiaensche loopmaeren", dan is er m. i. van geen andere couranten sprake dan van de Courante uyt Italien enz. van Jan van Hilten. Dat Hooft, hoe blijkbaar gaarne hij ze ook las, weinig met couranten op had, bewijst zijn schrijven: „De duitsche looptijdingen moghen hier niet aertten. T'Amsterdam, al zijn ze doodeeters, hebben' er nochtans gezelschap van haer soort, ende aldaer opgeleid zijnde, wie weet waer ze noch eens, om 't vervolgh der zaken dat ze inhouden, moghten te pas komen. By my hebben ze ujtgedient, als ze maer eens gemonstert zijn. Want met zulk volk zoud' jck niet darren eenighen aenslagh bestaen, daer ernst in vereischt waer" [2]. En dan heet het weer dat „de loopmaeren den mondt zoo zeer tot lieghen gewent hebben" [3]; straks: „de loopmaeren van Italiën hebben daeraf voor dezen gewaegt, ende herroepen haer woord nu plat ujt [4], terwijl eindelijk de geschreven tijdingen gesteld worden tegenover de gedrukte als „wat achtbaerder als loopmaeren"[5]. Intusschen is het m. i. alweer zoo goed als zeker, dat Hooft sprekende van „de duitsche looptijdingen" en straks „van de Duitsche nieuwmaeren" [6] telkens het oog heeft op de Courante uyt Italien ende Duytschlandt enz., van van Hilten. Van deze laatste nu spreekt hij in zijn' reeds vermelden brief van 25 Augustus 1631, wanneer hij aan Baek schrijft: „Mijn swaegher Bartelot deedt my gister lezen de loopmaeren van Veze-

1) A. W. deel 2, bl. 81, 171, 341.
2) Brief van 10 Mei 1630; dl. 2, bl. 17.
3) Brief van 10 Sept. 1630; deel 2, bl. 77.
4) Brief van 5 Sept. 1632; deel 2. bl. 280.
5) Brief zonder dagteekening; deel 2, bl. 303.
6) Brief van 28 Mei 1630; deel 2, bl. 26.

laer, dien zij zeggen zinlijker [1] te zijn als Broer, van UE. gemeenlijk komende. Doch gedraeghe my tot UE. oordeel, Altijds vinde in deze yets dat d'ander niet en melt.".

Dat nu het blad van Jan van Hilten beter was dan dat van Broer Jansz. had eene zeer goede reden. Er woonde namelijk in die dagen te Haarlem een man die zijn werk maakte van het ontvangen en opzamelen van nieuwsberigten, en van wien getuigd is dat hij „sodanige pertinente kennisse van de secrete affaires van den Staet hadde, als yemandt in het geheele lant" [2]. Maar ook van de voornaamste plaatsen buiten s'lands kreeg Abraham Casteleyn zijne nouvelles, en vertegenwoordigde daardoor als het ware het Reuters Office en de Agence Havas der 17e eeuw. Het was met dezen „man van vooruitgang" dat van Hilten betrekkingen had aangeknoopt [3], en van wien hij nu en dan een en ander nieuwsberigt ontving, waardoor zijn blad meer beteekenis moest krijgen dan dat van Broer Jansz.

Maar waren nu Broer Jansz. en Jan van Hilten de eenige courantiers van het Amsterdam van hunne dagen? Stellig neen, er waren er nog meer. Niet alleen dat dit blijkt uit de „Extra ordinaris Courante of seekere schrijven uyt Ceulen, Den 30 October 1631, Ghedruckt tot Amsterdam. Bij Cornelis Lodewijckse van der Plas, Boeckverkoper woonende bij de Beurs in de Italiaense bijbel 1631. Den 6 November" [4], waarvan waarschijnlijk ook eene geheele reeks heeft bestaan,

---

1) NETTER, juister. Aanteekeningen van VAN VLOTEN.

2) Zie Abraham van Wicquefort en zijn proces, bl. 168, dissertatie van D. EVERWIJN, thans Raad van legatie bij de Nederlandsche ambassade te Londen.

3) Zie zijne circulaire van Januarij 1656 bij de oprigting zijner Weeckelijcke Courante van Europa.

4) Te vinden in de bovenvermelde verzameling der Kon. Bibl. te 's Hage. In de verzameling pamfletten op de Acad. Bibl. te Leyden trof ik er een aan waarop voorkomt de naam van „Cornelis Lodewijcksz. van der Plasse, Boeckvercooper, op de hoeck van de Beurs, in den Italiaenschen Bybel, Anno 1624".

maar ook uit de omstandigheid dat in de verzameling van den Heer I. Meulman voorkomen één blad folio, in twee kolommen gedrukt, zonder hoofd, maar gemerkt N°. 37. MDCXXXII, en gedrukt of uitgegeven „By Jacob Thomasz. Sergeant, woonende by de Oude Kerck int soete naem Jesus Steechjen. Den 8. September" [1], en „Europische Donderdaeghs Courant N°. 14. t'Amsterdam Ghedruckt by Mathijs van Meininga, Courantier, woonende inde Sinte Claes straet inde Courant, ende worden mede uytgegeven op den Dam inde twee Hammen, den 7. April 1644", 2 bl. folio in twee kolommen gedrukt [2]. Bovendien worden op de Bibliothèque Mazarine te Parijs bewaard de „Extra-ordinaire of Middel-Weeckse Courante. Anno 1639. Ghedruckt tot *Amsterdam* voor Françoys Lieshout, in-fol." [3], en de „Courante Extraordinaire. t'*Amsterdam*, ghedruckt by Joost Broersz., 1639, in fol." [4]. Van deze couranten van Françoys Lieshout en Joost Broersz. is er ook sprake in de belangrijke mededeeling van Jhr. W. J. C. Rammelman Elsevier omtrent eenige posten uit de Ordonnantie Boeken der stad Leyden, van 1620—1643, waarin opgaven voorkomen van betalingen wegens geleverde couranten. De courant van Broersz. komt daarin reeds voor op het jaar 1628, die van Lieshout eerst op het jaar 1640. Beide bladen kostten 3 Gld. 's jaars en verschenen alleen 's Woensdags [5]. Van het blad van Françoys Lieshout vond ik te midden van het belangrijk rommelzoodje couranten op de Konink-

---

1) Cat. van Tractaten, Pamfletten, enz. deel 1, N°. 2213. Verg. Ter Gouw, Amsterdams namen, (2e druk) I, bl. 45.

2) Cat. van Tractaten, Pamfletten, enz. deel 1, N°. 2670.

3) Blijkens het nieuwsberigt bij hem 25 April 1630 uitgegeven, zie Cat. van Tractaten, Pamfletten, enz. deel 1, N°. 2113, woonde Françoys Lieshout „op den Dam, Int Groot-Boeck".

4) Eug. Hatin, Les Gazettes de Hollande, pag. 137. Op den Cat. van Tractaten, Pamfletten, enz. van den Heer Meulman, deel 1, N°. 2329, komt nog een, alhoewel voorbarig, nieuwsberigt van dezen uitgever, van 2 Augustus 1635 voor.

5) Alg. Konst- en Letterb. van 1 October 1859, N°. 40, bl. 315.

lijke Bibliotheek te 's Gravenhage nog: „Ordinarise Middelweeckse Courante. N°. 30. 1667. Gedruckt, tot Amsterdam. Voor de Weduwe van François Lieshout, Boeckverkoopster op den Dam, in't Groot Boeck, den 26. July, Anno 1667." 2 bl. folio, in twee kolommen. Intusschen heeft dit blad veel langer bestaan, want „Volgens Ordre van Myne Heeren van den Geregte der Stad Amsterdam", van 5 September 1758, „werden alle Gildebroeders en Gildezusters van het Boek-Drukkers en Boekverkoopers Gild gewaarschouwt, om de zogenaamde Ordinary Middenweekse Courant, nogte eenig diergelyk Papier, onder wat Titul het zoude mogen zyn, te Drukken, te Verkoopen, ofte op eenige andere wyze te divulgeeren" [1].

Hierboven bleek het dat reeds in 1624 de Regering van Amsterdam toezigt hield op het drukken van couranten, maar wat nu aanleiding gaf tot de Resolutie van den Oud-Raad van 27 Januarij 1644: [2] „nopens de Courante is goetgevonden te sonderen de inclinatie der Heeren Schepenen ten einde ordre mag worden gesteld, soo op het drucken als op het distribueren der selver, in regard van Heeren Magistraten en Suppoosten", is ons niet gebleken. Opmerkelijk is ook hetgeen men in de Resolutien der 36 Raden der Stad Amsterdam, N°. 19, fol. 69, van 11 December 1645 leest: „De Heeren Burgemeesteren hebben den Raade voorgedragen van de Heeren Thesaurieren verstaan te hebben, dat zij gevisiteert hebbende de rekeningen van eenige leveranciers van papieren, couranten, nieuwe tijdingen en andersints, bevonden hebben, dat deselve dit jaar zouden bedragen over de 6000 Gld: dat HaarEd. dienaangaande oock bij voorvallende gelegentheijt, gesprooken hadden met de Heeren Schepenen, en daarom nu, bij maniere van advis, voorsloegen, wat voet men, tot voorkoming van dien, int toekomende sal dienen te houden, op 't welck midtsdien gediscoureert wesende, is goedtgevon-

1) Tweede vervolg der Handvesten van Amsterdam, bl. 179.
2) Resol. Oud-Raad, Lr. A, fol. 147 verso.

den, dat het leveren van Couranten voor ijder Collegie sal worden gereguleert bij de Heeren Burgemeesteren, dat alle blaauwboekjes sullen worden afgeschaft ende afgewesen, en dat deselve Heeren op de Secretarije ordre sullen stellen op de papieren en andere noodtsakelijkheden, die daer van noode zijn". Eene andere Resolutie van 16 Mei 1656, luidende: „Het request van Nicolaes Jacobs, Courantier, nu wonende tot Weesp, is uitgesteld, also bevonden werden tegenwoordich vier Courantiers alhier te zijn, die om de veertien dagen, dat is twee teffens, alle weken de couranten met order drukken" [1], is daarom opmerkelijk, omdat hier gesproken wordt van 4 couranten die om de 14 dagen werden uitgegeven, terwijl de vroeger vermelde bladen kennelijk iedere week verschenen. Misschien dat deze verandering het gevolg is geweest der Resolutie van 27 Januarij 1644. Dat tot deze 4 Courantiers Broer Jansz. en Françoys Lieshout behoorden is wel waarschijnlijk, maar dat Jan van Hilten en Joost Broersz. of diens weduwe de beide anderen waren, daaraan valt niet te twijfelen. Immers eerst den 10den December 1655 authoriseerden en committeerden Burgemeesteren van Amsterdam den boekdrukker Otto Barentsz. Smient, „omme, in plaets van Jan van Hilten en desselfs erfgenamen, te mogen drukken de Saturdagse Courante om de veertien dagen, midsgaders de Franse Courant des Maandags wekelijks, indiervoege als dezelve bij denzelven Jan van Hilten voor desen zijn, en bij zijne erfgenamen als nog worden gedrukt. Zullende dese jegenwoordige Commissie aanvang nemen met den vijftienden dag incluis van de maand Januarij naestcomende" [2]; terwijl Johannes van Ravesteyn pas den 4den Julij 1661 door Burgemeesteren tot Courantier werd aangenomen in plaats van de weduwe van Joost Broersz. [3]

---

1) Resol. Oud-Raad, Lr. B. fol. 90.

2) Groot-Memoriael, No. IV. fol. 84. Verg. onze bijdrage in deel 4, bl. 80. In den Almanak *Holland*, 1866, bl. 17, 18 en aant. bl. 46, is Smient door Mr. J. van Lennep naar onze gegevens levendig geteekend.

3) Groot-Memoriael, N°. V. fol. 46 verso. Verg. onze bijdrage in

Van de courant van Smient kennen wij: „Courante uyt Italien ende Duytslant, etc. 1658. N°. 52. t'Amstelredam, Ghedruckt by Otto Barentsz. Smient, gheautoriseerde Courantier deser Stede, oock Boeckdrucker ende Boeckverkooper op de Reguliers Bredestraet, in de nieuwe Druckery, den 28 December, 1658". In dat nummer kwam de volgende passage voor: „Passagiers den 21 deser uyt Londen gegaen sijnde, seggen ghesien te hebben dat nadat den overleden Protecteur uyt-muntender, en kostelijcker begraven was, als oyt aen eenigh Koninckklijck Lighaem ghedaen is, so sijn de Hoofden van de Militie bij den anderen ghekomen, en beraetslaeght watse doen souden om haer achterstallige penningen in te krijgen, hadden goet gevonden het Corpus weder uyt de Tombe te halen, en 'tselve in den Tour te doen brengen, gelijckse (so sy seggen) gedaen souden hebben; sijn doe met den anderen bij den nieuwen Protecteur ghegaen, hem 't selve bekent makende, daerop eyschende haer achterstal, waer op haer gheantwoort wierde dat het reght en billick was dat yder het sijne kreegh, soude oock sijn devoir doen om 't selve uyt te voeren, maer moeste noch een

---

deel 4, bl. 31. Het moeten ook de couranten van Smient en Broersz. zijn geweest, die blijkens eene rekening op het Amsterdamsche Archief L, l. 6. N°. 3, in 1658 en 1659 aan de Gecommitteerden van Amsterdam te 'sHage werden geleverd. — Wat den naam van Ravesteyn betreft, vestig ik de aandacht op den Cat. van Tractaten, Pamfletten, enz. deel I, N°. 1241, alwaar reeds op het jaar 1611 een nieuwsberigt voorkomt uitgegeven te Amsterdam bij Paulus van Ravesteyn. En wat Joost Broersz. betreft teeken ik aan, dat mij uit de verzameling Pamfletten op de Acad.-Bibl. te Leyden bleek, dat het Tooneel van Flora (Zie mijne verhandeling over de Tulpen- en Hyacinten-handel in de Handel. van de Maatsch. der Nederl. Letterk. 1866, bl. 8) is uitgegeven „by Joost Broersz. Boeckdrucker in de Graeve-straet, inde Druckerye, Anno 1637"; dat Joost Broersz. in 1642 en 1643 woonde „inde Pijl-steegh, inde Druckerije", waar zijne weduwe in 1647 woonde „in de Boeck-Druckerye." Wij hebben dus hier waarschijnlijk weêr te doen met een uithangbord, niet met een gevelsteen. Zoowel met het oog op deze, als met betrekking tot de geschiedenis dier oude uitgevers, zijn de adressen der pamfletten hoogst belangrijk.

weynich patienteren, tot datter een niew Parlement beroepen soude worden, al waer men gelt middelen soude beramen: seyde voorder dat Hij hoopte de saken so te dirigeren, dat alles in 't Lant in ruste en vrede soude blijven, meenden oock de meeste Militie af te schaffen, en naer veel dierghelijcke discoursen, souden se seer misnoeght van den anderen gescheyden sijn; maer al so dit een versiende saeck schijnt te wesen, so sullen wij dit met discretie aennemen, en wachten wat dat loofwaerdige Brieven daer van daen komende ons seggen sullen, etc." Over deze passage beklaagde zich de Engelsche Resident te 's Hage, George Downing, bij Johan de Witt, met verzoek dat deze de zaak in handen stellen zou van de Regering van Amsterdam, om reden dat de courantier zich openlijk uitgaf als door haar „specialijk geauthoriseert te wesen, met recommandatie van correctie ende vergoedinge van diergelijken voort toecomende". Dat de Witt weinig gewigt aan de zaak hechtte, mag men afleiden uit de omstandigheid, dat hij niet opzettelijk daarover aan de Heeren van Amsterdam schreef, maar de zaak slechts ter loops behandelde aan den voet van zekeren brief van geheel anderen inhoud [1]. In het daarbij gevoegde exemplaar der courant vindt men de bovenvermelde passage, even als de woorden „gheautoriseerde Courantier deser", aan den voet van het blad, aangehaald.

Of het nu deze klagt is geweest die oorzaak werd, dat de woorden „gheautoriseerde Courantier deser Stede", een half jaar later niet meer in het adres voorkomen, dan wel dat daarvoor eene andere reden heeft bestaan, valt moeijelijk te bewijzen; maar zeker is dat het nummer van 12 Julij 1659 het volgende opschrift heeft: Courante uyt Italien ende Duytslant, etc. 1659. N°. 28. t'Amstelredam, Ghedruckt by Otto Barentsz. Smient, Boeckdrucker ende Boeckverkoper op de Reguliers Bredestraet, in de nieuwe Druckery, den 12. Juli, 1659" [2]. Dit nummer is daarom opmerkelijk, omdat daarin

1) Missiven van Raadpensionarissen. L. R. 1. N°. 5 op het Amsterdamsche Archief.

2) Cat. van Tractaten, Pamfletten, enz. deel 2, N°. 3728.

aan het slot een naschrift voorkomt aan Anthonie Benedicti, den Utrechtschen uitgever van nieuwstijdingen, waarin hem te kennen wordt gegeven dat men zeer goed wist dat niet hij, maar Mr. GERARD LODEWYCKSZ. DE MAGHT de schrijver van zekeren door hem Benedicti uitgegeven Mercurius was, en waarin de redacteur van de Courante uyt Italien ende Duytslant beleedigd was geworden. Die redacteur nu, van wiens hand blijkbaar het naschrift is, zegt dan verder: „ick vertrou dat de *Ed. Achtbare Magistraet* van *Wtreght* het eenmael sal verdrieten, dat men eerlijcke Luyden affronteert, en mijn die meede een Ingeseten van *Hare Ed. Provintie* in 't Stight *Wtregt* ben". Maar wie was nu die Utrechtenaar die voór Smient de nieuwsberigten opzamelde? [1] Mij is zulks niet bekend.

Smient derhalve had den titel van het blad zijns voorgangers van HILTEN overgenomen en behouden. Zoo was het in 1667 ook nog. Althans het nummer van 18 Junij van dat jaar heeft tot opschrift: [2] „Courante uyt *Italien* en *Duytslant*, 1667. Nr. 25. t' Amsterdam, gedruckt by Otto Barentsz. Smient, Boeck-drucker en Boeckverkoper op de Reguliers Breestraet, in de nieuwe Druckery, den 18 Juny 1667."; 2 bl. folio, in 2 kolommen, en tevens het eerste mij bekende nummer dat links bovenaan een uiterst klein Amsterdamsch wapen tusschen twee klimmende leeuwen heeft. Nog zijn de berigten bij afwisseling met Romeinsche en Gothische letters gedrukt. In 1672 evenwel was het anders.

---

1) Over Gerard Lodewijk de Macht, zie men Mr. L. Ph. C. van den Bergh, 's Gravenh. Bijzonderheden, I, bl. 53. Ook J. L. B. de Muralt, Gesch. Overzigt betreffende de Utrechtsche Couranten, in den Utr. Volks-Alm. van 1858. Het vonnis 5 April 1658 tegen hem in den Haag uitgesproken is in het gemelde naschrift afgedrukt.

2) Zoowel dit nummer als No. 29 vindt men in het meer vermelde belangrijke rommelzoodje couranten op de Kon. Bibl. te 's Hage. No. 27 is intusschen ook bewaard gebleven blijkens Navorscher, deel 6, bl. 297. Maar wie is nu Joost Otto Smient, die blijkens Cat. van Tractaten, Pamfletten, enz deel 2, N°. 4287, den 23 Juni 1666 eene Engelse getranslateerde Courant, en andere Post-Tydingen uitgaf?

Dit onder anderen blijkt uit de fraaije verzameling Amsterdamsche Couranten toebehoorende aan den Heer G. J. Dijk te Amsterdam; die verzameling, een vrij lijvig folio boekdeel uitmakende, bevat fragmenten der Amsterdamsche Couranten van de jaren 1672 tot 1677 door vier verschillende boekverkoopers uitgegeven, namelijk Casparus Commelin, Otto Barentsz. Smient, Johannes van Ravesteyn en Mattheus Coesaert. [1] Lang heeft het geduurd eer het mij gelukken mogt de sleutel te vinden op deze door de namen der vier uitgevers zoo bonte rij van nieuwsbladen; want ofschoon ieder nummer ordelijk op zijn datum is gebragt, blijkt het toch, zelfs bij eene oppervlakkige beschouwing, dat dit geenszins de juiste volgorde is. Eerst de kennismaking met eenige stukken, zoo ik mij niet bedrieg afkomstig van het Haarlemsche gemeente-archief, en thans opgenomen in het Rijksarchief, heeft mijne veronderstelling bevestigd, dat men hier te doen heeft met drie geheel op zich zelf staande couranten, namelijk eene Dingsdagsche, Donderdagsche en Zaturdagsche, waarvan de eerste met doorloopend nummer beurtelings de eene week door van Ravesteyn, de andere week door Coesaert werd bezorgd, eene Zaturdagsche die desgelijks door Commelin en Smient werd uitgegeven, en eene Donderdagsche door gemelde vier uitgevers telkens om de vier weken bezorgd. [2] Dat dit eene schikking was door de Amsterdamsche regering vastgesteld daaraan valt niet te twijfelen, vooral wanneer men let op de straks medegedeelde Resolutie van 16 Mei 1656; maar wanneer ze in werking is getreden blijkt niet. Ook zou ik gaarne willen weten wanneer de

[1]) Van dezelfde vier uitgevers berusten ook een aantal exemplaren van de jaren 1672, 1673 en 1674 bij Joh. Enschedé en Zoonen te Haarlem. Zie Bedenkingen enz. onder de Brochures over de Haarl. Courant, 1848—1851, bl. 62. De mededeeling in den Navorscher, deel 2, bl. 61, dat er in 1677 bij vier onderscheidene boekhandelaren te Amsterdam couranten werden uitgegeven, blijkt dus juist te zijn.

[2]) Tot opheldering geef ik hier de aanteekening uit de stukken op het Rijks-archief, die mijne veronderstelling heeft bevestigd. Want in de maand September 1675 werd er te Amsterdam gedrukt:

Courante uyt Italien ende Duytslant in Amsterdamse Courant is herdoopt. Dit tijdstip wijst, naar het mij voorkomt, op eene belangrijke verandering in de geschiedenis dezer bladen.

Het eerste nummer nu dat in deze verzameling voorkomt is eene Zaturdagsche courant van Commelin, dien wij tot hiertoe nog niet als uitgever van een nieuwsblad ontmoetten, en heeft tot opschrift: „Amsterdamsche Saturdaegse Courant. N°. 11. t' Amsterdam, Gedruckt by Casparus Commelijn, Boekverkoper op de Voorburghwal, achter 't Stadthuys, in de Waerheyt. Den 12. Maert. Anno 1672". Het is een half vel klein folio, aan beide zijden in twee kolommen gedrukt, met het Amsterdamsche wapen. Van die Saturdaegse, Saterdaeghse of Saturdaeghse Courant, gelijk ze afwisselend genoemd wordt, komen er hier voor 7 nummers van 1672, 6 van 1673, 26 van 1674 — d. i. compleet, want de andere 26 werden door Smient bezorgd —, en 1 van 1677.

De eerste Donderdaeghse of Donderdaegse Courant door Commelin bezorgd is hier N°. 51 van 21 December 1673, terwijl er dan verder 13 nummers van 1674 — d. i. compleet, want de overige 39 werden door de drie anderen bezorgd — en 1 van 1677 die door hem uitgegeven zijn, voorkomen. Dat beide bladen op zich zelf stonden en dus een afzonderlijk nummer hadden, blijkt ten overvloede uit

---

3 September,	door	van Ravesteyn	de Dingsdagsche	Courant.	(B.v.	No.	36).
5	„	„ Smient	„ Donderdagsche	„	(„	„	36).
7	„	„ Commelin	„ Zaturdagsche	„	(„	„	36).
10	„	„ Coesaert	„ Dingsdagsche	„	(„	„	37).
12	„	„ van Ravesteyn	„ Donderdagsche	„	(„	„	37).
14	„	„ Smient	„ Zaturdagsche	„	(„	„	37).
17	„	„ van Ravesteyn	„ Dingsdagsche	„	(„	„	38).
19	„	„ Commelin	„ Donderdagsche	„	(„	„	38).
21	„	„ Commelin	„ Zaturdagsche	„	(„	„	38).
24	„	„ Coesaert	„ Dingsdagsche	„	(„	„	39).
26	„	„ Coesaert	„ Donderdagsche	„	(„	„	39).
28	„	„ Smient	„ Zaturdagsche	„	(„	„	39).

D. i. derhalve elk drie malen in één maand.

de omstandigheid, dat er van beide bladen van 1674 zes malen met gelijke nummers voorkomen. Mag al de spelling in het hoofd en het adres zoowel van deze als van andere oude couranten vele onregelmatigheden opleveren, eigenlijke verandering ondergaat het opschrift der Commelinsche bladen in deze verzameling niet voor in de Donderdaeghse Courant van 7 Januarij 1677, ofschoon bij gemis aan nummers van de jaren 1675 en 1676 niet bepaald kan worden of deze verandering niet reeds vroeger plaats greep. In gemeld nummer nu komt het adres van Commelin voor als „Boeckverkooper op de Voorburgwal, op de hoeck van de Huyssitten-steeg, achter 't Stadhuys, in de Tooren van Dordrecht," waaruit blijkt dat de man wel verhuisd maar toch in de onmiddelijke nabijheid zijner oude woning gebleven was. Belangrijk zou het zijn te weten wanneer Commelin voor het eerst als uitgever van Amsterdamsche couranten is opgetreden; ik waag hier de gissing of hij ook welligt tusschen 1667 en 1672 de zaak van de Wed. van Broer Jansz. den oud Courantier heeft overgenomen. Vreemd intusschen blijft het, dat noch in de eerste uitgave van Commelins Amsterdam, dat in klein folio in 't jaar 1694 te Amsterdam bij de Wed. Aart Dicksz. Oossaan, bij wie omstreeks dien tijd de Nederduitsche Amsterdamsche Courant van Commelin verkrijgbaar was, het licht zag, noch in de tweede uitgave van 1726 in twee deelen groot folio bij vier andere uitgevers verschenen, sprake is van couranten door Commelin uitgegeven. [1] De tijdgenoot beschouwde die couranten zeker van weinig belang, en vermoedde niet dat het nageslacht er anders over denken zou.

De eerste Courant van Smient, den mede-uitgever der Zaturdagsche Courant, die in deze verzameling voorkomt heeft tot opschrift: „Amsterdamse Saturdaghse Courant. 1672. Nr. 16. 't [2] Amsterdam, gedruckt by Otto Barentsz Smient,

---

1) Zie reeds onze bijdrage in deel IV, blz. 41.

2) De komma of apostroof vóór de t ('t) komt eerst in 1673 daar

Boeck-drucker en Boeck-verkooper, op de Reguliers Breestraet, in de nieuwe Druckery, den 16 April, 1672" [1]. Het is een half vel klein folio aan beide zijden in twee kolommen gedrukt, met een zeer klein Amsterdamsch wapen links bovenaan, dat eerst met het nummer van 8 July 1673, althans in deze verzameling, in het midden voorkomt, en den titel in twee gelijke deelen scheidt. Woonde Smient alzoo nog op dezelfde plaats als in 1658 en 1667, de naam zijner courant is sedert veranderd. Van die Saturdaghse of Saturdagse Courant, gelijk ze ook wel eens genoemd wordt, komen er hier voor 4 nummers van 1672, 3 van 1673 [2], 25 van 1674 en 1 van 1677. De eerste Donderdaeghse of Donderdaghsche Courant door Smient bezorgd, waarvan het hoofd steeds met cursieve letters is gedrukt, is hier het blad van 28 December 1673, dat evenwel geen nummer draagt [3], terwijl er dan verder nog 13 nummers van 1674 van dit blad, — waarschijnlijk compleet — allen genummerd, voorkomen. Ook van deze couranten geldt de opmerking, dat er vele onregelmatigheden in de inrigting en spelling van het hoofd en het adres voorkomen; intusschen blijkt van geene merkbare verandering voor het nummer van 1677; dan ziet men dat Smient verhuisd is naar „voor aen op de binnen Aemstel, by de Reguliers Tooren" hetgeen in de onmiddelijke nabijheid zijner vroegere woning was. Misschien had hij deze reeds in 1675 of 1676 verlaten.

Het opschrift van de eerste courant door van Ravesteyn uitgegeven, die in deze verzameling voorkomt, luidt: „Ordi-

achter (t'). Ziedaar ééne van die vele onregelmatigheden, waarop men bij oude couranten tot vervelens toe stuit.

1) In het meer vermelde rommelzoodje couranten der Kon. Bibl. vond ik van dit blad N°. 6, van Zaturdag 6 Februarij 1672, waarop het wapen zich misschien nog iets kleiner voordoet.

2) Een van die drie is N°. 47, van 25 November 1673, door den Heer Altorffer in den Nederl. Spectator van 6 Julij 1867, N°. 27, mede vermeld.

3) Aan welke oorzaak dit moet toegeschreven worden waag ik niet te beslissen.

naris Amsterdamse Dingsdaeghse Courant. N°. 32. t'Amstelredam, Gedruckt by Johannes van Ravesteyn, Boeckverkooper en Ordinaris Drucker deser Stede, op 't Water, in 't Schrijfboeck, den 9 Augusti, 1672" [1]. Het is al weer een half vel klein folio, aan beide zijden in twee kolommen gedrukt, met het Amsterdamsche wapen. Van die Ordinaris Amsterdamse Dingsdaeghse Courant, die verder altijd Dingsdaegsche heet, totdat men op het eenige nummer van 1677 den naam van Amsterdamsche Dingsdaegse Courant vindt, komen er hier voor 1 nummer van 1672, 4 van 1673, 26 van 1674 — derhalve compleet, want de andere 26 bezorgde Coesaert —, en 1 van 1677. De eerste Donderdaegsche Courant vindt men hier in het nummer van 4 Januarij 1674, onder den titel: Amsterdamse Donderdaegse Courant", van welk blad er 13 nummers — derhalve compleet — van 1674, en 1 van 1675, het eenigste van dat jaar in de geheele verzameling, voorkomen. Dat er geen verband bestond tusschen de Dingsdagsche en Donderdagsche Courant bewijst m. i. ten overvloede het verschil van titel. In dien titel worden op het vermelde nummer van 1675 de woorden „Ordinaris Drucker deser Stede" gemist; moet dit als eene onregelmatigheid worden aangemerkt, of kan daaruit worden afgeleid dat de man zijne drukkerij had opgeruimd? Voor het laatste pleit het opschrift van het eenige nummer van 1677, waarin die woorden evenmin voorkomen, en waaruit tevens blijkt dat van Ravesteyn tusschen 6 November 1675 en 5 Januarij 1677 verhuisd was naar „de Cingel, by de Korsjes-brugh, in 't Schrijf-boeck". Zijn uithangbord had hij mede overgebragt.

De eerste courant van Coesaert die in de verzameling voorkomt heeft tot opschrift: „Amsteldamsche Dingsdaeghsche Courante, N°. 33. 1672. Gedruckt tot Amsterdam, by Mattheus

---

[1]) Uit de verzameling pamfletten op de Acad. Bibl. te Leyden bleek mij dat in 1606 zekere Cornelis Claesz. en in 1615 zekere Hendrick Laurensz. op 't Water in 't Schrijf-boeck woonden. Of dat nu eën uithangbord of wel een gevelsteen was laat ik in 't midden. Het eerste is 't waarschijnlijkst; zie verder.

Coesaert, op de Nieuwezijdts Voorburghwal, by de Deventer Houtmarkt[1], in de Reyger. Den 16 Augusti 1672". Ook dit is een half vel klein folio, aan beide zijden in twee kolommen gedrukt, met een zeer klein Amsterdamsch wapen. Reeds aanstonds moet evenwel worden opgemerkt dat in het volgende ons bekende nummer, van 7 November 1673, het woord Amsteldamsche in Amsterdamsche, en de naam Coesaert in Cousart is veranderd, terwijl ook het wapen reeds grooter is. Van die Dingsdaeghsche, Dinghsdaeghse, Dingsdaeghse, Dinghsdaegse, of Dingsdaegse Courant, gelijk ze door elkander genoemd wordt, vindt men in deze verzameling slechts 1 nummer van 1672, 2 van 1673, 26 van 1674 — derhalve compleet —, en 1 van 1677. De eerste Donderdaeghse of Donderdaegse Courant vindt men in het nummer van 14 December 1673, van welk blad er behalve dit eene nummer van 1673 nog 13 — dus compleet — van 1674 voorkomen. Dat beide bladen op zich zelf stonden en als zoodanig een afzonderlijk nummer hadden, blijkt hier wederom ten overvloede uit de omstandigheid, dat er van beide couranten van 1674 zes malen bladen met gelijke nummers voorkomen. Intusschen wanneer Cousart voor 't eerst als courantier is opgetreden, blijft voor 't oogenblik nog onbekend.

Alvorens af te stappen van de verzameling van den Heer Dijk, die in belangrijkheid stellig niet onderdoet voor de boven vermelde der Koninklijke Bibliotheek, al is deze ook ouder, roep ik nog de aandacht in voor de kortelijk vermelde stukken op het Rijks-Archief. Deze toch schijnen hun ontstaan te danken aan de omstandigheid, dat tengevolge van den in 1674 ingevoerden impost op de couranten [2], Abraham Casteleijn te Haarlem zich beklaagd heeft, dat hij voor de door hem uitgegeven bladen te veel betaalde. Een

---

1) Later tot voor weinige jaren, was dit de Bloemmarkt, tusschen de Rosmarijn- en Wijde-stegen. Verg. Wagenaar, Amsterdam, 4de deel, 1ste Boek, § 1 (deel II, bl 427 en 428)

2) Mr. P. H. Engels, de gesch. der Belast. in Nederland, Rott. 1848, bl. 141. Groot- Pl. Boek, deel III, bl. 847.

onderzoek daarop te Amsterdam ingesteld deed toen zien dat Commelin, Smient, van Ravesteyn en Coesaert voor den tijd verloopen tusschen 15 December 1674 en 31 Maart 1675 in deze belasting aangeschreven stonden ieder voor 204 Gld., en gedurende de maand September 1675 voor 18 Gld. 18 stuiv., welke laatste opgave geheel in overeenstemming is met de verklaring van den te Amsterdam gewezen impostmeester van de gedrukte papieren, F. van Eems, van 19 Mei 1676, dat hij van de courantiers voor iedere reis dat elk van hen drukte nooit meer dan 2 zilveren ducatons ontvangen had. Wanneer men in het oog houdt dat deze impost 4 penningen van iedere courant bedroeg, dan valt er eenigzins over het debiet der couranten in die dagen te oordeelen, ofschoon het verband tusschen de opgave van 204 Gld. en die van 18 Gld. 18 st. niet helder is.

Op de vraag verder, wat er van deze 4 courantiers is geworden, kan het antwoord slechts zeer onvoldoende gegeven worden. De Dagelijkse Notulen van Burgemeesteren toch, die op het Amsterdamsch Archief met het jaar 1665 beginnen, ontbreken voor zooverre den tijd betreft van December 1677 tot en met Januarij 1685, en juist de handelingen der Burgemeesteren uit die jaren zouden waarschijnlijk licht verspreiden. Nu bestaat er wel in het Groot Boek, Lr. A. fol. 38 eene aanteekening, die aan dit gemis eenigermate te gemoet komt, maar toch beteekent zulks weinig. Omtrent Coesaert vindt men daar opgeteekend: „Mattheus Cousart, 1682 $\frac{11}{6}$ Acte verleent. Obiit". Dat Cousart den 6^{den} November 1682 eene akte van aanstelling kreeg, gelijk hier vermeld wordt, is onbegrijpelijk met het oog op zijne hier boven beschreven couranten; is het vermoeden niet gegrond dat deze datum zijn sterfdag is? — Omtrent van Ravesteyn vindt men niets, en omtrent Smient aangeteekend dat deze de zaak „quiteerde"; in welk jaar wordt niet vermeld, maar daarop volgt de aanstelling van zekeren Adriaen van Gaesbeeck, 3 October 1682.

Van een gedeelte der couranten van Adriaen Gaesbeeck bezit de Heer I. Meulman te Amsterdam eene goed geconserveerde, ofschoon niet geheel volledige, verzameling. [1] Het eerste nummer daarin heeft tot opschrift: „Amsterdamsche Donderdagshe Courant. By Adriaen van Gaesbeeck, Ordinaris Courantier der Stadt Amsterdam op de Voorburgwal by de Nieuwe Kerk. Den 14 September 1684. N°. 37"; terwijl het laatste nummer is de Amsterdamsche Dingsdaegse Courant van 12 Februarij 1686, N°. 7 [2]. Dit blad kwam uit in klein 4°., zijnde 4 bl. in twee kolommen gedrukt, met het Amsterdamsche wapen. Driemaal 's weeks, Dingsdags, Donderdags en Zaturdags, gaf van Gaesbeeck zijne couranten uit, die blijkens de afzonderlijke nummering elk op zich zelf stonden. Deze bijzonderheid, die reeds bleek uit de boven vermelde couranten van Commelin, Smient, van Ravesteyn en Cousart, verspreidt het duidelijkste licht over de anders vrij zonderlinge benaming van Dingsdagsche, Donderdagsche en Zaturdagsche Courant, die wat Amsterdam betreft nog tot Augustus 1776 heeft stand gehouden, ofschoon reeds meer dan de geheele 18[de] eeuw door, eene doorloopende nummering der couranten was ingevoerd, terwijl wat de Haarlemsche Courant betreft die zonderlinge benaming nog heden ten dage is bewaard gebleven, alhoewel de aanleiding daarvoor sinds lang ontbreekt, aangezien ze tusschen 1770 en 1781 moet zijn vervallen. — Deze couranten intusschen geven verder nog aanleiding tot de volgende opmerkingen. Het woord (Dings-, Donder-, Satur-)*daghse* Courant verandert eerst in *daegse* met de Amsterdamsche Donderdaegse Courant van 29 November 1685, N°. 48, terwijl het woord Amsterdam*sche* in Amsterdam*sse* overgaat met de Amster-

---

1) Reeds door ons vermeld in deel IV, blz. 217, aant. 2, en Ned. Spect. van 15 Junij 1867, N°. 24.

2) In het meer vermelde rommelzoodje couranten op de Kon. Bibl. zag ik van dit blad de Saturdagshe Courant, N°. 40, van 2 October 1683.

damsse Donderdaegse Courant van 3 January 1686, N°. 1. Verder verandert het wapen met de Amsterdamsse Dingsdaegshe Courant van 8 Januarij 1686, N°. 2, ofschoon dit reeds bij het vorig nummer kan hebben plaats gegrepen, dat echter in de verzameling ontbreekt, even als de beide volgende. Dat in het daarop volgende nummer het adres met kleiner letter wordt gedrukt is van minder belang; maar van meer belang is, dat de signatuur [1], die in deze verzameling over alle nummers doorloopt, maar ieder jaar vernieuwd werd, met 1686 ophield. Eindelijk, dat op de Dingsdaghse Courant van 11 September 1685 in de plaats van N°. 37, N°. 36 voorkomt, is eene vergissing waarop men bij oude couranten wel meer stuit [2]. Intusschen hadden in 1684 juist niet alle nummers van dezelfde week een gelijk cijfer; dat jaar was begonnen met eene Zaturdagsche Courant, zoodat bij iedere Zaturdagsche en niet bij iedere Dingsdagsche Courant in dat jaar een nieuw nummer begint.

Hoeveel courantiers er omstreeks het jaar 1682 te Amsterdam waren kan ik niet bepalen, stellig waren er twee namelijk van Gaesbeeck en Commelin, dien wij een oogenblik uit het oog hebben verloren om zoo aanstonds uitvoerig op hem terug te komen. Het schijnt intusschen dat de Amsterdamsche regering was gaan begrijpen, dat het beter ware om in 't vervolg maar aan één Courantier voor de Nederduitsche Couranten vergunning te verleenen, althans toen van Gaesbeeck 8 Februarij 1686 overleed, en Burgemeesteren van zijn overlijden onderrigt waren, namen deze het besluit om dit Courantierschap in overleg met de Oud-Burgemeesteren te mortificeren [3]. Zulks vond dan ook plaats den

---

[1]) Naar het schijnt is dit merkteeken vroeger door mij ten onregte custos genoemd. Verg. Ned. Spect. van 6 Julij 1867, N°. 27.

[2]) Het Leidsche Dagblad van Zaturdag 24 Maart 1868 maakte het nog erger, door het onveranderd overnemen van het hoofd van den vorigen dag.

[3]) Dagelijkse Notulen van 8 Februarij 1686. Verg. mijn artikel Leidsche Couranten in den Ned. Spect. van 15 Junij 1867, N°. 24.

21sten Maart 1686, toen in den Oud-Raad goedgevonden werd „het Courantierschap, door 't overlijden van Adriaen van Gaesbeeck vacant geworden zijnde, te mortificeren, ende dat Casparis Commelin alleen de couranten zal drukken, met exclusie van alle anderen" [1].

Nu is de Heer I. Meulman in het bezit van eene wel doorloopende alhoewel niet volledige verzameling couranten van Commelin, loopende van 1686—1695, en die zich merkwaardig aansluit aan de straks te vermelden verzamelingen der Stads-drukkerij en van het Archief te Amsterdam. Het eerste nummer daarin heeft tot opschrift: „Amsterdamsche Saturdaeghse Courant. Tot Amsterdam, by C. Commelin, en werden verkogt in de Boekwinkel van Aert Dirksz. Oossaen, op den Dam, op de hoeck van de Beurs-steeg. Den 5 January 1686". 2 bl. folio, in twee kolommen gedrukt, met een klein Amsterdamsch wapen. Wanneer men zich herinnert dat Commelin, blijkens de verzameling van den Heer Dijk en de aanteekening van het Rijks-archief, tusschen 1672 en 1677 geen Dingsdagsche Courant uitgaf, dan trekt het de aandacht dat in de verzameling van den Heer Meulman zoodanige courant bij het begin van 1686 voorkomt; want al vindt men er ook slechts het eerste voorbeeld van in het nummer van 19 Februarij, hetgeen aanleiding zou kunnen geven tot het denkbeeld dat de dood van van Gaesbeeck hierop invloed heeft gehad, zoo staat het bij mij toch vast dat hier aan niets anders kan gedacht worden dan aan het toevallig ontbreken dier nummers, te meer daar zulks ook het geval is met enkele nummers van de Donderdagsche Courant, zoodat Commelin waarschijnlijk reeds veel vroeger ook eene Dingsdagsche Courant is gaan uitgeven. De afzonderlijke nummering der couranten hield intusschen stand tot op het begin van 1689, toen alle nummering verviel, om eerst bij den aanvang van 1691 voor eene doorloopende nummering plaats te maken. Wan-

[1]) Resol. Oud-Raad, Lr. B. fol. 255.

neer wij nu de verzameling van den Heer Meulman doorloopen tot op het tijdstip waar zij zich aan het exemplaar der Stads-drukkerij aansluit, dan leeren wij nog het volgende. Het woord Amsterdam*sche* verandert in Amsterdam*se* bij de Saturdaeghse Courant, N°. 2, van 12 Januarij 1686; de afwisselende spelling van Dingsdaeghse of Dinghsdaeghse en Saturdaeghse of Saterdaeghse Courant komt ook nu voor, ofschoon aan de eerste spelling toch hoe langer hoe meer de voorkeur wordt gegeven, terwijl ook het daeghse, daghse en daegse op het laatst van 1687 voor goed de laatste vorm aanneemt. Belangrijker is de verandering die het adres, na eenige onbeduidende wijzigingen in de spelling, 8 Mei 1687 onderging, en met eene kleine omzetting in het nummer van 31 Mei aldus luidt: „t'Amsterdam, by Casparus Commelin, in de Harte-straet, daer 't Vergulde Block in de gevel staet, en werden verkoft op den Dam, by A. D. Oossaen." Tegelijk kreeg het hoofd en de courant eene andere letter, ofschoon men reeds na vijf nummers genoodzaakt was, voor zooverre de courant betrof, die grootere letter te laten varen. Bijna drie jaren woonde Commelin in de Hartestraat, want eerst op de courant van 1 April 1690 staat de woonplaats van Commelin opgegeven als te zijn: „op de West-zyde van de Heere-graft, by de Wolverstraat." Gedurende de jaren 1687 en 1688 vindt men het jaartal voor 't eerst links boven aan de courant, maar toen in 1689 de nummering verviel, werd het jaartal regts en het woord: anno, links geplaatst; bij het herstel der nummering in 1691 kwam evenwel het nummer wederom regts en de aanwijzing: A°. 1691 links. Ten opzigte van het wapen teekenen wij aan dat er met de courant van 24 Januarij 1690 een ander ingevoerd was waar de druipstaartende [1] schildhouders bij voorkomen. Wat de afzonderlijke nummering betreft, ook daarmede heeft men somtijds vrij

[1]) Zie over deze benaming, waarvoor ik er kortheidshalve geen betere weet, hier beneden.

zonderling omgesprongen. Zoo vindt men b. v. op de Dinghsdaeghse Courant van 31 December 1686 als nummer het cijfer 52, ofschoon reeds het vorige Dingsdagsche nummer hetzelfde merk had; blijkbaar werd zulks gedaan om geen 53ste week in 't leven te roepen. Een dergelijk vreemd verschijnsel vindt men bij het begin van 1688; de vijf eerste couranten dragen alleen het cijfer 1, waarschijnlijk omdat de eerste courant eene Donderdaegse en de tweede eene Saturdaegse geweest zijnde, men niet eene geheele week met dat merk had; zonderling voorwaar, omdat men in 1687, bij geheel denzelfden toestand, regelmatig had doorgewerkt. Dat op de Donderdaegse Courant van 18 December 1687 in plaats van N°. 51, N°. 50 is gesteld, is alweer een bewijs dat men niet altijd zorgvuldig toezag. Intusschen heb ik in deze verzameling het zoogenaamde bijvoegsel niet aangetroffen, dat onder den titel „'t Vervolg van" in 1688 en 1690 [1] in den vorm van een half vel folio, slechts aan ééne zijde gedrukt en met het Amsterdamsche wapen voorzien, van tijd tot tijd door Commelin schijnt uitgegeven, al was ook de courant zelf niet grooter dan een half vel.

Het verdient m. i. de aandacht, dat bij de groote vernietiging waaraan couranten, als uitmuntend pak- en scheurpapier, steeds blootstaan, de stad Amsterdam op twee verschillende plaatsen exemplaren van hare zoogenaamde Stads-Courant bewaart en bijhoudt, die elk eenen betrekkelijk aardigen leeftijd dragen. Want vangt het exemplaar ter Stads-drukkerij aan met N°. 126, van 20 October 1691, dat op het Archief begint met N°. 69, van 9 Junij 1693. Van eerstgenoemd nummer luidt het volledig opschrift: „A°. 1691. N°. 126. Amsterdamse Saturdaegse Courant. t'Amsterdam, by Casparus Commelin, op de West-zyde van de Heere-graft, by de Wolve-straat, en worden verkoft op den Dam, by A. D. Oossaan.

---

1) Zie Cat. van Tractaten, Pamfletten, enz. deel 2, N°. 6304. De Ned. Spectator van 6 Julij 1867, N°. 27, blz. 214. Cat. Bibl. Kon. Acad. Vad. Gesch. E. 3206. 3213. 3222. 3232. 3240. 3241.

Den 20 October 1691". Steeds blijft de vorm 2 blz. folio, in twee kolommen gedrukt, met het stedelijk wapen. Met N°. 17, van Donderdag 7 February 1692 vindt men deze wijziging in het opschrift: „en worden uytgegeven op den Dam, tot A. D. Oossaan". Belangrijker is evenwel de verandering met N°. 51, van Zaturdag 26 April 1692, waarin men leest: „en worden uytgegeven op de Beurs-sluys, tot Joh: Broers" — verder steeds: Johannes Broers. Maar dit is slechts tijdelijk geweest,. want ruim een jaar later werd de courant weder uitgegeven bij de Wed. Oossaan. Binnen dien tijd evenwel was Casparus Commelin overleden; en toen nu Burgemeesteren den 15^{den} Mei 1693 kennis kregen van zijn' dood [1], begrepen zij, voor en aleer er een andere courantier werd aangesteld, eerst te moeten vaststellen eene

INSTRUCTIE VOOR DE STADS COURANTIER, WAAR NAER HY ZIG IN 'T TOECOMENDE PRECISELYK ZAL HEBBEN TE REGULEREN.

1. Dat hy sig sorgvuldelijk zal hebben te wachten, immermeer in de Courant te laten influeren eenige advisen [2], concernerende den Staet ofte de constitutie van desselfs macht te Water ende te Lande, ofte eenige desseynen van dien, waar door aen den vyand off andere qualijk geintentioneerde kennisse zoude kunnen werden gegeven tot hunnen voordeel, en ten nadeele van het Gemeen.

2. Dat hy niet en zal vermogen te melden wat Schepen van particulieren in gereetschap leggen om uit deze Landen te vertrecken, off van elders herwaerts te Retourneren, nogte van de Convoijen van dien, namentlijk van alzulke, waer van den Vyand sig tot nadeel van de onderdanen van den Staet zoude konnen bedienen.

3. Dat hy in de Courant niet en zal insereren eenige

---

1) Verg. onze bijdrage deel 4, blz. 43.

2) Advisen, in den zin van nieuwsberigten.

Chocquante en spottelijke passagien, betreffende de Paus, Cardinalen en verdere Geestelijkheid.

4. Ook niet eenige perioden van aenstoot voor gekroonde Hoofden, Princen, en andere Potentaten.

5. Ende generalijk geene de minste soorten van Pasquillen, van wat natuur die zouden mogen zijn.

6. Dat hy ook wel sorge sal hebben te dragen, dat in de Courant niet gevonden werden eenige advisen, aengaende de hooge Geallieerden, die by dezelve qualijk opgenomen zouden konnen werden.

7. Dat hy door de Courant niet en zal divulgeren eenige domestique affaires off Resolutien van den Staet, die hoewel hier te Lande niet 't eenemael Secreet zijnde, echter door een Publicque Gazette niet wereldkundig behooren te werden gemaekt.

8. Eyndelijk, dat hy in alles, soo veel mogelijk zal betrachten, dat in de Courant geene Offensie aen ymand werde gegeven, ende specialyk niet aen eenige hooge Personagien met dezen Staet geallieert en Vrundschap zijnde.

9. Ende dat hy sijn devoir zal doen, om 't allen tijden goede en oprechte advisen te becomen, en geen abusive tydingen te divulgeren [1].

Deze Instructie van 29 Mei 1693 werd acht dagen later gevolgd door nevensgaand besluit [2]: „Op den 5 Junij 1693, hebben de Heeren Burgemeesteren met seclusie van alle anderen aangestelt tot het drukken en distribueren van de Couranten en Nouvelles binnen deze stad den Advocaat Willem Arnold en Jacomijntje van Duijveland, weduwe van wijlen Aart Dirksz Oossaan; op conditie, dat alle de lasten, zo van correspondentien, papier, drukloon, etc. alsmede alle de profijten op en van dezelve Couranten en Nouvelles vallende zullen komen voor hen half en half in 't gemeen: des zal den voorn. Arnold bezorgen de behoorlijke Nouvelles,

[1]) Groot Memoriaal N°. 8. fol. 44. Handvesten van Amsterdam, stuk 2, blz. 948.

[2]) Dagelijksche Notulen van Burgemeesteren.

dezelve vertaalen, en de uit te geevene Couranten en Nouvelles daarvan formeeren. Waartegens de voorzeide Weduwe tot haaren laste zal nemen het debit en distributie derzelve Couranten en Nouvelles, daar en zo zulx zal behooren". Deze nieuwe regeling trad weinige dagen later in werking, en het is hiermede dat het exemplaar op het Archief een aanvang neemt als: „Amsterdamse Dingsdaagse Courant. Tot Amsterdam by Willem Arnold en de Wed: Oossaan, op de hoek van de Beurs-straat aan den Dam, daar deselve ook verkogt worden, den 9 Juny 1693, N°. 69". Dat er langzamerhand meer beteekenis werd gehecht aan de betrekking van courantier, blijkt niet alleen hieruit dat thans reeds een gegradueerd persoon aan het hoofd der courant werd geplaatst, maar ook uit een besluit van Burgemeesteren van 11 Julij 1697, luidende: „Burgemeesteren en Regeerders der stad Amsterdam hebben geconsenteerd aan Willem Arnold, stads Courantier, om in de Westerkerk, tot gehoor van Gods heilig woord, sitplaats te mogen nemen in de Banken, daer de Stadsmeesters, Stads-sieketroosters, de Clercquen van de Rekenkamer, de Clercquen van de 8 penning Camer [1], en diergelijke officianten zijn sittende; en dat hij ook zal mogen sitten in de Bancken, die minder zijn dan die van de Regenten van de Godshuijsen en krijgsraed: Lastende een ijder dien sulx aengaet, sig daernae te reguleren" [2].

Eerst met het nummer van Dingsdag 6 November 1703, N°. 133, ondergaat het opschrift weder eene verandering; nu luidt het: „Tot Amsterdam, by Willem Arnold en d'Erfg: van Oossaan. Werdende uytgegeven by Dirk Schouten, op de hoek van de Beurs-straat, aan den Dam". Deze verandering kan toegelicht worden uit het Groot-Boek Lr. B. fol. 53 en de Dagelijkse Notulen van Burgemeesteren van 31 Januarij 1733, fol. 138, 139. Ter eerstvermelder plaatse toch wordt gezegd dat sedert 5 Junij 1693 „de

[1]) In Wagenaars Amsterdam, III, blz. 497 worden deze personen niet vermeld.

[2]) Groot-Memor. N°. 8. fol. 132 verso.

Wed. Schouten, Jacomijntje van Duijveland" aan de courant verbonden was; dit nu is blijkbaar eene aanteekening in 1723 gemaakt. Maar in 1733 wordt er gesproken van „Cornelis Schouten Dirksz, als procuratie hebbende van sijn moeder Jacomina van Duijvelant laatst Wed. van Dirk Bet". Derhalve was Jacomijntje van Duijveland, eerst gehuwd geweest met Aart Dirksz. Oossaan, in 1703 hertrouwd met Dirk Schouten, en later, na den dood van dezen in 1718, gelijk aanstonds uit het opschrift der courant blijken zal, nogmaals getrouwd met zekeren Dirk Bet, dien zij mede overleefde.

Zoo vindt men dan op N°. 127, van Zaturdag 22 October 1718 de woorden: „Tot Amsterdam by Willem Arnold, en de Wed. Dirk Schouten, aen den Dam, op de hoek van de Beurs-straet, daar deeze Couranten ook werden uytgegeeven", terwijl de dood van Mr. Willem Arnold op 2 Februarij 1723 [1] nogmaals aanleiding geeft tot eene verandering, die evenwel eenige opheldering vereischt.

Tot op het jaar 1710 was het courantiers-ambt een zoogenaamd loote-ambt gebleven, waarom Burgemeesteren onderling het lot wierpen wie de aanstelling doen zou. Den 18den December van dat jaar greep er evenwel eene verandering in de lijst der ambten plaats, die later in den Oud-Raad van 30 Januarij 1711 werd goedgekeurd, en waarbij onder anderen bepaald werd dat voortaan het ambt van Duitsche en Fransche Courantier van een loote-ambt in een stemmend zou overgaan, d. i. waarover Burgemeesteren bij meerderheid van stemmen zouden beslissen [2]. Later, 26 Januarij 1719, is daarop in den Oud-Raad „goedgevonden en geresolveert, dat bij het vacant worden van het Amsterdamsche Courantiersampt, daarvan twee Middelbare Ampten" zouden worden gemaakt [3]. Eerst de dood van

---

1) Zie Ampten enz. opengevallen sedert 1 Febr. 1723 achter Dagelijkse Notulen.

2) Zie Dag. Notulen van 18 Dec. 1710, en Resol. Oud-Raad C, fol. 31 verso.

3) Resol. Oud-Raad, Lr. C. fol. 44.

Mr. Willem Arnold op 2 Februarij 1723 verschafte de gelegenheid om uitvoering te geven aan deze besluiten. Maar toen werd bovendien, 27 April 1723, in den Oud-Raad „na deliberatie goedgevonden dat de benaminge van Courantier nu zal worden verandert in die van Commissaris van de Binnen en Buitenlandsche Tijdingen" [1]. En nu volgde onmiddelijk denzelfden dag de aanstelling door Burgemeesteren van Mr. Gillis van den Bempden, Raad enz. tot Commissaris van de binnenlandsche en buitenlandsche tijdingen in plaats van Mr. Willem Arnold overleden Courantier [2]. Of die betrekking veel meer is geweest dan eene administratieve sinecuze betwijfel ik, want al was ook dit Commissarisschap een middelbaar-ambt, zoo hoog zal het destijds wel niet in de algemeene schatting aangeschreven hebben gestaan, dat Mr. Gillis van den Bempden, lid eener regerings-familie en later zelf Burgemeester, zich met de redactie inliet. Bovendien wanneer later in 1756 geklaagd wordt over den schrijver van de Amsterdamsche Courant Willem Stieven, dan heet het ook dat hij die betrekking reeds 40 jaren had waargenomen, hetgeen bewijst dat het Commissarisschap in 1723 ingesteld eene geheel andere strekking had.

Het is alzoo de dood van Mr. Willem Arnold op 2 Februarij 1723, en het niet vervullen van diens plaats als courantier, die aanleiding gaf dat sedert N°. 52, van Zaturdag 1 Mei 1723, het opschrift der courant eenvoudig luidt: „t' Amsterdam by de Wed. Dirk Schouten, op de hoek van de Beursstraet, alwaer deeze Couranten uytgegeven werden". Met N°. 53, van Dingsdag 2 Mei 1724 wordt dat: „by de Erven van Dirk Schouten", terwijl met N°. 90, van Zaturdag 28 Julij 1731 het opschrift verandert in: t' Amsterdam by Aart Dirk Schouten Boekverkoper op de hoek van de Beursstraet en Dam, werden deeze Couranten uytgegeeven". Doch

[1] Resol. Oud-Raad, Lr. C. fol. 50.

[2] Dag. Notulen van 27 April 1723.

reeds op N°. 91 vindt men de omzetting: „op de hoek van den Dam en Beursstraet", dat misschien wel zoo voornaam klonk.

De hierop gevolgde verandering is die van 1 Mei 1734, waarbij eenigzins uitvoerig moet worden stilgestaan. Was er reeds vroeger, en wel den 29sten Januarij 1729, in den Oud-Raad besloten de twee Commissaris-ambten van de binnen- en buitenlandsche depeches, bij vacature van middelbare tot groote ampten te maken [1], van welke het Aalmoesseniershuis, in plaats van 6 Gld., 25 Gld. ieder trekken zou, aan dat besluit kon eerst uitvoering worden gegeven toen den 31sten Januarij 1733 „Cornelis Schouten Dirksz, als procuratie hebbende van sijn moeder Jacomina van Duijvelant laatst Wed. van Dirk Bet gepasseert voor de notaris Adriaan Baars en getuigen in dato 30 Januarij 1733 het ampt als Commissaris van de binne en buitenlandsche tijdinge" afstond en ter beschikking stelde van Burgemeester Lestevenon, hetgeen Burgemeesteren onmiddelijk beantwoordden door de beëediging en aanstelling tot Commissaris van den Secretaris François Lestevenon [2].

Nu verhaalt Wagenaar: „Na nog eenige veranderingen, in 't bewind over dezelve, werden Burgemeesteren, in 't jaar 1734, te raade, den eigendom der Courant, by verdrag met de bezitters, te verkrygen voor rekening van de Stad, en het Courantierschap, onder den titel van *Commissarisschap*

---

1) Resol. Oud-Raad, Lr. C. fol. 67 verso.

2) Dagel. Notulen, fol. 138, 139. Groot-Memoriaal, N°. 10, fol. 101. Hoe huisselijk die schikking in haar werk ging leert de Resol. Oud-Raad. Lr. C. fol. 75, van 30 Januarij 1733: „Is op het voorgedragene van de WEDGAchtb. Heer President Burg. Lestevenon om het ambt van Opperklerk en eerste bode van de Weeskamer aan ZWED. ter dispositie gevallen, te mogen ruilen tegen het Commissarisschap van de Binnen en Buitenl. tijdingen alsnog bezeten wordende bij Jacomina van Duijvelant, laatst Wed. van Dirk Beth die ten dien einde van hetzelve zal afstand doen, mits van het ampt van Opperklerk en eerste bode van de Weeskamer ten faveure van haar zoon Cornelis Schouten Dirksz werd gedisponeerd" — Gelijk men ziet ontbreekt het slot aan dezen volzin.

der Binnen- en Buitenlandsche Nouvelles of *Tydingen*, te begeeven als een Ampt". Ofschoon om andere redenen en op andere gronden dan Mr. G. de Vries Az. in zijn Advies in zake de Haarlemsche Courant, Maart 1850, blz. 36, aant. betwijfel ik de juistheid van hetgeen hier door Wagenaar wordt vermeld. Vooreerst trekt het de aandacht dat terwijl de schrijver zijne bewijsplaatsen medebrengt, hij zich aan een anachronisme schuldig maakt, want de instelling van het Commissarisschap dagteekent van 27 April 1723, en moest dus vermeld zijn geworden voor de zoogenaamde eigendomsoverdragt van 1734. Ik zeg: zoogenaamde eigendomsoverdragt of overgang. Tot nog toe toch was er nergens sprake van den eigendom of den eigenaar der courant. Natuurlijk, is het antwoord van Mr. G. de Vries Az., want de stad was eigenaar, en omdat de consulent der stad Haarlem dit gevoelen gaarne ingang trachtte te doen vinden, heet het, dat, Wagenaar ten onregte sprak van het verkrijgen van den eigendom door de stad in 1734. Maar het is niet daar de plaats waar m. i. de schoen wringt. Want, dat Wagenaar, die bovendien tusschen 1756 en 1763 zelf de courant schreef, niet zou geweten hebben wat er in 1734 met zijn blad was voorgevallen, valt bezwaarlijk aan te nemen; meer waarschijnlijk is het, dat hij aan zijne voorstelling van het toen gebeurde eene gewrongen tint heeft moeten geven. M. i. toch ligt er in dat „te raade worden van Burgemeesteren om den eigendom der Courant, by verdrag met de bezitters, te verkrygen voor rekening van de Stad" iets duisters, waarachter de waarheid behendig verborgen is. Want dat de stad in 1734 den eigendom der courant, hoe dan ook, verkreeg, zal zeker wel waar zijn, maar dat die eigendom zou zijn overgedragen door hen die slechts bezitters waren, is wat fors. Dat wil er bij een jurist niet in. Zegt men nu: ja, maar Wagenaar wist van regten niets af, en men moet het met hem niet zoo naauw nemen, dan zit er niets anders op dan dat die „bezitters" eigenaars waren. Dat de stad deze als zoodanig evenwel niet heeft

willen erkennen, acht ik niet onwaarschijnlijk. Zij toch, die sedert jaren de courantiers aangesteld en aan dezen verpligtingen opgelegd had, die, wanneer ze niet het uitvloeisel waren geweest van den staatkundigen toestand dier dagen, alleen den eigenaar hadden gevoegd, kan al ligt, te goeder trouw des noods, in 1734 in het denkbeeld hebben verkeerd dat niet de uitgevers, maar zij de eigenares der courant was. Dat zoodanig beweren tegenspraak uitgelokt heeft, en met een verdrag moest eindigen is begrijpelijk. Vreemd is het intusschen, dat het mij op het Amsterdamsch Archief niet alleen niet gelukt is dit verdrag te vinden, maar dat er van de geheele zaak zelfs geen spoor te ontdekken was. Daarom geloof ik ook dat er van het door Wagenaar medegedeelde niets anders waar is, dan dat de stad in 1734 den eigendom der courant verkreeg, en dat wel bij usurpatie. De vraag toch wie of wel eigenaar was van de courant is in vorige jaren stellig nooit opgeworpen, eensdeels omdat zulks niet twijfelachtig was, anderdeels omdat de uitoefening van dit eigendomsregt geen gevaar liep, aangezien zij volledig gedekt was door het consent of de authorisatie van Burgemeesteren. Het Placaat der Staten van Holland van 9 December 1702 [1], waarbij het verlof der plaatselijke overheid als een vereischte voor het uitgeven eener courant werd gesteld, had eindelijk dien eigendom geheel in het niet doen wegzinken; immers aan dat regt zonder het verlof was niets gelegen. In 't kort: de eigenaars waren met al hun regt geheel afhankelijk van hunne plaatselijke overheid, voor wie niets gemakkelijker ware geweest dan, nu zij de uitgevers toch geheel in hare magt had, zich stoutweg als eigenaars te doen gelden. Voor zoo iets is men te Amsterdam echter kennelijk teruggedeinsd, waarschijnlijk omdat men er de noodzakelijkheid voor als nog niet van inzag. Maar het streven naar deze usurpatie, het gevolg van een politisch regt, is reeds merkbaar bij de aan-

---

[1]) Groot Placaatboek, deel 5, blz. 691.

stelling van Casparus Commelin den 21sten Maart 1686 tot eenig courantier. En op dien weg is de stedelijke regering van Amsterdam tot op het jaar 1734 m. i. langzaam maar zeker voortgegaan [1].

„En deeze nieuwe schikking, op het uitgeeven der Nederduitsche Amsterdamsche Courant", zegt Wagenaar, „heeft gelegenheid gegeven, tot het opregten der STADS-COURANTEN-DRUKKERYE, waartoe een huis aan de oostzyde van de Beurs gebouwd is, in welk, de Uitgeever der Courant vrye wooning heeft. Tot het samenstellen der Courant, zyn twee Persoonen aangesteld. Op de Drukkerye, daar twee persen gaan, arbeiden zeven zetters en drukkers, behalve den meesterknegt. De Courant wordt, driemaal ter weeke, uitgegeven, des Dingsdags, des Donderdags en des Saturdags: 's daags en 's nagts te vooren, wordt zy afgeschreeven en gedrukt".

Nog voor die nieuwe schikking in werking trad maakten Burgemeesteren eene verordening „tegen het corresponderen van nieuwschrijvers met Ministers van Staat", en wel op deze wijze [2]: „Burgermeesteren en Regeerders der Stad Amsterdam lasten en beveelen ingevolge de Resolutie van de Ed. Gr. Mog. Heeren Staten van Holland en West-Vriesland, van 16 October 1723. en laatstelijk van 26 Februarij dezes Jaars [3] mitsgaders haar Ed. Gr. Mog. Brieve van aanschryving aan haar Ed. Gr. Achtb. dien conform, dat alle Courantiers ende Nieuwschrijvers binnen deze Stad nu alhier zijnde [4], en die zig na dese mogten opdoen, zich zullen

---

[1]) Soortgelijk gevoelen door den Heer Enschedé in zijne Beschouwingen, blz. 27 ten opzigte der Haarlemsche Regering voorgestaan, acht ik juister dan de tegenspraak van den Heer de Vries in zijn Advies, blz. 65.

[2]) Groot-Memoriaal No. 10, fol. 107. Handvesten van Amsterdam, stuk 2, fol. 948.

[3]) Groot Placaat-boek, deel 6, blz. 41, 68.

[4]) Nieuwschrijvers komen mij voor geweest te zijn niet geauthoriseerde uitgevers van nieuwsberigten.

hebben te onthouden over het formeeren van haar Couranten of Nouvelles op wat naam dezelve ook mogten werden uytgegeven, te Corresponderen met eenige Ministers van desen Staat buyten 's Lands of met derzelve Secretarissen, Amanuensen, Klerken of anderen bedienden, directelijk of indirectelijk nog in derzelver Couranten of Nouvelles te insereren eenigen Missiven van de gemelde Ministers, in het geheel of ten deele, al schoon zy sodanige Missiven door andere wegen als van de Ministers derselver Secretarissen, Amanuensen of andere Bedienden mogten hebben verkreegen. Bevelen voorts aan dezelve Courantiers en Nieuws-Schryvers, wel strictelijk, dat, ingevallen bevonden mogten werden de teneur der sodanige Brieven in het geheel of ten deele, in derzelver Couranten of Nouvelles gebracht te zijn en zy zouden sustineeren niet geweten te hebben dat het waaren Copijen of Extracten van sodanige Missiven, zy den Autheur zullen moeten bekent maaken, sonder het op eenig pretext te mogen difficulteren, en voorts generalijk zich te wagten van in haare Couranten of Nouvelles eenige zaaken te brengen of Expressien te gebruyken, die offensie buyten of binnen 's Lands zouden mogen geven".

„Verbieden eyndelijk aan de houders van de Coffijhuysen en andere publicque plaatsen binnen deze Stad, het te leesen geven of voor de hand leggen van eenige missiven van Ministers van dezen Staat nog Resolutien nog Acten van Staat".

„Ordonnerende een ygelijk die het aangaat zig na al het geene voorschreven is volgens de intentie van haar Ed. Gr. Mog. punctuelijk te gedragen op zodanige boete en straffen als na gelegentheid der zaken zal werden bevonden te zyn Gemeriteert, Actum den 9 Maart 1734, Ter Ordonnantie van haar Ed. Gr. Achtb. voornoemd"

„*(Was getekent)*" „P. Elias".

Toen nu de courant stads-eigendom was geworden, onderging het blad met N°. 52, van Zaturdag 1 Mei 1734, in zoo verre eene belangrijke wijziging, dat des uitgevers naam voortaan boven in het hoofd der courant kwam, waar men toen las: „Werd uytgegeeven by Jan Spanjert, bezyden de Beurs by het Antwerpse Post-Comptoir" [1]). Boven de advertentiën werd verder dit NB. geplaatst: „Iemand Brieven of Advertissementen rakende deze Courant, te bestellen hebbende, gelieve die te laten addresseeren daer dezelve werd uytgegeven".

Nog niet lang evenwel was de nieuwe regeling in werking getreden, of Burgemeesteren begrepen den 29sten Januarij 1735 [2] nog nadere voorzieningen te moeten maken voor het beheer van hunnen nieuwen eigendom, en zoo werd er dan dien dag door den Oud-Raad [3] „geresolveert dat bij vacatuuren van een der Heeren Commissarissen van de binne en buijtelanse tijdingen hetzelve opengevalle ampt, niet weder aan een ander sal werden in den Tour begeeven, maar aan en ten voordeele van dese stad vervallen, sullende de over te blijvene Heer Commissaris hetzelve ampt dan alleen moeten waarnemen, sonder daarvoor iets te genieten; en gehouden zijn alle de penningen en revenuen die sijn mede Commissaris soude hebben moeten trekken, ter Thesaurie ordinaris deser stad op te brengen en te betalen; en bij vacatuure van de tweede of laatste Heer Commissaris, sal hetzelve ampt (als het eerst) mede ten voordeele van de stad vervallen; in welk laatst geval de Heeren Burgemeesteren in der tijd als dan sodanige mesures sullen mogen gebruiken als haar Weled. sullen goedvinden, hetzij om dezelve te verpagten aan de meestbiedende te geve off wel eenige percenten van de Inkomste hem te late genieten, mits het

1) Verg. Dr. P. Scheltema, Aemstel's Oudheid, deel 2, blz. 207 en volgg.: De Brievenposterij te Amsterdam.

2) Wagenaar vermeldt in de noot ten onregte 1734.

3) Resol. Oud-Raad, Lr. C. fol. 83. Zie ook Mr. G. de Vries, blz. 36, aant.

een bequaam persoon sal sijn, om de Correspondentien waar te nemen doch dat alle de penningen van het gemelde Ampt komende te provenieren in sijn geheel aan de stad sal werden goetgedaan en betaalt, ten welken einde ook zoodanig aangesteld persoon den Eed daartoe dienende sal moeten presteeren, en borge voor de penningen stellen; sullende ook over sodanig aangesteld persoon de twee Heeren Secretarissen van de Heeren Burgermeesteren in der tijd werden gesteld om opzigt te hebben, dat alles in order geschiet, sonder daarvoor iets te genieten".

Eerst bij den dood van Mr. Gillis van den Bempden op 20 Januarij 1748, en later bij het overlijden van den Heer Lestevenon, 10 Augustus 1767, was er sprake van de uitvoering dezer resolutie, die derhalve vrij lang naar zich heeft laten wachten. Intusschen had het opschrift der courant en haar bestuur wederom eenige verandering ondergaan. Zoo was met N°. 15, van Zaturdag 2 Februarij 1743 het opschrift veranderd in: „Werd uytgegeeven by Hendrik Linsen, bezyden de Beurs, by het Antwerpsche Post-Comptoir", welke byvoeging „by het Antwerpsche Post-Comptoir" echter voor het laatst voorkomt op N°. 49, van Dingsdag 23 April 1754, terwijl de naam van Amsterdam*sche* in de plaats van Amsterdam*se* Courant het eerst gevonden wordt op N°. 1, van Zaturdag 1 Januarij 1763. Gedurende het tijdsverloop nu liggende tusschen beide laatstgenoemde jaren is de Amsterdamsche Courant de vrucht geweest der pen van den later als stads-historie-schrijver opgetreden Jan Wagenaar. Zijn voorganger Willem Stieven, die de courant 40 jaren geschreven en in elkander had gezet, bleek eindelijk ongeschikt te zijn langer dezen arbeid te verrigten. Reeds in November 1751 toch [1] hadden verscheidene makelaars zich beklaagd dat de door hen opgegeven advertentien niet behoorlijk noch op zijn tijd in de courant waren opgenomen; later waren dergelijke klagten vermeerderd, en

---

[1]) Resolutien van Thesaurieren, deel 17, fol. 88.

eindelijk moesten Burgemeesteren in de bijeenkomst van den Oud-Raad van 3 December 1756 zelfs de verklaring afleggen, dat Stieven „verscheiden passages in de courant gebragt had, die beter geomitteerd of in eenen anderen zin hadden behooren gesteld te worden". Daar het debiet en het crediet van het blad onder dit alles zigtbaar geleden had, begreep men dat het tijd geworden was „om op middelen te denken om de schrijftrant en Nouvelles met beter stijl en gepaster oordeel te verbeteren, om dus het verval te redresseren, en op te beuren". Daarom stelden nu Burgemeesteren, na gehouden overleg met den Heer Lestevenon, destijds de eenige commissaris belast met het toezigt over de courant, aan den Oud-Raad voor den persoon van Jan Wagenaar, van wiens kunde en bekwaamheid men ten volle overtuigd was, en aan wien reeds vroeger toezegging was gedaan eener openvallende bediening, met het schrijven der courant te belasten, en wel voorloopig, zoolang Willem Stieven nog in leven was, op een daggeld van drie gulden, Zon- en feestdagen daaronder gerekend, hetwelk echter, bij het overlijden van gemelden hoogbejaarden courantier, in een jaarlijksch inkomen van 1600 Gld. zou veranderd worden [1]. Wagenaar echter, wiens aanstelling 7 December 1756 inging, schijnt nooit in het genot te zijn getreden van dit laatste, want toen bij zijn' vrijwilligen afstand, in zijne plaats den 28sten Januarij 1763 Lambertus Baltus de Graaf tot courantier werd aangesteld, moest ook deze zich, in afwachting van den dood van Willem Stieven, met het daggeld van drie gulden te vreden stellen [2].

Het spreekt van zelf, dat, aangezien den 29sten Januarij 1735 was bepaald om bij vacature van het Commissarisschap van de Binnen en Buitenlandsche Tijdingen, dit ambt aan de stad te doen vervallen ten einde de courant onder het

---

[1]) Resol. Oud-Raad. Lr. D. fol. 78. Dr. P. Scheltema, Het Archief van Amsterdam, blz. 14.

[2]) Resol. Oud-Raad. Lr. D. fol. 224.

onmiddelijk beheer der stedelijke regering te brengen, het voor de stad van belang werd om bij den dood van Mr. Gillis van den Bempden, die medeeigenaar was van het huis aan de oostzijde der Beurs waar de couranten-drukkerij gevestigd was [1] diens aandeel meester te worden. Zoo werd dan den 27sten December 1748, van Mevrouw Ester Elisabeth Tulp, Wed. van Mr. Jan van den Bempden, en moeder en erfgename van Mr. Gillis van den Bempden, door de stad overgenomen de helft in de Drukkerij van de Amsterdamsche Courant benevens de helft in al de materialen daaraan behoorende volgens eene overgegeven lijst, voor de som van *f* 5750, zijnde daaronder begrepen de verschenen huurpenningen, waarschijnlijk tot een bedrag van *f* 650 [2]. Van eene dergelijke overdragt tengevolge van het overlijden van François Lestevenon in 1767 is intusschen door ons geen aanteekening gevonden. Wel werd ten gevolge van diens dood, en ter geheele uitvoering van het bepaalde in 1735, in den Oud-Raad van 25 September 1767 [3] het besluit van Burgemeesteren, in dato 28 Augustus [4] te voren, goedgekeurd, waarbij Burgemeester Daniel Deutz gecommitteerd werd als Commissaris van de binnen- en buitenlandsche nouvelles op een jaarlijksch traktement van *f* 2500, ingaande primo September 1767, vrij van alle belastingen, zullende de lasten van ambtgeld, 100^{e} penning [5] of diergelijken door de stad worden betaald; maar tevens werd, aangezien de tijd te kort was om alles voor het vervolg op eenen vasten voet te brengen, de nieuw aangestelde verzocht te spreken met

---

¹) In Transportboek BBBBB, fol. 325 en verso staat, dat het huis achter de Beurs aan de oostzijde, 27 April 1733, voor *f* 6000 overgegaan was in handen van Mr. Gillis van den Bempdeu, Schepen en Raad, eu François Lestevenon, Regerend Schepen.

²) Resol. van Thesaurieren, deel 14, fol. 175 verso. Transportb. SSSSS, fol. 165 verso.

³) Resol. Oud-Raad, Lr. D. fol. 325.

⁴) Zie Ampten enz. opengevallen achter Dag. Notulen.

⁵) Verg. Wag. Amsterdam, deel 3, blz. 420.

de erfgenamen van wijlen den Heer Lestevenon, met hen te liquideren en te bepalen op welke wijze door de stad zou kunnen worden overgenomen al wat nog gemeen was tusschen haar en den boedel van den overledene, de rekening op te maken, en onder goedkeuring van Heeren Burgemeesteren af te sluiten met 1 September; de directie over te nemen voor de stad, en de gelden haar toekomende te brengen ter Thesaurie ordinaris; verder om een onderzoek in te stellen naar de werkkring en salarissen der bedienden, die bij voorraad in hunne betrekking moesten gehandhaafd worden. Eindelijk besloot men nog, aangezien er de stad veel aan gelegen was door wien deze betrekking van Commissaris bekleed werd, dit ambt bij vacature als een stemmend ambt te beschouwen en niet te vergeven dan aan een gequalificeerd persoon den ouderdom van ten minste 25 jaren bereikt hebbende, welke bepaling evenwel den 1 Februarij 1786 wederom werd ingetrokken [1]. Toen nu in den Oud-Raad van 29 April 1768 [2] de liquidatie van den Heer Deutz met de erfgenamen van wijlen François Lestevenon werd goedgekeurd, heette het nogtans, dat alles *buiten de helft van het huis* overgenomen was, blijkende een en ander uit de documenten daarvan aan Burgemeesteren vertoond en onder den Heer Deutz berustende. Wat er intusschen van die tweede helft geworden is blijkt nergens. Dat er evenwel in het jaar 1770 eene verandering in het gebouw der courantendrukkerij werd voorbereid, mag uit eene aanteekening van den 28sten Februarij van dat jaar worden afgeleid [3].

De dood van Mr. Daniel Deutz op 29 Junij 1775 had ten gevolge, dat den 18den Augustus van dat jaar tot Commissaris der Binnen- en Buitenlandsche Tijdingen werd aangesteld Willem Hooft. Het was onder diens beheer dat in het voorjaar van 1776 het personeel aan de courant

---

1) Resol. Oud-Raad, Lr. F. fol. 217.
2) Resol. Oud-Raad, Lr. E fol. 11.
3) Resolutien van Thesaurieren, deel 18, fol. 61.

verbonden, met name: J. H. Hering, onder het commissariaat van den Heer Deutz tot eersten schrijver der courant aangesteld; Jan de Vries, sedert 1762 aan de courant als tweede schrijver werkzaam en tevens sedert 1770 als assistent en uitgever (?); en Hendrik Linsen, boekhouder, opzigter en uitgever der courant, zich tot de stedelijke regering vervoegden om verhooging van traktement. Van hoe gering belang dit punt ook zij, het verdient nogtans daarom te worden aangestipt, omdat de stukken daartoe betrekkelijk [1] eenig licht werpen over de inwendige geschiedenis der courant. Want niet alleen was het leven „in een zoo kostbare stad als Amsterdam, maar vooral de vermeerdering van werkzaamheden in de laatste jaren de eigenlijke beweegreden van het gedaan verzoek. Daarbij kwam, voor zooverre Hering betrof, dat men het aan diens ijver te danken had, dat het vertier der courant aanmerkelijk toegenomen was, en wel zoo dat het debiet in 1775 dat van het vorige jaar met het schier ongeloofelijk getal van ruim 870 boeken of 43500 stuks couranten overtrof [2], hetgeen eene meerdere opbrengst van *f* 1920—11—10 en in 't geheel een batig saldo van niet minder dan *f* 28770—4—8 gaf, terwijl in 1776 het debiet dat van 1774 met ruim 83000 stuks overtrof. Intusschen gold de beweegreden der vermeerdering van werkzaamheden meer de personen van de Vries en Linsen, en wel vooral den laatsten, die, in het bijzonder belast met de zorg der advertentien, deed opmerken hoe hij met eens zooveel werk bezwaard was als toen hij in der tijd aan het kantoor was gekomen, waartoe hij zich beriep op de

---

[1]) Te vinden op het Archief L. C. 9. N°. 4. Belangrijk vooral is daarbij de „Lijst van het getal der verkogte Boeken Couranten in de Jaren 1774 en 1775" en de „Consept Reekening wegens den ontfang en uytgaaf der Courantedrukkerij gedurende het jaar 1775 door Hendrik Linsen", waarin de namen van buitenlandsche Correspondenten schijnen voor te komen. Zie verder Resol. Oud-Raad van 30 Januarij 1777, Lr. E. fol. 305—307.

[2]) Het boek gerekend op 25 vel, en ieder vel op 2 couranten.

omstandigheid, dat de opbrengst der advertentiën in 1742 bedragen had *f* 8399—9—10 en in 1775 *f* 18070—10—0, en welk bedrag in het jaar 1776 tot *f* 19306—5—0 steeg. Het gevolg van dien grooteren lust tot adverteren was volgens Linsen geweest, dat, kort na de aanstelling van den Heer Deutz tot Commissaris, de courant vergroot was geworden en wekelijks een of twee supplementen uitgegeven waren, waarvoor aan de knechts *f* 1 verhooging van weekgeld was toegestaan en bovendien *f* 1—10 voor ieder supplement; terwijl dat hij, die de verbeteringen uitgedacht en ingevoerd had in der tijd slechts *f* 75 verhooging ontvangen had, en nu nog slechts *f* 375 genoot, een cijfer ver beneden de som van *f* 725 door zijn' voorganger genoten, die hem van 1742 tot 1748 had bijgestaan, sedert welken tijd hij het werk alleen had gedaan. — De slotsom nu was dat Hering's traktement met 1 April 1777 van *f* 1400 op *f* 1600, dat van Jan de Vries van *f* 550 op *f* 600, en van Hendrik Linsen van *f* 375 op *f* 450 werd gebragt, beide met 1 Maart 1777.

Met betrekking tot het jaar 1776 moet nog gewezen worden op de belangrijke wijziging die het opschrift der courant toen onderging, en waarvan hierboven reeds is gewaagd. Want, ofschoon de aanleiding tot de oogenschijnlijk vrij zonderlinge benaming van Dingsdagsche, Donderdagsche en Zaturdagsche Courant reeds ten minste in 1691 was opgeheven, hield deze gewoonte nog stand tot en met de Amsterdamsche Zaturdagsche Courant van 17 Augustus 1776; het volgende nummer toch draagt den naam van: „Amsterdamsche Courant. Word uitgegeven by Hendrik Linsen. Dingsdag den 20 Augustus.”

Was al door den Oud-Raad van 25 September 1767 bepaald, dat bij vacature het Commissarisschap van de binnen- en buitenlandsche tijdingen voor een stemmend ambt zou worden gehouden, daarin kwam wederom verandering toen de Oud-Raad in zijne zitting van 25 November 1778 [1] deze

[1]) Resol. Oud-Raad. Lr. F. fol. 81.

betrekking tot een groot ambt verhief. Wat daarvan de reden was blijkt nergens.

Tot en met het nummer 13, van Zaturdag 29 Januarij 1791, bleef het opschrift der courant: „Amsterdamsche Courant. Word uitgegeven by Hendrik Linsen." Dit adres wordt met N°. 14, van Dingsdag 1 Februarij 1791: „werd uitgegeven bezyden de Beurs, ten huize der stads-drukkerye", en acht dagen later met N°. 17: „in 't huis der stadscourant-drukkerye". Waarschijnlijk waren die veranderingen het gevolg van den dood van Hendrik Linsen, want aan den voet van N°. 53, van Dingsdag 3 Mei, las men: „Te Amsterdam, by Jan Willem Nieder," hetgeen nogtans niet lang heeft geduurd, want met N°. 80, van Donderdag 4 Julij 1793, werd die onderteekening: „Te Amsterdam, by Cornelis van Leeuwen".

Heel best schijnt het intusschen niet met de courant te zijn gegaan. Want, toen in de maand October 1791 de boekverkooper Johannes Wilhelmus Smit „op de Fluweele Burgwal by de Halsteeg" [1] aan Burgemeesteren verzocht eene nieuwe courant te mogen uitgeven, die door Matthijs Koon en Hanso Leemstra van Buma [2] te Gouda werd geschreven en gedrukt, en dit verzoek was afgeslagen met de bepaling tevens, dat ook in het vervolg geen andere couranten en nieuwspapieren meer binnen Amsterdam zouden worden toegelaten, werd er, nadat de Heeren van Gouda zich die weigering hadden aangetrokken, door Burgemeesteren in den Oud-Raad van 27 Januarij 1792 uitdrukkelijk gegewezen op „de schadelijke effecten die men sedert lang uit het misbruik der Nieuwspapieren en speciaal ook uit de vermenigvuldiging derzelve, ten nadeele van de Stads-Courant

---

1) Aldus op zeker nummer dier Goudasche Courant door ons gezien. Verg. over dien naam Ter Gouw, Oorsprong en afleiding der namen enz. van Amsterdam, stuk 2, blz. 90.

2) In 1789 boekdrukker en boekverkooper te Sneek, uitgever van de Nieuwe Mercurius of Friesche Boode. Zie Bijlagen op Janus Januszoon, blz. 22.

had ondervonden". Toen de Goudsche regering zich evenwel andermaal bij missive van 16 Julij 1792 de zaak aantrok, werd er in den Oud-Raad van den 31[sten] dier maand besloten dan maar toe te geven in de hoop, dat er te Gouda zorg zou worden gedragen, dat de schrijvers en uitgevers bleven binnen de palen hun bij de laatste Resolutie der Staten van Holland voorgeschreven, en dat zij geen aanleiding zouden geven waarom de permissie weer ingetrokken zou moeten worden; in 't bijzonder verwachtten Burgemeesteren dat zij zich niet zouden toeleggen om door „morderijen" de Stads-Courant nadeel toe te brengen, als b. v. door voor mindere prijzen advertentiën in de Goudsche Courant te plaatsen, hetgeen terstond een verbod ten gevolge zou hebben [1]. Tegen mededinging was dus de courant niet bestand.

Met den aanvang van het jaar 1795 werd eene nieuwe bron van inkomsten voor de courant geopend. Sedert dien tijd toch kwam de gewoonte in zwang der geboorte- huwelijk- en dood-advertentien, ofschoon met de laatste het eerst schijnt begonnen [2]. — Weinige dagen later las men op de Amsterdamsche Extra-Courant van Dingsdag 20 Januarij 1795, N°. 9, het eerst de woorden: Vryheid, Gelykheid, Broederschap, en acht dagen later op N°. 12 de aanwijzing: Het eerste Jaar der Bataafsche Vryheid. — Belangrijker zeker was het, dat het Comité Revolutionair op Woensdag 18 Maart van dit zelfde jaar besloot den Commissaris der binnen- en buitenlandsche tijdingen Joan Huydecoper, die sedert 2 November 1787 Willem Hooft — reeds sedert 31 Januarij 1786 afgetreden — vervangen had, te verklaren vervallen van dien post, als zijnde toen geheel nutteloos, en alleen drukkend voor Stads kas geworden [3]. Nadere schikkingen

---

1) Resol. Oud Raad, Lr. F. 391 en 419.

2) Over de belasting die op dit soort van advertentiën werd gelegd bij Ordonnantie van het Provinciaal bestuur van Holland van 5 Oct. 1797, zie Nieuwe Nederl. Jaarb. 1797, bl. 1176—1182. WAGENAAR, Vad. Hist. Vervolg, deel 39, bl. 19.

3) Nieuwe Nederl. Jaarb. 1795, bl. 2089.

volgden eerst in de maand Januarij van het volgende jaar, toen het geheele personeel aan de courant verbonden eene verjongingskuur onderging, en de volgende bepalingen gemaakt werden [1]:

1. Den post van Commissaris der Stads Couranten Drukkery of Nieuwstydingen geheel te vernietigen.

2. Ter vervanging van dezen gemortificeerden post, vier Directeuren aan te stellen, om het oppertoevoorzicht te hebben over de Stads Courant, het Dagblad [2], de Drukkery, derzelver inkomsten, uitgaven, en alles wat daar toe betrekkelyk is, en in 't vervolg daar toe betrekkelijk zal worden gemaakt. En zyn daar toe met eenparigheid van stemmen benoemd en gecommitteerd geworden, de Burgers *Dirk van Hinloopen*, *Pieter Brouwer*, *Ambrosius Justus Zubli*, en *Abraham Gysbertus Verster*.

3. Den Burger *J. E. de Witte* [3], als Schryver van de Stads Courant, behoudens zyne verantwoordelykheid te ontslaan.

4. In deszelfs plaats, tot eersten Schryver, Redacteur en Correspondentiehouder van de Stads Courant aan te stellen, den Burger *Pierre Agron* [4], en zulks op een Jaarlijks tractement van *f* 1600, en *f* 50, voor Coffyhuisgeld, om reguard te nemen op de nouvelles.

5. Den Burger *J. de Vries* te ontslaan van zyn' post, van tweeden Schryver van de Stads Courant, en denzelven in plaats van dien aan te stellen tot het leezen en nazien van alle de Buitenlandsche Nieuwspapieren, het leezen en corrigeeren

---

1) Nieuwe Nederl. Jaarb. 1796, bl. 671.

2) Dit dagblad waarvan Arend Fokke Simonsz. redacteur was, verscheen zoo ik mij niet vergis, van 1795—1803, eerst bij Gartman, later bij van Leeuwen, aan de Stads-Couranten-drukkerij.

3) Is dit J. E. de Witte van Haamstede, van wien in Janus, N°. 79, van Donderdag 7 Januarij 1802, gesproken wordt? Verg. ook de vraag in den Navorscher 1867, bl. 47. Intusschen wordt in den Domkop (1796) deel 2, bl. 245 nog van Heering als schrijver der courant gesproken.

4) Deze naam doet denken aan den bewerker van Fransche kinderleerboekjes.

der Proeven van de Couranten, het ontvangen der Advertissementen, en het bezorgen daarvan ter drukpersse: ten welke einde aan hem vergund wordt de vrye woning in het huis, waar het Comptoir van de Courant wordt gehouden, met byvoeging van een Jaarlyks tractement van *f* 500, zonder eenige verdere Douceurs [1].

6. In plaats van denzelven *J. de Vries*, tot werkelyken tweeden schryver van de Stads Courant aan te stellen deszelfs zoon *J. J. de Vries*, en zulks op een Jaarlyks tractement van *f* 600.

7. Den Burger *Cornelis van Leeuwen*, als Boekhouder van de Stads Couranten Drukkerij, te ontslaan, en denzelven in plaats van dien aan te stellen tot Uitgever van de Courant en van het Dagblad, en zulks op een Jaarlyks tractement van *f* 500, en vrye woning, in het huis van gemelden *J. de Vries.*

8. Tot Boekhouder der voorsz. Drukkery, op een Jaarlyks tractement van *f* 500, zonder eenige Emolumenten, aan te stellen den Burger *Sigismundus Frost.*

Meer veranderingen volgden nog in den loop van hetzelfde aar. Met het oog toch op eene verplaatsing der Stads-Couranten-drukkerij, kocht de stad in 1796 het perceel aan op het Rokin tusschen de Gapers- en Duifjes-stegen, waarvan onder anderen medeeigenaars waren Hendrik van Staden en d'Erve Stichter [2]. De verhuizing volgde daarop in de maand November, en werd in de courant van Donderdag 24 November 1796, N°. 141, algemeen bekend gemaakt in deze bewoordingen: „Tot naricht dient, dat het *Dagblad van den Raad der Gemeente*, benevens de *Amsterdamsche Courant*, voortaan zullen worden uitgegeven aan de Stads-Drukkery, *op het Rokkin, tusschen de Gapers- en Duifjes-steegen;* zullende hiermede begin gemaakt worden aanstaanden Dingsdag den

---

[1]) J. de Vries ging dus met 100 Gld. achteruit, want vrije woning genoot hij reeds vóór 1777.

[2]) Zie Resol. van Thesaurieren, deel 21, fol. 86.

29sten November; — wordende een' ieder verzocht om, van aanstaanden Maandag den 28sten November af, alle de Papieren, Advertissementen, Brieven of Boodschappen, voor de Stads-Drukkery, of de Courant, aldaar te bezorgen". En van daar dat op N°. 143, van Dingsdag 29 November 1796, het opschrift wordt gevonden: „wordt uitgegeeven aan de stads-drukkery, op het Rokkin, by de Beurs", terwijl onder aan het blad slechts de woorden: „Te Amsterdam" voorkomen.

Ook de Amsterdamsche Courant deelde in de gevolgen van duurdere tijden, en al is ons van den prijs van het blad in vroegere dagen niets bekend, de volgende mededeeling ontleend aan N°. 156, van Donderdag 29 December 1796, mag daarom toch niet achterwege blijven. Aan het hoofd van gemeld nummer namelijk las men: „Directeuren van de Amsterdamsche Courant zyn, uit hoofde van de duurte van het Papier en alle andere Druk-Materiaalen, genoodzaakt, om den prys van gemelde Courant, met primo January 1797, met *één Duit* per blad te verhoogen, en dus dezelve, *gelyk* met de andere Couranten, op *zes Duiten* te stellen. — Zy vleijen zich, dat hunne Medeburgers in deeze schikking genoegen zullen neemen, en verzekeren hen, dat zy van hunnen kant geene middelen onbeproefd zullen laaten, om dit Nieuwspapier, zoowel ten opzichte van het Staats-nieuws als van het Commercieele, tot een der interessantste Dagbladen te maaken. — Om ook ten opzichte der uitvoering de Leezers genoegen te geeven, zal hetzelve, met het begin van het Nieuwe Jaar, met een' nieuwen Letter gedrukt worden."

Bij die „nieuwe letter" kan de vraag oprijzen of de courant in vorm en inrigting nog steeds dezelfde was als vroeger. Dat de naauwkeurige beantwoording dier vraag intusschen hoogst moeijelijk is, zal iedereen toestemmen die weet, hoe uiterst langzaam in den regel zich de behoefte aan meerdere ruimte bij dagbladen doet gevoelen, en welke kunstmiddeltjes, gelijk b. v. door uitzetting of ineenkrimping van het hoofd, of wel meerdere aansluiting der letters, gebezigd worden om bijvoegsels of vergrootingen te voorko-

hoewel algemeen ingevoerd, onjuist is [1]. Ik waag mij niet aan eene beslissing, maar vermoed dat de zaak of van geen beteekenis is, of wel het bewijs levert hoe vreemd er met de heraldiek is omgesprongen. Wanneer wij nu voor veranderingen in het wapen wijzen op de couranten van Donderdag 1 Januarij 1699, N°. 1; Dingsdag 24 October 1702, N°. 127 (voor het eerst met de staarten der leeuwen omhoog); Donderdag 14 Junij 1708 N°. 71 (wederom met de staarten der leeuwen omlaag); Donderdag 8 Junij 1747, N°. 68; Dingsdag 2 April 1754, N°. 40 (sedert voor goed met de staarten der leeuwen omhoog); Dingsdag 22 Junij 1762, N°. 74; Dingsdag 28 Augustus 1764, N°. 103; Dingsdag 24 Junij 1766, N°. 75; Dingsdag 12 Julij 1768, N°. 83; Dingsdag 2 October 1770, N°. 118; Dingsdag 20 Augustus 1776, N°. 100; en Dingsdag 14 Julij 1778, N°. 84; — dan beschouwe men deze opgave liefst niet als volledig, daar het dikwijls moeijelijk te bepalen viel, of ook alleen het schoonmaken van den stempel de oorzaak was eener schijnbare verandering. Wat nu de reden is, dat, terwijl b. v. de Haarlemsche Courant, ten gevolge van het vonnis door de vrijheidsmannen van '95 tegen al wat wapens was uitgesproken, van 21 Januarij 1795 tot 29 September 1796 zonder wapen werd uitgegeven [2] de Amsterdamsche Courant het hare behield, durf ik niet beslissen; want opmerking verdient het, dat,

[1]) Naar ik verneem stond mijn bloedverwant wijlen Mr. H. Provó Kluit hetzelfde gevoelen voor, zoodat bij eene reorganisatie van het uniform der Amsterdamsche dienaren van Politie, de chacots dier beambten voorzien werden van het Amsterdamsche wapen met de druipstaartende schildhouders. Noch COMMELIN, 1e en 2e uitgave, bl. 184 en 188, waar men prachtige wapens met zoodanige schildhouders aantreft, noch WAGENAAR, III, blz. 15 vertellen er iets van.

[2]) In onzen leeftijd is dit ook geschied door de Arnhemsche Courant, die sedert Dingsdag 31 October 1848, N°, 227, tot en met het einde van 1853, dus ruim 5 jaren lang, ter besparing van ruimte, gelijk het heette, niet alleen zonder wapen, maar zelfs zonder het gebruikelijke hoofd verscheen. Dit tijdstip valt intusschen merkwaardig zamen met den strijd over den eigendom en het wapen der Haarlemsche Courant. Zie hieronder.

Linsen in diens verzoekschrift van het jaar 1775, dat kort na de aanstelling van Daniel Deutz, 28 Augustus 1767, tot commissaris, de courant vergroot was geworden en wekelijks een of twee supplementen uitgegeven waren. Want na het genoemde tijdstip in 1770 krijgt eerst de Dingsdagsche courant langzamerhand geregeld zoodanig vervolg, later in 1779 ook de Zaturdagsche en in 1780 de Donderdagsche Courant. Van eene zoogenaamde Na-Courant, die bij buitengewone gebeurtenissen werd uitgegeven, vindt men een voorbeeld in die van den 27sten September 1777, uitgegeven Maandag 29 September 1777, als N°. 116, bij gelegenheid der „Receptie van zyne doorluchtige Hoogheid als Admiraal-Generaal, by den Edel Mogende Zee-Raad aan het IJ"; 't was eene versierde courant, gelijk er wel meer vooral door de Haagsche Courantiers zijn bezorgd, bevattende een half vel aan ééne zijde in twee kolommen gedrukt. Eene andere zeldzaamheid, althans voor de 18e eeuw, vindt men in het nummer van Dingsdag 20 Augustus 1793, N°. 100, zijnde dit eene zoogenaamde „dubbelde courant", 4 blz. folio. De Extra-Courant van Dingsdag 20 Januarij 1795, N°. 9, waarop voor het eerst het „Vryheid, Gelykheid, Broederschap" staat te lezen, schijnt de eerste van die soort te zijn.

Ook het wapen der courant heeft menigvuldige wijzigingen ondergaan, die niet altijd als verbeteringen of verfraaijingen kunnen worden aangemerkt. Van de fijnste toch waren die houtsneden zelden, zoodat de schildhouders, in het Amsterdamsche wapen de leeuwen, dikwijls niet aan het oorspronkelijke beantwoorden, en nu eens aan knorrige oude heeren, dan weer aan katten doen denken, hetgeen ongetwijfeld meer in overeenstemming was met hun natuur. Ten opzigte van die schildhouders doet zich nog eene andere bijzonderheid voor, namelijk deze, dat de staarten der leeuwen somtijds omlaag voorkomen. Er zijn er geweest, en onder dezen naar ik hoor Mr. W. J. C. van Hasselt, die beweerd hebben, dat dit geheel in overeenkomst was met de regelen der heraldiek, en dat het tegenovergestelde,

hoewel algemeen ingevoerd, onjuist is [1]. Ik waag mij niet aan eene beslissing, maar vermoed dat de zaak of van geen beteekenis is, of wel het bewijs levert hoe vreemd er met de heraldiek is omgesprongen. Wanneer wij nu voor veranderingen in het wapen wijzen op de couranten van Donderdag 1 Januarij 1699, N°. 1; Dingsdag 24 October 1702, N°. 127 (voor het eerst met de staarten der leeuwen omhoog); Donderdag 14 Junij 1708 N°. 71 (wederom met de staarten der leeuwen omlaag); Donderdag 8 Junij 1747, N°. 68; Dingsdag 2 April 1754, N°. 40 (sedert voor goed met de staarten der leeuwen omhoog); Dingsdag 22 Junij 1762, N°. 74; Dingsdag 28 Augustus 1764, N°. 103; Dingsdag 24 Junij 1766, N°. 75; Dingsdag 12 Julij 1768, N°. 83; Dingsdag 2 October 1770, N°. 118; Dingsdag 20 Augustus 1776, N°. 100; en Dingsdag 14 Julij 1778, N°. 84; — dan beschouwe men deze opgave liefst niet als volledig, daar het dikwijls moeijelijk te bepalen viel, of ook alleen het schoonmaken van den stempel de oorzaak was eener schijnbare verandering. Wat nu de reden is, dat, terwijl b. v. de Haarlemsche Courant, ten gevolge van het vonnis door de vrijheidsmannen van '95 tegen al wat wapens was uitgesproken, van 21 Januarij 1795 tot 29 September 1796 zonder wapen werd uitgegeven [2] de Amsterdamsche Courant het hare behield, durf ik niet beslissen; want opmerking verdient het, dat,

---

1) Naar ik verneem stond mijn bloedverwant wijlen Mr. H. Provó Kluit hetzelfde gevoelen voor, zoodat bij eene reorganisatie van het uniform der Amsterdamsche dienaren van Politie, de chacots dier beambten voorzien werden van het Amsterdamsche wapen met de druipstaartende schildhouders. Noch COMMELIN, 1e en 2e uitgave, bl. 184 en 188, waar men prachtige wapens met zoodanige schildhouders aantreft, noch WAGENAAR, III, blz. 15 vertellen er iets van.

2) In onzen leeftijd is dit ook geschied door de Arnhemsche Courant, die sedert Dingsdag 31 October 1848, N°, 227, tot en met het einde van 1853, dus ruim 5 jaren lang, ter besparing van ruimte, gelijk het heette, niet alleen zonder wapen, maar zelfs zonder het gebruikelijke hoofd verscheen. Dit tijdstip valt intusschen merkwaardig zamen met den strijd over den eigendom en het wapen der Haarlemsche Courant. Zie hieronder.

terwijl Amsterdam toch door het wegwerpen der Keizerlijke kroon — al bleef zij ook boven op den Westertoren staan pronken [1] — de mode van den dag volgde, en dit ook bij het wapen op het Dagblad van de Vergadering der Representanten van het Volk van Amsterdam van 1795 tot 1802 in het oog werd gehouden, de Amsterdamsche Courant, mede ter stadsdrukkerij uitgegeven, nogtans geene verandering onderging in haar wapen voor N°. 1, van Donderdag 2 Januarij 1800. Wel bleef toen de kroon behouden maar de leeuwen werden geschrapt, en de vrijheidshoed benevens eenige andere zinnebeelden werden boven en naast het waggelend schild gesteld. Tegelijk verviel aan den voet der courant de bijvoeging: „Te Amsterdam". Maar lang heeft die gekheid toch niet geduurd, want met N°. 133, van Donderdag 5 November 1801 keerde weer het oude wapen met kroon en leeuwen op de courant terug. Intusschen gaf deze zaak aanleiding tot de vervaardiging van het volgende niet onaardige rijm

Op het
Nieuwe Vignet
boven
de Amsterdamsche Courant
bij den aanvang des jaars, 1800.

Zegt mij eens, Mannen van verstand!
Waarom op de Amsterdamsche Krant,
Zodra wij Agttien Hondert schreven,
Het Leeuwenpaar is weg gebleven?

Het is omdat wij, niet in schijn,
Slechts Fransche kale schapen zijn,
Die magtloos om hun naaktheid schreeuwen;
Dus voegt ons wapenschild geen leeuwen.

Maar waarom rust dan 't wapenschild,
Op koopmanschap, verspreid in 't wild?

---

1) Verg. J. Ter Gouw, Over den oorsprong der wapens, in deze Bijdr. N. R. deel 2, blz. 39.

Het is omdat in deze Staten
De koopvaardij ons heeft verlaten;
Is dus geen koopmanschap in 't land,
Zij is in 't printje van de krant.

Waarom is 't wapen scheef gelegen?

Wel man! 't gaat all' langs scheve wegen;
Al siert een kroon de wapenkruin,
't Gaat met de landzaak bijster schuin [1]).
Dus is met grond het oude wapen,
In een toepas'lijk nieuw herschapen.

Met deze mededeeling naderen wij zoo langzamerhand den Franschen tijd. Een tijdgenoot [2] geeft omtrent de courant van die dagen het volgende verslag. „Openbare Verkoopingen, Schouwspelen, Bals, enz. worden door aangeplakte billetten aangekondigt, ook wel door middel van de Stads-*Courant* (die Dingsdags, Donderdags en Saturdags wordt uitgegeven, doch meer om de *advertissementen* dan wel om de staatkundige berigten daar in te vinden gezocht is) waarin tevens de bekendmakingen van nieuwe boeken, huwelijken, kraambevallingen, sterfgevallen, kortom van alles wat men noodig oordeelt ter kennisse van het publiek te brengen, ge-

[1]) Wat „bijster schuin" was en wat „scheve wegen" waren wist de vervaardiger van dit rijm, de Amsterdamsche advocaat Mr. Pieter Boddaert Junior, van nabij. Tot de ergste zedeloosheid en een losbandig leven vervallen, misbruikte hij zijn vernuft tot het zamenstellen van ontuchtige stukjes, meestal in kroegen en bordeelen voor de vuist vervaardigd, waarvan een goed gedeelte is in het licht gegeven in zijne Nagelatene Prozaïsche en Poetische Portefeuille, Amst. 1805, en waarin het vermelde rijm, opgenomen in eene brochure kort na des dichters dood uitgegeven, welligt ook voorkomt. De man werd het offer zijner spoorloosheden toen hij den 9den Maart 1805, aan de gevolgen van eenen val in het half digt bevrozen water, waarbij hij zijn been brak, overleed. Zie van der Aa, Biogr. Woordenb., 8° uitg. 2e deel, 2e stuk, blz. 692, 3, en de medeeling van denzelfden schrijver in den Navorscher, deel 3, bl. 367, naar aanleiding der vraag op bl. 3.

[2]) Het tegenwoordig Amsterdam. Amsterdam bij L. A. C. Hesse. 1809. bl. 88.

plaatst worden. Voor een *advertissement* van vier regels betaalt men zes-en-dertig stuivers; de origineelen moeten op een Zegel van zes stuivers geschreven zijn, terwijl tot de bekendmaking van eene geboorte of van een sterfgeval een Guldens, en tot die van een huwelijk een twee Guldens Zegel vereischt wordt, behalven het *Suppletoir* zegel, hetwelk in den loop van dit jaar, provisioneel voor den tijd van negen maanden ingevoerd is". In zooverre is hetgeen hier omtrent het inwendig bestaan der courant omstreeks het jaar 1809 wordt medegedeeld belangrijk, omdat het hoofd der courant in die dagen nog geen berigten gaf van abonnements en advertentie-kosten.

Met betrekking tot het jaar 1809 moet nog op eene kleine bijzonderheid worden gewezen. Sedert N°. 23, van Donderdag 23 Februarij van dat jaar toch, werden in het hoofd der courant de maand-namen vervangen door de namen: Sprokkelmaand, Lentemaand enz., een gebruik dat stand gehouden heeft tot N°. 16, van Dingsdag 5 Februarij 1811, het eerste nummer waarin de nieuwsberigten in twee talen voorkomen, onder den titel: Gazette d'Amsterdam, Amsterdamsche Courant. Te gelijkertijd werd ook nu weer, wegens de ruimte waarschijnlijk, de plaats van uitgave uit het hoofd naar den voet der courant overgebragt, en wel aldus: „Te Amsterdam, ter Stads-Drukkery, op het Rockin". En zoo blijft het tot en met het nummer van Zaturdag 30 November 1811, N°. 144, toen ten gevolge van het decreet van 3 Augustus 1810, waarbij bepaald was, dat er slechts één enkel politiek dagblad in elk der departementen buiten dat van de Seine zou mogen bestaan, en dat van 26 September 1811, waarbij de advertentie- en letterkundige dagbladen waren aangewezen waarvan de uitgave geoorloofd was, de Amsterdamsche Courant haar staatkundig leven eindigen moest, om tot den rang van gewoon advertentie-blad af te dalen. Sedert dien tijd kwam zij voor het eerst dagelijks uit in twee talen onder den titel van Affiches, Annonces et avis divers d'Amsterdam, —

Advertentien, Aankondigingen en verschillende berigten van Amsterdam, in 8 blz. 4°. met het schild, zonder leeuwen, maar met den Keizerlijken adelaar, „Te Amsterdam by J. van Bonga, Directeur der Stads-drukkery, Rockin, n°. 137" [1]. Dit nu heeft geduurd tot en met het nummer van Dingsdag 16 November 1813, n°. 273.

Het was in dit tijdperk van vernedering dat de courant voor het eerst de stempels eener zegelbelasting draagt. Want al was ook de impost op de gedrukte papieren reeds in 1674 bij ordonnantie vastgesteld, later in 1691 verdubbeld, en 14 Maart 1750 gewijzigd [2], de courant droeg daarvan niet de sporen, en het was eerst op N°. 1, van Woensdag 1 Januarij 1812, dat men twee zegelstempels op het blad zag verschijnen, waarvan het eene (a-timbrer-à-l'extraordinaire) nogtans met N. 34, van Zaturdag 8 Februarij 1812, wederom verdwijnt, terwijl het andere eene belasting van 5 C. aanwijst. Toen bij het herstel van zaken de courant wederom verscheen als: „Amsterdamsche Courant. Wordt uitgegeven aan de Stads-drukkery, op het Rokin, by de Beurs. Woensdag den 17 November 1813, N°. 1", met de bijvoeging aan den voet der courant: „Te Amsterdam", was de vorm wederom folio en de grootte spoedig doorgaans 4 blz. of een geheel vel, terwijl ook behalve op N°. 1 en 2, waar men het stedelijk schild vindt gekroond door een lauriertak, en onder het schild den naam: „Amsterdam," het wapen wederom in zijn oude glans te voorschijn komt. Dat op de

---

1) J. van Bonga was intusschen reeds in het jaar 1809 aan de Stads-Drukkerij verbonden.

2) Groot-Placaetboek, deel 3, pag. 847; deel 4, pag. 713; deel 7; pag. 1202 en 1389. Nederl. Jaarb. 1750, deel 1, bl. 524—528. Mr. P. H. Engels, de Gesch. der belast. in Nederland, bl. 141. Zoo vermeldt ook Mr. F. N. Sickenga, Gesch. der Ned. belast. 2e deel, blz. 134, dat bij ordonnantie van 2 December 1805 de dagbladen en tijdschriften werden belast met een regt van 1 à 2 penningen per vel druks. Zie Voll. verz. der publ. voor de ingezetenen der Bataafsche Republiek van 28 Nov. 1805, tot 13 December 1805, veertiende deel, N°. CCCCLXVII, bl. 10.

9 eerste nummers het zegel niet voorkomt zal waarschijnlijk moeten toegeschreven worden aan de zucht om ook dit kenmerk der overheersching te doen vervallen, hetgeen evenwel niet gelukte, want sedert N°. 10 verscheen weder het Fransche zegel, 5 C. voor een geheel en 3 C. voor een half vel (in welk geval de stempel een ander was) op de courant.

Gedurende de eerste maanden van het jaar 1814 heeft de Amsterdamsche Courant een officiëel karakter gehad. Dit blijkt uit de Extraordinaire Amsterdamsche Courant, N°. 7 (de extraordinaire nummers droegen toen en later, tot zelfs in 1829, afzonderlijke merken) toegevoegd aan het nummer van Vrijdag 31 December 1813, N°. 39, waarin gezegd werd: „Wordt mits dezen berigt, dat de Amsterdamsche Courant is verklaard te zijn de Departementale Courant, en dat mitsdien alle Stukken, welke van wege het Departement officiëel zullen worden bekend gemaakt, dadelijk in dezelve Courant zullen worden geplaatst". Van daar dat met N°. 1, van Zaturdag 1 Januarij 1814, de titel der courant werd: „Departementaal Dagblad van de Zuiderzee en Amsterdamsche Courant. Te Amsterdam, by J. van Bonga, ter Stads-drukkery, op het Rokin". Tot verdere toelichting van dezen naam brengen wij in herinnering, dat, tot op de invoering van de Grondwet van 1814, de departementale verdeeling des lands is behouden gebleven, en dat de vroegere departementale couranten, zooals, voor zooverre het Departement der Zuiderzee betreft, het Feuille politique du Département du Zuiderzée en het daarop gevolgde Staatkundig Dagblad van de Zuiderzee, niet meer bestonden. Slechts korten tijd echter, en wel tot en met N°. 104, van Woensdag 4 Mei 1814, is het Departementaal Dagblad in stand gebleven, want den volgenden dag was de titel wederom: Amsterdamsche Courant, Donderdag den 5 Mei 1814, N°. 105. Van dien overgang, ongetwijfeld in verband staande met de afschaffing der departementen, meldt de courant evenwel zelve niets [1]. Intusschen was, tengevolge

[1]) Verg. onze mededeeling in den Navorscher van Januarij 1866, bl. 13.

van het besluit van den 15[den] Januarij 1814, N°. 83, (*Stbl.* N°. 11) bepalende, in Nederlandsche munt, de prijzen van het buitengewoon zegel voor alle nieuwspapieren, aankondigingen, enz. met N°. 44, van Dingsdag 22 Februarij, het uit den Franschen tijd behouden gebleven zegel van 5 C. overgegaan in een ander van 8 Penn., dat met N°. 297, van Maandag 19 December 1814, nogmaals veranderde toen de woorden: Departement van de Zuiderzee plaats maakten voor den naam: Noord-Holland.

Met eene nieuwe letter en een nieuw wapen vangt de jaargang van 1815 aan. Een bijvoegsel kwam toen even als later nog slechts een enkele keer voor; maar wat de reden is, dat, niettegenstaande de gewone grootte der courant 4 blz. folio was, sedert N°. 95, van Zaturdag 2 April 1815, op zoovele nummers de bijvoeging voorkomt: „deze dubbele courant (met het bijvoegsel, vervolg), wordt voor den ordinairen (gewonen) prijs uitgegeven" is ons nog niet bekend. Deze opmerking geldt ook voor veel latere jaren. Ten òpzigte van het jaar 1815 zij nog aangemerkt, dat met N°. 244, van Dingsdag 17 October, in het adres voor het eerst de spelling „Rockin" voorkomt, hetgeen wederom „Rokin" wordt met N°. 33, van Dingsdag 8 Februarij 1820. Verder teekenen wij aan, dat ook in den aanvang van het jaar 1818 eene nieuwe letter werd ingevoerd, en dat tengevolge van het Besluit van 26 Februarij 1825, (*Stbl.* N°. 10), waarbij de uitvoering werd geregeld van art. 2 der wet van den 31[en] Mei 1824 (*Stbl.* N°. 36), met betrekking tot het buitengewoon zegel, voor dagbladen, nieuwspapieren enz., met N°. 163, van Donderdag 14 Julij 1825 het zegel van 8 Pn. Noord-Holland overgaat in een Buitengewoon-zegel Noord-Holland van 2½ C.

Met den aanvang van 1828 greep de meer gewigtige verandering plaats, waarop reeds boven is gewezen, dat namelijk toen niet meer berigten en advertentiën in de breedte van het blad werden gedrukt, hetgeen zeker tot groot gerief der lezers was. Te gelijkertijd werden, als een

gevolg daarvan, de twee kolommen breeder, en kwam er nogmaals, en nu voor langen tijd, aan het hoofd der courant een wapen met druipstaartende schildhouders. Slechts aan het hoofd van de beide eerste nummers van dit jaar vindt men den prijs der advertentiën opgegeven, als zijnde van 1 tot 5 regels *f* 1.75, en voor iederen regel meer 35 cents. Wat nu de reden is, dat in dit jaar het zegel eerst 2 C. is en later met N°. 68, van Woensdag 19 Maart 1828, weer 2½ C. weet ik evenmin als waarom met N°. 12 een tweede zegel: „Koningryk der Nederlanden. Buîtengewoon te zegelen". op het blad werd gesteld. Dat met het jaar 1829 de courant door eene lijn van afscheiding tusschen het hoofd en de berigten, en door eene zwaardere lijn tusschen de kolommen, een gewijzigd aanzien kreeg, verdient misschien alleen daarom te worden vermeld, omdat men er met het jaar 1830 weer op terugkwam; het stond dan ook niet bijzonder mooi.

Is de geschiedenis van de Amsterdamsche Courant omstreeks dezen tijd vrij onbeduidend, de inhoud was het niet minder. De geheimzinnigheid toch, die reeds in 1626 en 1632 [1] aan de Amsterdamsche Couranten eigen was, en waarmede het in 1763 en 1773 bij gelegenheid der faillissementen van de Neufville en Clifford [2] niet beter was gesteld, deed ook nog omstreeks het jaar 1830 haren ongelukkigen invloed gelden, toen Mr. Jeronimo de Vries, Griffier en chef van het Secretariaat van Amsterdam, — en die wegens zijne veelzijdige bemoeijingen spottenderwijze de vijfde Burgemeester van Amsterdam genoemd werd —, de rol van Censor vervulde. Dat dit eene officiële betrekking was, in aard en karakter welligt overeenstemmende met het vroegere Commissarisschap der binnen- en buitenlandsche tijdingen, betwijfel ik [3]; want van de beide redacteurs destijds aan de courant verbonden: Mr. Adriaan Taunay en Jean Etienne

1) Zie Fruin in den Volks-Almanak van 1863, bl. 97.

2) Zie mijne studie: De Amsterdamsche Beurs in 1763 en 1773, bl. 62.

3) Het adresboek kende die betrekking niet.

Fynje [1], tusschen wie de arbeid beurtelings was verdeeld, was alleen de laatste volgzaam genoeg om zich geheel naar den wil des Censors te voegen, die zich op de Heerengracht de proeven der courant ter goedkeuring liet aanbieden. Ook met het Commissarisschap der Stads-drukkerij schijnt deze betrekking niets gemeens te hebben gehad, daar Mr. Adriaan de Bruine, Jan George ten Sande, en Daniel Birrius Campen omstreeks dezen tijd dit ambt uitoefenden. Wat hiervan ook zij, en hoe bevreemdend het ook is dat van deze geheele zaak door 's mans lofredenaar [2] met geen enkel woord wordt gewag gemaakt, de door Mr. Jeronimo de Vries uitgeoefende censuur, waardoor de belangrijke Belgische berigten, die Mr. A. Taunay zich door zijne uitgebreide betrekkingen voor de courant had weten te verschaffen, voor 't meerendeel werden geschrapt, had geen ander gevolg, dan dat het onwaardig gekeurde nieuws door het toen nog jeugdig Algemeen Handelsblad werd opgenomen, waaraan Fynje's zoon toen en later werkzaam was [3].

---

1) Bij raadsbesluit van 31 October 1849 werd hem met 1 Januarij 1850 een wachtgeld van *f* 1200 toegekend. Geboren te Delft in Augustus 1777 overleed hij te Amsterdam 30 Maart 1866. Hij was de zoon van den welbekenden Wybo Fynje, die aan de Hollandsche Historische Courant (en niet de Zuid-Hollandsche Courant, gelijk de Heer de Bosch Kemper, Staatk. Gesch. v. Nederland bl. 286 beweert; aan dit blad toch hebben J. C. ten Noever en Mr. Dominicus Costerus, Burgemeester van Woerden gewerkt), heeft gearbeid en later onder Schimmelpenninck en Koning Lodewijk directeur der Staats- en Koninklijke Couranten was, waarschijnlijk als voorganger van Mr. J. D. Meijer. Zie van der Aa, Biogr. Woord. 8e uitg. deel 6, bl. 278, 9. Nav. 1866, bl. 14.

2) B. Ter Haar in de Handel. der Maatsch. v. Nederl. Letterk. 1853, bl. 180 en volgg. Wel wordt daar vermeld hoe in verloop van tijd van de hand van Mr. Jeronimo de Vries tal van kleine necrologiën van min of meer beroemde stadgenooten in de courant werden opgenomen.

3) De Arke Noachs van Anton Cramer stak dan ook in haar Januarij- en September-nummer van 1831, bl. 36—38, 303—309 den draak met de Amst. Courant. Volgens het Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving, aanvankelijk zamengesteld door P. G. Witsen Geysbeek, in voce: Courant, strekte die censuur zich zelfs tot de advertentiën uit,

Eene andere letter vindt men weer bij het begin van 1831, de splitsing in officiëel en niet-officiëel gedeelte met 1 Januarij 1832, en bij den aanvang van 1839 het adres opgegeven: „Te Amsterdam, bij J. van Bonga Jr." Toen met N°. 153, van Donderdag 1 Julij 1841, de courant nogmaals eene andere letter en ander papier kreeg, het adres onder de tweede kolom op de laatste bladzijde werd gesteld, en om de ruimte daarin kortweg de naam: (op het) Rokin werd gesteld, las men aan het hoofd van het blad wederom iets omtrent den prijs der courant in deze bewoordingen; „De Prijs dezer Courant, die geregeld alle Werkdagen wordt uitgegeven, is 7 Cents per nummer, (voor de Buitensteden franco met 1 Cent verhooging)". Wat de reden is, dat het zegel nu weer 2 C. is, blijkt niet, evenmin waarom eerst met N°. 112, van Dingsdag 30 April 1844 het buitengewoon zegelmerk vervalt, daar de wet van 3 October 1843, *Stbl.* N°. 47, bij Besluit van 13 Maart 1844, *Stbl.* N°. 18, reeds „met den klokslag van middernacht tusschen den een en dertigsten Maart en den eersten April" van dat jaar verbindende kracht had erlangd [1]. Intusschen was ten gevolge van de verplaatsing der Stads-drukkerij van het Rokin naar de Nes in een gedeelte der oude Groote Vleeschhal, op N°. 20, van Dingsdag 24 Januarij 1843, in het adres de naam Rokin in Nes overgegaan.

Door eene nieuwe letter en ander papier kreeg de courant met den aanvang van 1845 alweer een ander aanzien. Uit het opschrift boven de drie eerste nummers blijkt dat het blad nog steeds voor denzelfden prijs werd verkrijgbaar gesteld, en dat ook de advertentiën nog evenveel kostten als vroeger. Dit jaar ondergaat de courant verder geene verandering dan dat met N°. 82, van Maandag 7 April,

---

in welke zij willekeurige veranderingen maakte, of dezelve ronduit weigerde op te nemen. De Courant had dan ook eindelijk bijkans geen ander dan een Amsterdamsch publiek.

1) Dit laatste evenwel kan misschien verklaard worden uit de opruiming van in voorraad gezegeld papier.

wederom in het adres een woord vervalt, en nu als plaats van uitgifte kortweg wordt aangewezen: (Ter) Stads-Drukkerij. Met het begin van 1846, sedert welken tijd de naam des uitgevers voorkomt als: J. van Bonga, is de prijs der advertentiën evenwel verminderd, en voor 1—5 regels ƒ 1.50, elke regel meer 30 Cents. Met N°. 105, van Zaturdag 2 Mei 1846, kwam die opgave van prijs eindelijk voor goed aan het hoofd der courant.

Oude herinneringen gewagen nog van belangrijke winsten die de Amsterdamsche Courant heeft opgeleverd, ja noemen zelfs het cijfer van ƒ 27,000 dat het blad als zuivere winst afwierp. Dit punt schijnt intusschen moeijelijk nagegaan te kunnen worden, daar naar men wil het finantiëel beheer der courant weleer niet van dat der drukkerij, waarvan het de voornaamste post moet zijn geweest, gescheiden was. Zooveel is echter zeker dat die gulden dagen ten gevolge van den onvoldoenden inhoud van het blad, en van het meer en meer binnendringen der buitenlandsche couranten, reeds lang tot de geschiedenis behoorden, toen met den 1sten Januarij 1847 Mr. S. Vissering als hoofdredacteur optrad. Door zijne vroegere medewerking aan het Algemeen Handelsblad geen vreemdeling meer op het gebied der dagbladpers, had de Heer Vissering, daartoe aangezocht, reeds in de maand Februarij 1846 eene korte memorie opgesteld over eene mogelijke hervorming van de Amsterdamsche Courant, waarvan de denkbeelden en zelfs de uitdrukkingen grootendeels werden toegeëigend en overgenomen in het rapport over die Courant, dat door de Commissie uit den Raad, benoemd bij besluit van 3 September 1845, en bestaande uit de Heeren: P. Huidekoper, A. F. Insinger, P. Hartsen, Claude D. Crommelin en H. J. Koenen, den 25sten April 1846 werd uitgebragt. Ofschoon nu ten gevolge van een en ander het optreden van den nieuwen hoofd-redacteur aanvankelijk op 1 October 1846 scheen bepaald, zoo kwam hiervan evenmin iets, als van een later door den heer Vissering gedaan voorstel, dat de

Courant hem voor zijne rekening zou worden overgedragen. Eerst het vaststellen der „punten van overeenkomst waarop de Hoofddirectie der Amsterdamsche Courant aan den Heer Mr. S. Vissering opgedragen en door hem aangenomen is" maakte het optreden van de nieuwe redactie mogelijk op den 1sten Januarij 1847.

De Courant was toen „in eenen achterlijken en verwaarloosden staat," en de „zorgen van verbeteringen in te voeren, moesten zich uitstrekken over alles: over de administratie, over het materiëel, over den vorm, over de hulpmiddelen, over het personeel, over de inrigting, over de zamenstelling, over de redactie. Eene menigte misbruiken van allerlei aard waren ingeslopen," zooals „de groote kwistigheid waarmede men te werk ging met het kosteloos plaatsen van aankondigingen en advertentiën en het afgeven van present-exemplaren," een gebruik dat voor een aanmerkelijk deel voortsproot uit „onderscheidene raadsbesluiten van oude dagteekening die niet waren ingetrokken." Verder moest in verband met de vergrooting der courant eene nieuwe snelpers worden aangeschaft, waartoe men aanvankelijk ongenegen was, en waardoor ook de vergrooting een half jaar naar zich liet wachten. Zoo bleef ook de verwijdering der mederedacteurs, Mr. A. Taunay, aan wien door de Commissie in haar rapport bij meer ijver minder geschiktheid, en J. E. Fynje, wien bij minderen ijver meer geschiktheid was toegekend, in de pen, omdat men hunne aanspraken op pensioen — beiden genoten een traktement van *f* 1800 — niet ontkennen kon, doch ze ongaarne scheen in te willigen.

Desniettegenstaande verbeterde de Courant aanmerkelijk nu ook beschouwingen aan de berigten verbonden werden, en er den 1sten Maart met N°. 51 ook verbetering werd gebragt in den vorm, door de verdeeling in drie kolommen en door het plaatsen van het wapen boven den titel. Hiermede evenwel ging eene verhooging van prijs gepaard, die voor Amsterdam *f* 5.50, voor elders *f* 6.50 werd in de drie maanden, — waarvoor men echter gratis het Dagverhaal van de

Handelingen der Staten-Generaal ontving, — terwijl afzonderlijke nummers thans voor 't eerst voor *f* 0.10 verkrijgbaar werden. Daartegenover echter stond eene gedeeltelijke vermindering van prijs voor de advertentiën, die behalve het zegelregt van *f* 0.35 voor 1—3 regels *f* 1 en voor 4—7 regels *f* 1.50, voor elken regel daarboven *f* 0.20 werd. Deze verbetering intusschen was slechts de voorbereiding van de veel grootere verandering die de Courant nog in hetzelfde jaar met N°. 153, van Donderdag 1 Julij 1847, onderging, toen het blad den vorm en de verdeeling der Nieuwe Rotterdamsche Courant in vier kolommen aannam, waardoor de abonnementsprijs nogmaals met 1 Gld. verhoogd, en het zegel tot 3 C. opgevoerd werd. Nu hadden er drie uitgiften van het blad plaats: ten 4 ure ter verzending met den spoortrein van 4½, ten 5½ ter verzending met de post en ten 7½, waarom dan ook de stads-exemplaren bovenaan de aanwijzing „Derde Uitgifte" hadden.

Had reeds de meervermelde commissie in haar rapport een afkeurend oordeel uitgesproken over de nog altijd bestaande censuur van Mr. Jeronimo de Vries, al moest ze ook erkennen dat taal, stijl en inkleeding der courant zulks wel eenigermate wettigde, die censuur had thans, als het onvermijdelijk gevolg van het optreden van eenen krachtigen en frisschen geest de wijk moeten nemen. „Het Stedelijk Bestuur onthield zich dan ook van alle inmenging in den gang der redactie." Doch toen met September 1847 de hoofdredacteur gedurende twee maanden aan het ziekbed gekluisterd en ver van de redactie verwijderd bleef, veranderde dit geheel en al, en „ging de courant in deugdelijkheid achteruit." „Op straffe van afzetting" werden de mederedacteurs onder anderen „door het collegie van Burgemeesteren en Wethouders gedwongen om een ingezonden stuk over de stedelijke verkiezingen in de courant op te nemen waarvoor zij de verantwoordelijkheid niet wenschten te dragen."

Intusschen was, gelijk reeds is gezegd, „het formaat der courant vergroot, haar uiterlijk voorkomen zooveel mogelijk

verfraaid, de administratie der courant op nieuwen voet geregeld, en werden velerlei pogingen aangewend om de courant in hare nieuwe gedaante bekend te maken. Bovendien werd de redactie der nieuwstijdingen op beteren voet gebragt; de handelsberigten werden eene zaak van groot belang; binnen- en buitenslands werden allengs talrijke correspondenten aangenomen; verscheidene kundige mannen werden overgehaald tot het leveren van artikelen: en het resultaat dezer bemoeijingen bleek bij het einde van 1847 te zijn, dat ja de uitgaven de inkomsten overschreden, maar tevens dat de sedert 5 jaren toenemende achteruitgang in het debiet en de opbrengst der advertentiën gestuit was."

Deze in alle opzigten bevredigende uitkomst, het onmiddelijk gevolg van zooveel mogelijk vrijzinnig ordelijk beheer kon echter niet verhinderen, dat de liberale geest die de courant bezielde, — en vrijzinnigheid was immers tot voor weinig tijd nog het schrikbeeld van elke Amsterdamsche regering — gedurende den winter van 1847 op 1848 het Stedelijk Bestuur herhaaldelijk pogingen deed aanwenden om de nieuwe rigting te fnuiken, pogingen, die wel is waar eerst gestaakt, maar later bij missive van 19 September 1848 meer ernstig werden doorgezet. Bekrompen behoudszin en partijdrift wees toen op het cijfer van ƒ 15,711,25^5, als zijnde het nadeelig saldo over het jaar 1847 [1], en op de schuld van ƒ 5200 voor de nieuw aangeschafte snelpers, in tegenstelling met het nadeelig saldo over 1864, groot ƒ 2,831.89^5. Want hierbij werd moedwillig over het hoofd gezien, dat, alhoewel in het eerste halfjaar van 1847, het getal der Couranten uit de hand en aan de ombrengers verkocht nog maandelijks daalde,

[1]) Deze en den volgende cijfers der nadeelige saldo's over de jaren 1847 tot 1852 werden mij van wege het gemeentebestuur welwillend verstrekt. De verifiëring was des te meer noodig daar in den Y- en Amstelbode — waaraan toen mede een zoon van J. E. Fynje verbonden was — van Zaturdag 4 October 1851, N^0. 32, daaromtrent eenige opgaven werden gedaan, die dan ook alleen wat de jaren 1847 en 1848 betreft, zoo goed als juist zijn bevonden.

dit cijfer in het tweede halfjaar van 1847 maandelijks was toegenomen dat de opbrengst der vaste abonnenten van ƒ 4,999.81⁵ in 1846 op ƒ 6,313.18 in 1847 was gestegen; dat die der advertentiën van ƒ 13,772.86 in 1846 tot op ƒ 15,733.08 in 1847 was geklommen; en dat over 't geheel de ontvangst van ƒ 41,160.88⁵ in 1846 tot op ƒ 43,797.22⁵ in 1847 was opgevoerd [1]. Het belangrijk verschil tusschen de nadeelige saldo's van beide jaren had dan ook geen anderen oorsprong dan dat de uitgaven die in 1846 slechts ƒ 43,992.78 bedroegen, in 1847 tot op ƒ 59,164.26⁵ waren gestegen, iets dat het gevolg moest zijn van eene meer doelmatige inrigting der hulpmiddelen. Ware men niet sinds lang overtuigd dat de cijfergroeperingen der conservatieven niets dan geknutsel, zijn tot zelfbehoud en zelfverdediging, het hier gezegde zou er het meest onomstootelijk bewijs van kunnen leveren.

Dit nadeelig saldo nu werd toegeschreven aan „ondoelmatige handelingen van het beheer der inrigting" zoo als het behoud van den abonnementsprijs op het oude bedrag gedurende de tweede helft van 1847, en de uitgave van het Dagverhaal. Maar ook hier stond het Stedelijk Bestuur stuur beneden de waarheid, want de abonnementsprijs was immers wel degelijk verhoogd; alleen was de prijs der courant voor de ombrengers, die men in 't belang der courant moest te vriend houden, tot 1 Januarij 1848 op 6¼ C. gebleven, om toen eerst 7 C. te worden. Verder werd de slechte uitkomst geweten aan de verkeerde rigting der redactie, die de courant met „schouwburg-artikelen en dergelijke nietigheden" — waarvan naar men wil Mr. J. T. Buys schrijver was — opvulde, en blijkbaar „de partij koos van hen die zich tegen het bestaande gezag en tegen de bestaande orde van zaken verzetten en met den geest van omkeering bezield waren." Deze laatste grief, die stellig de eenige opregte was, leidde dan ook tot de verklaring, dat onder alle

1) Vermoedelijk moet dit laatste cijfer met ƒ 344,21⁵ worden verminderd.

omstandigheden, 't zij dat de redactie haar leven beterde of niet, de verbindtenis met den heer Vissering met 31 December 1849 ten einde zou loopen. Ofschoon dit nu lijnregt in strijd was met art. 2 der punten van overeenkomst, waarbij uitdrukkelijk gezegd was, dat „wanneer de courant met 1° Januarij 1850 of later geen geldelijk voordeel opleverde, noch redelijk uitzigt op zoodanig voordeel in de toekomst volgens het oordeel van het Stedelijk Bestuur aanbood, de aanstelling zou kunnen worden ingetrokken," — omdat men eensdeels in September 1848 dergelijk oordeel nooit kon vellen, anderdeels zulk oordeel met het oog op overgelegde cijfers niet gewettigd was, — besloot de heer Vissering met 15 October 1848 zijn afscheid te nemen, daar zijne onafhankelijkheid bedreigd en zamenwerking langer onmogelijk was. [1] Eene nadere poging om de courant voor zijne rekening over te nemen leed schipbreuk op den onwil van het Stedelijk Bestuur, en vermogt slechts het bewijs te leveren dat de aanvrager geenszins de sombere voorspellingen voor de toekomst deelde. En hiermede eindigde het kortstondig tijdperk waarin Amsterdam met hare Stads-courant een flink figuur heeft gemaakt.

Wanneer tegenwoordig te Amsterdam in het namiddag-uur de bezoekers van societeiten en koffijhuizen zich als om strijd beijveren eene zoogenaamde Tweede of Ochtend-editie magtig te worden, dan zijn er waarschijnlijk weinigen die weten dat het de dagen van Februarij 1848 zijn geweest, die, althans wat de Amsterdamsche Courant betreft, „de editie" hebben in het leven geroepen, waarvan de Buitengewone of Extra-Couranten, sedert Donderdag 24 Februarij van dat jaar door den heer Vissering bezorgd, de eerste levensteekenen waren. Maar 't was eerst met N°. 213, van Vrijdag 8 September van dit jaar, dat in het hoofd der courant werd aangekondigd dat die Morgen-Editie ten 12 ure, de eigenlijke Courant des avonds

[1]) Blijkens de Amsterdamsche Courant van Maandag 16 October 1848, N°. 245, heeft de heer Vissering deze verklaring aan het Stedelijk Bestuur bij missive van 3 October 1848 afgelegd.

tusschen 7 en 8 uur verkrijgbaar was. Of het nu juist aan deze verbetering alleen te danken was, dat het nadeelig saldo in 1848 tot op *f* 9,470.13⁵ en in 1849 tot op *f* 7,774.67 daalde, zou ik niet durven beslissen, evenmin of zulks te danken was aan den invloed van den opvolger van den heer Vissering, den Heer Harmen Boom, een onderwijzer die reeds vroeger in Drenthe een blad geschreven had; want cijfers alleen leveren geen maatstaf tot beoordeeling.

Waarschijnlijk waren het wel de nog altijd ongunstige financiële uitkomsten van het blad die er toe leidden, dat met 1 Jannarij 1850 de courant weêr een kleiner formaat in drie kolommen aannam, waardoor het zegel tot op 2 C. en de abbonnementsprijs op 6 en 7 Gld. werd teruggebragt. Te gelijkertijd kreeg de courant een nieuw wapen, waarbij eindelijk de druipstaartende schildhouders voor goed werden opgegeven, en deelde het hoofd mede dat nu de Morgen-Editie ten 1 ure, de Courant des avonds van 7½ tot 9 ure verkrijgbaar was. Ook nu nog vindt men op de stads-exemplaren de aanwijzing: „3^{e} Uitgifte."

Dank zij vermoedelijk deze inkrimping van het formaat en de daardoor teweeggebragte vermindering van het zegel, die op ieder abonnement niettegenstaande de vermindering in prijs *f* 2.10 winst opleverde, daalde het nadeelig saldo in 1850 tot op *f* 2329.69 en in 1851 tot op *f* 1243.51^{5}, ofschoon het in 1852 wederom steeg tot op *f* 2741.02^{5}. In 7 jaren tijds had de courant derhalve aan de stad den kapitalen prijs van *f* 42102.18^{5} gekost. Het in 1734 onregtmatig verkregen goed begon eindelijk slecht te gedijen. Dit bewoog dan ook den heer Wiardi Beckman om in de avondzitting van den Raad van Donderdag 20 November 1851 [1], bij gelegenheid der beraadslagingen over de begrooting voor 1852, de toestand der Amsterdamsche Courant ter sprake te brengen, en het voorstel te doen eene Commissie te benoe-

---

1) Bijvoegsel Amsterdamsche Courant van Zaturdag 22 November 1851, N°. 277.

men om te onderzoeken of de stads-courant zou behouden blijven, en welke middelen alsdan aangewend konden worden om het blad op te beuren. De toenmalige Burgemeester de heer van Reenen bragt hierop in het midden dat reeds vroeger twee [1] commissiën ten dezen waren werkzaam geweest, die elk een verschillend rapport hadden ingeleverd, en dat tengevolge van de beschouwingen der laatste commissie de courant op den toen bestaanden voet was ingerigt; dat vroeger toen het blad grooter van formaat was er meer correspondenten werden bezoldigd, hetgeen gedurende drie jaren een lastpost voor de stad was geweest, maar dat thans, nu het formaat kleiner was geworden ook de kosten verminderd waren. Na eenige discussie, waaraan behalve de genoemde heeren de leden Insinger, Bosch van Drakestein, de Bosch Kemper, en Backer deel namen, en waarbij in het licht werd gesteld hoe moeijelijk het was voor stads-couranten die geen politieke kleur konden hebben [2], om de mededinging met andere bladen vol te houden, werd het voorstel van den heer Beckman met 34 tegen 1 stem aangenomen, waarop de Burgemeester tot leden der bedoelde commissie benoemde de heeren Wiardi Beckman, van Vollenhoven, Boot, Bienfait en Backer, de laatste in de plaats van den heer van der Oudermeulen. Het rapport door deze commissie uitgebragt, werd eerst in de zitting van den Gemeenteraad van Woensdag 11 Aug. 1852 [3] behandeld, en wel in geheim comité aangezien de zaak nog al aanleiding gaf om over personen te spreken. En nu volgde eenige maanden later in de ochtend- en avondzitting van den Raad van Vrijdag 26 November 1852 [4],

---

[1]) De eerste was die van 3 September 1845, de tweede vermoedelijk van 1849.

[2]) Deze stelling beaam ik niet. De liberale vlag van den Amsterdammer in 1847 en 1848 strekte juist de hoofdstad tot bijzondere eer.

[3]) Bijv. Amsterdamsche Courant van Donderdag 12 Augustus 1852, N°. 190.

[4]) Bijv. Amsterdamsche Courant van Zaturdag 27 November en Maandag 29 Nov. 1852, N°. 282 en 283.

de discussie over, en de vaststelling van de voorwaarden, waarop, ingevolge het voorstel der voormelde commissie, de courant aan een persoon uit verschillende die zich daarvoor hadden aangemeld, zou worden overgegeven. Ten slotte verklaarden zich van de 33 aanwezige leden 26 voor en slechts 7 tegen het beginsel van overdragt. Bij de stemming echter die toen volgde tot aanwijzing van den persoon of de personen aan wie het regt van uitgifte zou worden gegund — tot de sollicitanten behoorden de heeren: Mr. J. L. de Bruyn Kops en Mr. J. T. Buys, J. van Bonga en A. J. de Bull (reeds aan de courant werkzaam), Mr. J. H. Gilquin (thans lid der Arrond.-Regtb. te Haarlem), Harmen Boom (de toenmalige redacteur die weldra aftrad), en Proost en Enschedé — erlangden eerst bij de herstemming, nadat reeds twee vrije stemmingen hadden plaats gehad, de heeren de Bruyn Kops en Buys 15, J. van Bonga en A. J. de Bull 17 stemmen.

Wat nu de voorwaarden der overdragt betreft, deze waren:

a. De uitgever zal verpligt zijn dagelijks, Zon- en erkende feestdagen uitgezonderd, minstens één nommer te leveren.

b. De officiële stukken van het stedelijk bestuur en van stedelijke administratiën en inrigtingen zullen worden geplaatst in een officiëel gedeelte der courant, zooals thans geschiedt, zonder dat de uitgever daarvoor eenige betaling geniet.

c. In buitengewone omstandigheden, ter beoordeeling van den Burgemeester of van Burgemeester en Wethouders, zal op de vordering daartoe strekkende, een extra-nommer der courant worden uitgegeven, waarin zijn opgenomen de officiële stukken, die den uitgever ter plaatsing zullen zijn toegezonden.

d. Het personeel [1]) dat thans werkzaam is, zal, mits niet

---

[1]) Daartoe behoorde ook de persoon van Jan Frederik Suyver, jaren lang een der ijverigste en bekwaamste mannen in zijn vak ter Stadsdrukkerij, en die na den verkoop der Amsterdamsche Courant aan de tegenwoordige eigenaren in hunne dienst overgegaan en geruimen tijd als meesterknecht werkzaam was, tot dat hem het algemeen toezigt over

ongeschikt wordende bevonden, door den uitgever worden in dienst overgenomen, met uitzondering van de leden der redactie. Niemand zal, binnen de eerste zes maanden na de overdragt, kunnen worden ontslagen, dan tengevolge van wangedrag.

e. De afstand van het regt tot uitgifte en de toekenning der aan die uitgifte verbonden voorregten zullen geschieden, of tegen betaling van eene som in eens, of tegen eene jaarlijksche uitkeering, met zekerheidstelling van den uitgever tot betaling en tot naleving van de met hem overeengekomen voorwaarden. — Deze bepaling onderging op voorstel van den heer Uytwerf Sterling in zooverre eene wijziging, dat bij de overeenkomst ook zou kunnen worden bepaald, dat de nieuwe eigenaar eene jaarlijksche uitkeering deed en daarenboven eene som in eens stortte, welke som dan uit den aard der zaak minder zou worden, dan ingeval geene jaarlijksche uitkeering plaats had.

f. Het Stedelijk Bestuur neemt de verpligting op zich, de officiële stukken en kennisgevingen in geen ander dagblad hier ter stede uitkomende, te doen opnemen.

g. Het Stedelijk Bestuur behoudt aan zich het regt, aan den uitgever de bevoegdheid van het voeren van het stadswapen op de courant en de plaatsing van officiële stukken te ontnemen, indien het blijkt dat, eene verkeerde rigting aan het blad wordende gegeven, na twee waarschuwingen, daarmede wordt voortgegaan; welke waarschuwingen zullen plaats hebben, wanneer eene uit vijf leden bestaande Raadscommissie, na onderzoek en na bevinding dat de courant artikelen bevat, die de zedelijkheid en welvoegelijkheid kwetsen, den Raad hiervan dient van berigt en deze een besluit tot de waarschuwing neemt.

---

de geheele drukkerij der firma van Bonga & C°. werd toevertrouwd. Bij zijn verscheiden wijdde de heer de Bull in de Amsterdamsche Courant van Vrijdag 7 Februarij 1868, N°. 33, een sierlijk woord van hulde aan zijne nagedachtenis.

h. Indien na de herhaalde waarschuwing, die intrekking van het regt der uitgifte plaats vindt, zal het Stedelijk Bestuur bevoegd zijn, zelf een blad uit te geven, ter mededeeling van de officiële stukken, of die aan een ander dagblad ter plaatsing te zenden.

Van deze voorwaarden nu, die in het later gesloten contract van 23 December 1852 met de heeren Jacobus van Bonga en Abraham Johannes de Bull, artikelsgewijze en in eene eenigzins andere volgorde zijn gebragt, verdienen enkele bepalingen nog even opzettelijk besproken te worden. Het onzekere toch dat uit den aard der zaak bij punt e was blijven bestaan, is in het contract weggenomen doordien de nieuwe uitgevers zich daarbij verbonden hebben om jaarlijks binnen de eerste drie maanden eene recognitie van 1000 Gld. aan de stad te voldoen, en daarenboven tot verzekering van hunne onderscheidene verpligtingen een kapitaal op het 2½ pCt. Grootboek hebben geplaatst. Zoo is ook met betrekking tot de rigting van het blad alle twijfel weggenomen of de nieuwe redactie vrij was in de keuze van hare staatkundige kleur.

De beantwoording verder der vraag welke beteekenis aan deze overdragt van het regt tot uitgifte der Amsterdamsche Courant moet worden gehecht, is dunkt ons niet van belang ontbloot, vooral met het oog op hetgeen elders is voorgevallen. Bij gelegenheid toch van den langdurigen strijd tusschen 1848 en 1851 gevoerd tusschen de heeren Enschedé, uitgevers der Haarlemsche Courant, aan de éêne, en de stad Haarlem aan de andere zijde, over de vraag wie van beiden eigenaars dier courant was, welk geschil door de taaije maar billijke volharding der uitgevers ten slotte is geëindigd met de volledige erkenning van hun goed regt, werd ook de vraag beantwoord welke beteekenis aan het begrip van eigendom of eigendomsregt eener courant moet worden gehecht. Mr. G. de Vries Az. beantwoordde zulks in zijn Advies ten gunste der stad Haarlem, door op bl. 14 te zeggen: „De naam, door hem of degenen, van wien hij zijn

regt ontleent, uitgedacht, en als titel boven zijne courant geplaatst, is zijn eigendom. — Het eigendomsregt of kopijregt van eene courant sluit in zich het regt om eene courant onder zekeren naam of titel uit te geven; dat regt is het voornaamste deel van dit eigendomsregt." Al sprak nu ook Mr. B. Donker Curtius in zijn Advies, mede ten gunste der stad Haarlem, op blz. 1 van: „uitgevers, op zich nemende de risico dier uitgifte, de winsten daarvan genietende, maar ook daarvoor eene retributie betalende," zoo kwam toch het oordeel van Prof. H. W. Tydeman, in zijne Consideratien ten gunste der uitgevers blz. 11: „volkomen regt van eigendom op eene courant; dat is, de faculteit om die te blijven uitgeven" merkwaardig overeen met dat zijner tegenpartij, den heer de Vries. Waar tegenstanders zoo eenstemmig zijn valt aan de juistheid hunner uitspraken niet meer te twijfelen, en moet derhalve het begrip van eigendom eener courant synoniem worden geacht met het regt van uitgifte. En zoo is het dan ook te Amsterdam in 1852 opgevat. Ter voorkoming van alle misverstand heeft men niet gesproken van den afstand van het vage, onbestemde begrip van eigendom, maar van het duidelijk aangewezen regt tot uitgifte der courant aan de contractanten, hunne erven of regtverkrijgenden. Maar al is nu deze eigendom zoo vrij en onbelemmerd mogelijk overgedragen, zoo verheug ik mij toch uit eerbied voor den hoogen ouderdom der courant, dat haar voortdurend bestaan ook bij staking der uitgifte en het dientengevolge niet verder opnemen van officiële kennisgevingen, hoe onwaarschijnlijk ook, gewaarborgd is door de bepaling, dat de stad alsdan wederom „eene Amsterdamsche Courant" zal kunnen uitgeven. Of nu de Gemeenteraad bij zijn besluit, van Donderdag 15 November 1866, tot uitgave van het Gemeenteblad, niet den geest van het in 1852 bepaalde heeft miskend, zou ik moeijelijk durven ontkennen.

Onbegrijpelijk evenwel is het mij hoe het Stedelijk Bestuur nog in 1852 eenig gewigt hechtte aan het verleenen der bevoegdheid tot het voeren van het stedelijk wapen boven de

courant; belagchelijke ijdelheid en bekrompen gehechtheid aan een symbool, dat vol beteekenis in oorsprong, zijn waren zin sedert lang verloren heeft, en waaraan de heer Enschedé in zijne Bedenkingen, blz. 59—63, en 116 den genadeslag heeft gegeven door de vraag, of dan alles waarop een stedelijk wapen voorkomt ook stedelijk eigendom is, gelijk b. v. de vele duizende Leidsche kazen, die jaarlijks met het Leidsche wapen voorzien in den handel worden gebragt, het eigendom der stad Leijden? Betaalt nu al de firma Enschedé sedert het jaar 1850, voor het voeren van het Haarlemsche wapen in het hoofd der courant, dat werkelijk sedert hare laatste vergrooting met N°. 225, van Maandag 24 September 1866, een pronkstuk van houtsnêekunst is geworden, eene jaarlijksche recognitie van *f* 300 [1], wij willen daarop geen aanmerking maken, maar kunnen onze verwondering niet terughouden, dat toen de stad Haarlem toch eenmaal alle beweringen had moeten prijs geven, zij aan de recognitie voor haar wapen is blijven vasthouden, en dat de uitgevers zich dit hebben laten welgevallen. Want niet alleen dat het gebruik maken van stedelijke wapens nergens wettelijk geregeld is, en straffeloos schijnt te kunnen geschieden, maar wat meer zegt, de waarde eener courant wordt niet door een wapen als „kenmerk van afkomst, om het voordeel van den roem of het crediet daaraan gehecht, te verzekeren," verhoogd. Veel verstandiger heeft dan ook m. i.

---

[1]) Ook te Middelburg gaf de betaling eener recognitie aanleiding tot een proces tusschen die gemeente en de Gebr. Abrahams, uitgevers der Middelburgsche Conrant. Bij vonnis der Arr.-Regtb. te Middelburg van 26 April 1854 (Weekbl. v. h. Regt, van Maandag 14 Aug. 1854, N°. 1564, bl. 3) werd toen, met een beroep op art. 8 der Grondwet, m. i. ten onregte beslist, dat de bestaande overeenkomst tot het bij uitsluiting plaatsen der officiële stedelijke publicatiën tegen eene jaarlijksche recognitie van *f* 250, van nul en geener waarde was. Bij arrest van den Hoogen Raad van 30 Maart 1855 (Weekblad v. h. Regt, van Maandag 9 April 1855, N°. 1632, bl. 1) werd dan ook dit vonnis vernietigd, de bestaande overeenkomst gehandhaafd, en de uitgever veroordeeld, ofschoon m. i. op niet geheel zuivere gronden.

de nieuwe uitgever der Amsterdamsche Courant gehandeld, toen hij van het hem zoo genadig verleende regt tot het voeren van het Amsterdamsche wapen geen ander gebruik heeft gemaakt dan door het plaatsen van zoodanige houtsnede van zeer bescheiden omvang boven de officiële stukken, dat met den aanvang van 1860 eene zelfs nog meer bescheiden afmeting aannam. Een flink antwoord op eene bekrompen houding!

En zoo is dan met 1 Januarij 1853 de derde periode in de geschiedenis der Amsterdamsche Courant aangebroken. Voortgesproten uit den gezonden ondernemingsgeest van bijzondere personen, later tengevolge van politische regten bij usurpatie overgegaan in handen waar zij niet t'huis behoorde, is zij eindelijk weer teregt gekomen daar waar zij vrij en onbelemmerd het hoofd opsteken mag. Aanstonds werd dan ook weer de grootere vorm in 4 kolommen aangenomen, en werd de naam: Amsterdamsche Courant, Nieuws- en Advertentie-blad. Zoo veranderde ook de aanwijzing: 3e uitgifte, in: (Avond-Editie.) Maar met die vergrooting en verbetering van inrigting werd dan ook de prijs der courant tot op *f* 6.50 en *f* 7.50 gebragt, ofschoon die der Advertentiën van 1—3 regels op 1 Gld. en van 1—7 regels op *f* 1.50 bleef.[1] Dat eerst met N° 8 in het hoofd de aanwijzing voorkwam dat het „Bureau: Nieuwendijk, H. 37"[2] gevestigd was, en dat er met N°. 127, van Woensdag 1 Junij 1853, inkrimping van het hoofd plaats greep door het wegnemen van de opgave der correspondenten, is stellig minder belangrijk, dan dat de courant met N°. 306, van Woensdag 28 December eene andere letter kreeg, en tegelijkertijd aankondigde, dat het blad met 1 Januarij 1854 met het oog op de handelsberigten eene belangrijke verbetering stond te on-

---

[1]) Aldus volgens het hoofd der Courant; want, naar men mij verzekert, had die prijsverhooging reeds vroeger plaats gegrepen.

[2]) In den gevel van dit perceel vindt men den naam: Suratte.

dergaan, maar daarom ook 1 Gld. duurder werd in de drie maanden. Immers het aanknoopen van dagelijksche en geregelde correspondentiën per telegraaf met de voornaamste handels- en stapelplaatsen, beurzen en havens van meer dan een werelddeel, was iets geheel nieuws, waarvan de redactie zich aanzienlijke opofferingen moest getroosten. Sedert dien tijd heeft het hoofd der courant wel is waar nog menige verandering ondergaan, waarvan wij de opgave echter achterwege houden, omdat zij te onbeduidend is, maar niet verzwegen mag worden dat het tegenwoordig buitenlandsch overzigt als het gevolg van de gebeurtenissen in Italië in het voorjaar van 1859, voor het eerst voorkwam in de courant van Woensdag 13 April 1859, N°. 88. De laatste verandering die het blad in zijne administratie onderging was het gevolg van het overlijden van den heer Jacobus van Bonga op 10 Augustus 1864, waardoor het administratief beheer in zijn geheel aan den heer A. J. de Bull overging en het blad dan ook sedert N°. 202, van Vrijdag 26 Augustus 1864, in het adres in plaats van „Te Amsterdam, bij J. van Bonga" de woorden: „bij van Bonga en C°." heeft. Aan welke bepaling het nu toe te schrijven is, dat sedert N°. 2, van Woensdag 2 Januarij 1856, slechts één zegelmerk op de courant voorkomt, durf ik niet te bepalen.

Tot de eigenlijke lotgevallen van het blad in deze periode behoort de vervolging in het jaar 1858 tegen den heer J. van Bonga, als uitgever, ingesteld wegens het plaatsen eener advertentie, betreffende de Keurvorstelijke Hessische premiënstaats-leening van het jaar 1845, in de couranten van Donderdag 13 en Vrijdag 14 Mei 1858, N°. 113. Deze overtreding van art. 4 van het Besluit van den Souvereinen Vorst van den 22sten Julij 1814, N°. 69, *Stbl.* N°. 86, houdende verbod van alle vreemde of partikuliere loterijen, doorliep alle instantiën. Zie Weekblad van het Regt van Maandag 30 Mei en Donderdag 30 Junij 1859, N°. 2064 en 2073. Bij vonnis van het Kantongeregt N°. III te Amsterdam van 13 December 1858 van alle regtsvervolging ont-

slagen, werd de uitgever bij vonnis der Arrond.-Regtb. te Amsterdam van 24 Maart 1859 tot eene geldboete van 25 Guld. veroordeeld, eene uitspraak die bij uitvoerig arrest van den Hoogen Raad van 8 Junij 1859 werd bevestigd.

Gelijk ieder dagblad heeft ook de tegenwoordige Amsterdamsche Courant hare eigenaardige verdiensten, waarvan ik in tegenstelling met Algemeen Handelsblad en Nieuwe Rotterdamsche Courant in de eerste plaats de doelmatige letter reken. Ook de particuliere buitenlandsche correspondenten, een krachtige steun eener goede courant, heb ik menigmalen hooren prijzen. Dat het blad onder zijn tegenwoordig bestuur de woelige conservatieve, anti-Thorbeckiaansche factie is toegedaan, is algemeen bekend en wordt door mij niet het minst betreurd. Mogt nog eenmaal het oogenblik aanbreken, dat de Amsterdamsche Courant, dat oudste gedenkteeken der Nederlandsche dagbladpers, niet langer in het gezelschap met die van Iz. J. Lion cum suis worde aangetroffen, maar met hare veel jongere Arnhemsche zuster in liberaliteit, oorspronkelijkheid en onbevangen zin wedijvere, het zou het mij zoo dierbaar Amsterdam tot voordeel zijn, en den uitgever niet tot schade!

Mr. W. P. Sautijn Kluit.

Amsterdam, *October* 1867.

DE ONTMOETING VAN DE MERLIJN IN AUGUSTUS 1671

DOOR

Dr. J. A. WIJNNE.

In *'t Leven en bedrijf van Michiel de Ruiter* door GERARD BRANDT, 3de druk, 1732, blz. 631 vlg. staat een geval beschreven, hetwelk niet duidelijk is voorgesteld. Het is dat van het Engelsche koningsjagt *de Merlijn.* Den 24sten Augustus 1671 lag Neêrlands vloot, groot 62 zeilen, op ongeveer zes of zeven mijlen van Westkapelle ten anker. Vlootvoogd was de Luitenant-admiraal de Ruiter, terwijl aan 't hoofd van een der eskaders de Luitenant-admiraal van Gent stond. Plotseling zag de Ruiter, terwijl zijn schip op zijde lag en krengde, een Engelsch koninklijk jagt, de Merlijn, dat de Britsche vlag van den grooten mast liet waaijen. Het kwam uit de Maas, zette koers naar Engeland en voer dwars door de Nederlandsche vloot heen. Het jagt salueerde de Ruiter met eenige eereschoten. Vermits het schip van den opperbevelhebber op zijde lag, kon hij den groet niet beantwoorden. Maar de luitenant-admiraal van Gent, in wiens onmiddellijke nabijheid het jagt voorbij ging, deed dit met zeven schoten. Toen kort daarna het schip van de Ruiter weder regt lag, vereerde hij het jagt met negen schoten, die nbeantwoord bleven.

Bij gelegenheid dat de Ruiter nog op denzelfden morgen, na dit voorval, de hoofdofficieren en kapiteins der vloot aan boord van zijn schip „de zeven provinciën" had bijeen doen komen, verhaalde van Gent hem, dat het jagt, nadat hij het met eereschoten had begroet, tweemaal met scherp op

hem had geschoten, omdat hij de vlag niet streek en het topzeil niet liet vallen. Van Gent had hierop zijn' kapitein naar 't jagt gezonden, om naar de reden van dit schieten te vragen. Van dezen vernomen hebbende, dat het jagt Mevrouw Temple aan boord had, was van Gent zelf naar 't jagt gegaan, om deze mevrouw te begroeten, die hem te 's Hage vele beleefdheden had bewezen. Op den eisch van 't strijken, dien de Engelsche kapitein, door middel van den kapitein van van Gent, ter kennis van den luitenant-admiraal had gebracht, had deze geantwoord, dat hij, zonder opzettelijken last, het niet durfde wagen, op Neêrlands kust voor een koninklijk jagt de vlag te strijken en dat, indien Zijne Majesteit de koning van Engeland oordeelde, dat hem dit toekwam, dit eene vraag was, die moest beslist worden tusschen Zijne Majesteit en de Heeren Staten-Generaal. Na dit te hebben gezegd, was hij in vriendschap van den kapitein van 't jagt gescheiden. De Ruiter en de overige hoofdofficieren, dit verhaal gehoord hebbende, waren eenparig van meening, dat men tot dit strijken niet gehouden was, daar de Nederlandsche vloot op onze eigen kust, niet in de Britsche wateren, lag.

Dit is de voorstelling der zaak bij BRANDT. Zij is verstaanbaar. Voor wie welligt niet weet wat „krengen" is, zij er bijgevoegd, dat het, volgens WEILANDS *Woordenboek* i. v., aangehaald door TYDEMAN in BILDERDIJK, *Geschiedenis des Vaderl.* IX, bl. 322, beteekent: „de lekgaten stoppen." Maar na het bovenstaande te hebben vermeld, gaat BRANDT voort. Hij deelt verder mede, dat men de zaak in Engeland sterk overdreven en hoog opgenomen had. De overdrijving bestond hierin, dat, volgens de Engelschen, van Gent tot den kapitein van 't jagt, die Carrou heette, had gezegd, dat hij uitdrukkelijk bevel had, noch voor den koning van Groot-Britannië, noch voor eenigen koning ter wereld de vlag te strijken. Nu was dus de koninklijke standaard openlijk gesmaad en afgeweken van vroeger gesloten verdragen, behelzende, dat zelfs gansche vloten voor een enkel koninklijk schip de vlag hadden te strijken. Hoe euvel men

deze beleediging in Engeland, èn aan 't hof, èn bij 't volk, opnam, bleek uit brief op brief, door Johan Boreel, den gezant der Republiek te Londen, aan de Staten-Generaal geschreven. Afschriften van deze brieven werden door de Staten-Generaal aan de Ruiter ten fine van berigt gezonden.

Aan dien last voldoende, zond de Ruiter een uitvoerig, van Gent een korter schrijven aan Hunne Hoog Mogenden, vergezeld van eenige bijlagen. De brieven zelve der admiraals staan bij BRANDT afgedrukt. Het is jammer, dat hij de bijlagen, zijnde eene verklaring van den schout-bij-nacht de Haan en een extract uit het journaal van van Gents opperstuurman, heeft achterwege gelaten. Vergelijkt men nu den inhoud dier brieven met het verhaal van BRANDT zelven, dan rijst de vraag op: „wanneer heeft het jagt geschoten?" Immers, de Ruiter berigt aan de Staten-Generaal niets anders, dan dat het jagt had geschoten, aleer van Gent zijne zeven schoten deed. Die schoten van het jagt, zegt hij, waren „schoten met scherp" geweest, gelijk de Engelschen ten allen tijde hunne schoten van eer of vermaak plegen te doen. Van het tweede schieten met scherp van 't jagt op van Gent, hetwelk ten doel had den eisch van den Engelschen kapitein te vertolken en eene vijandelijke daad was tegen de Nederlandsche vlag, zwijgt hij. Voor 't overige bevat de Ruiters brief de bekende en andere bijzonderheden van het voorval.

Er is geen twijfel te koesteren omtrent de wijze, waarop de gebeurtenis zich heeft toegedragen. Eerst heeft het jagt geschoten, daarop van Gent, vervolgens het jagt weder, eindelijk de Ruiter. Beide keeren zal het jagt met scherp hebben geschoten. Dat dit de gewoonte der Engelschen is, meldt, behalve de Ruiter, ook BASNAGE, *Annales des Provinces-unies*, II, p. 139, Noot *d*, met de woorden: „Les Anglais soutiennent que c'est leur usage de saluer à boulets." Dat de orde in de opvolging der schoten zóó is geweest, als ik zeide, hebben, behalve WAGENAAR, *Vaderl. Hist.* XIII, blz. 443, bijna allen gedacht, die hunne aandacht aan dit punt hebben gewijd en den gang der zaken eenigzins uitvoerig te boek gesteld hebben. Zie BILDERDIJK, *Geschied.*

des Vaderl., IX, blz. 204; BASNAGE, II, p. 139; LE CLERC, *Hist. des Provinces-unies*, III, p. 259; CÉRISIER, *Tafereel der Algemeene Geschiedenis*, enz. VII, p. 196; VAN DER HOEVEN, *Leven en dood der gebroeders de Witt*, boek II, bl. 252, 253; DE JONGE, *Geschied. van het Nederl. zeewezen*, III (1), bladz. 43. Slechts in eene der dépêches van COLBERT, gezant van Lodewijk XIV aan 't Engelsche hof, aangehaald bij MIGNET, *Négociations relatives à la succession d'Espagne*, III, p. 651, komt eene afwijking voor. Hij schrijft reeds den 25sten en 27sten Augustus 1671 aan zijn' vorst, dat het jagt bij het heenvaren op de Nederlandsche vloot schoot, doch dat het zijn doel niet kon bereiken uit hoofde van den hevigen wind, welke het ver van die vloot hield.

Men begrijpt ligt, dat de Engelsche kapitein, dien de schrijver van *d'Ontroerde Leeuw of Historisch verhaal*, enz., 1674, blz. 4, „Crouw" noemt, geenszins op eigen gezag zulk eene stoute daad heeft gepleegd. Alreede bij de oudste schrijvers vindt men, op meer of minder stelligen toon, het vermoeden uitgesproken, dat hij volgens een voorschrift, hem verstrekt, heeft gehandeld. BRANDT, overleden in 1685, schrijft, dat, naar men later in Holland geloofde, eenige lieden van 't Engelsche hof het zenden van 't jagt hadden bedacht, ten einde het strijken te eischen van 's lands vloot, terwijl zij op eigen kust lag. Zij hoopten, dat er op die wijze wel het eene of andere zou gebeuren, dat eene oorzaak tot oorlog kon worden. WICQUEFORT, gestorven in 1682, laat zich in zijne *Mémoires sur la guerre faite aux provinces-unies en l'année* 1672, uitgegeven onder de „Berigten van het hist. genootschap te Utrecht, VI, 1ste stuk, 2de serie, 1ste deel, 1ste stuk, (1857) p. 44 aldus uit: de koning, (Karel II), om een slecht voorwendsel te hebben ter verbreking van 't verbond met de Republiek, gelastte den kapitein van 't jagt, van den gewonen weg af te gaan en te pogen, de vloot der Staten-Generaal te ontmoeten. Daar deze zonder twijfel zou weigeren, de Britsche vlag te begroeten, hoopte de koning, dat er iets zou voorvallen, hetwelk de Engelsche natie kon bewegen, om zijn' haat tegen de Nederlanders te

deelen. LAMBERTUS VAN DEN BOSCH of SYLVIUS, geboren omstreeks 1610, overleden na 1688, vermeldt in zijne *Historiën onzes tijds of zaken van staat en oorlog* (1685), I, blz. 180 het volgende [1]. De koning van Engeland was door zijne hovelingen tegen de Republiek opgehitst. Men wilde een' oorlog, maar men wist niet, wat men zou bedenken of opzoeken, om een voorwendsel te hebben. Op alle voorgewende of opgeworpen geschillen hadden de Staten-Generaal toegegeven. Alzoo moest men een „querel d'Allemans" opzoeken. En hierop volgt de historie van het jagt. Bij VALKENIER, *'t Verward Europa*, 2de druk, 1675, I, blz. 329, leest men dit: „Nu is 't zulks, dat de Engelsche meesters, geresolveerd zijnde om met Frankrijk tegen de Staten te oorlogen, zich verlegen vonden, op wat schijn van reden zij hunne intentie aan de wereld zouden bekend maken, alzoo hun daartoe stof manqueerde, ter oorzake van den korten tijd, waarin zij met de Staten in vrede hadden geleefd zonder de minste offensie, doch hebben deze groote mignons en cabalisten goed gevonden, dat zij (gelijk door de Engelsche natie zelve wordt voorgegeven en geloofd) daartoe reden zouden zoeken door het jagt de Merlijn te doen zeilen door de Nederlandsche vloot, welke, voor dit jagt de vlag niet strijkende, gelijk zij ook niet gehouden was te doen, grond genoeg zou geven ten oorlog. Hierop ontvangt Mr. Carrou, kapitein van 't jagt, geheim bevel om met zijn jagt midden door de Nederlandsche vloot te zeilen, gelijk hij ook deed. Dit jagt in Engeland komende en relaterende, dat de Hollandsche vloot des konings vlag met haar saluut niet had gerespecteerd, zoo werd de gemeente tegen de Hollanders gaande, zeggende, dat men hen moest beoorlogen, dewijl zij den koning en de gansche natie hadden geaffronteerd en dat het nu tijd was zulks met de Franschen te zamen te beginnen, hoewel zij te voren tegen de Fran-

---

[1]) Deze schrijver bedriegt zich, zeggende, dat hij vroeger, op Oogstmaand 1671, ook reeds gewag heeft gemaakt van het voorval.

schen zoo waren gepassionneerd, dat deze zich ter naauwernood op de straten van Londen durfden vertrouwen."

Geen wonder voorwaar, dat de latere schrijvers in dezelfde of gelijke meening hebben verkeerd. WAGENAAR heeft gevonden, dat, zoo als sommigen mededeelen, de Merlijn het bevel van de Engelsche admiraliteit heeft gekregen. Dit opteekenende, verwijst hij naar RAPIN THOYRAS IX, blz. 307. VAN DER HOEVEN, ter plaatse boven (blz. 296) aangehaald, heeft gehoord, dat, naar 't zeggen in Holland, het jagt door eenigen van 't Engelsche hof is gezonden, om de vloot op te zoeken en, bij weigering van de vlag te strijken, hieruit een voorwendsel van hoon te trekken. Opmerkelijk is de plaats bij BASNAGE, dáár eveneens aangehaald, die ik, om ligt te bevroeden reden, met zijne eigene woorden overneem: „Si, comme on l'a publié, le ministre lui (au capitaine du yacht) avait ordonné de venir chercher la flotte exprès et d'en exiger absolument le salut du pavillon, l'évènement a fait voir, qu'il ne lui avait pas expliqué assez distinctement les intentions de la cour. Mais les ministres donnent quelquefois aux gens de guerre des ordres généraux, dont l'exécution dépend de leur tempérament. S'ils outrent leur commission, on les désavoue, et si ces officiers se conduisent avec modération, on les disgrâcie, on ne les emploie plus, sans oser leur dire la véritable raison de leur disgrâce." CÉRISIER (zie nogmaals blz. 296) berigt, dat kapitein Carrou last had van de admiraliteit, om dwars door de vloot der Staten heen te zeilen, ingeval de vlag niet werd gestreken, met scherp te schieten en daarmede aan te houden, totdat de schepen der Republiek hem met scherp beantwoordden.

Het is blijkbaar. De regering van Engeland heeft een voorwendsel gezocht, dat gerucht maakte. Zij is hierin geslaagd. De verbittering van 't hof werd gedeeld door de natie. VAN KAMPEN had in zijne *Geschichte der Niederlande*, II, p. 226 waarlijk niet behoeven te spreken van een „toeval," dat aan 't Engelsche hof het gewenscht voorwendsel verschafte. Nog meer bevreemdt het mij, dat DE JONGE (zie wederom blz. 296) niet verder heeft durven gaan, dan te

zeggen, dat, naar hetgeen sommigen beweren, de kapitein van 't jagt van de admiraliteit den bewusten last heeft gekregen en dat hij het nog noodig acht, er bij te voegen: „of deze bewering ten volle op waarheid is gegrond, valt moeijelijk te bepalen." 't Is waar, dat hij niet verzwijgt, dat HUME van een uitdrukkelijk bevel gewaagt. Beter dan van Kampen en de Jonge handelt MARTIN, *Histoire de France*, XIII, p. 362. Kort en bondig verhaalt hij, dat het bevel was gegeven.

En dit is zeker. Het bevel was niet in 't geheim, zoo als Valkenier zegt, maar in 't openbaar gegeven. Dit staat in een' brief van TEMPLE aan zijn' vader, uit Londen geschreven den 14den September 1671. Volgens dezen werd den kapitein, bij gelegenheid dat hij afscheid nam van 't hof, in 't openbaar gelast, ingeval hij de Nederlandsche vloot ontmoette, dwars door de schepen heen te zeilen, vuur te geven op de meest nabijzijnde vaartuigen, tot dat zij de vlag streken of het vuur beantwoordden, en dan zijn' weg te vervolgen. In strijd met de dépêche van Colbert (zie boven blz. 296) zegt Temple, dat, naar 't schijnt, het jagt op de heenreis de vloot niet ontmoette. En dat de Nederlanders op de terugreis niet met scherp terugschoten, schrijft Temple daaraan toe, dat zij het vuren en de reden daarvan niet begrepen. Zij meenden, dat het schieten een signaal was, om aan te duiden, dat den kapitein eenig ongeluk was overgekomen. Uit Temple's brief, dien SIMONS, *Johan de Witt en zijn tijd*, III, blz. 164 vgl. niet overal juist vertaalt, blijkt ook verder ten overvloede, dat het een welberaamd plan was, dat de kapitein van het jagt had uit te voeren. Immers onmiddellijk na het gesprek, met van Gent gehouden, kwam de kapitein, vrij bedremmeld, in de kajuit en wenschte van Mevrouw Temple te hooren, wat hij thans zou doen. Hij scheen niet veel behagen te hebben in het voortgaan met schieten en verlangde, zooals 't Mevrouw Temple voorkwam, door toedoen van haar uit zijn moeijelijken toestand te worden gered. Dit moet, naar ik meen, de zin zijn der volgende woorden: „After van Ghent was gone, the

captain perplex'd enough came to my wife and desired to know what she pleased he should do in the case, which she saw he did not like very well and would be glad to get out of by her help [1]. Te vrij is de vertaling van SIMONS: „Na het vertrek van den admiraal van Gent kwam de kapitein bij mijne echtgenoot en vroeg haar, wat hij in deze doen moest; zij bemerkte, dat de kapitein verlegen was en haar raad wilde hebben." Het spreekt vanzelf, dat Mevrouw Temple hem de verlangde aanwijzing onthield. Zij antwoordde hem, dat hij zijne orders moest kennen en uitvoeren, zonder zich om haar of hare kinderen te bekommeren. Toen nu, na de aankomst van het jagt in Engeland, eerst Mevrouw en later ook Temple zelf ten hove werden ontvangen, prees de koning telkens zeer de houding, door Mevrouw op zee aangenomen, zeggende, dat zij meer moed had betoond, dan de kapitein, wiens gedrag hij afkeurde. Zoover de brief van Temple.

Hoe euvel de koning het slechts ten halve uitvoeren zijner bevelen opnam, ondervond ook de kapitein zelf. Kort, maar juist, drukt de schrijver van de „Ontroerde Leeuw," wat er was gebeurd, uit door te zeggen: „het jagt maakte een bravade door de vloot." Te Londen gekomen, werd hij in den Tower gezet, vermits hij niet levendig genoeg had beseft den smaad, zijne vlag aangedaan. Dit verhalen COLBERT bij MIGNET, *Négoc.* III, p. 653, WICQUEFORT (zie boven blz. 296), de schrijver van de „Ontroerde Leeuw" t. a. p. en le Clerc (zie boven blz. 296). VALKENIER (zie boven blz. 297) weet nog bovendien, dat Carrou spoedig weder op vrije voeten kwam en „voor dit heerlijk exployt werd geregaleerd met een gouden medaille." Doch hij is de eenigste, die dit berigt, en voegt er bij: „zoo gezegd wordt." Wat hiervan zij, de verbittering aan 't Engelsche hof moet

---

[1]) *Letters written by* Sir W. TEMPLE, vol. II, p. 305. In MIGNETS vertaling van den brief is eene andere onnaauwkeurigheid ingeslopen. Hij zegt, dat van Gent aan boord van de Merlijn kwam, onder voorwendsel van — in plaats van om — Mevrouw Temple een compliment te gaan maken, *Négociat.* III, p. 652.

groot zijn geweest. BASNAGE (zie boven blz. 295) heeft opgeteekend, dat men er in den raad (zeker den raad des konings of dien der ministers) over beraadslaagde, of men het jagt niet op nieuw naar de vloot zou zenden met order om zich door alle schepen te laten begroeten, op 't gevaar af van in den grond te worden geboord.

Boven is hier en daar aangeduid, dat ook door Engelsche schrijvers de geschiedenis van de Merlijn uitvoerig genoeg wordt verhaald, om er uit te kunnen opmaken, dat er een opzettelijk bevel is gegeven. BURNET, *History of his own time*, II, p. 553, stelt de zaak zoo voor, als of zij op de Engelsche kust is voorgevallen, maar lascht deze gewigtige opmerking in zijn boek in. Hij was aan 't hof, toen er de tijding van 't gebeurde kwam, en zag de vreugde uitblinken op 't gelaat van hen, die van 't geheim wisten. Uit hetgeen ik boven heb aangevoerd, is af te leiden, dat hij niet te wel onderrigt was. RAPIN THOYRAS, *Hist. d'Angleterre*, IX, p. 307, verhaalt, dat de admiraliteit het bevel gaf, dat de kapitein op den terugkeer de vloot aantrof, verscheidene malen schoot en ten slotte blijde was, er zoo goed af te komen. HUME eindelijk teekent in zijne *Histoire de la maison de Stuart*, III, p. 124, 125 op, dat de last was gegeven en dat de kapitein gevangen werd gezet, omdat hij aan de orders niet had voldaan.

Bovenstaande bladzijden bewijzen voldoende, hoezeer de voorstelling der zaak bij de onderscheidene schrijvers uiteenloopt. Niet minder verschillend is ten allen tijde het oordeel geweest over de vraag, aan welke zijde het regt was. Om hierover een oordeel te vellen, moet men teruggaan tot het 19de artikel van het vredesverdrag, den 31sten Julij 1667 te Breda gesloten. Dan, daar er toen ter tijde geene onderhandelingen over dat artikel zijn gevoerd, maar het woordelijk is overgenomen uit het verdrag van 't jaar 1662, tusschen Engeland en de Republiek gesloten, art. 10, en dit wederom hetzelfde behelst, als artikel 13 van den vrede van Westminster, in 1654 met Cromwell gesloten, zoo behoort men dit artikel, als den grondslag van het regt of

gebruik, nader in oogenschouw te nemen. Men kan intusschen geenszins volstaan met slechts te letten op den inhoud van dat artikel, maar dient tevens na te gaan, wat in 't jaar 1654 van den kant der beide contracterende partijen is aangevoerd, vermits dit natuurlijk ter toelichting van 't artikel moet verstrekken. De eerste eisch dan van Cromwells gemagtigden luidde destijds, dat alle Nederlandsche schepen, hetzij enkele, of in eene vloot vereenigd, die Britsche oorlogschepen, voerende de Engelsche vlag, zouden ontmoeten, hunne vlag moesten strijken en het topzeil laten vallen, zoo het verlangd werd zich laten doorzoeken en alle andere hulde bewijzen, waarop de heerschappij over de Britsche zeeën te regt aanspraak deed maken; dat ook eene geheele Nederlandsche vloot dit alles zou verschuldigd zijn aan één enkel oorlogschip van Groot-Britannië. Hiertegen werd van de zijde der afgevaardigden van de Staten-Generaal aangevoerd, dat er onderscheid behoorde gemaakt te worden èn ten aanzien van de schepen, die elkander ontmoetten, èn ten opzigte van de plaats, waar. 't Gevolg was, dat de Engelschen hunne vorderingen matigden en er werd vastgesteld, dat de schepen van de zeven Provinciën, één of meer Engelsche oorlogschepen in de Britsche zeeën ontmoetende, de gezegde eer zouden bewijzen op de manier, zoo als tot dusver gebruikelijk was geweest. [1]

Wat is nu met de Merlijn het geval geweest? De ontmoeting heeft plaats gegrepen, niet in de Britsche zee, maar op de kust van Nederland. Wel hebben de Engelschen nu en dan gepoogd het begrip „Britsche zee" ook tot de Noordzee uit te strekken, doch vermits de beteekenis van 't woord „Britsche zee" niet in dien zin in het verdrag van 1654 is opgenomen, maar onbepaald gelaten, spreekt het vanzelf, dat zij moet beperkt blijven tot den zin, dien de

[1]) Zie dit alles uitvoerig ter neergesteld in de *Secrete Resolutiën der staten van Holland*, Deel III (1669—1677), op 3 Febr. 1672, blz. 217 vlg. Vgl. de *wederlegging der Staten-Generaal van de oorlogsverklaring der Engelschen* bij SYLVIUS (boven aangehaald), I, blz. 200 vlg.

natuur zelve er aan heeft gegeven. [1] Er heeft ontmoeting plaats gehad tusschen eene Nederlandsche vloot en één Engelsch schip. Toen er in 1654 werd geredetwist over de woorden van het 13de artikel, wenschten de Engelschen er in te lasschen: „Nederlandsche schepen, hetzij enkele, of in eene vloot vereenigd." Op aandrang der Nederlandsche vertegenwoordigers is de laatste term uitgelaten en alleen van schepen gesproken. Nu ligt het voor de hand, dat schepen, in 't algemeen genomen, iets anders zijn, dan eene vloot. Eene vloot is een geheel, gelijkstaande met eene vesting of burg. [2] In de derde plaats moet men er zijne aandacht op vestigen, dat het 13de artikel spreekt van 't ontmoeten van een Engelsch schip. Een jagt echter is geen oorlogschip. Een jagt heet zóó, omdat het is bestemd voor vermaak of voor een haastig (jagtig) overvoeren van personen, goederen of tijdingen. Of het kanon aan boord heeft, doet niets af, want een koopvaardijschip, dat kanon voert, wordt daardoor geen oorlogschip. Heeft het kanon, dan is dit doorgaans, opdat het in staat zij, eereschoten te doen. [3]

Zóó is evenwel niet aller meening. SIMONS, *Johan de Witt*, III, blz. 182, hoewel ontkennende, dat het eerebewijs op de Zeeuwsche kust mogt geëischt worden, vindt, dat ook eene geheele vloot er toe verpligt was. Het bovenstaande is voldoende, om hem te weerleggen. Sterker laat zich BILDERDIJK, IX, blz. 205, uit: „Van Gent en de Ruiter hadden ongelijk. Men nam in Engeland de zaak en van Gents verklaring op als een' hoon aan de koninklijke vlag, en zelfs als eene oorlogsverklaring. Bij de trotsche Engelsche natie moest het wel hoog opgenomen worden. Het spreekt vanzelf, dat men er in Holland niets in zag, waar men ten allen tijde weinig begrip had van alles, dat tot de koninklijke waardigheid behoort, en van de pligten der algemeen tot regel gemaakte welvoegelijkheid. In eene noot vat

---

1) Zie VALKENIER I, blz. 331.

2) BYNKERSHOEK, *Quaestiones Juris publici*, p. 343 (Leiden 1737).

3) VALKENIER, I, blz. 330, 331. BYNKERSHOEK, p. 344.

BILDERDIJK vervolgens de zaak in dezer voege zamen; „De beantwoording van den groet had met de strijking vergezeld moeten gaan. 't Jacht had *gegroet*, omdat het

een vloot

een Admiraal aan 't hoofd,

en op onze kust was: —

En die groet vereischte een *tegengroet*.

Maar die tegengroet moest de groet zijn, aan de koningsvlag verschuldigd; zonder onderscheid van grootte van 't schip.

Men had het jacht niet behoeven te groeten met *onze vloot* en op *onze kust;* maar door zijn *groet* tot *wedergroet* verplicht, moest die *wedergroet* naar vereischte zijn.

De *causa erroris* (grond der dwaling) is dat men meent, dat het schip het *schip* groet: maar het is de *vlag*, waaraan de eer van den groet bewezen wordt."

Dit geheele betoog pleit niet voor de aan Bilderdijk zoo vaak toegekende scherpzinnigheid. Vooreerst ziet hij geheel voorbij, dat hetgeen met de Merlijn gebeurd is, moet worden getoetst *niet* aan zekere eischen of regels van wellevendheid, maar aan de verdragen dier dagen. Had hij op het traktaat gelet, dan zou hij hebben gezien, dat dit juist van het *groeten*, niet van het *wedergroeten* gewaagt. Ten anderen verzuimt hij aan te toonen, waarin het onbehoorlijke van de Ruiters en van Gents contra-saluut zou gelegen zijn. Voorschriften omtrent het wedergroeten in 't geval, waarin de Nederlandsche vloot en het Engelsche jagt zich destijds bevonden, bestonden niet. In hoever nu aan de gewone regelen der welvoeglijkheid is te kort gedaan door de Ruiter en van Gent, die het paar schoten met negen en zeven beantwoordden, verklaar ik niet te vatten. En al begreep ik van 't geheele ding niets, dan nog zou ik geneigd zijn meer te hechten aan 't gevoelen dier Nederlandsche admiraals en hunner hoofdofficieren, dan aan dat van Bilderdijk, te meer daar de meening der eerstgenoemden ook steun vindt bij een' zeeofficier onzer hedendaagsche zeemagt. [1]

Er is geen grond hoegenaamd, om er aan te twijfelen,

---

[1]) BACKER DIRKS, *De Nederl. Zeemagt*, II, blz. 246, 247.

of kapitein Carrou wèl bejegend is. Hij heeft gegroet; men heeft hem weder gegroet. En ten overvloede is de luitenant-admiraal — iets, waarvan men, zeggen de Staten-Generaal in hunne weerlegging, bijna geen voorbeeld vindt bij admiraals, in werkelijken dienst zijnde, — zelf aan boord van 't jagt gegaan. Even weinig regtmatige gronden kon Karel II voor zijne oorlogsverklaring ontleenen aan de houding der Staten-Generaal na het voorgevallene. Daarom lachten ook, zegt BIJNKERSHOEK, *Quaest. Juris publici*, p. 344, de verstandige Engelschen om 't aanvoeren dezer reden, als grond voor een' oorlog. Zonder te erkennen, zoo als vanzelf spreekt, dat de Nederlandsche vloot was verpligt geweest, anders te handelen, dan zij deed, hebben de Staten-Generaal zich liever alle mogelijke te gemoet komen getroost, dan zelfs een' schijn van reden tot ergernis te geven. Immers zij boden aan, dat in 't vervolg zoowel geheele vloten, als enkele schepen zouden strijken. Doch naar dit aanbod hebben noch de ministers des konings te Londen, noch Karels gezant te 's Gravenhage, Downing, willen luisteren.

Naar 't schijnt, heeft de kapitein van 't jagt, in Engeland wedergekeerd, voorgegeven, dat hij op zijne terugreis later nog een Nederlandsch eskader had ontmoet, dat hem de verschuldigde eer had bewezen. Dit meldde de gezant Boreel aan den Raadpensionaris in eene missive van den 26sten September 1671, die in de zitting der Staten van Holland van den 2^den^ en 3^den^ October ter tafel kwam. De heer Boreel zegt in dien brief: „dat men aldaar (in Engeland) tamelijk wel voldaan was over de reparatie, welke een vice-admiraal, en daarna mede de admiraal van zeker eskader van de vloot van dezen staat zoude hebben bewezen in 't strijken van de vlag voor 't voorschreven jagt de Merlijn, komende uit Ierland omtrent de Noord, maar dat hij ambassadeur daaraan niet kon defereren, als niet wetende, dat eenig eskader van de vloot zou wezen afgesteken, en dat hij daarom oordeelde, dat het mogelijk de Groenlandsvaarders of haringbuizen met hunne respective convoyers, of wel eenige koopvaardijschepen, hier te lande te huis behoorende,

zullen zijn geweest." De staten, van den inhoud kennis hebbende genomen, besloten, heeren Burgemeesters van den Briel aan te schrijven, bij de buisconvoyers, die de Maas reeds waren binnengeloopen, het noodige onderzoek dienaangaande in te stellen en hun daarop te dienen van berigt.[1]

Hetzelfde, als Boreel, verhaalt BASNAGE, als gebeurd op de kust van Schotland, en wel — wat door den datum van den brief des gezanten wordt weerlegd — in October. Hij voegt er bij, dat de kapitein het uitstrooide, om zijn' misslag weder goed te maken en de gunst van 't ministerie te herwinnen, en dat de ministers zich op dit geval als op een geldend voorbeeld beriepen.[2] Maar het geheele verhaal was onwaar, verzekert hij. En zóó is het. In de vergadering der staten van Holland van den 21sten November 1671 werd door de heeren van den Briel ingediend en gelezen zeker schrijven van Antonie van Noort, kapitein van een der buisconvoyers, genoemd „de vrede," mede onderteekend door den schipper en stuurman, houdende een pertinent relaas van hetgeen in de ontmoeting van zeker jagt van den koning van Groot-Britannië op den 24sten September omtrent het Flamburger Hooft was gepasseerd.[3]

Ten slotte, bij den vrede van Westminster van 1674 werd het betwiste punt naar den zin van den koning van Engeland geregeld.[1] Desniettemin heeft de Nederlandsche republiek, toen een Engelsch eskader zich in 1679 veroorloofde, op 's lands stroomen, wederom uit hoofde van het strijken, op een' Zeeuwsch Oost-Indie-vaarder te vuren, hiervoor vergoeding gevraagd en bekomen.[2]

---

1) *Resolut. Holland*, 2 en 3 Oct. 1671.
2) *Annales*, II, p. 140.
3) *Resol. Holland*, 21 Nov. 1671.
1) Zie o. a. BIJNKERSH., *Quaest. Jur. publici*, p. 345.
2) VAN WIJN, *Bijvoegsels*, enz. II, (1801), blz. 246 vlg.

JAN VAN DIJK.

DOOR

Mr. S. VAN GIJN.

In een' tijd, als de tegenwoordige, waarin elke bijdrage, die strekken kan tot vermeerdering van de kennis onzer geschiedenis op prijs wordt gesteld, en we bijna dagelijks als resultaat der ijverige nasporingen, die allerwege ondernomen worden, nieuwe feiten en personen ontdekt, of minder bekende en reeds vergetene opgehelderd en onder de aandacht gebragt zien, zal het geen verwondering baren, dat wij voor de vermelding van het navolgend feit een plaatsje in dit tijdschrift hebben gevraagd. Wel is waar was het een voorval, dat geheel op zich zelf stond en geene belangrijke gevolgen na zich sleepte of politieke beteekenis had; toch vinden wij het om den moed en het beleid, waarmede het volvoerd werd, merkwaardig genoeg om voor het nageslacht bewaard te blijven. Voor zoover ons bekend, werd het door geen onzer geschiedschrijvers geboekt, maar leeft de herinnering er aan alleen in het geheugen van enkele tijdgenooten voort. 1) Door eene plaatsing in de Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde wenschten wij het aan de vergetelheid te ontrukken en zoodoende eene geringe hulde te brengen aan de nagedachtenis van een man, die ofschoon in nederigen stand geplaatst, wel verdiend heeft, dat ook zijn naam onder de reeks van Vaderlandsche helden van vroeger en later tijd genoemd worde. — Wij bedoelen het stoutmoedig gedrag, door den schipper Jan van Dijk, in de maand April 1808 betoond,

bij het binnenbrengen en hernemen van zijn' door de Engelschen veroverden bodem, het te Vlaardingen te huis behoorend visch-hockerschip „de Scheepsbouwerij." 2)

Op den 30sten Maart van dat jaar, bevond van Dijk zich met zijn schip in de Noordzee, ongeveer op de hoogte van het dorp Katwijk, toen hij door een Engelsch oorlogsfregat aangehouden en voor goeden prijs verklaard werd. Volgens gewoonte ligtte de vijand uit het genomen vaartuig de ekwipaadje en werd alleen de schipper aan boord gelaten, om onder bewaking van een' luitenant en drie matrozen, die op den hoeker overgingen, dit schip als prijs naar Yarmouth op te brengen.

Van Dijk zette alzoo met zijne bewakers koers naar de Engelsche kust en kwam in den avond van den 1sten April voor de rivier waaraan Yarmouth gelegen is. De officier vond het toen evenwel te donker om binnen te loopen en besloot tot den volgenden morgen te wachten en gedurende den nacht weder zee te kiezen.

„Dan", zooals het Rapport zegt, door de commiezen ter recherche te Brielle over dit voorval aan onzen toenmaligen Minister van Finantiën ingezonden, „hier wordt een bewijs geboren, dat beredeneerde moed veel verrigten kan." In dezen nacht kwam bij van Dijk het plan op, om eene poging te wagen zich aan 's vijands magt te onttrekken, en zijn vaartuig in plaats van in eene Engelsche-, in eene haven van zijn vaderland binnen te brengen.

Misschien waren hem de gevallen bekend, die eenige jaren vroeger hadden plaats gegrepen, en kwam hem de onverschrokken handelwijs voor den geest, in omstandigheden als de zijne door Anthonie van der Wal in 1793, en door Christiaan Cornelis en Wierd Adels in 1794 aan den dag gelegd; 3) zooveel is zeker, dat zijn plan om den vijand te misleiden voornamelijk gegrond was op de weinige zeevaartkundige kennis, welke hij bij den vijandelijken officier had opgemerkt. Verscheidene malen toch, had van Dijk in dien korten tijd daarvan de bewijzen ge-

had en onder anderen ook toen zij het fregat, dat hem genomen had en steeds kruisende was. op nieuw in 't gezigt kregen en de luitenant hem in allerijl om inlichting verzocht, betreffende de lengte en breedte waar zij zich bevonden, ten einde zich bij zijn' kommandant te kunnen verantwoorden.

Eens tot de uitvoering van zijn waagstuk besloten, trachtte de moedige schipper vooraf nog een der matrozen, een kleurling, in zijn belang over te halen, doch kon onder bedreiging van zich bij ontdekking het eerst op hem te zullen wreken van dien schepeling niets meer dan geheimhouding verwerven.

Hij veranderde dan gedurende den nacht van koers, en bevond zich bij het aanbreken van den dag ter hoogte van Texel, waarna hij het zuidwaarts liet aanloopen en op den middag voor Scheveningen door een Engelsch oorlogschip gepraaid werd, dat hem als Engelsche prijs ongehinderd zijn weg liet vervolgen.

Thans echter kwam de groote moeilijkheid aan, want hoewel de vijandelijke bevelhebber getoond had, geen ervaren zeeman te zijn, was het niet te verwachten, dat zijne onkunde zoo ver zoude gaan, dat hij bij het zien van land, de Engelsche kust niet van de Hollandsche zoude kunnen onderscheiden. Doch ook deze zwarigheid wist onze held te boven te komen, en het gelukte hem met behulp van een kaartje van de Engelsche havens aan de Noordzee zijn' bewaker op behendige wijs in den waan te brengen, dat de uitterton van de Maas, welke zij van lieverlede begonnen te naderen, een der bakens van de Engelsche kust was. Maar toen ook werd langer dralen hoogst gevaarlijk en moest de slag geslagen worden.

Ofschoon wetende dat de waterstand te laag was, om de in den mond der Maas gelegen ondiepte, „de Maasdroogte", ongehinderd te kunnen passeeren, stevende van Dijk in den vroegen morgen van den 3^{en} April stoutweg het Brielsche zeegat binnen, zich vleijende dat zoo het vaartuig vast mogt

geraken, hem uit Brielle de noodige hulp zou worden toegebragt en hij dan gelegenheid zoude vinden zich van zijne vijanden meester te maken. Wat hij hoopte gebeurde; aan bovengenoemde ondiepte genaderd, liep het schip tot groote verwondering van den Engelschman aan den grond, en kwam er na verloop van een paar uren eene sloep opdagen, waarmede eenige Brielsche loodsen en varensgezellen zich op weg begeven hadden, om het in ongelegenheid geraakte vaartuig hunnen bijstand te bieden. Gelukkig werd de argwaan, die hierover bij den luitenant ontstond, spoedig weggenomen toen hij op den boeg der sloep, die vermoedelijk van Engelsche herkomst was, den naam, „the seahorse", las en daardoor in zijne meening versterkt werd, dat hij zich in eene rivier van zijn vaderland bevond; doch van korten duur was deze begoocheling! Zoodra toch van Dijk de bemanning der naderende sloep op hunne vraag: of zij aan boord mogten komen, toegeroepen had, hem ten spoedigste ter hulp te snellen, wijl hij alléén tegenover vier Engelschen stond, gingen den misleiden Brit de oogen open en werd alle twijfel bij hem opgeheven. Onder het uiten van den kreet: „Goddam the Dutchman!" vloog hij naar de kajuit om zijne wapenen te halen, doch werd onmiddelijk door den wakkeren schipper gevolgd, die van het oogenblik dat de ander beneden was gebruik maakte, om de schuiven der kajuitskap achter hem digt te sluiten, en op die wijze zijn' vijand als een' vogel in een knip gevangen nam. De drie andere manschappen niet wetende wat te doen en door van Dijk aangemaand geen nutteloozen tegenstand meer te bieden, hielden zich rustig en werden, toen de bemanning der sloep aan boord gekomen en het schip later vlot geraakt was, aan de militaire magt, post houdende bij het Steenen Baken, als krijgsgevangenen overgeleverd. Gelijk lot viel ook hun bevelhebber ten deel, die gedurende zijn gedwongen verblijf in de kajuit, uit spijt al het glaswerk en de kompassen vertrapt, de scheepspapieren en kaarten verscheurd en zelfs zijne pistolen achter uit de kajuitspoorten geworpen had, doch niet-

temin erkende, dat zijn vijand een cordaat en moedig man was.

Vele woorden van lof hierbij te voegen kan overbodig geacht worden, daar het bloote verhaal van de toedragt der zaak voldoende is om aan te toonen welk eene buitengewone mate van moed, beleid en tegenwoordigheid van geest er vereischt werd, om het hagchelijk waagstuk te volvoeren, dat bij mogelijke ontdekking, hem die het ondernam, zeker het leven zoude gekost hebben, ofschoon hij vast besloten had, zich met zijn eenige wapen, het mes 't welk hij bij zich droeg, tot het uiterste te verdedigen. Het is genoeg 's mans naam en daad in herinnering gebragt, en tevens een bewijs aangevoerd te hebben, dat ons land zelfs in de minder schitterende tijdperken zijner geschiedenis helden heeft opgeleverd, die den ouden roemrijken naam der Hollandsche zeelieden met eere gehandhaafd hebben. Wij willen alleen nog vermelden op welke wijze de toenmalige regering van Dijk's verdienste erkende.

Op voordragt der Ministers van Finantiën, en van Marine en Koloniën 4) werd bij besluiten van Koning Lodewijk van 28 April en 8 Mei 1808 aan van Dijk eene gouden medaille toegekend ter waarde van 16 dukaten, geschroefd op den stempel der gewone 50 stuivers-stukken, met weglating dier cijfers, benevens eene gratificatie van *f* 100.—, welke eereblijken, nevens het daarbij behoorend perkamenten getuigschrift, den 12 Mei deszelfden jaars te 's Hage door den Minister Gogel in tegenwoordigheid eener aanzienlijke vergadering aan hem werden uitgereikt. 5)

Van het aanbod om bij de Koninklijke marine in dienst te treden werd door van Dijk geen gebruik gemaakt, wijl hij bij de visscherij opgebragt zijnde, volgens zijn oordeel daartoe de noodige kundigheden miste.

Hij overleefde zijn heldenfeit echter slechts zeven jaren daar hij, in den winter van 1814—1815, door het vergelukkken van zijn schip, op ongeveer veertig-jarigen leeftijd, nevens al zijn volk den dood in de golven vond.

AANTEEKENINGEN.

---

1) Men vindt er alleen melding van gemaakt in de koninkl. courant van Woensdag 6 April 1808 N° 84 en in de Gazette Nationale ou le Moniteur Universel, Mecredi 13 Avril 1808 N° 104.

2) Van Dijk was geboren en woonachtig te Pernis. Het schip behoorde aan den heer Simon van Gijn reeder en scheepsbouwmeester te Vlaardingen.

3) Zie de Jonge Geschied. v. h. Nederl. Zeewezen 2e druk Deel V. bl. 151—154.

4) Rapporten van den Minister v. Finantien van 5 en 11 April en van den Minister v. Marine en Koloniën van 25 April 1808, op 's Rijks archief aanwezig.

5) De medaille wordt beschreven en afgebeeld in de: „Histoire Numismatique du Royaume de Hollande sous le règne de S. M. Louis Napoleon, par le Baron Nahuijs, Amst. 1858 Pl. IX N°. 61 in welk werk ook het feit met een enkel woord wordt vermeld.

Tegelijk met van Dijk werd dezelfde belooning uitgereikt aan den stuurman Klaas Cors Pronk van Scheveningen, die, geholpen door zijn scheepsvolk, eveneens zijne door de Engelschen prijs gemaakte pink heroverd en behouden te Scheveningen aangebragt had. (Zie Kon. Courant van Zaturdag 14 Mei 1808, N°. 118.)

De penning, aan van Dijk vereerd, wordt nog bewaard door zijne eenige dochter, die te Delft woonachtig en met M. van Velzen gehuwd is. Het aan Pronk geschonken exemplaar berust bij den heer D. de Kater van Gijn te Dordrecht.

BOEKBESCHOUWING.

KORT OVERZIGT
van eenige geschriften enz., betrekkelijk de geschiedenis der Nederlanden, in 1866 verschenen [1].

a. KAARTEN. BRONNEN VOOR DE ALGEMEENE BESCHRIJVING EN GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND.

Historische atlas van Noord-Nederland van de XVIe eeuw tot op heden, door Mr. G. MEES, Az. *Rotterdam* 1865 (1866). 14 *gekl. kaarten en* 390 *bladz. tekst. Groot folio.*

Met hooge ingenomenheid werden de aflever. 1—4 van dezen Atlas reeds in de eerste serie dezer *Bijdragen* (VIII, *Aank.* bl. 91 en IX, *Aank.* bl. 110) besproken. Tevens werd daarbij het plan medegedeeld, dat de heer M. zich bij de bewerking voorgesteld heeft te volgen. Thans, na 14 jaren, onder allerlei lotwisseling en een hoogst bedrijvig leven aan gewigtige beroepsbezigheden gewijd, heeft de Schr. zijnen arbeid voltooid en een atlas geleverd, waarop ons volk trotsch mag wezen, en die nu vooral, met het oog op het middelbaar onderwijs, van onwaardeerbaar nut kan zijn. Zij, die zich de moeite willen geven, de beide bovenaangehaalde aankondigingen te vergelijken, eerst met de zaakrijke inhoudsopgave, door den Schr. voor den nu volledigen Atlas geplaatst, en vervolgens met de kaarten zelve en den gansch niet droogen, maar op onderhoudenden toon geschreven tekst, zullen met ons van gevoelen zijn, dat de auteur veel meer gaf dan hij beloofde; dat het werk, zoo in hoofd- als nevenkaarten, aan de eischen van een goeden historischen Atlas voldoet, en in bruikbaarheid met de beste buitenlandsche wed-

[1]) Op verzoek van velen deelen wij dit overzigt mede. Aan hen, die ons geholpen hebben, zij onze welmeenende dank gebragt. Gaarne zullen wij een volgend jaar onze wandeling hervatten, maar naar wij hopen, met nog meer medewerking.

ijvert; dat niet ligt een beter en aanschouwelijker hulpmiddel bij de beoefening onzer geschiedenis zal gevonden worden, en dat het op iedere openbare boekerij of inrigting van onderwijs onmisbaar moet geacht worden. Want juist alleen door een dagelijksch gebruik zal men het op den regten prijs schatten.

Nieuwe provinciale Atlas van het koningrijk der Nederlanden, of *Kaarten der provinciën van het koningrijk der Nederlanden, vervaardigd naar de groote topogr. en milit. kaart van het Ministerie van Oorlog en uaar schetsen der gemeenten van* P. H. WITKAMP. *Door* H. BOGAERTS *en* J. SMULDERS. 's Hertogenbosch *en* 's Gravenhage. 1866. 9 Kaarten (schaal van 1 : 200,000 en gr. 0.48/0.66 binnenrand) en 12 bl. met statistieke opgaven.

Onder de vele kaarten, waartoe de uitgave van de algemeen bekende topographische en militaire kaart van het rijk in 62 bladen, de naaste aanleiding gegeven heeft, mogen deze in de eerste plaats genoemd worden. Beide uitgevers zijn met roem bekend en kunnen iets groots leveren. Deze kaarten (een algem. en acht prov. kaarten: Z. Holland en Utrecht op één blad), schoon als steendrukwerk ver beneden haar model gebleven, zullen menigeen welkom zijn, want zij zijn duidelijk gekleurd en geven de grenzen der gemeenten goed terug. Men vindt er voorts, wat thans op zoodanige kaarten gevorderd wordt, de wegen en kanalen, de hoogte van het water en de heuvelen, maar ook de diepte van de polders en het terrein der in den laatsten tijd tot stand gebragte ontginningen. Wat dezen atlas aanbeveelt, zijn ook de bij iedere kaart gevoegde historische overzigten van de trapswijze samenstelling der gewesten vóór en tijdens de republiek, en verder na 1795, in 1811 enz., en vooral de opgave der tegenwoordige gemeenten, de verdeeling in kies-, school-, militie- en andere districten, arrondissementen en kantons. Men bemerkt, dat de verslagen der gedeputeerde staten over de laatste jaren hier met zorg gebruikt zijn.

Van nagenoeg denzelfden aard, maar in kleiner- of schoolformaat is.

F. C. BRUGSMA'S *Atlas van het koningrijk der Nederlanden en zijne overzeesche bezittingen, met statistieke, aardrijks- en geschiedkundige overzigten. Tweede, verbeterde en vermeerderde druk. Uitgegeven door* Dr. L. ALI COHEN. Groning. Wolters.

Eene vergelijking met den vorigen druk maakt dezen tot een nieuw werk. De kaarten, niet overladen door bijwerk, geven alles wat in zulk eenen atlas noodig is, gemakkelijk en duidelijk; en die van O. en W. Indie vooral zijn niet het minst fraai bewerkt. De heer ALI COHEN, chef van het stat. bureau te Groningen, heeft met zijne aanteekeningen de door hem bezorgde uitgave verrijkt en op de hoogte van den tijd gebragt. De cijfers loopen meest over het laatste jaar. De overige bijzonderheden, uitvoeriger dan men ze hier verwachten zou, handelen niet alleen over de grenzen, grootte, voortbrengsels, bevolking, geven niet slechts beknopte geschiedk. overzigten van de gewesten, maar bespreken ook den gezondheidstoestand, het onderwijs, het armwezen, het leger, de finantiën, het binnenlandsch verkeer en veel meer andere onderwerpen.

Het Wieldermeer is niet Geldersch en de kapel te Nijmegen vooral niet heidensch.

Gemeente-Atlas van Nederland. Naar officiele bronnen ontworpen door J. KUYPER. Leeuw. H. Suringar.

Ook voor dezen Atlas leverde de reeds genoemde topogr. kaart alsmede de bestaande provinciale kaarten de beste bouwstoffen. Ons land bestaat tegenwoordig uit 1188 gemeenten. Zonder zich bij allen aan dezelfde schaal te houden, zal men hier iedere gemeente op nagenoeg gelijke grootte in kaart gebragt en het geheel, naar de provinciën gerangschikt, in elf deelen vereenigd zien. De heer KUYPER, aan wiens zorg wij den uitmuntenden *Natuur- en staathuishoudk. Atlas van Nederland* te danken hebben, heeft zich ook met het toezigt op deze onderneming belast. Tot heden verschenen ongeveer 500 kaarten. Wij ontveinzen ons in geenen deele de buitengewone zwarigheden aan deze onderneming verbonden, maar zijn de grensscheidingen der gemeenten, de veranderingen in den staat der rivieren, de ligging van de plaatsen en de spelling der namen naauwkeurig

en naar waarheid opgegeven — dan zal wel niemand aan het groote nut van dezen atlas voor administr. besturen, voor landeigenaren e. a. twijfelen. Voor het onderwijs, vooral aan eerstbeginnenden, geven wij echter verre de voorkeur aan een groote, duidelijke kaart van ons geheele vaderland.

Catalogus van de Tractaten, Pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van ISAAC MEULMAN. *Bewerkt door* Dr. J. K. VAN DER WULP. Eerste Deel, 1500—1648. *Niet in den handel.* Gedrukt te Amsterdam, bij de Erven H. van Munster en Zoon. VIII en 431 blz. 4°.

Hoewel dit merkwaardige boek niet in den handel is gebracht, mag er hier wel een enkel woord van gezegd worden. Na met veel zorg en inspanning eene verzameling van Nederlandsche pamfletten te hebben bijeengebracht — ook die op de geschiedenis van andere landen betrekking hebben —, eene verzameling, die voor geene andere behoeft onder te doen, heeft de heer MEULMAN aan D^r. VAN DER WULP opgedragen er een uitvoerig beschrijvenden catalogus van te vervaardigen. Het eerste deel van dit werk ligt voor ons, en, wat naauwkeurigheid van bewerking betreft, komt het mij voor, dat op den arbeid van den heer W. zeer weinig is aan te merken. De kostelijke wijze van uitvoering bewijst, dat de heer M. ook in dit opzicht op een onbekrompen wijze is te werk gegaan.

Het doorbladeren van deze nieuwe bibliografische hulpbron geeft mij aanleiding de vraag op te werpen: wat mag tot de pamfletten-literatuur gerekend worden?

Het is, ik erken het, dikwijls moeijelijk, scheiding te maken tusschen een boek en een pamflet, maar in 't algemeen kan men zich m. i. dezen regel stellen: „de pamfletten-literatuur omvat alleen *geschriften van den dag.*" Nu kan zulk een geschrift wel blijvende waarde hebben (afgescheiden van zijn historische waarde), grootere waarde dan menig lijvig boekdeel, maar wij hebben slechts op de bedoeling der uitgave te letten. Alle geschriften over speciale onderwerpen kunnen er dus toe gerekend worden, indien ze *kwes-*

tiën van den dag betreffen, indien ze *actualiteit* bezitten. Een herdruk b. v. van een traktaat van Erasmus over den vrijen wil, uitgegeven als remonstrantsch strijdschrift, mag tot de pamfletten gerekend worden. Geen geschriften daarentegen, die enkel tot stichting moeten dienen, *Erbaungsschriften*, of over 't algemeen boeken, die voor *blijvend gebruik* bestemd zijn, van welken aard ook; voorts geen controversen over zuiver geleerde kwestiën, die niet tot het volk zijn doorgedrongen; geen geschiedverhalen, tooneelstukken of gedichten, betrekking hebbende op gebeurtenissen, die lang geleden plaats hadden; geen reisbeschrijvingen, tenzij ze op een bepaald feit (de verovering van Canaria, b. v. in 1599) betrekking hebben. Hier kan men evenwel gemakkelijk onderscheiden of 't een geschrift *van den dag* is. — Prenten met uitvoerige bijschriften, zoo als ze in grooten getale in ons land gedrukt werden, zou ik, om alle verwarring te voorkomen, tot een afzonderlijke rubriek brengen.

Het is altijd goed te weten, wat men in een boek mag zoeken, ook in een bibliografisch boek; daarom kan eene bepaalde definitie hier eenig belang hebben; al moet er veel aan den tact van den beschrijver worden overgelaten. Wie zich dus niet met mijne definitie vereenigen kan, moge zijne meening zeggen. P. A. T.

H. C. ROGGE, *Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der remonstrantsche kerk te Amsterdam. Stukken betr. de gesch. van Nederland en andere landen. — Bibliotheek der remonstrantsche geschriften. — Geschriften betr. de Nederl. hervormde kerk, de socinianen, kwakers enz. — Geschriften betr. de gesch. der remonstranten. — Bibliotheek der contra-remonstrantsche en gereformeerde geschriften.* Amst. 1862—1866, 5 stukken. 8°.

Onder den algemeenen titel van *Bibliotheek der remonstrantsche geschriften* zijn de bovengen. stukken in de daar opgegeven volgorde verschenen. In eene belangrijke voorrede, waarin de Schr. het ontstaan der broederschap en daarmede hare letterkunde schetst en tevens het onvoldoende der be-

staande rem. bibliographiën, ontwikkelt hij het plan voor zijn werk. Hier worden niet alleen pamfletten opgenoemd, men vindt er tevens een opgave van alles wat door en voor de broederschap geschreven is. Schoon op eenigzins andere wijze (n.l. in rubrieken en deze naar tijdrekenkundige volgorde) als de voortreffelijke *Catalogus van pamfletten* door TIELE (Amst. 1858—62) bewerkt, sluit het werk zich uitmuntend bij dezen Catalogus en dien des heeren MEULMAN aan, en doet ons kennismaken met overrijke bouwstoffen voor ieder, die een belangrijk tijdvak onzer vaderlandsche- vooral kerkgeschiedenis in den grond wil bestuderen. Het gewone publiek begrijpt niet, hoeveel tijd, geduld en kennis tot zulken arbeid wordt gevorderd. Toch zijn zulke geschriften onmisbaar. Eerst dan, als al onze pamfletten (en er zijn nog zoo vele) en al onze archieven bekend zijn gemaakt, zal het mogelijk zijn, het leven der vaderen voor te stellen, zoo als het was.

Tot deze rubriek mag ook gebragt worden:

Catalogus eener verzameling van pamfletten, tractaten e. a. stukken, zoowel met betrekking tot de gesch. des vaderlands als over gebeurtenissen elders voorgevallen, alle in Nederl. uitgegeven van het einde der 16ᵉ *tot het midden der* 18ᵉ *eeuw.* Goes. 4°.

Zijnde het tweede gedeelte van den *Catalogus der bibliotheek van de stad Goes.* Deze lijst bevat niet minder dan 1917 stukken.

Register van academische dissertatiën en oratiën, betreff. de gesch. des vaderlands. Aanhangsel op het Repertorium van verhandelingen en bijdragen, bijeengebragt en systematisch geschikt door de commissie van geschied- en oudheidkunde van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde. Leiden, E. J. Brill. 8°.

Over deze beide werken, kostelijke bouwstoffen tot eene toekomstige algemeene bibliographie voor onze geschiedenis, is reeds door den heer Mr. W. P. SAUTIJN KLUIT verslag gegeven in deze *Bijdragen*, IV, *Boekbesch.* bl. 101.

b. STAAT EN BESCHRIJVING DER NEDERLANDEN.

Ons Rijk in vroegere tijdperken. Eene handleiding tot de kennis der wijze, waarop het grondgebied van het tegen-

woordige koninkrijk der Nederlanden ten tijde van het leenstelsel, onder de republiek enz. was verdeeld. Door Mr. J. VAN LENNEP. Amsterdam, Gebr. Kraay. VII en 142 bladz. kl. Oct.

Niemand inderdaad zal beweren, dat het een overtollige arbeid is, een beknopt en naauwkeurig handboek zamen te stellen van de vroegere topografische verdeeling van ons vaderland. Daar is, sedert de oude beroemde Republiek der Vereenigde Nederlanden ten grave daalde, zooveel gebeurd, en zooveel veranderd, en zoo menige wisseling van toestanden heeft er plaats gehad, dat het laatste gedeelte der voorgaande eeuw reeds op veel grooter afstand achter ons schijnt te liggen, dan vroeger door een gelijk getal jaren werd afgemeten. En namen en toestanden van voor één langen menschenleeftijd zijn ons thans al veel vreemder, dan ze aan onze vaderen uit het laatst der 18e eeuw waren. Het tegenwoordig levend geslacht ziet dikwijls vreemd op, wanneer het de namen leest of hoort noemen van landstreken, die tot ons vaderland behooren, — namen, die van vroegere regtstoestanden en politieke indeeling overgebleven en nog niet uitgestorven zijn, maar toch op de hedendaagsche kaarten niet meer aangewezen, en bij 't onderwijs, zoowel in de historie als in de aardrijkskunde, niet meer plegen genoemd te worden. Toch is de kennis van die benamingen en van die streken, die zij aanduiden, niet slechts voor den geleerde, maar voor elken Nederlander, die op beschaving aanspraak maakt, noodig, daar men ze niet alleen nog steeds hoort noemen, maar ook dagelijks in de dagbladen ontmoet. En 't is juist om deze laatste reden, dat er vooral behoefte was aan eene eenvoudige en beknopte handleiding, inzonderheid geschikt, om, zoo al niet onder de eigenlijke schoolboeken, toch onder de handboeken bij 't onderwijs te worden opgenomen.

Wij verheugen ons, dat de heer VAN LENNEP de taak op zich genomen heeft, om in die behoefte te voorzien. Hoe hij die vervuld heeft, — daarvan willen we hier met een paar woorden verslag geven.

Stelt men zich, als eenmaal wijlen de heer TADAMA in deze *Bijdragen* (IX *Aank.* bl. 85) opmerkte, onder een Handboek gewoonlijk iets eenvoudigs, bevattelijks, en om zoo te zeggen iets vlugtigs voor, dat met een enkelen oogopslag kan worden overzien, — de inrigting van dit Handboek is zeker eenvoudig en bevattelijk, en schoon juist niet vlugtig, toch geschikt om met een oogopslag overzien te worden.

't Is in *drie* afdeelingen verdeeld. De tweede: *Republiek der Vereenigde Nederlanden*, neemt verreweg de ruimste plaats in, — en teregt, want het is juist uit dat tijdperk, dat die oude benamingen, welke nog in gebruik zijn, meestendeels tot ons gekomen zijn; — en ten andere is het tijdperk der republiek het hoofdtijdperk onzer geschiedenis, zoodat het ook hier wel de ruimste plaats moest innemen.

De *eerste afdeeling* geeft de verdeeling van ons vaderland onder het Leenstelsel in een aantal grootere en kleinere heerschappijen, voorafgegaan door eene schets van de toenmalige regering. Daarbij is aangenomen de toestand in 't midden der 14^{e} eeuw; — een tijdstip dat goed gekozen is. Vóór dien tijd zweeft alles ons te veel voor oogen in een nevel van onbepaaldheid. Men beproeve slechts eens eene topografische schets van ons vaderland ten tijde van Floris V te geven — de kaart door AREND (II) gegeven, is er een sprekend voorbeeld van; en veel later moest het ook niet zijn, vermits men dan te veel tot den nieuweren toestand nadert, en de kleinere dynastiën in de grootere opgaan.

De *tweede afdeeling* vangt aan met een algemeen overzigt van den regeringstoestand der Republiek, waarin eenvoudig en duidelijk, gelijk we zulks van den heer V. L. immer gewoon zijn, en zoo naauwkeurig als zulks in een negental bladzijden mogelijk is, beschreven, of liever verhaald wordt, want de voorstelling is vrij aanschouwelijk, op welke wijze en door welke staatsligchamen en hooge ambtenaren de regering van 't bondgenootschap en van de bijzondere gewesten gevoerd werd.

Daarna worden de zeven provinciën, het landschap Drenthe, de generaliteitslanden elk afzonderlijk topografisch behandeld,

en zelfs de barrière-steden zijn daarbij niet vergeten. Bij elk der gewesten gaat eene schets van de regering aan het topografisch overzigt vooraf. Dit laatste is zeer uitvoerig en naauwkeurig, en daalt tot in de kleinere onderverdeelingen af, en geeft in alle streken de daar gebruikelijke eigenaardige benamingen terug. Men ziet hier het, nu algemeene, zij 't dan ook nog niet zeer groote vaderland nog eens weêr gesmaldeeld in een groot aantal kleine bijzondere staatjes, die elk hun regt en regeringsvorm, eigen titels, eigen verdeelingen en eigen namen hebben, die men in een ander, naburig, staatje niet kent. Verbeeld u, b. v, eens een man van 1700 te zijn, en kom in Gooiland, en vraag de boeren naar een *stok*, zij zullen er een halen, om met u te vechten. Ga daarentegen in 't aangrenzende landje, dat Weesp tot hoofdstad heeft, en de *stok* is er bekend als de naam der vier kreitsjes, waarin dat landje is verdeeld. En als ge te Amsterdam over de *Stads-tafel* waart komen praten, zou men er zeker geheel iets anders door verstaan hebben, dan of ge daarover te Groningen gesproken hadt.

Het opgeven van de namen van alle dorpen en heerlijkheden onder elk onderdeel behoorende, maakt het mogelijk met de tegenwoordige kaart van ons koninkrijk voor zich, die oude verdeelingen met volkomen juistheid na te gaan, en geeft dus van zelf aanleiding, om den ouden toestand met den tegenwoordigen te vergelijken, wat vooral bij 't onderwijs eene hoofdzaak moet zijn, en dat met *twee kaarten* voor zich, één van den ouden, één van den tegenwoordigen toestand, niet zoo gemakkelijk valt.

De *derde afdeeling* geeft ten slotte en in 't korte de verdeeling op onder de verschillende regeringen, die tusschen 1795 en de vestiging van het Koningrijk der Nederlanden elkander in ons land zijn opgevolgd. Aan deze verdeelingen gaan echter geen schetsen van de regeringsvormen vooraf. De Schr. achtte dit in eene beknopte handleiding als deze onnoodig, omdat die regeringen te kort hebben geduurd, en de beschrijving „dus weinig nuts zou hebben." Op dit punt nu veroorloof ik mij een weinig van den hooggeachten schrijver

te verschillen. Een denkbeeld te geven van de regeringsvormen ten tijde der Bataafsche republiek, van het Koninkrijk Holland, enz., is, vooral ook met het oog op het onderwijs, waarlijk niet overtollig te achten, en de weinige bladzijden, die dit gevorderd zou hebben, waren niet nutteloos geweest.

Dat het door „de jeugdige lezers" zoo vlijtig moge gebruikt worden, dat spoedig een herdruk noodig zij, wenschen wij van ganscher harte, en wij hopen dan tevens deze derde afdeeling, die er nu wel wat mager uitziet, en daardoor wat al te getrouw het beeld teruggeeft van den tijd, dien zij vertegenwoordigt, door die bijvoeging wat breeder en gevulder te zien.

Een *bladwijzer* sluit het boek. 't Is een werk van geduld geweest, dien zamen te stellen. Zoo ik goed gezien heb, zullen er wel bij de drieduizend namen in staan. Deze bladwijzer heeft driederlei nut. Vooreerst maakt zij 't opzoeken in 't handboek, dat anders een ware doolhof zou geweest zijn, mogelijk en gemakkelijk. Ten tweede, dient hij, blijkens het opschrift, ook tot verbeteraar der fouten, die in 't boek zijn ingeslopen. Ten derde, kan hij tevens gebruikt worden als aardrijkskundig woordenboekje van ons vaderland voor de vroegere tijden — een dienst, die niet gering te achten is, daar toch onze aardrijkskundige woordenboeken ons gemeenlijk slechts den hedendaagschen en niet den vroegeren toestand aangeven.

Dat de heer v. l. bij de zamenstelling van zijn Handboek de behoefte der jeugd en van het onderwijs heeft op 't oog gehad, hebben we reeds opgemerkt, en de eerste blik op de voorrede bewijst het, waar het woord wordt gerigt tot „de jeugdige lezers." Toch gelooven wij, dat ook de onderwijzers 't evenzeer ten hunnen nutte zullen kunnen gebruiken, en dat ook menig ander, die noch onderwijzer, noch jeugdig lezer is, het dikwijls met vrucht zal kunnen raadplegen.

En moge men nu ook de aanmerking kunnen maken, dat dit Handboek nog op lange na niet alles bevat, wat men in een volledig handboek voor de kennis van de vroegere regtstoestanden en topografische indeeling, vroegere regeringen, regtbanken, waterschappen enz. in ons vaderland, in ieder

tijdperk van zijn bestaan, en in alle die gewesten waaruit het is te zaâmgegroeid, zou verlangen te vinden, — wij mogen niet vergeten, dat dit werkje bestemd is, om een begin te maken. Den heer V. L. komt de lof toe, daartoe het eerst de hand aan 't werk geslagen te hebben, en een arbeid van gantsch niet gemakkelijken aard aanvankelijk gelukkig te hebben volbragt. En terwijl we hem den lof toekennen, die hem toekomt, drukken we tevens den wensch uit, dat het begin, door hem gemaakt, gevolgd moge worden door een zoodanig groot en volledig Handboek, als waarop we zoo even doelden, en waaraan wij wel eenige behoefte hebben. J. TER GOUW.

Voor de kennis van den tegenwoordigen toestand van ons land, is aan te bevelen het in levendigen stijl, bepaald voor jonge lieden bewerkte

Nederland, zijne provinciën en koloniën. Land en volk beschreven door J. KUIJPER. Leeuw. Suringar. (256 bladz.) 8°.

benevens het uitvoerige en op grooter schaal ingerigte

Handboek der aardrijkskunde, staatsinrigting, staatshuishouding en statistiek van het koningrijk der Nederlanden, door D^r^. A. A. VAN HEUSDEN, *hoogleeraar aan de kon. mil. akademie.* Haarl. Erven Bohn, 2 dln. (te zamen 654 bladz.). 8°.

De Schr. heeft zich voorgesteld een nieuwe bewerking te leveren van VAN KAMPEN's bekende *Beschrijving der Nederlanden*, waarvan in 1827 de tweede druk verscheen. Niet te verwonderen is het, dat de sedert zoo veranderde tijden en omstandigheden stof gaven tot een geheel nieuw boek. Het bevat een geschiedkundig overzigt tot 1848, en eene algemeene beschrijving, waarin een groot deel gewijd is aan de beschouwing van handel, nijverheid en scheepvaart, de staatsregeling, het regtswezen, het onderwijs en het armwezen, de kerkregeling, het krijgswezen, de koloniën enz. en in het tweede deel de beschrijving der afzonderlijke provinciën, naar denzelfden maatstaf, benevens een alfabetisch register op het geheele werk; alles zoo zaakrijk en naauwkeurig ingerigt, als men van dien schr., geholpen door de te zijner beschikking staande officiëele bronnen, verwachten mag.

c. ALGEMEENE GESCHIEDENIS DER NEDERLANDEN.

Algemeene geschiedenis des vaderlands, door J. P. AREND. *Na diens overlijden achtereenvolgens bewerkt door* Mr. O. VAN REES en Dr. W. G. BRILL. 4°.

In het afgeloopen jaar verschenen vijf afleveringen van het 4e stuk des derden deels, die de jaren 1630—34 behandelen. Met een geduld en volharding — haast zouden wij zeggen „eener betere zaak waardig" — wordt dit lijvige werk voortgezet. Wij kunnen er niet zeer veel van zeggen. De naam van den tegenwoordigen bewerker is bekend als die eens duchtigen geleerde. Of hij uitmunt in het vak der geschiedkunde, willen wij niet beslissen. De Schr. vergunne ons ééne opmerking: wij begrijpen het doel van het werk, dat telken jare in en-bonpoint toeneemt, niet. Het groote publiek, dat gaarne in beknopten vorm de resultaten van wetenschappelijk onderzoek wil hebben, wordt er niet mede gebaat. Het geheele werk toch telt reeds een achttal lijvige stukken. De wetenschap wordt evenmin gebaat, want streng wetenschappelijk kan het werk niet genoemd worden. Voor wie schrijft de schrijver en drukt de uitgever dus? En daarom houde de kundige schrijver het ons ten goede, indien wij hartelijk wenschen, dat het werk spoedig gestaakt worde, en dat de schrijver zich dan genoopt gevoele, om òf in eenen meer beknopten vorm het groote publiek de resultaten van zijn wetenschappelijk onderzoek mede te deelen, en ons dus een volksboek te geven, òf wel om zich streng te houden aan de eischen der wetenschap. D.

Handleiding tot de kennis der vaderlandsche geschiedenis, door LODEWIJK MULDER. Zesde druk. Arnhem D. A. Thieme, 260 bladz. 8°.

Sedert de eerste druk in 1858 werd schier telken jare eene nieuwe oplage van deze Handleiding noodig, zoodat in acht jaren tijds de zesde druk in het licht verscheen. Bij voortduring schijnt dit werkje voor het onderwijs gebruikt te worden, waartoe zeker de naam van den Schr. en de vermelding op den titel, dat het strekken moet ter voorbe-

reiding van hen, die tot de lessen op de kon. milit. akad. wenschen toegelaten te worden, veel bijdraagt. Zoo lang de toelatingsexamens op denzelfden voet ingericht blijven, zal dan ook de Handleiding hare diensten bewijzen. Hier en daar zijn enkele drukfouten ingeslopen, waarop wij de aandacht vestigen, om ze bij een zevenden druk te verbeteren. Zoo leest men bijv. op blz. 54 en volg. „Karel van Gelder, welke (die?) zich in weerwil van zijne onwrikbare dapperheid en die van zijnen heldhaftigen veldmaarschalk M. van Rossum, eindelijk aan de overmacht moest onderwerpen, stond aan Karel V in 1536 Groningen en Drenthe . . . . af, en had reeds vroeger moeten beloven, hem het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen te zullen nalaten, indien hij zonder nakomelingen stierf. Toen het evenwel bij zijn overlijden in 1531 bleek, dat hij in weerwil van de gemaakte bepalingen zijn neef Willem hertog van Gulik en Kleef tot zijn opvolger benoemd had, bracht Karel V, enz." Hier zijn twee zinstorende drukfouten ingeslopen. Vooreerst: hoe kon Karel in 1536 de twee genoemde gewesten aan den Keizer afstaan, indien hij in 1531 reeds overleden was? Men leze dus het sterfjaar 1538. Maar nog meer: Karel van Gelder had zijn neef niet tot zijn opvolger benoemd, maar de ridderschap en steden van Gelderland hadden dezen bestemd tot opvolger van hunnen landsheer, en als zoodanig was Willem van Gulik en Kleef nog vóór Karel's dood plechtig erkend. Dit besluit was den grijzen hertog van Gelder eene ergernis, die bij geheim kontract zijne landen had verkocht aan den aartsvijand van het Oostenr. huis, den Franschen koning.

Wij veroorloven ons nog éene aanmerking. Het is te bejammeren, dat de Schr. zoo luchtig over de merkwaardige omwenteling, die in 1795 een einde maakte aan de Unie van Utrecht, heenglijdt. De belangrijke jaren 1795—1806 worden in een viertal wijdgedrukte blz. behandeld. Wij weten wel dat de gebeurtenissen van die tijden alles behalve gemakkelijk zijn, om in kort bestek medegedeeld en ontwikkeld te worden, maar zij zijn van het grootste gewicht voor het tegenwoordig

geslacht. Wij hopen dat de S. bij eene volgende uitgave dat tijdperk meer uitvoerig zal willen behandelen. V.

Geschiedenis van het Vaderland, *door* Dr. J. A. WIJNNE. Groningen, J. B. Wolters, 2 deelen, 242 en 362 blz. 8°.

Er zijn weinig handboeken in den laatsten tijd geschreven, zóó geschikt om als leerboeken op de school en tot eigen oefening te gebruiken, dan dat, waarvan ik den titel hierboven afschreef. In den regel zijn die, welke tegenwoordig den leerling in handen gegeven worden, zeer uitvoerig met betrekking tot de oudste geschiedenis; Dr. W. behandelt nu uitvoerig de omwenteling in het laatst der vorige eeuw, terwijl hij daarbij stilstaat bij de toen ingevoerde staatsregeling en die welke daarop volgden. Op die wijze bekomt de leerling een goed en zuiver inzicht van den samenhang met de staatsregeling, die wij tegenwoordig bezitten. Evenzoo behandelt de Schr. de oorzaken van de Belgische omwenteling. Over 't algemeen vind ik overal waar 't pas geeft, duidelijke overzichten van vroegere staatsregelingen. Ik kan den arbeid van Dr. W. niet genoeg aan leeraren op inrichtingen van hooger en middelbaar onderwijs aanbevelen. L. ED. L.

Handboek voor de geschiedenis des vaderlands, *door* Mr. L. ED. LENTING. Zutphen, W. J. Thieme en C[ie] en J. A. Willemsen. 1[e] deel, 407 bladz. 8°.

Hoe meer de geschiedenis van ons vaderland publiek domein wordt, hoe beter. Wij bezitten, behalve VAN LENNEP's *Geschiedenis van Noord-Nederland aan zijne kinderen verhaald*, geen geschiedkundig werk, waaruit, wat men doorgaans het groote publiek noemt, zijne kennis kan putten. WAGENAAR is veel te omslachtig en BILDERDIJK te partijdig. AREND dreigt even wijdloopig te worden als WAGENAAR. Bovendien hebben ook de ontdekkingen op het terrein der wetenschap door de nasporingen van eenen GACHARD, BAKHUIJZEN V. D. BRINK, FRUIN en anderen tot geheel nieuwe resultaten geleid. VAN LENNEPS werk, hoe verdienstelijk ook, glijdt over vele punten heen, en kan bezwaarlijk als handboek beschouwd worden. In de aldus bestaande leemte heeft de heer L. willen voorzien. Hij heeft

een werk geschreven, geschikt voor dat publiek, dat niet met een zuiver wetenschappelijken arbeid gediend zou zijn, maar toch te ontwikkeld is voor een schoolboek. De Schr. had een tweeledig doel voor oogen; vooreerst wenschte hij: „door gebruik te maken van de jongste resultaten van het onderzoek op geschiedkundig gebied, den lezer — en vooral den leerling — met de meer nieuwe voorstelling onzer geschiedenis bekend te maken"; ten andere wilde hij „de ontwikkeling van onze oude staatsinstellingen nagaan. Het verledene toch is nauw verbonden met het tegenwoordige, en zelfs door onze gewijzigde grondwet van 1848 slingert zich duidelijk een draad van het verledene."

Aan dat dubbele doel heeft de Schr. in dit deel beantwoord. De ontwikkeling der gewestelijke vertegenwoordiging en der staten-generaal, de stedelijke regeering en wat niet al meer, worden hier kortelijk medegedeeld. Met nauwgezetheid is de Schr. voor het verzet tegen Spanje, met de uitstekende *Correspondance de Philippe II*, door GACHARD uitgegeven, te rade gegaan en heeft hij van diens onderzoekingen gebruik gemaakt. Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog is, zonder al te uitvoerig te zijn, uitgebreid genoeg, om den gang van zaken te kunnen nagaan. Uit dit oogpunt vooral moet het handboek van den heer L. beschouwd worden als een werk bestemd voor het beschaafd publiek, voor allen die belangstellen in de geschiedenis van het vaderland, maar die tijd noch lust hebben, om zich met al te geleerde beschouwingen bezig te houden. P.

De staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1795, *door* Mr. J. DE BOSCH KEMPER. Amsterdam, Joh. Müller.

Het bovenstaande werk maakt een deel uit van de *Handleiding tot de kennis van de wetenschap der zamenleving en van het Nederl. staatsrecht* van denzelfden schrijver. Het is eene „vermeerderde uitgave" van het ten jare 1837 door hem anoniem uitgegeven werkje „de staatkundige partijen in Noord-Nederland", dat toen een welverdienden opgang maakte, maar dat nu door de omwerking in waarde gewonnen heeft.

Het is niet wel mogelijk in weinig woorden er melding van te maken, en het verdient een meer uitvoerig verslag. Het is niet zoo zeer een geschiedkundig werk, waarin de feiten *en détail* worden medegedeeld, maar een wijsgeerig overzicht onzer geschiedenis, dat gelezen en herlezen moet worden door allen, die belang stellen in onze geschiedenis. Het ligt in den aard der zaak, dat voor dezulken bekendheid met die geschiedenis zelve een hoofdvereischte is.

De eerste uitgave der „staatkundige partijen" liep tot 1814. Wij hopen dat de vermeerderde uitgave, die nu slechts tot 1795 zich uitstrekt, later tot 1848 uitgebreid zal worden. Zijn wij wel ingelicht, dan heeft de Schr. het voornemen om aan zijnen arbeid een tal van nalezingen of noten toe te voegen, en wij ontveinzen het niet, dat daardoor de waarde van het werk nog vermeerderd zal worden. Wij hopen alsdan op den geheelen arbeid terug te komen. L. ED. L.

d. GESCHIEDENIS VAN BIJZONDERE TIJDPERKEN.

Journaal van Anth. Duyck. Uitgegeven op last van het departement van oorlog, met inleiding en aanteekeningen, door LODEWIJK MULDER. 's Hage en Arnhem, Mart. Nijhoff en D. A. Thieme, 3 deelen. 8°.

Van dit werk verwachten wij binnen kort een uitvoerig verslag van de hand van een bevoegd beoordeelaar. Alleen willen wij aanteekenen, dat de heer MULDER eenen uitstekenden dienst heeft bewezen aan de geschiedenis, vooral van ons krijgswezen, door zich met de uitgave van het journaal van den particulieren secretaris van prins Maurits te belasten, en dat aan de regeering alle lof toekomt, dat zij hem daartoe in staat stelde. L. ED. L.

Histoire des Provinces Unies par ABRAH. DE WICQUEFORT, *publiée au nom de la Société d'Histoire d'Utrecht. Tom. III, par* C. A. CHAIS VAN BUREN. Amsterdam, Fred. Muller. 484 pag. 8°.

Naar onze meening verdient de arbeid van WICQUEFORT wel gedrukt te worden. Te recht heeft én de heer LENTING, die het eerste deel bewerkte, en de heer CHAIS VAN BUREN doen

uitkomen, dat zoo hij zich al aan partijdigheid schuldig heeft gemaakt, ieder geschiedkundige zich met zijn arbeid bekend moet maken. „WICQUEFORT," schrijft de laatste, „est le contemporain et depuis 1660 spectateur, quelquefois même mêlé aux évènements qu'il raconte. ..... *L'Histoire* de WICQUEFORT va ainsi de pair avec celle de L. VAN AITZEMA .... Or quiconque s'occupe de l'histoire des provinces unies doit consulter *l'Histoire de* WICQUEFORT."

Het derde deel bevat vier boeken, nl. het XIIIe tot en met het XVIe, of de jaren 1661—1668. Vergissen wij ons niet, dan zijn nog vier boeken voorhanden, terwijl van het XXe—XXXe slechts brokstukken overig zijn. Wij hopen dat de heer C. den noodigen lust zal hebben, om zijne taak te voltooijen.

Wij veroorlooven ons twee aanmerkingen. De eerste bewerker gaf in de inleiding een overzicht van den inhoud. Zulk een arbeid is voor hen, die het werk gebruiken, van veel nut, terwijl het den schr. gelegenheid geeft, om ook zijne eigene beschouwingen over het tijdvak, dat hij behandelt, mede te deelen. Verder vragen wij: zoude de uitgave van WICQUEFORT's *Histoire* niet eene geschikte gelegenheid aanbieden, om belangrijke stukken tevens het licht te doen zien? In de folio uitgave vinden wij een tal van preuves voor de eerste tien boeken. Voor de overige boeken worden zij gemist. De uitgever zou in die leemte kunnen voorzien, door ijverige onderzoekingen op rijks- en andere archieven. Naar ons bescheiden oordeel zou daardoor de waarde van den arbeid van den heer C. vermeerderd worden. K.

Inleiding tot eene geschiedenis der Nederl. diplomatie, door Mr. G. W. VREEDE. Deel IV, V en VI. Utrecht. J. G. Broese. 8°.

De kundige hoogleeraar in het staats- en volkenrecht aan de hoogeschool te Utrecht, heeft zijnen arbeid met hetzelfde talent voortgezet, waarmede hij hem aangevangen heeft. In deze *Bijdragen* (N. S. I, bl. 18) beval ik VREEDE's werk den jongen diplomaten met aandrang aan, als een rijke bron, om zich de zoo noodige kennis te verschaffen voor hunne betrekking, en ik trek geen enkel woord daarvan terug.

Maar niet alleen voor hen die zich der diplomatie toewijden, heeft deze arbeid belang, ook zij die van de geschiedkunde hunne hoofdstudie maken, kunnen er winst mede doen. Ik zou te kort doen aan de verdiensten van den Schr., indien ik in dit bibliographisch overzicht mij slechts met eene bloote vermelding van zijnen arbeid afmaakte. Daarom stel ik mij voor, daarover een meer uitvoerig verslag te geven in een volgend stuk dezer *Bijdragen*. Hier deel ik alleen den hoofdinhoud mede van de drie boven door mij aangehaalde deelen, die op zich zelve een geheel uitmaken, n.l. de tweede afdeeling van den geheelen arbeid. Zij behandelen de geschiedenis der diplomatie van de Bataafsche republiek. Het eerste deel omvat den tijd, die gelegen is tusschen de komst van Pichegru hier te lande tot de verheffing van Bonaparte tot eersten consul (18 Brumaire). De onderhandelingen van wege de Bat. republiek met Frankrijk (voorn. de zending van Brantsen en Valckenaer), met Engeland, met Spanje (zending van Valckenaer) en andere worden hier uitvoerig medegedeeld. Wij vinden in dit deel de geschiedenis van ons vaderland behandeld, „dat al te lichtgeloovig en kortzichtig aan vreemde inblazingen gehoor gevende, van de eene dwaling in de andere, van kwaad tot erger, tot het ergste vervallen is." De beide andere deelen behooren bij elkander. Het eerste stuk omvat de jaren 1799 (Aug.) tot 1803 (Mei). „In deze bladen," zegt de geleerde Schr., „ziet men Nederland door den dubbelen band van het volkenrecht en van het staatsrecht, door het tractaat van 1795 gelijk door de constitutie van 1798 (art. 68) aan Frankrijk geketend, ter zee en te lande door de vereenigde macht der Engelschen en Russen aangevallen, en tegen dit geweld door het directoire in den aanvang slecht verdedigd, in geheime zendingen zoo te Berlijn als bij den prins van Oranje zelf eene afwending zoeken van den ondergang waarmede het bedreigd wordt... Mocht kort daarna met den 18 Brumaire voor Frankrijk een heldere dageraad aanlichten, voor de Bataafsche republiek vertoonde zich van dat tijdstip het schrikbeeld der onvermijdelijke

inlijving hoe langer hoe duidelijker. Meer dan eens waande men toen reeds „onze politieke existentie zeer kort aan haar einde;" hoewel men zich nu en dan op het belang verliet, dat alle mogendheden bij ons voortdurend bestaan als onafhankelijke natie geacht werden te hebben." Het volgende stuk, dat de jaren 1803 tot 1810 omvat, behandelt voornamelijk de geschiedenis van Nederland als verbonden aan Frankrijk, en eindelijk de inlijving van ons vaderland bij het Fransche keizerrijk, het einde van het treurspel, waarvan de eerste bedrijven in het voorgaande stuk werden vertoond. „Wij zien hier beurtelings het staatsbewind der Bataafsche republiek door den eersten consul, welhaast keizer, stelselmatig ondermijnd, vernederd en smadelijk ontzet; den raadpensionaris Schimmelpenninck gevleid en begunstigd, maar na kortstondige verheffing, schaamteloos bedrogen en opgeofferd, en eindelijk Napoleons broeder, den welwillenden, edeldenkenden koning Lodewijk tot vertwijfeling gebracht."

Met dit laatste stuk wordt nu ook de omvangrijke arbeid van den hoogleeraar besloten. „En hiermede besluit ik dezen arbeid," dus eindigt VREEDE zijn voorbericht van het laatste stuk, „bij welks aanvaarding, voortzetting en voltooijing één doel onafgebroken van het begin tot het einde mij voor de oogen heeft gezweefd." En welk was dat doel? de Schr. heeft het in het voorbericht van het eerste deel dezer tweede afdeeling met deze woorden uitgedrukt: „Onze buitenlandsche politiek behoort eene andere te zijn, dan die van eene onberedeneerde volgzame aansluiting aan groote mogendheden; de kleinere staten mogen zich niet van de moeite ontslaan, zelven te denken, te spreken of te schrijven, en dan ook, is het noodig, naar eigen inzicht zelfstandig te handelen.... Wat bleef ten laatste der Bataafsche republiek, van veerkracht beroofd, anders over dan de schrale geruststelling van den Franschman: „„les petites républiques doivent se reposer sur la loyauté de la grande nation.""

Moge de geleerde Schr. de voldoening smaken van met dezen arbeid ook der geschiedkunde eenen gewichtigen dienst bewezen te hebben. L. ED. L.

Verhandeling over de geschillen met Frankrijk, betrekkelijk Vlissingen, sedert 1795 *tot op den afstand dier vesting in* 1807. *Door* Mr. H. J. BIJLEVELD. Middelburg. J. C. en W. Altorffer. 219 blz. 8°.

Eene goed geschrevene, aan de Utrechtsche hoogeschool verdedigde dissertatie, die wij met belangstelling hebben gelezen. Men zou haar een meer uitgewerkt hoofdstuk uit VREEDE's *Inleiding tot de diplomatie van de Bataafsche republiek* kunnen noemen. Bij de onderhandelingen over het tusschen deze en de Fransche republiek te sluiten verdrag, waren reeds de wakkere Zeeuwen Ermerins en l'Ange naar Parijs gezonden, om voor de integriteit van Zeeland te waken. Het verdrag van 1795 hield (art. 13 en 14) wel in, dat de stad uitsluitend met Fransch garnizoen zou bezet worden, maar dat de haven voor beide volken gemeen zou zijn, en dat het gebruik bepaald zou worden door een tusschen hen te maken reglement. Intusschen begon het weldra duidelijk te worden, dat de grondgedachte van het Fransche bewind was, om er zich als eigenmachtig heer en meester van te beschouwen. Eerst eischte de generaal Garnier, dat hem de sleutels der stad en de ketens, waarmede de haven afgesloten kon worden, werden ter hand gesteld; later maakte hij er zich met geweld meester van. Herhaaldelijk werden inbreuken gemaakt op het verdrag, zonder dat het Fransche bewind zich over de klachten bekommerde. Uit een en ander bleek duidelijk, dat Frankrijk „niettegenstaande aan hetzelve bij traktaat van 16 Mei 1795 slechts het *medegebruik* van stad en haven van Vlissingen was toegestaan, steeds op den *mede-eigendom* van beiden aanspraak maakte, zich *mede-souvereiniteit* aanmatigde. De oprichting van een douane-kantoor, gepaard met het voortdurend heerschzuchtig gedrag van de Fransche autoriteiten, deden als van ouds klachten hooren en onderhandelingen aanknoopen, zonder dat men eenige veranderingen ontdekte bij het Fransche bewind. Bonaparte, eerste consul geworden, opperde het denkbeeld, om alle aanspraken van de zijde van Frankrijk op Vlissingen door de Bataafsche republiek te doen afkoopen voor een

bedrag van 50 millioen, dat echter de uitgeputte schatkist niet kon opbrengen. Te vergeefs poogde Schimmelpenninck op het congres te Amiens den Engelschen gezant voor het behoud te interesseeren. In 1803 werd eigenmachtig door Bonaparte Vlissingen in staat van beleg verklaard, en daarbij moest die ongelukkige stad, die van lieverlede hare welvaart had zien verdwijnen, al de onaangenaamheden van een staat van beleg ondervinden. Eindelijk zegevierde het recht van den sterkste. Koning Lodewijk was verplicht, bij tractaat van Fontainebleau (11 Nov. 1807), Vlissingen aan Frankrijk af te staan.

Bij het werk zijn een zevental min of meer belangrijke bijlagen gevoegd. L. ED. L.

De staatkunde der Nederl. Republiek van 1697 tot 1795 *in betrekking tot het evenwicht van Europa, door* J. J. VAN DOORNINCK. Utrecht, Kemink en Zn. XXII en 242 blz. 8°.

Het stelsel van staatkundig evenwicht, door ROBERTSON genoemd „a plan of policy more salutary and extensive than any that has taken place in the conduct of human affairs" en door HEEREN aangeprezen „als das einzige, das eines erleuchteten Zeitalters würdig ist", is niet eene uitvinding van den laatsten tijd. Reeds de Grieksche geschiedenis levert genoegzame voorbeelden, hoe naar de toepassing van dat stelsel gestreefd werd, en, om de middeleeuwen met stilzwijgen voorbij te gaan, was de Heilige Ligue in 1511 tusschen den keizer van Duitschland, Ferdinand van Arragon, den Paus, Venetië en eenige Italiaansche staten gesloten, niet gericht tegen Frankrijk, dat door zijne veroveringen in Italie het Europesche evenwicht bedreigde? en wederkeerig, moeten de voortdurende krijgstoerustingen van Karel V en van François I niet grootendeels worden toegeschreven aan de vrees, die deze koesterde, dat de macht en het aanzien van genen eveneens gevaarlijk zouden worden voor het Europeesch evenwicht, en voor Frankrijk inzonderheid? Maar dat stelsel begon eerst op het einde der 17ᵉ eeuw meer als regel van staatkunde voor de Europeesche mogendheden in toepassing te komen. Daarom is de schrijver van het bovenstaand werkje, dat een akade-

misch proefschrift is, er toe gebracht om zijne beschouwingen over de staatkunde der Nederl. republiek te beginnen met den Spaanschen successie-oorlog. Achtereenvolgends worden dan ook de Poolsche, waarin de Nederl. weinig betrokken werden, en de Oostenrijksche successie-oorlogen, alsmede de N. Amerikaansche oorlog behandeld, terwijl de daar tusschen liggende jaren 1715—1732 en 1748—1772, en eindelijk die welke op den N. Amer. oorlog volgden, n. l. 1789—1795 door hem besproken worden.

De Schr. is gelukkig geslaagd in zijnen arbeid, die wel een bijzonder verslag waard is. Wellicht komen wij er later op terug. L. ED. L.

Brieven en gedenkschriften van GIJSBERT KAREL VAN HOGENDORP, *uitgegeven door zijn jongsten, thans eenigen zoon.* 's Gravenhage Mart. Nijhoff, 1e en 2e deel, (1e d. XIX en 458 blz.; 2e d. 320 blz.) 8°.

„Vaak wordt geklaagd", dus vangt de zoon van Gijsbert Karel zijne voorrede aan, „over de terughoudendheid en overdreven schuchterheid onzer landgenooten, ten aanzien van het openbaar maken van hetgeen men veeltijds noemt familiepapieren, doch welke in waarheid historische bescheiden zijn, waaraan alleen een echte geschiedenis kan ontleend worden. Ontzettende schade wordt door deze angstvalligheid toegebracht, deels aan de waardeering der feiten, deels aan de kennis van die mannen, wier namen onuitwischbaar in de geschiedrollen des vaderlands staan geschreven. Vaak voegde ik mijne zwakke stem bij die luide klachten; thans wil ik iets meer wagen; moge dit voorgaan tot navolging opwekken." Wij wenschen den heer H. geluk met dit voornemen. Gijsbert Karel heeft eene te belangrijke plaats ingenomen in de geschiedenis van ons vaderland in de eerste helft van deze eeuw, dan dat wij niet dankbaar zouden zijn voor iedere bijdrage, die ons meer bekend doet maken met zijne persoonlijkheid. Bovendien bevatten zulke brieven ook belangrijke détails der gebeurtenissen zelve. De zoon is het dan ook niet te doen „een papieren monument ter eere zijns vaders op te

richten"; hij bedoelt niets anders „dan het leveren van eene getrouwe schets van den „mensch" en den „staatsman".

In het eerste deel, dat de jaren omvat van 1776—1786, „leeft de lezer met den zich tot jongman ontwikkelenden jongeling". Het andere deel handelt geheel over het jaar 1787, waarin „belangrijke bijdragen tot de geschiedenis dier veel bewogen, veel besproken, doch niet veelzijdig beschouwde dagen" gevonden worden.

Wij stellen ons voor, over deze *Brieven en Gedenkschriften* in een later nummer dezer *Bijdragen* een meer uitvoerig verslag te geven. L. ED. L.

Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1813, *door* TH. JORISSEN. Groningen, J. B. Wolters. 1e en 2e stukje. (1e st. VIII en 109; 2e st. VIII en 107 blz.)

De tegenwoordige hoogleeraar aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam TH. JORISSEN, is bij hen, die van de geschiedenis hunne studie maken, zeer bekend. Door zijne op uitnoodiging van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gehouden voorlezingen over de omwenteling van 1813, later ook in druk verschenen, heeft hij de aandacht op zijn persoon gevestigd. Zoowel door die voorlezing als door zijne historische studie over Charlotte Corday, heeft men hem leeren kennen niet alleen als bevallig schrijver en goed stijlist, maar ook als degelijk geschiedschrijver. Met de beide stukjes, waarvan wij den titel hier boven afschreven, heeft hij eenen niet minder belangrijken dienst bewezen aan de beoefening der geschiedenis. Het begint tijd te worden, dat over het eerste vierde gedeelte van de 19e eeuw het licht der geschiedenis schijne. Tot ons leedwezen verbiedt de beperkte ruimte, waarover ik in dit overzicht te beschikken heb, mij tot iets meer dan eene bloote vermelding van den inhoud.

Reeds bij de uitgave zijner verhandelingen over de omwenteling van 1813 had de Schr. het plan opgevat, om „het vluchtig behandelde onderwerp op breeder schaal te behandelen, en zoo mogelijk eene geschiedenis van ons vaderland gedurende de jaren na de inlijving in het Fransche keizerrijk

tot de oprichting van het koninkrijk der Nederlanden te geven". Verschillende pogingen werden — naar het schijnt — door hem aangewend, maar bij veel aanmoediging en ondersteuning, vond hij toch teleurstelling. „Nu eens had zorgeloosheid alle stukken verscheurd, dan eens werd mij inzage geweigerd, omdat het de tijd nog niet was (NB!); sommigen zelfs — in vollen ernst! — dat zij de onpartijdigheid van den geschiedschrijver zouden ondermijnen, wanneer zij ondersteuning schonken, alsof onkunde en halve kennis waarborgen zijn van juistheid en onpartijdigheid van oordeel"! — Wanneer toch zullen zij, die in het bezit zijn van familiepapieren, voor zij er toe overgaan, om ze tot de snippermand te doemen, het oordeel eerst inwinnen van bevoegde deskundigen? Wanneer toch zal dom eigenbelang of dwaze vrees om zoogenaamde familiegeheimen te openbaren, ophouden? Hoe 't zij, in afwachting van de geschiedenis, die wij van de hand van den Schr. verwachten, heeft hij ons in deze twee stukken bijdragen geleverd over 1813. Ieder hunner bevat een drietal. In het eerste zien wij den oud-minister van Justitie, den bekwamen pleitbezorger Mr. Dirk Donker Curtius als garde d'honneur optreden. In die dagen kon er geen sprake zijn van recht; het geweld zegevierde, al mogt D. al wijzen op de letter van het senatus-consult, dat alleen sprak van eene vrijwillige dienstneming; de bekende De Stassart eischte onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan zijne bevelen, die meer golden dan de letter van de wet. Verder vinden wij een eigenhandig door D. opgesteld verhaal van zijn verblijf te Metz, waar de onwillige garde d'honneur vervoerd was, en een fragment uit eenen autobiografie van zijn vader, Boudewijn Donker Curtius, waarin eveneens de geschiedenis van het garde d'honneurschap zijns zoons wordt behandeld. Een ander opstel uit den eersten bundel bevat twee brieven van den later in Nederlandschen dienst overgeganen De Stassart („hatelijker gedachtenis" — zoo als de oude heer Donker hem noemt) aan den hoogleeraar Kemper, in een waarvan hij zich beklaagt over de verontwaardiging die zijne benoe-

ming als lid der staten-generaal in 1821 heeft opgewekt, en die vooral de Arnhemsche courant in heftige woorden — maar zeer terecht — teruggaf. Hoe was 't ook mogelijk, aan zulk eenen man, wiens naam een ergernis was, zoodanig eene betrekking van vertrouwen op te dragen? In dien brief verdedigt hij zijn gedrag gedurende de Fransche overheersching vooral met betrekking tot de conscriptiën. Van meer belang is het derde opstel, dat belangrijke bescheiden bevat betrekkelijk de gebeurtenissen van November 1813. Men vindt daar korte aanteekeningen van de heeren Van Hall en Walraven, aangaande een entrevue met den hertog van Plaisance des nachts vóór zijn vertrek, en die volgens hun raad den volgenden morgen de stad verliet, niet in het geheim, maar onder zijn gewoon eskorte. Ook De Stassart had het geraden geacht de vlucht te nemen, maar hij poogde dit nog te verbloemen, door haar een ambtsreize te noemen (une tournée), terwijl hij uit Gorcum een brief schreef, waarbij hij de regeering van den Haag uitnoodigde, hem eene commissie te zenden, om hem terug te roepen, dreigende anders met 's keizers wrake. Zooals 't in dergelijke omstandigheden altijd gaat, velen werden door dien brief kleinmoedig. Maar wie ook kleinmoedig werd, de commissarissen-generaal werden het niet. Wij vinden hier belangrijke rapporten, die zij over den toestand van Amsterdam schreven. De eerste is gedagteekend 24 Nov.; „alles gaat gezegend," schrijven zij, „en op dit oogenblik is Amsterdam reeds weder de oude vrije hoofdstad van een onafhankelijk volk" en elders „de oude vlaggen waaijen weder van alle publieke gebouwen." En toch was hunne taak — het is licht te begrijpen — alles behalve gemakkelijk. Het rapport van den volgenden dag verraadt de ontzettende drukte en ten gevolge daarvan de gejaagdheid, waarin zij verkeerden. Er was gebrek aan amunitie en geld; er moest een corps kavallerie opgericht worden enz. Gedurende den nacht te voren had men kanonschoten gehoord van de zijde van Muiden: „de nacht was onrustig geweest." „Heden namen wij al de militairen en matrozen in den

eed — en op aller verlangen weer de vlag", en elders: „alle de oude zee-officieren hebben, gelijk alle civiele beambten der marine, den eed met geestdrift gedaan, en het geroep was hartelijk." De vloot werd opgeëischt, en de hoofdambtenaar van het postwezen ontslagen, en de heeren Dedel en Remmers in zijne plaats aangesteld, terwijl alle inspecteurs der posterijen gelast werden suspecte brieven te openen en op te zenden aan het bestuur. De generaal Molitor was nog te Utrecht, en men moest op zijne hoede zijn, „alzoo hoogst waarschijnlijk hij nog eens een tentamen zal doen; de geest is goed, maar de middelen zwak." Welke een indruk de moord van Woerden zoo in den Haag als te Leiden maakte, blijkt uit twee brieven, een van G. K. van Hogendorp en een van Kluit; „Wil men ons aan ons lot overgeven," schreef de laatste, „en de verwoesting van de stad door het weigeren of retardeeren van eenige geringe hulp, ware het alleen om contenance te vertoonen, toelaten — in 's Hemels naam — ik wassche mijne handen in onschuld . . . de desolatie is hier à son comble". „Wij hebben ontboden", schreef van Hogendorp „al wat hier omtrent is. Wij bidden u ons hulp te schikken . . Wij staan in de bresch en elk is ons bijstand schuldig." Zeer belangrijk is het rapport van den comm. gener. van 29 Nov. Gogel, meenden zij, was „als particulier geenzins tegen de principes onzer herstelling, doch begreep als staatsraad eerst zijne demissie te moeten vragen, — en dat wel in eene plaats onder beheer des keizers". Verder dringen zij op de aanstelling van eenen minister van financiën, en bevelen daartoe inzonderheid Canneman aan; bovendien vermelden zij de arrestatie der Franschen zoo uit het oogpunt der algemeene veiligheid, „omdat men was geinformeerd, dat zij gewapend waren en dus bij een onverhoopten aanval van buiten in de stad zeer gevaarlijk hebben kunnen zijn", als om eenige gijzelaars te hebben; „die onze landgenoten, die het ongeluk hebben in Frankrijk te zijn, te kunnen beveiligen."

De Schr. heeft ook in dit opstel eenige gewichtige bescheiden medegedeeld met betrekking tot de voorbereiding van de omwen-

teling in Friesland, die niet vermeld worden in de geschiedenis van die provincie door den heer EEKHOFF. Het opstel wordt besloten door gewichtige stukken over de herstelling van Utrecht, waar men „'s lands regering op den ouden voet scheen te willen herstellen". Terwijl de aide-de-camp van den gener. Krayenhoff, de kolonel Van den Bosch, in naam van den prins van Oranje bezit nam van de stad, begaf zich Kemper eveneens derwaarts, om er de beginselen, die elders gehuldigd werden, ingang te doen vinden. En dat hij daarin slaagde en dat ook Van den Bosch met kalm beleid te werk ging, daarvan getuigt het door laatstgenoemde aan Krayenhoff aangeboden rapport, waarin ook de namen gevonden worden van hen, die zich onmiddellijk bij den nieuwen staat van zaken aansloten; daarvan getuigen de benoemingen van J. Tuyl van Serooskerken en van Snouckart van Schauenburg, tot commissarissen van de arrond. Utrecht en Amersfoort.

Het tweede stuk houdt eveneens een drietal stukken in; nl. 1°. aanteekeningen wegens de heuchelijke omwenteling van 1813 en de daarop gevolgde gebeurtenissen door Mr. W. H. J. Baron van Westreenen van Tiellandt; 2°. memorie rakende het gedrag en de wederwaardigheden van den heer A. Ampt, thans directeur van politie, in 't waarnemen zijner functiën, zoo voor als gedurende de in Nov. 1813 plaats gehad hebbende verandering van zaken, en eindelijk 3°. memorie van den chev. Joseph de Stuers.

De beide eerste stukken zijn, blijkens de voorrede, niet onbekend geweest aan de geschiedschrijvers der omwenteling van 1813. BOSSCHA en TEN ZELDAM GANSWIJK hebben beiden o. a. de sub n°. 2 vermelde memorie van Ampt gebruikt. En van de aanteekeningen van Westreenen schijnen al vroeg onderscheiden afschriften gemaakt te zijn. Geen van deze stukken zijn intusschen tot dusverre openbaar gemaakt; de heer JORISSEN heeft dus een gewichtigen dienst bewezen ze in zijne bijdrage op te nemen. Gebrek aan plaats verhindert ons daarvan een overzicht te geven. Wij bevelen ze echter met aandrang den geschiedkundigen aan. L. ED. L.

De Nederlandsche Oost-Indische bezittingen onder het bestuur van den kommissaris-generaal Du Bus de Gisignies, *door* Jhr. Mr. H. VAN DER WIJCK. 's Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1866. 267 blz. 8°.

Meer en meer beginnen de Oost-Ind. bezittingen algemeen belang in te boezemen. Niet meer uitsluitend in 's lands vergaderzaal besproken, worden zij ook daar buiten een onderwerp van studie. En dat onze Nederl. jongelingschap, naar stof zoekende voor eene dissertatie, een begeerig oog wendt naar hare geschiedenis, is een verblijdend teeken van belangstelling.

De Schr. van het werk, welks titel wij boven afschreven, heeft eene goed bewerkte monografie geleverd van een tijdvak uit de geschiedenis van het Nederl. bestuur over onze Oost-Ind. bezittingen, dat als onmiddellijk aan het diep in de Indische maatschappij ingrijpend bestuur van den generaal Van den Bosch voorafgegaan, zeer belangrijk mag geacht worden. Wij slaan niet alleen een blik op den toestand van die gewesten gedurende de jaren 1826—1830, maar wij kunnen er ook de denkbeelden uit leeren kennen van eenen verlichten en bekwamen staatsman met betrekking tot hetgeen ten behoeve van die gewesten zou moeten worden gedaan. De kennis daarvan is vooral van belang, omdat tegenwoordig de O. Ind. belangen tot de questions brûlantes behooren.

Toen Du Bus in Indië kwam, was nog weinig gedaan om het productief vermogen van Java te bevorderen. De koffie was eigenlijk met de rijst het hoofdproduct. Du Bus zag dus uit naar middelen, om dat productief vermogen te vermeerderen, maar bij hem vinden wij geen spoor van dwangstelsel. De landbouw werd aangemoedigd door de oprichting van landbouw-commissiën, en van den ijver dezer commissiën getuigen de uitvoerige jaarlijksche rapporten, die in 1827 en volg. in de Java-couranten werden opgenomen. „De instelling," zegt de Schr., „heeft ongetwijfeld goede uitkomsten opgeleverd. Bekwame ondernemers, al of niet in die commissiën zitting hebbende, deelden haar hunne ondervin-

dingen mede." Du Bus zelf verwachtte van haar veel goeds. „Op zich zelven beschouwd, komt deze maatregel welligt niet zeer belangrijk voor; dan in den vervolge is dezelve van een onbetwistbaar gewicht, als zijnde weder een punt, waarin algemeene en individueele belangen te zamen loopen, en misschien een nadere stap tot de vestiging van een stelsel, hetwelk op de beginselen van vrijheid en bescherming van industrie gegrond, de belangrijkste uitkomsten voor Nederland en Nederl. Indië eenmaal zullen kunnen opleveren." In het stelsel van den generaal Van den Bosch pasten die landbouwcommissiën, die misschien eenmaal zich geroepen zouden achten tot beoordeeling of erger nog veroordeeling van zijn stelsel, niet, en zij werden dus tot groote schade van de zaak in 1833 opgeheven. Niet minder belangrijk is het oordeel van Du Bus met betrekking tot den verhuur van woeste gronden aan Europesche ondernemers. De commissarissen-generaal hadden, uit al te ver gedreven vrees voor den nadeeligen invloed van deze op de inlandsche bevolking, de nederzetting van Europeanen in de binnenlanden bemoeilijkt. Du Bus is van een tegenovergesteld gevoelen, en hij meent dat de verhuur van woeste gronden, „bij voorkeur die welke in de nabijheid van ruim bevolkte streken gelegen zijn", een middel zal zijn niet alleen tot bevordering van de nijverheid, maar voor het welzijn der bevolking.

De dissertatie van Mr. VAN DER WIJCK verdient een uitvoerig verslag; daar zulk een verslag echter uit den aard der zaak eene sterke staatkundige kleur zou bekomen, past het niet in deze *Bijdragen*. Dit mogen wij echter zeggen, dat zij in belangrijkheid niet onderdoet voor de bekende dissertatie van Mr. H. D. LEVIJSSOHN NORMAN, *de Britsche heerschappij over Java* en een gunstig contrast is met het onbeduidende akademische proefschrift van Mr. SPENGLER, dat de Oost Ind. bezittingen onder het bestuur van den gouv. gen. van der Capellen tot onderwerp heeft.

Wij hopen dat het voorbeeld van Mr. VAN DER WIJCK navolging zal vinden bij de akademische jongelingschap, en

dat deze zich aangespoord zal gevoelen, om dergelijke onderwerpen tot stof harer dissertatiën te kiezen. Op die wijze zal de kennis van onze O. Ind. bezittingen uitgebreid worden; op die wijze zullen zij, die misschien eenmaal geroepen worden, hun oordeel uit te spreken over regeeringsmaatregelen met betrekking tot die bezittingen, al vroeg zich daartoe kunnen voorbereiden, en door de geschiedenis voorgelicht een meer onbevangen oordeel vellen, dan nu mogelijk schijnt. L. ED. L.

e. BIJZONDERE ONDERWERPEN.

Neerlands Oudheden. Le Moyen age et la Renaissance dans les Pays-bas. Choix d'objets remarquables du 12ᵉ *au* 17ᵉ *siècle*, par D. VAN DER KELLEN JR. *chevalier etc.* La Haye 1866. Livr. I—VI, avec 30 pl. grav. à l'eau forte, av. texte en franc. et holl. 4°.

Onder den naam van *Neêrlands Oudheden. Verzameling van afbeeldingen der voor wetenschap, kunst en nijverheid meest belangrijke voorwerpen uit vroegere tijden, berustende op raadhuizen en kerken, gestichten, openbare en bijzondere kabinetten* enz. heeft de heer V. D. K. tot in 1861 bij Buffa te Amsterdam een serie van 100 fraai geëtste platen uitgegeven, die, al werden ze niet bij honderden opgekocht, toch door binnen- en buitenlandsche kunstkenners en liefhebbers met onverdeelde belangstelling ontvangen zijn. De daar afgebeelde voorwerpen, alle uitmuntende door ouderdom of sierlijken vorm, zijn tot de volgende hoofdrubrieken gebragt, als: ambts- en waardigheidsteekenen; gilde- en schilderij-voorwerpen; zilveren bekers, schalen en kannen; ivoor en beeldhouwwerk; huisraad, kerksieraden; wapenen en muziek-instrumenten en aarden kruiken. Een zeer korte beschrijving vergezelt iedere plaat. Aan het slot uit de Schr. den wensch, dat Nederland, even goed als Polen en Frankrijk, in de voortzetting van dezen arbeid, zijn eigen *Le moyen-age et la Renaissance* moge bekomen. Wij verheugen ons, dat deze wensch aanvankelijk vervuld wordt en daarvoor zij, met den Schr. dank gebragt aan de regering en aan allen, die door hun in-

teekening deze uitgave mogelijk hebben gemaakt. Maar ook niet meer dan *mogelijk.* Want vreemd is 't, dat hier buitengewone krachtsinspanning noodig was, om een uitstekend kunstwerk zijn weg te doen vinden, dat niet alleen met buitenlandsche kan wedijveren, maar dat der vaderen roem en eer — zulk een geliefd thema bij ons volk — op zoo uitnemende wijze in dit opzigt verhoogen kan.

Reeds zijn zes afleveringen van *Le Moyen-age et la Renaissance dans les Pays-bas* verschenen. Het geheele werk wordt op 25 afleveringen berekend, die in vier jaren het licht zullen zien. Wij meenen dat dit *cadre* te klein en daartegen de voorhanden stoffe te groot is om een waardig en passend geheel te vormen. Mogen de vrienden der oud-vaderlandsche kunst wèl begrijpen, dat een dergelijke arbeid niet ligt weder opgevat wordt, en dat *dit* werk zijnen meester eer aandoet.

Kerkelijke Monumenten in Noord-Nederland. — De gedenkteekenen in de Pieterskerk te Leyden, verzameld en beschreven door Mr. K. J. F. C. KNEPPELHOUT VAN STERKENBURG. Leyden 1864—1866. Afl. 1—3 4°.

Met het oog op bovenstaanden titel en den naam van een met zooveel talent begaafden schrijver, vestigen wij gaarne een blik op den inhoud van een werk, dat ongetwijfeld aan alle beminnaren der voorvaderlijke kunst welkom moet zijn.

In onze dagen toch, waarin de wetenschappelijke ontwikkeling met snelle schreden vooruitgaat, is het niet onverschillig mannen aan te treffen, die met een tot onderzoek bezielden geest zich de oude kunst aantrekken. Hierdoor zijn reeds vele zaken, tot de zoo uiteenloopende takken der kunst behoorende, een degelijk onderzoek waardig, ter hand genomen, en de verkregen resultaten met het beste gevolg bekroond. Op die wijze worden die oude kunstgewrochten in een helderder daglicht gesteld, waardoor ze beter beoordeeld kunnen worden en allengs beschermers vinden.

Wij gelooven, dat de Schr. zich ook dit ten doel stelde, toen hij de kerkelijke monumenten in Noord-Nederland tot een onderwerp zijner nasporingen koos. Die kerkelijke monu-

menten toch zijn over het geheel genomen bij ons te lande te weinig beoefend en daardoor ook weinig bekend. Wel is waar vindt men er, zooals de Schr. dit in zijne inleiding vermeldt, in sommige van onze stedebeschrijvingen, in de werken van BIZOT en andere van lateren tijd beschreven en afgebeeld, maar een onderzoek naar hunne historische waarde, hun kunstwaarde, hun klassificatie, vorm, afmeting, stijl enz. is tot heden niet ingesteld.

Hoogst verdienstelijk achten wij het daarom, dat de heer K. zich deze tot onze geschiedenis behoorende kunstproducten aantrekt, en daardoor het bewijs levert, hoe *hij* ten minste er prijs op stelt, dat alles wat van dien aard aan onze voorouders herinnert, aan de vergetelheid ontrukt worde.

Volgens het prospectus zou het bewuste werk *de kerkelijke monumenten in Noord-Nederland* bevatten, in navolging van een dergelijk werk bij onze zuider-broeders, over de *Graf- en gedenkschriften der provincie Oost-Vlaenderen, die van de provincie Antwerpen enz.* Bijzondere omstandigheden en vooral de weinige belangstelling van de zijde des publieks zijn oorzaak dat deze uitgave zal beperkt worden tot de *Gedenkteekenen in de Pieterskerk te Leyden*, waarvan thans de drie eerste afleveringen verschenen zijn en onze aandacht allezins verdienen.

Bij naauwkeurige beschouwing bemerkt men al spoedig, dat deze arbeid het kenmerk draagt van degelijke studie. In zijne inleiding geeft de Schr. een kort overzigt van de beweegredenen, die tot de uitgave dezer *Gedenkteekenen* aanleiding gaven; hij wijst op het nut van hunne beoefening met betrekking tot- en in verband met de geschiedenis van beeldhouw- en schilderkunst, van geslacht- en wapenkunde, en betreurt het teregt, dat vóór ongeveer een zeventig jaren niemand op het denkbeeld gekomen is, of er zelfs uitvoering aan gaf, om zulk eene taak op zich te nemen, aangezien destijds de stof tot onderzoek veel overvloediger was dan thans, nu zoowel door den vernielenden geest des tijds als door roofzuchtige en schendende handen onnoemlijk veel vernield en onherstelbaar verloren gegaan is, terwijl op het overgeblevene de nadeelige invloed van eene ongelukkig mislukte restauratie zijne sporen heeft achtergelaten.

Op deze inleiding volgt eene geschiedkundige beschouwing van de Pieterskerk door den heer SNELLEN VAN VOLLENHOVEN zelven, waardoor men met den tijd en de bijzonderheden harer stichting, hare vergrooting en gedurige verandering, hare rampen enz. bekend wordt. De kunstkenner, zoowel als de kunstminnaar, ontvangt daarin een overzigt van een der oudste en merkwaardigste kerkgebouwen in ons land, om vervolgens kennis te maken met de daar nog bestaande gedenkteekenen, die op de bijgevoegde platen zijn afgebeeld.

Wij vinden daaronder verschillende soorten als: grafzerken, vrijstaande en aan de wanden der kerk of aan de pilaren verbondene, bijna alle voorzien van hare opschriften, attributen, familiewapens, enz. In den tekst met de daartusschen gevoegde afbeeldingen geeft de schrijver die opschriften, voor zooverre nog leesbaar, in hun geheel terug, en, waar deze door den knagenden tand des tijds geleden of grootendeels verloren gegaan zijn, beldert hij die op of herstelt ze door naauwgezette geschiedkundige navorsching. Op deze wijze weet hij de belangstelling in deze monumenten op te wekken, en worden wij bekend, zoo wel met voormalige oud adellijke geslachten en doorluchtige familiën als met geleerde en beroemde personen, aan wie de voorzaat eene welverdiende hulde bragt, eene hulde, getuigende van den eerbied voor de afgestorvenen, die men om hunnen stand, hunne deugden, hunne talenten of wel wegens hunne aan den lande bewezene diensten vereerde, en wier nagedachtenis men in leven zocht te houden door duurzame gedenkteekenen, die tot het nageslacht konden overgaan. Onder deze zullen wij gedenkteekenen voor een Scaliger, d' Aumale, Kerchove, Coccejus, Heinsius, Boerhave, Van der Palm en andere aantreffen. Sommige dezer zijn reeds in de bestaande afleveringen opgenomen, de andere zullen ongetwijfeld volgen en alzoo eene merkwaardige reeks vormen.

Wij hechten groote waarde aan de uitgave van deze gedenkteekenen. Hoewel de schrijver, naar het ons toeschijnt, geen rangschikking naar den tijd, waarin die vervaardigd zijn, opgeeft, noch over hun stijl uitwijdt, geven ze ons toch

het bewijs, dat (voor zooverre wij uit de gegeven platen mogen oordeelen) van de 15e eeuw tot op de onze de kunst hare vormen naar den geest des tijds wijzigde, en dat in die der laatste eeuwen een veel minder gelukkige stijl is op te merken, waaruit ook voor den kunstenaar nut te trekken is. Eene zaak komt ons echter nog wenschelijk voor, n.l. dat de schrijver aan het slot van zijn werk eene plattegrond-teekening der kerk wilde voegen, met aanduiding der plaatsen, waar de monumenten te vinden zijn, iets hetwelk ongetwijfeld zijne nuttige strekking heeft, en velen met ons welgevallig zijn zal. Wij willen den Schr. echter niet vooruit loopen; er zijn nog slechts weinig afleveringen verschenen, en welligt voorkomt hij onzen wensch als bereids in zijne bedoelingen liggende; en wie weet of hij er nog niet eene afbeelding van de kerk bijvoegt, om zoodoende zijnen arbeid geheel volledig te maken.

In het kort hebben wij onze ingenomenheid met deze uitgave medegedeeld. Het is billijk, dat wij ook iets van de uitvoering zeggen, vooral omdat men bij het uitgeven van degelijke plaatwerken, helaas! te dikwijls een speculativen geest verraadt, hetwelk men van deze uitgave gelukkig niet behoeft te zeggen. De druk is werkelijk schoon, en wat de platen betreft, wij zien er uit, dat een ervaren hand, welligt die van een speciaal liefhebber, zich beijverd heeft, om alles tot in de kleinste bijzonderheden terug te geven, hetgeen voor oudheidkundige zaken van het hoogste belang is, en op welker nakoming wij dan ook niet te sterk kunnen aandringen, daar het getrouw teruggeven der proportiën en vormen de grootste waarde van dergelijke werken uitmaakt. Eindelijk is het eene gelukkige gedachte geweest, om deze monumenten in kleurendruk uit te geven. Wij kunnen er op nieuw uit zien, hoezeer onze voorouders, behalve door hunne geschikte vormen, tevens op smaakvolle wijze, door afwisseling van kleur, de waarde der gedenkteekenen wisten te verhoogen.

Wij eindigen deze beschouwing met den wensch, dat onze woorden weêrklank moge vinden bij allen, wien onze voorvaderlijke kunst ter harte gaat, en dat de schrijver door eene ruime

deelneming aangemoedigd worde, om zijn eerste voornemen ten uitvoer te brengen, door al datgene in het licht te geven, wat met betrekking tot de graf- en gedenkteekenen van Noord-Nederland als belangrijk voor de geschiedenis, voor de kunst en voor de wetenschap kan geacht worden. L. H. E.

De munten der Frankische- en Duitsch-Nederlandsche vorsten, *door* P. O. VAN DER CHIJS. *Uitgegeven door Teylers tweede genootschap*. (*Verhandelingen: 26ᵉ stuk 9ᵉ gedeelte*). Haarlem 1866. 4°.

Over den inhoud van deel I—IV van dit werk is in deze *Bijdragen*, eerste serie, dl. VIII, IX en X, verslag gegeven. Het is geenszins ons voornemen, dien geëerden verslaggever vooruit te loopen, door dit hier te vervolgen. Wij hopen, dat dezelfde daartoe zoo uitnemend bevoegde hand deze taak in een volgend stuk zal op zich nemen. Hier berigten wij alleen, dat met de uitgave van dit negende gedeelte, bevattende de beschrijving der munten van de Frankische- en Duitsch-nederlandsche vorsten, benevens de afbeeldingen en eene kaart van Nederland, aanwijzende de plaatsen, waar munt geslagen is of schijnt te zijn, dit lijvige en belangrijke werk compleet is. Wij wenschen den hoogleeraar-directeur van het Leidsche munt-kabinet geluk met de voltooijing van zijnen arbeid, en brengen hulde aan Teyler's verdienstelijk genootschap, dat door de onbekrompen en nette uitvoering van dit *monumentum aere perennius* den roem onzer vaderlandsche numismatiek werkelijk verhoogd heeft.

Willem Meester. Een paar bladzijden uit de geschiedenis der Nederlandsche pontonniers. Door F. H. W. KUYPERS, *gepens. maj.* (Overgedrukt uit de *Militaire Spectator*, Breda 1866). 8°.

Het is bekend, dat de Nederlanders vele hunner uitvindingen dankten aan hunne ijverige beoefening der natuurwetenschappen. Maar vreemd mag het heeten, dat Willem Meester, de uitvinder der „blicken ponten", de gunsteling van Willem III, de man, die zoo grooten invloed op ons krijgswezen van die dagen had, naauwelijks bij name bekend is. Een onzer verdienstelijkste artillerie-officieren heeft hem thans regt doen weêrvaren.

In ons land vond men oudtijds, in weerwil van het onophoudelijk krijgvoeren, bijna geen bruggen. Men bediende zich aan de gewone overgangspunten, de *trechten* (*traiecta*) of *veren*, van ponten, schouwen of scholten; want deze waren goedkoop, veilig en goed bediend. Eerst in den Bourgondischen tijd schijnen de legers bouwstoffen te hebben medegevoerd voor het bruggenslaan. De eerste brug voor oorlogsgebruik was een tonbrug. Haar waarde wordt nog erkend, want zij was eenvoudig, min kostbaar en ligt te vervoeren. Toen Karel de Stoute in 1472 op Gelderland aantrok, voerde hij materieel mede voor een tonbrug van 700 voet lengte. Aan den Rijn gekomen, bleek echter deze voorzorg onnoodig, en werd het leger met hulp der opgezetenen in pontons, platte vaartuigen (barques plates) overgezet. De naam ponton dagteekent zeker niet van dien tijd, maar is hoogst waarschijnlijk van veel ouderen oorsprong [1]. De hertog van Alva en ook reeds de duitsche legers van Karel V, schijnen zich vrij algemeen van pontonbruggen bediend te hebben, platte vaartuigen, soms lederen schuiten, met dekplanken en onderleggers, en omdat prins Willem bij den overtogt van de Maas ze niet gebruikte, ging veel tijd verloren en werd Alva gebaat.

Onder Maurits, den hervormer van ons krijgswezen, en Frederik Hendrik, den stededwinger, ontwikkelde zich de brugbouw langzamerhand. De eerste was te Leiden een der beste studenten; nauwgezette studie van wis- en natuurkunde had zijn krijgsgenie ontwikkeld. Hij zorgde voor degelijk bruggenmateriëel, dat dienen kon voor het overtrekken van de breedste stroomen. Altijd peinsde hij op middelen en steeds nam hij proeven, om met minder omslag groote magt te ontwikkelen. Zijn vindingrijke geest bragt ook kurken- en biezen-, storm- en vlotbruggen in beweging, maar alleen

---

1) Verg. DU CANGE in v. Zie over de pontons bij de Romeinen het uitmuntende werkje van F. W. RÜCKERT, *Das Röm. Kriegswesen*, 2e aufl. p. 61 en de daar aangehaalde schrijvers. Ook de ton- en zelfs de gierbruggen waren bij de Rom. niet onbekend. Over schipbruggen bij de Grieken zie o. a. XENOPHON, *Anabasis*.

de laatste werd een tijdlang populair bij de overrompeling van Koeverden. De pontonbruggen bewezen nog altijd de beste diensten. Uitvoerig verhaalt de Schr., hoe ze gebruikt werden bij het beleg van Zutfen, Deventer, Nijmegen, Bommel e. a. p., grootendeels voorgelicht door DUIJK's *Journaal*, en ook deelt hij de dienstregeling van de brugmeesters en hun onderhoorigen mede en de verschillende wijzen van bruggenslaan. De bruggasten, meest alle Hollandsche jongens of stevige Maasschippers, deden soms goede diensten. Zoo waren zij het, o. a. bij den aanslag op Wesel in 1626, die den eersten aanval deden en het eerst vasten voet kregen. Maar een eigenlijk gezegde pontontrein bestond nog niet. Alleen de betere kennis der natuur moest ook dezen arbeid vruchtbaar maken, en hierin zouden wij andere volken nog eens voorgaan.

Omstreeks de helft der 17e eeuw woonde te Leiden Samuel van Musschenbroek, de eerste physische instrumentmaker in Nederland, de leverancier der voortreffelijke Hollandsche luchtpompen. Bij hem arbeidde Willem Meester, een weetgierig jongeling, die vooral behagen vond in de waarnemingen van zijn meester, zooals die hem de wetten leerde kennen, waardoor het in vloeistof gedompeld en bewegend ligchaam wordt beheerscht. Zoo kwam bij den leerling het denkbeeld tot rijpheid, om metalen pontons te vervaardigen, bestemd om het militaire bruggenwezen te hervormen. Belangrijke, te korte, bladzijden wijdt de auteur aan de beschrijving dezer voorwerpen, hun zamenstel en gebruik, het oordeel daarover van Willem III en Joan Maurits van Nassau; de vergelijking van de onzen met de ondoelmatige Fransche koperen bakken, waar GUICHE met minachting van spreekt, alsmede de zeldzame voldoening, die Meester nog bij zijn leven van zijne uitvinding smaakte, en de aanzienlijke belooningen, die hij nog buiten het winstgevend octrooi van de heeren Staten ontving. Allerlei gewigtige werkzaamheden werden den nieuwen controleur-generaal, ook als waterbouwkundige, opgedragen. Toen Willem III naar Engeland vertrok, zorgde M. voor een grooten pontontrein, en de verbazing der Engelschen, zegt

MACAULAY, kende geen grenzen bij het zien, hoe een brug, met grooten spoed over de Exe gelegd voor den overtogt van den trein, daarna even spoedig weder opgenomen en verder vervoerd werd. Koning Willem benoemde hem tot controleur-generaal der Engelsche artillerie en commissaris van het materiëel in den Tower, hetgeen hem bij de Engelschen gehaat maakte. In 1692 was hij in het vaderland terug en in dienst van den Staat. In den oorlog tegen Frankrijk werden de machine- of rookschepen, een soort van branders, door hem vervaardigd, maar bij de praktijk beantwoordden ze niet aan het doel, wat door Meesters en ook door den Schr. op rekening van Engelschen naijver gesteld werd. M. was althans misnoegd en trok zich terug, en toen zijn vriend en beschermer koning Willem stierf, zag men ook zijnen naam nooit weder op den staat van oorlog. Zijn sterfjaar is niet bekend geworden.

Tot ons leedwezen moeten wij ons hier bij deze korte vermelding bepalen, maar wij zeggen den geachten Schr. dank voor deze leerzame en zaakrijke monographie. N.

De Gilden. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het volksleven. Door J. TER GOUW. Amst. 1866. 98 bladz. 8°.

„De gilden," zegt de Schr., „zijn ons een aangename herinnering uit een schoon verleden — uit het leven van ons volk. De studie der oude gilden is die van het volk in zijne ontwikkeling, in zijn huiselijk en openbaar leven." Volgens J. GRIMM ontleenen zij hun naam van *Gildan* = cultus, offerdienst; volgens BILDERDIJK van *ge-hilde* = samenscholing, verbond tot onderlingen bijstand. In die beide beteekenissen ligt hun geschiedenis. In losse, levendige omtrekken schildert de Schr. de gilden als offerfeesten bij onze Germaansche voorouders; daarna in de middeleeuwen, toen ieder gild zijn beschermheilige en eerst een grootendeels godsdienstig karakter had; later onder allerlei vormen politieke beteekenis kreeg en reeds overging 1°. in de schutters- of schuttengilden, niet naar het schieten dus genoemd, maar naar het schutten of beschutten der gemeentelijke vrijheden; 2°. in de ambachts-

gilden, waaronder zoowel de beeldende kunsten als de handel begrepen was. In die gilden vertoont zich vooral in en na de 16e eeuw de ware volkskracht. Toen waren ze in hoogen bloei, en oefenden een merkbaren invloed uit op de regering (in Gelderland nog tot in het laatst der vorige eeuw). De Schr. schetst een levendig beeld van hun bestaan te Amsterdam, hunne optogten, maaltijden, drinkgelagen, twisten, kamers van rhetorica enz. Na de hervorming, in den loop der 17e eeuw, verdwijnen veelal de godsdienstige en de oude schutters- en buurgilden; — niet zoo de ambachtsgilden. „Maar ook het oude ruime begrip van gild — zelfstandige vereeniging van vrije mannen — maakt plaats voor 't bekrompen begrip van werkvereeniging, en ook 't schilderachtige raakt er af," hoewel de feodale verpligting, om aan de stad diensten te bewijzen, bestaan bleef.

Ofschoon zich meermalen waarschuwende stemmen tegen het bekrompen gildewezen deden hooren — toch bleven de gilden bestaan. Ze waren te diep geworteld in den geest van ons volk der 18e eeuw. Eerst de omwenteling van 1795 vermogt ze te verbrijzelen, en art. 53 der staatsregeling van 1798 schafte ze voor goed af. In de middeleeuwen waren ze noodig om nijverheid en volksvlijt te ontwikkelen; later ontaardden zij in monopoliën en beletten den vooruitgang. Zijn ze thans, in den ruimeren zin des woords geheel verdwenen? Naar Schr's opvatting bloeijen ze nu nog even krachtig, maar naar de eischen eener moderne levensopvatting, in het genootschappelijk zamenwerken van vrije vereenigingen, bestemd om 's lands weerbaarheid te verhoogen, weldadigheid te beoefenen, of onze werklieden in welvaart, beschaving en zedelijkheid te doen toenemen. „'t Is een prettig boekje," zou de Schr. zeggen. En wij zeggen het hem na. N.

Genealogische kwartierstaten van Nederlandsche geslachten. Uitgegeven onder medewerking van Jhr. W. F. G. L. VAN DER DUSSEN, Jhr. Mr. W. ENGELEN VAN PYLSWEERT e. a. 's Gravenh. 1865—1867. Gr. 4º.

Een arbeid, dien ongetwijfeld vele vrienden van geslacht- en

wapenkunde sedert jaren met stil verlangen hebben verbeid. Tot heden zijn ongeveer 80 platen verschenen. Zij bevatten de kwartierstaten, meest tot de vierde generatie opklimmende, van even zoo vele adellijke en niet adellijke familiën, ook die van verscheiden uitgestorven geslachten, alles gelijk bij prospectus beloofd is. Als zij, die smaak in zulke studie vinden, bedenken, dat tot hiertoe vooral Hollandsche werken over algemeene genealogie en heraldiek niet dan zeldzaam of tot steeds hooger prijs te bekomen waren, en dat vooral kwartierstaten van niet adellijke familiën, die daarop soms nog wel zoo veel prijs stellen als adellijke, veelal in handschrift bleven of verloren raakten, dan mogen zij zich over de uitgave van dit werk verheugen, dat aan naauwkeurigheid eene solide, echt hollandsche uitvoering paart, en waaraan niemand één jaar langer dan hem goeddunkt, behoeft deel te nemen. Z.

f. NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS.

Kerkhistorisch archief, verzameld door N. C. KIST *en* W. MOLL, *hoogleeraren te Leiden en Amsterdam. Derde en vierde deel.* Amst. 1862—1866. 8°.

Deze beide deelen zijn in het licht verschenen na den dood van den hoogleeraar KIST; wij hebben ze dus alleen aan den tweeden verzamelaar te danken. Het vierde deel wordt besloten met een uitvoerig register voor de beide deelen van het *Nieuw Archief* en de vier deelen van het *Kerkhistorisch Archief.* Daarmeê is dit werk dus als voltooid te beschouwen. Of een dergelijke arbeid door prof. MOLL op een andere wijze en in vereeniging met anderen zal worden voortgezet, is ons niet bekend.

In het derde deel komen de volgende stukken voor. Van den heer DELPRAT een uitvoerig artikel over *Dordrecht onder kerkelijk interdict*, van 1352—1356, volgens oorspronkelijke meest onuitgegeven bescheiden, die den Schr. in handen kwamen onder het verzamelen van bouwstoffen voor het nieuw uit te geven *Hollandsch en Zeeuwsch Charterboek.* Omstreeks 1352 heeft de stad Dordrecht onder het kerkelijk interdict gestaan, eene omstandigheid, waarop nog weinig

de aandacht der vaderlandsche kerkhistorie gevestigd was. De heer D. heeft den oorsprong, de gevolgen en het gewicht dezer opmerkelijke gebeurtenis uit echte stukken toegelicht. Hij doet dit met zijn gewone helderheid en naauwkeurigheid, en deelt eerst als inleiding eenige belangrijke bijzonderheden mede over de interdicten en hunne toepassing. Door gewichtige bijlagen wordt de waarde van dit artikel verhoogd. Een ander merkwaardig artikel van den heer DELPRAT handelt over het bisdom Utrecht en het graafschap Holland onder kerkelijken ban, ten jare 1280—83. Het is een vrucht van bovengenoemde studie omtrent het Dordsche interdict. Eenmaal met dat onderwerp bezig, ging de schrijver elders naar soortgelijke verschijnselen zoeken, en zag welhaast zijn ijver beloond door een volledige verzameling van de processtukken, behoorende tot het regtsgeding over de banstraf, in 1281 door den aartsbisschop van Keulen over graaf Floris V, den kerkvoogd en het sticht van Utrecht uitgesproken. De heer D. heeft zich niet tevreden gesteld met de mededeeling der processtukken, maar daaruit opgezameld, wat hem dienstig toescheen tot kenschetsing van den tijd, waarin die gebeurtenis heeft plaats gehad en daardoor een belangrijke bijdrage gegeven tot de kennis der kerkgeschiedenis van N. Nederland. — Van dezelfde milde hand wordt nog in deel III de mededeeling van een smeekschrift gevonden, door Gerson Bucerus, hervormd predikant te Ter Veere aan den koning van Engeland, Jakobus I, gericht. Dit smeekschrift wordt met de noodige historische bijzonderheden toegelicht.

Dr. RÖMER geeft, ter aanvulling van een stuk over den „Moord van Oudewater," door hem in den Utrechtschen Volksalmanak van 1859 geplaatst, eene bijdrage over Christianus Sinapius Venlo, zooveel mogelijk door mededeeling der oorspronkelijke bescheiden, die hier en daar door hem worden toegelicht. Mr. O. VAN REES levert, als bijdrage tot de kerkgeschiedenis van Noord-Brabant, eene memorie, gevonden in een geschrevene genealogie van de thans uitgestorven familie Arlebout, en behelzende een kort verhaal van merkwaardige gebeurtenissen, door Petrus Arlebout beleefd tijdens

zijn dienst als predikant te Tilburg in 1633—35. Door den redacteur worden als tegenhanger twee oorspronkelijke stukken uit het archief van Noord-Holland medegedeeld, betreffende de pogingen der Roomschgezinden van Purmerland, Ilpendam en omstreken, in 1645 en 1646, om een pastoor te verkrijgen. Van dezelfde hand vinden wij voorts: Aanteekeningen (in het latijn) van een tijdgenoot, betreffende de opkomende kerkhervorming en hare verbreiding, bijzonder in het Fraterhuis te Doesburg, en een stuk, (in dezelfde taal), betreffende een poging tot wering van de „Luthersche leer" te Voorburg in 1524. Prof. VAN VLOTEN zet zijne „kerkelijke herinneringen" uit het jaar 1566 en volg. ook in dit deel weêr voort; belangrijke bijzonderheden omtrent den ijver van den hervormingsgezinden pastoor Arend Derkzen Vos komen daarin voor. Dr. P. A. BORGER vervolgt zijne opgave van zegels en zinnebeelden in de Nederlandsche hervormde kerk, en Mr. J. V. D. V. N. vult deze opgave aan.

Naast stukken van DELPRAT trekt het meest een uitvoerig artikel van Prof. MOLL over bisschop Adelbold van Utrecht en zijn commentaar op een metrum van Boëthius de aandacht. Het werd door den schrijver in de Akademie van Wetenschappen voorgedragen en is hier afgedrukt. De Utrechtsche bisschop, wiens letterkundige verdiensten zeer weinig bekend zijn, wordt hier uit de duisternis te voorschijn geroepen, en het hoog belang aangetoond van zijn geschrift over een plaats uit den dialoog van Boëthius, „de consolatione philosophiae", een geschrift, dat door alle middeleeuwen heen in alle landen der westersche christenheid bij beschaafde geestelijken en leeken een groote populariteit heeft genoten. Zooals doorgaans met dergelijke studien van Prof. MOLL het geval is, vernemen wij ook in deze weder een aantal historische bijzonderheden, waardoor de tijd van Adelbold in een helder licht wordt geplaatst. Het *Opusculum* zelf wordt met ophelderende aanteekeningen aan de verhandeling toegevoegd, met een paar andere stukken, die vroeger ten onrechte aan den Utrechtschen bisschop werden toegeschreven.

Tot de opstellen van minderen omvang behooren nog in het derde deel: Een brief aangaande de Remonstranten te Frederikstad, door ROGGE medegedeeld; een afschrift van de in het Latijn gestelde Theses homileticae van Jacobus Kreyhout, hoogleeraar bij de Remonstrantie in 1746—67, uitgegeven door Prof. TIDEMAN; een briefwisseling tusschen prof. van der Meersch en den bisschop van Gloucester, William Warburton (1761—77), en twee brieven over den student Jacobus Arminius, door den heer VAN VOLLENHOVEN uit de Actes de la vénérable compagnie des pasteurs à Genève, in laatstgenoemde stad afgeschreven; een volkslied „van Sint Ursula," als bijlage op de verhandeling van prof. KIST over de Kuneralegenden, door Prof. MOLL medegedeeld; voorts eenige stukken over den beeldstorm te Leiden uit het archief dier stad, en uit dezelfde bron een vonnis van zekere Neeltje Janssen, in 1554 te Leiden wegens ketterij ter dood veroordeeld, en enkele kleine historische herinneringen.

Ook het vierde deel van het *Kerkhistorisch archief* bevat meer dan een uitvoerig en belangrijk artikel. Het wordt geopend door een bijdrage van prof. DE HOOP SCHEFFER, over Cornelis Woutersz van Dordrecht, een martelaar der hervorming in 1525—1529. Daarop schetst de heer DELPRAT de geschiedenis van het St. Aagte-klooster te Delft uit onuitgegeven oorspronkelijke bescheiden. Het is een voortzetting van den arbeid van Prof. KIST. De belangrijkste documenten zijn achter de verhandeling afgedrukt en van de geheele verzameling is dat gebruik gemaakt, dat wij van den Schr. gewoon zijn. Een in 1559 gedrukt verslag in de Duitsche taal van het tenzelfden jare gehouden auto-da-fé te Valladolid, waarin het uiteinde verhaald wordt van Dr. Augustinus di Casalla, hofprediker des keizers, een voortreffelijk godgeleerde, een man van groote kennis en welsprekendheid, een der slachtoffers, die bij deze gelegenheid het leven verloren, wordt door Mr. BOELES met eenige voorafgaande opmerkingen medegedeeld. Wie vroeger kennis namen van de monographie van prof. MOLL over Johannes Brinckerinck in den *Kalender voor de Prot. in Ned.* (1858), zal hier met genoegen

een achttal „collatiën” of vrije toespraken van dien prediker ontmoeten, door dezelfde hand met gebruik en vergelijking van een Weesper- en een Brusselsch handschrift, bijeengevoegd; het Weesper handschrift berust thans in de koninklijke bibliotheek te 's Hage, het andere in de Bourgondische bibliotheek der hoofdstad van België. Nog heeft prof. MOLL in dit deel eene bijdrage geleverd over de boekerij van het St. Barbaraklooster te Delft, in verband met de geschiedenis der letterkunde van de tweede helft der vijftiende eeuw. Ook deze verhandeling werd door den Schrijver in de Akademie van wetenschappen voorgedragen. Zij levert eene proeve, hoe de historievorscher soms uit schijnbaar onbeduidende bronnen een schat van kennis voor de geschiedenis kan verzamelen. Een kleine catalogus van één palm lengte met niet meer dan 12 beschreven bladzijden levert hem de stof tot zijne verhandeling, die zoowel van des Schrijvers belezenheid getuigt als den lezer een diepen blik doet werpen in hetgeen er in dien tijd in de letterkundige wereld van ons vaderland op godsdienstig gebied voorviel.

Eene merkwaardige bladzijde van de kerkgeschiedenis van Middelburg heeft de heer H. BOONEN, predikant ald., opgeslagen in zijn artikel over Willem Momma, een voorstander der Coccejaansche denkwijze, en den strijd, tegen hem, den te M. beroepen predikant, gevoerd. Te recht noemt de Schrijver het verhaal dier kerkelijke twisten, waarmeê zelfs de prins van Oranje zich bemoeide, eene proeve, die ons onze dagen zegenen doet! Met veel zorg en smaak is door hem van de kerkelijke notulen, de geschriften over de zaak in het licht verschenen, en vele andere bescheiden gebruikt gemaakt.

Omtrent den kerkelijken toestand der Nederlanders, die tegen het einde der 18de eeuw naar St. Omer zijn uitgeweken, worden eenige wetenswaardige bijzonderheden medegedeeld door Mr. BODEL NIJENHUIS. Als aanleiding tot dit uitwijken wordt door den Schrijver opgegeven: de reactie der toen bovendrijvende partij, waaraan de protestantsche patriotten op deze wijze trachtten te ontkomen en te St. Omèr eene gemeente stichtten, die thans geheel verdwenen is. — Prof. DE HOOP SCHEFFER

houdt nog eene „Nalezing betreffende de geestelijken, die tusschen 1530 en 40 voor het hof van Holland te recht stonden. Dr. BORGER levert een zesde gedeelte van zijne aanteekeningen over de zegels en zinnebeelden der N. H. Kerk. Dr. BENNINK JANSSONIUS deelt nog een paar liederen mede als bijlage op de Kunera-legende van prof. KIST. Kleinere bijdragen komen nog in dit vierde deel voor, zooals: een paar zegenspreuken uit de 15de en 16de eeuw; een brief van Cochleus aan den inkwisiteur Tapper, enz., terwijl het geheele deel en het archief op waardige wijze besloten wordt door eene uitvoerige levensbeschrijving van den hoogleeraar N. C. KIST door prof. B. TER HAAR, met eene chronologische opgave van al de door hem uitgegeven geschriften.

Met deze korte schets van den inhoud der beide laatste deelen van het *Kerkhistorisch archief* meenen wij te kunnen volstaan en niet te kort te doen aan de verdiensten der verzamelaars en schrijvers. Aan allen zij onze dank gebracht voor de belangrijke en merkwaardige bijzonderheden, die zij uit de schuilhoeken van bestoven archieven en schier onleesbare perkamenten hebben te voorschijn gehaald, vooral aan hen, die zich niet hebben tevreden gesteld met die bouwstof voor de geschiedenis te verzamelen, maar ook haar tot geschiedenis te verwerken. Mij dunkt, ik spreek in den geest van alle vrienden der kerkgeschiedenis, wanneer ik eindig met den wensch, dat op de eene of andere wijze het *Archief* worde voortgezet.

J. H. M.

Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Herrorming, door W. MOLL, *hoogleeraar te Amsterdam. Tweede deel, eerste stuk.* Arnhem 1866. 422 bladz. 8°.

Van het eerste deel van dezen belangrijken arbeid werd in deze *Bijdragen*, N. R. III, *Boekbesch.* blz. 103 uitvoerig verslag gegeven door den heer G. H. M. DELPRAT. Van dezelfde zoo bij uitstek bevoegde hand hopen wij een even zaakrijk verslag over dit en het volgende deel in een later stuk dezer *Bijdragen* te kunnen opnemen, waarvoor de toezegging reeds gedaan is. Hier vermelden wij alleen, dat dit

deel het begin van het tweede tijdvak omvat, nl. de eerste zes hoofdstukken van de Ned. kerkgeschiedenis tusschen de 11e en 16e eeuw, toen de kerk zich langzamerhand in haar roomsch-katholiek karakter ontwikkelde; voorts de deelneming onzer vaderen aan de kruistogten, de staatkundige en maatschappelijke ontwikkeling in ons vaderland en de opkomst en lotgevallen van de wereldlijke magt der bisschoppen van Utrecht. In het zesde hoofdstuk wordt de geestelijkheid en de kerkelijke organisatie meer van nabij beschouwd, en dit stuk met de mededeeling van eenige gewigtige bijlagen besloten. Zijn wij wel onderrigt, dan is ook het tweede niet minder belangrijke stuk van deze afdeeling zijne voltooijing nabij.

g. BESCHRIJVING EN GESCHIEDENIS DER BIJZONDERE GEWESTEN.

Oorkondenboek van Holland en Zeeland, uitgegeven van wege de Koninklijke Akademie van wetenschappen. Eerste afdeeling tot het einde van het Hollandsche Huis, bewerkt door Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH. 1e deel, eerste aflevering. Amsterdam Frederik Muller, 's Gravenhage Martinus Nijhoff, 1866. 120 blz. 4°.

Zoo de vaderlandsche geschiedbeschrijving, in de laatst verloopen halve eeuw, bij ons op aanmerkelijken vooruitgang in vorm en onpartijdigen zin mag bogen, toch blijft onmiskenbaar aan het voorgeslacht de lof verzekerd van ongemeenen ijver in het vroeg opzamelen, ordenen en aan het licht brengen van de meest onontbeerlijke bronnen, of oude oorkonden. Nemen wij in aanmerking den beperkten kring, waarin vaderlandsche taal en letterkunde zich bewegen, dan blijft het aantal uitgebreide verzamelingen en kostbare drukuitgaven, waarin de gedenkstukken van voorvaderlijke regerings-handelingen zijn neêrgelegd, allezins merkwaardig. Onze verzamelingen mogen veilig den toets van vergelijking doorstaan met hetgeen in andere, meer magtige, Europesche landen in dien zelfden tijd aan het licht werd gebragt. Niet slechts bedoel ik hiermede op publiek gezag aangelegde en uitsluitend op 's lands kosten uitgegeven verzamelingen, zoo

als, om daarvan bij ons iets te noemen, de 77 folio deelen van de *Resolutiën van H. H. Mog. de Staten-Generaal*, de 296 folio deelen van de *Resolutiën van H. E. Groot Mog. de Staten van Holland en Westfriesland*, en dergelijke officieele lijvige collectiën meer; maar bronnen, zoo als door enkele steden, inzonderheid door den ijver van bijzondere personen, door zoogenaamde liefhebbers van vaderlandsche geschiedenis bijeengebragt, en met bloot wetenschappelijk doeleinde zijn afgedrukt. Op enkele uitzonderingen na, waren het bij ons geene rijk begiftigde instellingen, geene Benediktijnen, geene bevoorregte akademiën, noch officieele magten, maar hoofdzakelijk verlichte voorstanders, of beoefenaars van wetenschap, patriciërs aan geleerden verbonden, of daarvoor wenschende door te gaan, die het zich tot eer rekenden in hunne woningen, bij wijze van prachtige meubelstukken, aanzienlijke boekerijen op te rigten, en daarin kostbare voortbrengselen van vaderlandsche drukkunst en vaderlandschen degelijken wetenschapszin op te nemen, bij voorkeur oorkonden met de aloude Nederlandsche geschiedenis en ons regtswezen in verband. Naast prachtuitgaven van classici schikten zij gaarne de vele folianten, waarmede mannen, als BOR, AYTZEMA, VAN LOON, VAN MIERIS, SCHWARTSENBERG, BONDAM en zoo vele anderen nog tot op heden de nakomelingschap grootelijks aan zich hebben verpligt. Hun arbeid kenteekent over het algemeen eene volharding en trouw aan gegeven vooruitzigten, waaraan magtige naburen veelal voorbeeld hadden mogen nemen. Zoo bereikte, bij voorb., de uitgave te Parijs van de *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, door BOUQUET in 1738 aangevangen en op 180 deelen aangekondigd, eerst 117 jaren later (in 1855) slechts het 21e deel. Van de *Histoire littéraire de France*, wier eerste deel in 1738 het licht zag, ontving men eerst in 1866! het 25e deel, waarin nog maar de dertiende eeuw afgewerkt, terwijl voor de veertiende de omtrek van de taak der uitgevers wordt voorgesteld.

En toch onze trouwhartige verzamelaars konden, noch wil-

den voorzeker hunnen arbeid de eigenschap toewenschen van buiten den invloed te staan van het vooruitsnellen der wetenschap. Hare tegenwoordige eischen konden zij onmogelijk vooruitzien. Wel voorzagen zij de onvermijdelijke onvolledigheid van hunne nasporingen. Hun was het aanwezen bekend van bronnen, waaruit nieuwe voorraad van aloude gedenkstukken mogt toevloeijen, maar daarbij de schier onoverkomelijke bezwaren, die èn het onderzoek èn nog meer het publiek maken verhinderden van oorkonden met staatsgeschiedenis, alzoo, naar men voorgaf, met staatsgeheimen in naauw verband. Thans zijn deze onwetenschappelijke bezwaren voor een goed deel in Nederland verdwenen. Bij onze Duitsche naburen moge nog het predikaat van *geheim* als onmisbaar opschrift voor archieven, of als eertitel bij het voeren van eenig aanzienlijk ambt gelden; in Nederland heerscht voor dat bedekte en afgeslotene weinig voorliefde meer. Men weet genoeg, hoeveel er door de zucht naar het geheimzinnige bedorven, ontvreemd, ja soms onherstelbaar te gronde is gegaan. Intusschen het wegvallen van sloten en ijzeren kasten legt nieuwe pligten op. Nu zoo vele nieuwe, tot dus ver schuil gebleven bronnen aan het licht komen, ziet men gretig naar naauwkeurige wegwijzers om. Zij, die daarvoor tot dusver onvoorwaardelijk golden, blijken daartoe meer en meer ongeschikt of ongenoegzaam. Allen hebben aanvulling, herziening of zelfs inkrimping, in één woord eene kritische omwerking noodig, geschikt, om hen met het billijk verlangen onzer tegenwoordige geschiedkundigen in overeenstemming te brengen. Omtrent meest al de hierboven aangeduide charterverzamelingen zoude het gemakkelijk vallen de bedoelde gebreken in bijzonderheden aan te toonen. Zelfs het met zooveel zorg, na een 25 jarigen arbeid, uitgegeven *Groot Charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Friesland door* FRANS VAN MIERIS, stelt hierop geen uitzondering voor. Ik acht het niet geheel en al overbodig, dit bij de aankondiging van het voor ons liggend nieuw Oorkondenboek van

Holland en Zeeland in enkele bijzonderheden aan te wijzen.

Verleid misschien door den weidschen titel, waarmede zijne verzameling prijkt, heeft VAN MIERIS, in de allereerste plaats zich geen genoegzaam beperkt doel ten regel gesteld. Zijn *Groot Charterboek* stond open niet slechts voor brieven of oude oorkonden, waarin belangen die tot Holland en Zeeland in betrekking stonden, behandeld werden, maar ook voor daaraan geheel vreemde gedenkstukken, voor charters met andere provinciën, met Utrecht, Gelderland, Vlaanderen, ja zelfs met het Duitsche rijk in het algemeen meer onmiddellijk in verband, dan wel met Holland en Zeeland. Nu ligt een meer bedachtzaam plan ten grondslag van het ontwerp, door de commissie, met wijlen den onvergetelijken Bakhuizen van den Brink aan het hoofd, bij de Koninklijke Akademie van Wetenschappen ingediend en door haar in de openbare vergadering van den 11^{en} Januarij 1858, vastgesteld. Deze stelt zich de uitgave voor van eene geheel nieuwe verzameling, waarin zullen voorkomen:

„1°. tot op het jaar 1000 of daaromstreeks:

a. alle echte en *ook* oude oorkonden, waarin vermoedelijk de namen der oude graven en landsheeren voorkomen;

b. de zoodanige, waarin voorkomen de namen van plaatsen, binnen het later gebied der graven van Holland en Zeeland gelegen.

2°. tot of omstreeks het jaar 1200:

a. alle echte brieven, uitgegaan van die graven, voorregten aan hen verleend, verdragen door of met hen gesloten, of door hen bezegeld;

b. alle kerkelijke stichtingen binnen het hierboven aangewezen grondgebied."

Bevreemding mag dus bij den nieuwen afdruk het gemis niet baren van vele gedenkstukken, door VAN MIERIS in zijn *Charterboek* opgenomen, die, hoe belangrijk ook, tot andere verzamelingen behooren. Al voegt, bijv., de Nederlandsche Grondwet Staats-Vlaanderen tot het gebied van het gewest Zeeland, zoo hebben de bewerkers van het nieuwe Oorkondenboek van Holland en Zeeland in dergelijke beschikking geen

genoegzamen grond gevonden, om de *wettelijke* omschrijving tot eene *wetenschappelijke* te verheffen. Al wat tot Vlaanderen behoort vindt voegzamer elders plaats, of heeft die reeds gevonden. Er bestaat toch een afzonderlijk Plakaatboek voor Vlaanderen, dat zeer zeker op belangrijke aanvulling wacht, doch waarvoor de nieuwe onderneming de stof niet behoeft aan te geven.

Door in den opgegeven zin alle oorkonden aan strenge schifting te onderwerpen, heeft de nieuwe verzameling zich van veel onnoodigen, of haar belemmerenden ballast mogen ontdoen.

Tot datzelfde onnoodige mogt men verder rangschikken *Hollandsche* vertalingen van al zulke oorkonden, waarvan de eerste uitvaardiging alleen in het Latijn geschiedde. Dergelijke overzettingen, meest allen van zeer laten oorsprong, in het oude Charterboek voorhanden, hebben noch wetenschappelijke noch wettelijke waarde. De meening, door VAN MIERIS geopperd, dat men bij de oudste handvesten altijd een gelijkluidenden Nederduitschen brief, hetzij die vertaling of iets anders genoemd wordt, heeft gevoegd, rust op geen aannemelijken grond. De poging tot populariseering van regtskennis dagteekent van lateren tijd. Nu en dan moge de dertiende eeuw daarvan eenig blijk geven; het wordt eene ongerijmdheid haar vroeger te veronderstellen, zooals, om iets te noemen, bij het testament van Willebrord, of bij de brieven van Bonifacius. Gelijktijdig met den oorspronkelijken tekst zullen ook na of in de dertiende eeuw Nederduitsche overzettingen hoogst zelden zijn verschenen. Het nieuw Oorkondenboek heeft die meerendeels gebrekkige of onvolledige stukken teregt op zijde geschoven. Voor den geschiedvorscher van onzen tijd hebben zij slechts de waarde van een onzeker schemerlicht, terwijl de ruimte, die zij bij VAN MIERIS besloegen, nu door waardiger aanwinst wordt ingenomen. Immers onder de 210 oorkonden, in de voor ons liggende eerste aflevering opgenomen, komen er niet minder dan *honderd zes en dertig* voor, welke het oude *Groot Charterboek* van VAN MIERIS niet kent, en of uit andere verzamelingen zijn bij-

een gezocht, of hier voor het eerst in het licht verschijnen.

Al wat uit het oude Charterboek werd overgenomen, onderging herziening, en wel zooveel mogelijk met behulp van de originele stukken, of van authentieke afschriften. Volstrekt onmisbaar was deze voorzorg, nl. zoo men de nieuwe uitgave wilde verheffen tot een veilig hulpmiddel voor geschied- taal- en aardrijkskundige kennis. Tot eene voldoende uitgave vond men het echter onnoodig, den afdruk der Latijnsche oorkonden weder te geven met al de verkortingen, of kaligrafische eigenheden van het oorspronkelijk stuk. Men heeft toch niet het doel om, gelijk de beroemde G. WAITZ teregt aanmerkt in zijn belangrijk opstel: *Wie soll man Urkunden ediren?* (*Histor. Zeitschr. von* H. VON SIJBEL, 4 Bd. 1860, s. 438) de gedenkstukken, bij wijze van facsimile, onder de oogen van den lezer te brengen, maar in zulk eenen vorm, dat zij bedoeling en uitdrukking van den steller naauwkeurig kennen doen. Tot dit doel heeft de bewerker van de voor ons liggende aflevering zich de inspanning van een geduldig onderzoek getroost. Geen enkel stuk, bij VAN MIERIS afgedrukt, dat niet hier herziening, vooral ook wat tijdrekenkunde aangaat, heeft ondergaan.

Wij zijn den geleerden bewerker, den archivaris Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH, aan wien door de Commissie tot het Oorkondenboek door de Koninklijke Akademie daartoe benoemd, de zorg van de uitgave van het eerste deel is opgedragen, veel dank schuldig voor de niet geringe moeite, besteed aan het bijeenverzamelen, ordenen en kritisch bewerken van zoovele nieuwe bronnen, als hier voor de kennis van den alouden staat en geschiedenis onzer vaderlandsche landstreken worden opengelegd. Met hooge belangstelling zien wij de voortzetting van dien nuttigen arbeid te gemoet. Hier ligt slechts de grondslag tot de verzameling, die van de dertiende eeuw af zich uitstrekkende tot of omstreeks 1300 zal bevatten:

a. alle voorregten aan de graven, heeren, kerken binnen het opgegeven grondgebied verleend, en verdragen door of met dezen gesloten;

b. alle brieven van de landsheeren (hooge heeren, bisschoppen, abten en kapittels daaronder begrepen), waardoor de staats- en kerkinrigting van ons vaderland binnen de aangewezene grenzen, de betrekkingen van den graaf, van den adel, van de hoogere en lagere vasallen, de steden en hare inrigtingen, de verdeeling van den grond, de toestand van den bodem en diens bewoners, de regtsbedeeling, de zeden en wetten kunnen worden gekend of toegelicht;

c. De stichtingsbrieven van abdijen, kloosters en hoofdkerken.

d. Alle brieven en officieële oorkonden van heeren en onderdanen in het Nederduitsch opgesteld.

Welk een rijke voorraad van bouwstoffen voor de geschiedenis van onze taal en voorouderlijken toestand uit dit alles wordt ingezameld, behoeft geen betoog.

Bij verdere voortzetting van dezen arbeid tot 1428 (aanvang der Boergoensche regering) of, zooals het voornemen verder bestaat, *voorloopig* tot op den jare 1482, tijdstip van het overlijden van Maria van Bourgondië, kunnen, met uitzondering van *d*, dezelfde regels voor het Oorkondenboek gelden. Bovendien wil men daarin opnemen alle voorregten door buitenlandsche potentaten aan Hollandsche, Zeeuwsche en Friesche gemeenten en heeren verleend, daar deze de grondslagen van het latere internationale regt zijn.

Zoodra men het tijdvak zal bereikt hebben, waarin de oorspronkelijke brieven in de landtaal werden uitgegeven, wordt het Oorkondenboek dienstbaar aan een zeer belangrijk doel, aan de kennisneming nl. van de geschiedenis der Nederduitsche taal, van hare woordvoeging, ortografie en voortgaande ontwikkeling. Doch hiertoe is het vooral noodig alleen met de oorspronkelijke stukken te rade te gaan, en zich daarin geene enkele afwijking te veroorloven ten aanzien van spelling of woordenkeus.

Aan het nieuwe werk wordt toegevoegd wat bij VAN MIERIS geheel ontbreekt, en wat voor het gebruik van dergelijke verzameling volstrekt onmisbaar is, namelijk achter elke af-

deeling of deel, een volledig Register van de personen, plaatsen en verouderde woorden, ook met betrekking tot de kennis van de aloude maten, munten en landsbelastingen. Het gedeelte van dit register, dat tot deze afdeeling behoort, ligt reeds afgewerkt.

Wel zullen er voorzeker meerdere jaren verloopen, eer datzelfde woord *afgewerkt* op de gansche verzameling toepasselijk zal mogen heeten. En ook vertrouwen wij, dat de ijver door den verzamelaar van het eerste deel aan den dag gelegd, niet minder de overige leden der commissie tot gepasten naijver zal opwekken. Ook zij allen zullen gaarne naar vermogen den opbouw helpen voltooijen van eene onderneming, die der Koninklijke Akademie van wetenschappen tot eer, nog bij het late nageslacht onzen vaderlandsche geschiedkundigen ten getrouwen gids zal mogen strekken.

Aan het geheel zullen voorzeker nog enkele aanmerkingen of verbeteringen toegevoegd worden, waaraan het bij een werk als dit onmogelijk ontbreken kan.

Zoo merk ik aan, dat de brief van Bonifacius N°. 5, blz. 3, volgens de laatste meer naauwkeurige tijdrekenkundige opgave van PH. JAFFÉ, *Bibliotheca rerum Germanicarum* (Berolini 1866.) T. 3, p. 259, niet tot het jaar 753, maar *ineunte* 755, moet gesteld worden. In het geleerde werk van Dr. K. F. STUMPF, *Die Reichskanzler vornehmlich des Xe, XIe u. XIIe Jahrhunderts* (II, 1 Abth: s. 18, Insbruch 1865) komt de dagteekening van N°. 31 op 1 Junij 949 in plaats van op 1 April voor. Dezelfde Schr. verdenkt op diplomatische gronden (ibid. s. 35, N° 401) de echtheid van den brief van keizer Otto I, hier voorkomende onder N°. 40, en brengt dien van Otto II, hier N°. 52, 18 Jan. 976 tot 977 (ibid. t. a. p. s. 62, N°. 691). Nog geeft dezelfde geleerde nadere verbeteringen op (sub N°. 885, s. 77) tot den brief van keizer Otto III, waaraan Dr. VON MÜLLER reeds, zooals hier het Oorkondenb. N°. 63 meldt, de verbeterende hand had gelegd. Bij N°. 180 had het berigt kunnen gevoegd worden, dat A. KLUIT den brief van graaf

Dirk VII mede overgenomen en de echtheid zeer uitvoerig heeft pogen te bewijzen. (*Hist. critica* II, p. 227). Prof. G. WAITZ, onze meester in dit vak, heeft toch in het bovenaangehaald opstel op de noodzakelijkheid gewezen van de opgave ook der onderscheidene afdrukken, door welke oude oorkonden zijn bekend geworden.

De uitwendige vorm beantwoordt, dunkt mij, geheel aan de verwachting, waarop voortbrengselen uit de drukpers van de heeren Enschedé en Zonen aanspraak geven.

G. H. M. DELPRAT.

Informacie up den staet, faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant, om daarnae te reguleren de nyeuwe schiltaele; gedaen in den jaere MDXIV. *Uitgegeven van wege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.* Leiden, A. W. Sijthoff. XXXIV en 689 bladz. 8°.

Het H. S., waarvan wij den titel hierboven afschreven, is een allezins merkwaardig stuk. Het is een nagenoeg onbekende oorkonde voor de cultuurgeschiedenis van ons land, kostbare bouwstof voor de statistiek van Holland. In een zedig aldus genoemd „voorbericht" deelt de heer R. FRUIN, lid der historische commissie uit de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden, ons mede, dat de rijks-commissie voor statistiek in 1862 tot de uitgave van dit stuk besloten had, maar dat bij hare ontbinding de Leidsche maatschappij deze nalatenschap op voorstel van het bestuur aanvaard en de uitvoering aan hare historische commissie toevertrouwd had. In anderhalf jaar heeft de commissie haar werk volbragt.

Men weet, dat de verponding van de vijftiende eeuw dagteekent, en wel van den Bourgondischen tijd, ook, dat daarbij de steden, de gemeenten, de dorpen aangeslagen werden en niet de ingezetenen. Deze moesten onder elkander het aandeel in de bede, de quoten, verzamelen, waarop de gemeente collectief gesteld was. Gewoonlijk geschiedde dit naar gelang der morgentalen, het tal morgens van ieders grondbezit. Later, toen landbouw en handel opkwamen, werd de heffing naar dezen

grondslag onbillijk en ondoelmatig. Daarop werd het belastbaar vermogen naar het getal schilden, (de bekende grove muntsoort) welke ieder gerekend werd te bezitten, bepaald; van daar de naam van *schildtalen*, en toen, nog later, het pond de oude schilden verdrong, noemde men de belasting *verponding*.

Bij het vaststellen van zulk een verponding had de landsregering natuurlijk het geheele gemeene land op het oog, alle steden en dorpen, groot en klein, waarbij dan als regel gold, dat bij 't goedkeuren eener bede de minderheid de meerderheid zou volgen. Niet alzoo vatte de destijds magtige en rijke stad Dordrecht en haar geslepen raadsman Floris Oem van Wijngaarden de zaak op. Het was alweder de strijd tusschen behoud en vooruitgang, tusschen oude en nieuwe plooi. Dr. FRUIN wijdt een zeer scherpzinnig onderzoek en waarlijk schoon geschreven bladzijden aan deze zaak, als naaste aanleiding tot de algemeene „Informacie" van 1514. Het doet ons leed, dat de ruimte niet toestaat, zijn leerzaam betoog hier te ontleden.

Wat bedoelde de „Informacie" van 1514? wat moest zij behelzen? De hier medegedeelde commissie-brief van keizer Maximiliaan en aartshertog Karel, van 22 Junij 1514, laat daaromtrent geen twijfel over. Bij dat stuk worden zes van 's keizers raden gelast, om, overmits door de laatste bede, den Gelderschen oorlog en de schade van storm en onweder, de onderzaten van Holland en (West)Vriesland, inzonderheid op de Geldersche grenzen „verbrant, gevangen, gepillieert, geschoten, bebloyt, en beschadicht sijn" geweest, zoodat zij onmogelijk de omgeslagen beden voor het gemeene land kunnen opbrengen; aangezien ook velen te hoog, anderen te min aangeslagen zijn tot hun eigen schade of tot nadeel van den vorst, de oude schiltalen te vernieuwen. Daartoe zullen zij alle zes, of eenigen hunner, van stonden aan het land van Holland doorreizen en met zich nemen een notabel persoon uit elk der zes hoofdsteden en zich naauwkeurig en volkomen informeren naar den staat, faculteit en gelegenheid van iedere stad, dorp of plek, en van alle ingezetenen van dien, ieder naar

billijkheid taxerende, om daarna met die gegevens een overslag te maken tot de voortaan te consenteren beden. Tot dat einde worden alle ambtenaren gelast, hun bij dat werk de behulpzame hand te bieden. Genoemde commissarissen hebben daarop bij wijze van instructie zes artikelen vastgesteld, om als rigtsnoer bij hunnen arbeid in alle steden en dorpen te achtervolgen. Zoo zullen zij in de steden inzage nemen van de rekeningen, daartegen ook de erf-, los- en lijfrenten, die zij schuldig zijn, de staten der accijnsen, de haardsteden n.l. de woningen, ook het getal der communicanten en eindelijk acht geven op de nering en den rijkdom der steden en zoo na mogelijk het particulier vermogen der inwoners; in de dorpen, hoe zij gewoon zijn de beden om te slaan, hoeveel lands in elk dorp gelegen is, en wat daarvan aan kloosters behoort; eindelijk, voor hoeveel zij in de dijkslasten, sluisgelden enz. aangeslagen zijn. Het stuk wordt besloten met het formulier van den eed.

De informacie van 1514 was de laatste, welke op dien voet in Holland genomen werd. Er bestaan vroegere, maar geen, die zoo volledig en naauwkeurig is. De lateren bijv. van 1632 en 1732, die tot de gewone verpondingen aanleiding gaven, verpondingen op nagenoeg dezelfde grondslagen, als die in andere gewesten geheven werden, betroffen uitsluitend de onroerende goederen en de daarop gevestigde schuldvorderingen, niet den „staat van der ingezetenen faculteyt.” Toch moet men altijd in het oog houden, dat men hier opgaven vindt van schatpligtigen, dien toen wel zeer, maar toch niet al te zeer te vertrouwen waren. En daarom mogen wij deze gegevens op hoogen prijs stellen, maar met omzigtigheid tevens gebruiken. Ingelijks moet men, wat de volledigheid van het stuk betreft, in aanmerking nemen, dat er een menigte dorpen waren, die van ouds aan de graaflijkheid geen beden schuldig waren, en dat zelfs in dorpen, die onder de schildtalen stonden, veel niet schatpligtig goed, bv. adellijk goed, poortersgoed, geestelijk goed, enz., was. Dat kwam van de oude privilegiën, waarvoor men toen nog eenigen eerbied

had. De opstand tegen Spanje stelde andere eischen; het gemeenschappelijk gevaar en belang voerde van lieverlede eenige gelijkheid in.

Een naamlijst van steden en dorpen en een verklarende woordenlijst besluit dit werk. De informatie zelve hebben wij met groote belangstelling nageslagen, vooral wat ten opzigte van Haarlem, Leiden, Amsterdam en Gouda vermeld is. Waar zouden wij eindigen, indien we slechts wilden aanstippen wat dit stuk nieuws en opmerkelijks bevat voor geschiedenis, plaatsbeschrijving, zeden en gewoonten, regtspraak enz. enz. Het is een uitvoerige beschouwing en gezette studie overwaardig. Niet dikwijls worden dergelijke oorkonden en op zoodanige wijze bekend gemaakt. N.

Inventaris van het archief der stad Haarlem, *opgemaakt door* Mr. J. A. ENSCHEDÉ. *Eerste en tweede afdeeling*. Haarl. A. C. Kruseman, 288 en 172 bladz. 8°.

Over het eerste gedeelte van dezen inventaris is in deze *Bijdragen* III, *Boekbesch.* blz. 89, een kort maar welgemeend woord geschreven. Bij deze nieuwe uitgave verklaart de Schr., dat de toen gevolgde beschrijving der stukken te goed was, om er van af te wijken, en dat ze hier voor 't grootste gedeelte overgenomen is. Wij hebben nog geen vrede met dit besluit, en ter onzer algeheele verantwoording verwijzen wij den geachten Schr. nogmaals naar de bovengenoemde aankondiging.

Het register van zaken en namen, dat bij de vijfde afdeeling beloofd wordt, zal in een groote behoefte voorzien.

De bibliotheek der hoogeschool te Leyden. Een historische schets door Dr. G. D. J. SCHOTEL. Leid. E. J. Brill. 56 bl. 8°.

De monographie van Dr. S. over de bibliotheek der Leidsche hoogeschool getuigt, zooals elke arbeid van den ijverigen geschiedvorscher, van veel studie en zaakkennis. Men kan uit hare lotgevallen leeren kennen, hoe vele geleerden, die met de zorg over haar werden belast, met de eischen van de bibliotheek der eerste hoogeschool van Nederland onbekend waren. Wat VOSSIUS klaagde in de zeventiende eeuw, klagen nog zoo velen: „Ick ben tot Leyden geweest, doch vond de boecken, die

gy voor uw werck noodigh hebt, nyet." Te regt schreef dan ook Prof. BAKE: „Het is overbekend dat de Leydsche bibliotheek in gedrukte boeken, naar hetwelk de statistiek gewoon is bibliotheken te waarderen, verre achter staat bij de meeste beroemde bibliotheken buiten 's lands, en de karige subsidiën, die jaarlijks aan haar verstrekt worden, zijn verre van toereikende om *in zelfs schreeuwende gapingen* te voorzien." Moge men bij de hervorming van ons hooger onderwijs, door eene ruimere jaarlijksche subsidie, eindelijk in staat gesteld worden, die „schreeuwende gapingen" beter aan te vullen en . . . . . voor het vervolg te voorkomen!

Geschiedkundige aanteekeningen over Haarlemsche schilders, voorafgegaan door eene korte geschiedenis van het St. Lucasgild te Haarlem, door A. VAN DER WILLIGEN, PZ. Haarl. Erven F. Bohn. VIII en 256 bladz. 8°.

Deze losse aanteekeningen zijn geput uit de stukken van het St. Lucas- of schildersgilde, de thesauriers-rekeningen, de burgemeesters-memorialen e. a. echte bronnen op het stads-archief. Het St. Lucas-gilde, waarbij ook de glasschrijvers en beeldsnijders, de plumierders en geleibackers behoorden, klimt hier op tot het begin der 16e eeuw; de namen der deekenen en vinders worden van 1601—1795 medegedeeld. Belangrijke bouwstoffen voor Nederl. kunstgeschiedenis zijn de daarop volgende uittreksels uit de rekeningen en gildeboeken. Het grootste deel des werks vormt een alfab. ingerigte lijst van Haarlemsche schilders, graveurs, teekenaars, bouwmeesters enz., waarbij de Schr. veelvuldig gelegenheid vindt, om de bekende werken van KRAMM, IMMERZEEL e. a. met belangrijke historische toevoegselen te vermeerderen. N.

HORTENSIUS. *Over de opkomst en den ondergang van Naarden, met vertaling en aanteekeningen van prof.* PEERLKAMP *en nalezingen en bijvoegsels van* A. PERK. *Met 2 kaarten.* (*Werken van het Hist. genootschap gevestigd te Utrecht.* N. Serie. N°. 5). VI en 331 bladz. Utrecht. Kemink en Zoon.

Het originele, onvoltooide handschrift van LAMB. HORTENSIUS, *De origine et interitu oppidi Nerdae liber*, is verloren. De

nasporingen van DE WIND, MEES, TYDEMAN e. a., die het uit hier en daar gevonden uittrekselen kenden, zijn vruchteloos gebleven. De heer A. PERK, notaris te Hilversum, aan wiens ijver en kunde inzonderheid Gooilands regtsgeschiedenis veel te danken heeft, geraakte door koop in het bezit van een volledig, maar blijkbaar fautief afschrift. De tekst van dit stuk werd door prof. PEERLKAMP, toen deze geleerde zijn *otium* in het fraaije Gooiland sleet, geëmendeerd, in vloeijend Nederduitsch vertaald en van aanteekeningen voorzien. De heer PERK voegde er uit den schat der jaren lang door hem verzamelde bescheiden eenige nalezingen en bijvoegselen aan toe, en het geheel werd door het Hist. genootschap te Utrecht in de nieuwe serie zijner werken uitgegeven. Met deze uitgave kan, naar onze meening, een drieledig resultaat verkregen zijn. 1. Wat de heeren DE WIND en MEES voor drie verschillende werken van H. gehouden hebben, kan — en dit blijkt ten volle uit ons H. S. — slechts één boek, nl. het onvoltooide *Over de opkomst en den ondergang van Naarden*, geweest zijn. 2. Het verhaal van HORTENSIUS moet, blijkens de aanteekeningen, met groote behoedzaamheid gebruikt worden, vooral waar het de lotgevallen van het Gooi en Naarden vóór den Geuzentijd behandelt. 3. H. geeft, als ooggetuige en lotgenoot, ware en verrassende bijzonderheden voor de juiste karakterisering van de „Geuseriën", zijn verhaal is eenvoudig, onopgesmukt, uitstekend wegens de voor zijn tijd opgeklaarde denkbeelden. Het geheele stuk kan dus gerekend worden een aanwinst te zijn voor onze historische literatuur en bevestigt den goeden naam van H. als geschiedschrijver.

In de *Nalezingen* van den heer PERK worden wij gewezen o. a. op het tot heden weinig bekende Oud-Naarden; op den zoo verschillend beoordeelden Paulus van Loo, baljuw in 't Gooi, tijdens de ramp, die Naarden in 1572 trof; op verscheidene bijzonderheden betreffende het gemeen gebruik der weiden aldaar, in verband met hetgeen door den Schr. in een vroeger verschenen belangrijk *Verslag over de gebruikregten in Gooiland* geschreven, is en eindelijk op eenige anachronismen

en min juiste woordafleidingen, zoowel bij HORTENSIUS als bij PEERLKAMP.

Eenige plaatsen in HORT. geven den heer PERK aanleiding om in negen *Bijvoegselen* zijn bijzonder gevoelen dienaangaande te ontwikkelen, of aan te vullen waar andere schrijvers te kort schieten. Zoo deelt hij mede: 1°. eene verhandeling aangaande den aard der onophoudelijke twisten over de grenzen tusschen Gooiland en het Sticht; 2°. een lijst der baljuwen van Naarden en Gooiland tot op P. van Loo, waardoor de lijst van KONING in diens *Geschiedenis van het slot te Muiden* vollediger wordt; 3°. onuitgegeven stukken aangaande de Gooische bosschen, vroeger eene uitgestrektheid van 300 m. beslaande en in de 17e eeuw geheel verdwenen. De s. geeft hier belangrijke bescheiden aangaande het gemeen gebruik, de regten en pligten der geërfden en gebruikers, maar toont tevens aan, hoe het gemeen bezit tot misbruik noopte, en de geheele vernieling in de hand werkte; 4. berigten aangaande de voormalige kloosters te Naarden, getrokken uit oorspronkelijke stukken betreffende het beheer hunner goederen en uit de oude privilegieboekjes op het archief aldaar; onder n°. 5, 6 en 7 geeft de Schr. een verhaal van den eersten toestand en de ontwikkeling der Gooische dorpen, de wijs van tiendheffen, weiden, landontginnen en veendelven ald., voorts van den bloeitijd van N. bij de intrede der 15e eeuw, maar ook van de verwoestingen inzonderheid door de strooptogten der Gelderschen aangerigt. In de 8e bijv. vindt de s. gelegenheid, om de door de heeren W. J. C. VAN HASSELT en J. J. DE GEER medegedeelde bijzonderheden aang. het geslacht Nijenrode, dat in het Gooi zeer aanmerkelijk gegoed was, uit echte bescheiden te vermeerderen; en eindelijk geeft hij in n° 9 een overzigt van de schrijvers, die over N.'s ramp geschreven hebben, en wijst op het kalm en onpartijdig verhaal van H., dat aan de uitspraak van STRADA herinnert: „Naarden was strafbaar tegenover den koning van Spanje; maar de omstandigheden en de wijze der uitvoering hebben de strafoefening in een misdrijf vervormd."

De afbeeldingen van twee oude kaarten van Gooiland zijn

hierbij gevoegd. Men ziet, hoeveel meer hier gegeven is dan de titel zou doen verwachten. Daarom hebben wij het van onzen pligt geacht, kortelijk op den rijken inhoud te wijzen. N.

Inventaris van het archief der gemeente Dordrecht, opgemaakt door Mr. P. VAN DEN BRANDELER. *Tweede gedeelte*, 1e *en* 2e *stuk*. Dordr. H. R. van Elk. 68 en 45 bladz. 8°.

Van het eerste gedeelte van dezen Inventaris is in deze *Bijdragen* (III *Boekb.* bl. 85) verslag gegeven. Deze beide stukken vormen het tweede en laatste gedeelte van dit werk. Zij bevatten 10 hoofdstukken, behandelende de keur-, privilegie-, resolutie- en andere boeken en vooral de rekeningen, alle zooveel mogelijk in tijdrekenkundige volgorde, of naar het meer en min gewigtige der daarin opgenomen stukken gerangschikt. Het archief bevat niet minder dan 24 verschillende oude keur- of privilegieboeken, waarvan het oudste uit het midden der 15e eeuw dagteekent. Zijn de privilegiën en andere stukken van geschiedkundig belang in deze boeken wel alle in de eerste afd., de chronol. beschrijving der charters bevattende, opgenomen? De acten en resolutiën van den raad, gedeeltelijk in de *klepboeken* (acta per campanam), schijnen te beginnen met 1383. De rekeningen kunnen zeer gewigtige bescheiden bevatten, maar het is te betreuren, dat deze verzameling zoo onvolledig is. Bij sommige bijzondere rekeningen wegens pandschappen, leeningen, hoofdgelden en morgentalen geeft de Schr. noodige toelichtingen. Zeer volledig is het hoofdstuk betr. de 32 gilden, grootendeels naar de orde bij BALEN gevolgd. De toelichting bij N°. 1 op bladz. 35 zal de s. wenschen niet geschreven te hebben, sedert prof. FRUIN de zijne gaf in de voorrede van de „*Informatie.*" Onder de *kaarten* trok onze aandacht de plattegrond (?) van Dordrecht, zijnde de copie eener copie van Jacob van Deventer's plattegrond van 1545. (Zie *Navorscher*, Julij en Dec. 1866).

Tot dit archief behooren ook de stukken aang. de heerlijkheden de Merwede, 's Gravendeel en Leerambacht, Papendrecht en Matena, en Hagestein, waarvan de eerste nog met D. vereenigd is, maar de anderen door de stad verkocht zijn.

Een alfabetisch register zou het gebruik van dezen Inventaris gemakkelijk maken. N.

Archief. Vroegere en latere mededeelingen, voornamelijk in betrekking tot Zeeland, uitgegeven door het Zeeuwsch genootschap der wetenschappen. VI. Middelb. J. C. en W. Altorffer. 330 bladz. 8°.

Onder de geschiedk. opstellen in dit stuk vermelden wij vier memoriën van Mr. J. VERHEIJE VAN CITTERS, geschreven tusschen 1799 en 1818, over vroon-, leen-, hayman- en vrijlanden in Zeeland, in tegenstelling van de schotbare landen; over de dijkagiën van Walcheren, vooral over den oorsprong van het vereenigd beheer; over de dijk- en waterpenningen, waarin het *geschot* der schotbare landen onderscheiden is; over het regt van dijkvelling, of vernietiging van dijken; — belangrijke bouwstoffen voor de kennis van het Zeeuwsche waterregt; voorts bijdragen of losse uittreksels, over de gesch. der hervorming in Zeeland, 1524—1572, verzameld door den heer K. R. PEKELHARING, uit oorspronkelijke stukken in Zeeuwsche archieven voorhanden; en eindelijk een keur op den meekrap in Zeeland van 19 Sept. 1480 op het prov. archief van Zeeland berustende, medegedeeld en toegelicht door Mr. G. A. FOKKER.

Kort overzigt van het oud provinciaal archief van Gelderland. Uitgegeven op last van gedeputeerde staten (door P. NIJHOFF*).* Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon. VI en 62 blz. 8°.

Sedert jaren was het oud provinciaal archief van Gelderland wijd en zijd bekend en beroemd wegens den rijkdom van gewigtige stukken voor de geschiedenis en oudheidkunde, voor administratief en justitieel beheer, die daar over een tijdvak van meer dan vijf eeuwen verzameld zijn. Wat het reeds aan bouwstoffen geleverd heeft aan ieder, die zich met eenigen tak van hist. nasporing bezig wil houden, kunnen BONDAM's *Charterboek*, de *Gedenkwaardigheden uit de Gesch. van Gelderl.* door Mr. IS. AN. NIJHOFF, deze *Bijdragen*, en voorts ieder die het raadpleegde, getuigen. Sedert het archief in 1864 als andere inrigtingen van dien aard, op bepaalde dagen en uren voor het publiek werd opengesteld, deed zich de behoefte gevoelen aan een kort overzigt,

een gemakkelijke handleiding, waarmede ieder ook niet ingewijd bezoeker in korten tijd zich daar te huis gevoelen kan. De tegenwoordige archivaris heeft op verzoek van gedeputeerde staten aan dien wensch voldaan. Volgens dit overzigt bestaat het prov. Geld. archief thans uit acht hoofdbestanddeelen, nl.: 1°. het archief van het voormalig Geld. hof en de Geld. rekenkamer, aan welke collegiën tot 1795 het politiek en regterlijk beheer, de handhaving der souvereiniteit en de bewaring der charters was opgedragen, uit den aard der zaak het belangrijkste en grootste deel van het geheel, onuitgeputte bronnen en kostbare bouwstoffen voor de gesch. des vaderlands in het algemeen en van Gelderland in het bijzonder; 2°. de Landdagsrecessen, of de geëxtendeerde besluiten der staten van Gelderland, met de op de landdagen ingekomen stukken, voor zooverre deze niet in de hoofdplaatsen der kwartieren bewaard worden; 3°. het archief der voormalige ridderschap, belangrijk voor de geschiedenis der Geld. adellijke geslachten; 4°. het archief van het collegie tot het beneficeren van Nederrhijn en IJssel, of, m. a. w. de geschiedenis van het Pannerdensch kanaal, met de kaarten; 5°. de archieven der voormalige Geldersche kwartieren, dat van Nijmegen, Zutphen en Arnhem, bevattende de kwartiers-recessen of besluiten der staten van die bijzondere deelen van het gewest, en die harer gedeputeerden in het politieke en het geestelijke, voorts de rekeningen met bewijzen e. a. ingekomen stukken, eindelijk de archieven van bijzondere landstreken, als de Lijmers, van steden als Groenlo, van heerlijkheden als Borculo, van kloosters als Bethlehem en St. Jan, welke met deze vereenigd zijn; 6°. de archieven der verschillende besturen in Gelderland van 1795 tot 1813; terwijl de 7e en 8e afd. een lijst bevatten der inventarissen van andere Geldersche archieven, bijv. Culenborg, Zutphen, Berg, Wageningen, buiten het prov. archief, benevens de boeken. Op ieder dezer afdeelingen bestaan afzonderlijke registers en inventarissen, welke dagelijks bijgewerkt en van tijd tot tijd met nieuwe vermeerderd worden. Een reglement voor het gebruik van het archief is vóór in het werkje gevoegd.

N.

Oudste kondichboek der stad Zutfen (1356), *door* Dr. J. VAN VLOTEN. *Overdruk uit de Nieuwe Bijdragen van Regtsgel. en Wetg.* XVI, bl. 551. Amst. Joh. Müller. 27 blz. 8°.

Afdruk van een statuten- of keurboek, dat, volgens een kort voorwoord, nog eenige jaren ouder zal zijn dan een ander, hetwelk de heer SLOET in de *Nederlandsche Jaarboeken* (VII, p. 3, 4) met aanteekeningen uitgegeven heeft. Het stuk heeft voor taal en regtsvorm veel waarde en mag onder de oudst bekende keurboeken genoemd worden.

Inventaris van het oud archief der gemeente Doesburg. Opgemaakt volgens besluit van HH. gedep. staten v. Gelderl. van 6 *Dec.* 1854, n°. 37, *door* P. NIJHOFF. Doesb. H. Becking. 130 bladz. 8°.

In deze *Bijdragen* N. S. II, bl. 103 is verslag gegeven van den belangrijken inhoud van dezen destijds geschreven Inventaris. Sedert het gemeentebestuur de bereidwilligheid gehad heeft dezen te doen drukken en algemeen verkrijgbaar te stellen, mag men aannemen, dat zijn belang, inzonderheid voor onze vaderl. kerkgeschiedenis vóór de hervorming, voldoende erkend is. Mogten toch alle gemeentebesturen begrijpen, dat zij, door zoo te handelen, zelfs op minder kostbare wijze, de regte kennis onzer vaderlandsche historie in waarheid voorthelpen.

Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen, onder redactie van Dr. G. ACKER STRATING, Mr. H. O. FEITH *en* Mr. W. B. S. BOELENS. Gron. J. B. Wolters, 1864—1866. Deel I—III. 370, 356 en 336 bladz. 8°.

Sedert de heeren WESTENDORP, DRIESSEN, FEITH S[r]. en J[r]. en vooral het verdienstelijk genootschap *Pro excolendo* begonnen zijn de schatten der Groninger archieven openbaar te maken, is ook in dat verre noorden de lust voor geschiedkundige nasporingen als verdubbeld. De bovengenoemde *Bijdragen* geven er weder een verblijdend teeken van. Ofschoon alles wat hier geleverd wordt — en het zijn drie lijvige boekdeelen — nagenoeg alleen van de drie redacteuren afkomstig is, en ofschoon verreweg de meeste opstellen meer bepaald te Groningen te huis behooren, zoo is er toch groote

verscheidenheid van vorm, en inhoud en worden velerlei onderwerpen op het gebied van geschiedenis, staatsregt, taal- en letterkunde grondig behandeld. Laten wij kortelijk den inhoud, en bij voorkeur den arbeid der redacteuren nagaan, want hieruit zal men het best het karakter van deze *Bijdragen* leeren kennen.

De heer Dr. ACKER STRATINGH, de verdienstelijke Schr. van den *Alouden Staat* en van zooveel andere vooral voor Groningen belangrijke werken, opent de verzameling met eene uitvoerige verhandeling *over de Friesche vooral Ommelander edelen en hoofdelingen*, een onderwerp den scherpzinnigen Schr. waardig. De hoofdelingen waren de eigenlijke oorspronkelijke Friesche edelen. Grondbezit was hiervan het radikaal, terwijl aanzienlijke geboorte een vereischte was van den lateren adel. De Schr. treedt hier geheel zelfstandig op tegen WIARDA, HALSEMA, FEITH e. a., die de hoofdelingen of nobiles van vóór de 14e eeuw met de latere edelen verward hebben, en komt tot de slotsom, dat zij alleen werkelijk en regtens de ware edelen, de voornaamsten, de overheden des lands waren. — In een volgend opstel: *Over tienden in de Friesche landen, tusschen Flie en Wezer, inzonderheid in de Ommelanden*, behandelt de Schr. de meermalen betwiste wettigheid en werkelijkheid van het kerkelijk tiendregt in Friesland, en staaft dit door eene menigte bewijsstukken. — In het tweede deel behandelt de Schr. *de Eems*, vooral de Beneden-Eems, haren loop en hare veranderingen, hare geschiedenis als grensstroom tusschen Friesche landen en als gewigtige water- en handelsweg, terwijl hij zich een tegenstander van hen verklaart, die beweren dat aan Hannover, nu Pruisen, de souvereiniteit over den geheelen stroom toekomt. Dit gevoelen wordt in een *naschrift*, in het derde deel, nader ontwikkeld. In datzelfde deel is nog een uitgebreid opstel van Dr. S. geplaatst, tot wederlegging van Dr. WESTERHOFF's stelling, dat de *bedijking van ons land* sedert onheugelijken tijd en wel volkomen en alleen als winterdijk zou geweest zijn, onhistorisch en onhoudbaar is. De heer A. S. neemt daarentegen aan, dat die zeedijken eerst nà de 10e eeuw en als van lieverlede zijn tot stand gekomen. — Tot kennis van den volksaard en van vele ver-

ouderde gebruiken worden eindelijk door dezen Schr. taalkundige bijdragen geleverd, *Proeven van Oud-Groningsch taaleigen*, uit het Westerkwartier, Oostwold, Aduard, Feerwerd e. a. pl., allen het naast grenzende aan het tegenwoordige Friesland.

Van geheel anderen aard zijn de bijdragen, die ons door den provincialen archivaris Mr. H. O. FEITH geschonken worden. *Brieven e. a. stukken betreffende den toestand van Groningen, in 't bijzonder met betrekking tot Spanje*, 1580—1594; zoo luidt het opschrift van een reeks meer en minder belangrijke brieven, alle betrekking hebbende op den afval van Rennenberg, het beleg der stad G. door Barthelt Enthens, Parma's beloften tot ontzet, brieven van Willem Lodewijk van Nassau, het beleg van Delfzijl, enz. De hier medegedeelde loopen tot aan Rennenbergs voorspoedigen krijgstogt in Sept. 1580, en geven inzonderheid veel licht over de volgende jaren, toen Groningen in den hoogst treurigen toestand verkeerde, welke de reductie voorafging. Een kort opschrift boven-, en hier en daar eene aanteekening onder de stukken zou den niet-Groninger welkom zijn. — Met belangstelling lazen wij Mr. F's. *Bijdragen tot kennis der strafregtspleging te Groningen, voorn. in de 17e eeuw.* Te Groningen geschiedde het beoordeelen en straffen nog in de eerste helft der 18e eeuw zonder hooger beroep door burgemeesters en raad; in de Ommelanden door ambtman en rigters. Talrijke proeven tot kennis van nu gelukkig verouderde regtsgebruiken worden hier medegedeeld, belangrijke bijdragen tot waardering van den stand der volksontwikkeling en beschaving. Behalve deze geeft de Schr. eene menigte kleinere opstellen en mededeelingen uit oorspronkelijke stukken van allerlei aard, zooals in het tweede deel, een overzigt van de *geschiedenis der muziek te Groningen*, en in het derde een onuitgegeven *Verhaal van de omwenteling* in 1795 aldaar.

De derde redacteur, de heer Mr. W. B. S. BOELES, schenkt ons in het tweede deel: *Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel V en het bestuur zijner zuster Maria van Hongarije*, 1536—1555, dus na den afstand dezer gewesten door hertog Karel van Gelder aan zijn gelukkigen mededinger.

Na een zeer beknopt geschiedkundig overzigt beschouwt de Schr. achtereenvolgens Karels landsheerlijke magt en die der stadhouders, de uitoefening van het regtswezen, de landdagen, de geldmiddelen, het krijgsbestuur en de wijs van oorlogvoeren met de geworven huurlingen en zwervende benden, en de verpligting der ingezetenen tot wapening. Voorts wijst de Schr. op de later zoo vruchtbare beweging in godsdienst en kerk, gedurende Karels heerschappij en Maria's regentschap, op handel en nijverheid en de leefwijze der bewoners. — In naauw verband met dit schoone opstel staat het *Bezoek van de landvoogdes Maria aan de Noord-Nederl. gewesten in den zomer van* 1545. De keizer had tot dusver de vier noordelijke gewesten nimmer bezocht; ook hier vervulde Maria zijne plaats. De Schr. verhaalt haar wedervaren te Roermond, Nijmegen, Arnhem, Oldenzaal, Groningen, Leeuwarden, Zwolle en Kampen, en van daar over Elburg en Harderwijk naar Utrecht, haar reisgezelschap, de maatregelen tot hare ontvangst genomen, de haar aangeboden geschenken en het doel harer reis, hier, om gelden te verzamelen, daar, om geschillen te beslechten, ginds weder om eenigen luister van waardigheid ten toon te spreiden, alles, blijkens eenige bijlagen, geput uit rekeningen en andere onwraakbare bewijsstukken. — Voortgaande naar tijdsorde, deelt de heer B. ons in het tweede en derde deel eenige opmerkingen mede over *Geuzenliederen* in Groningen, en verwijlt langer bij vier zulke nog onuitgegeven liederen uit Abel Eppens Kronijk op het Gron. archief, alle doelende op den toestand even vóór- en tijdens den afval in 1580. — Dan volgt: *Groningen en de Ommelanden tijdens het stadhouderschap van Verdugo*, getrokken uit een H. S. kronijk, welke in 't geheim en ter meerdere veiligheid in vreemde taal en met vreemde letters geschreven is door den toenmaligen stads-secretaris Johan Julsing, en met de reductie der stad in 1594 eindigende, kleine maar aardige bijzonderheden tot kenschetsing van den volksgeest dier dagen bevat. De Schr. neemt hier ook aanleiding, te berigten, dat door hem bewerkt zullen worden de *Memoires* van Fr. Verdugo, den bekwamen, bij ons maar al te zeer miskenden veldoverste,

waarnaar wij verlangende zijn. — Over het langdurig *beleg* en de eindelijke *reductie van Groningen* naar der Staten zijde, deelde de Schr. reeds in het eerste deel een gelijktijdig verhaal mede naar een door hem op de verkooping der nalatenschap van Mr. de Sitter aangekocht handschrift, een uitvoerig, en inzonderheid voor de inwendige geschiedenis der stad, belangrijk stuk. — Over meer andere bijdragen van den heer B., o. a. *Over de hoofdbronnen eener gesch. van het kerkelijk regtswezen der Friezen*, mogen wij hier niet spreken.

Op het einde van het eerste deel geeft de redactie een afdruk van drie bescheiden, die door den heer H. BOSSCHA te Deventer bij zijne *Geschiedenis der Ned. staatsomwenteling* in 1813 gebruikt, door den heer Mr. P. BOSSCHA aan den Koning afgestaan, en sedert in het rijks-archief geplaatst zijn. Zij bevatten naauwkeurige berigten aangaande den gang dier zaken te Groningen. Ze schijnen geschreven te zijn door de heeren ALBERDA en MODDERMAN en den hoogleeraar TH. VAN SWINDEREN, en dat over de blokkade van Delfzijl door den kolonel BUSCH. De redactie begreep, den geheelen inhoud dezer stukken in hare *Bijdragen* te moeten bekend maken.

Een oud zilveren muntje met een bijna onleesbaar randschrift geeft den heer J. E. HOOFT VAN IDDEKINGE aanleiding om uit MAGNIN's werken e. a. meer zeldzame bronnen eene geschiedenis der heerlijkheid Ruinen te schrijven, waarbij dan ook Ruinens regt tot muntslag beweerd, en het onderhavige stukje aan die plaats toegeschreven wordt. In de *Revue numismatique Belge* is men het met den Schr. eens. Maar de heer Mr. L. OLDENHUIS GRATAMA te Assen, wel verre van de eer te willen afwijzen, om voor zijn geliefd Drenthe een tweede munthuis naast dat van Koevorden te zien, wenscht geschiedkundige waarheid boven alles. Met grooten ernst resumeert hij de gegevens, ontzegt beiden partijen hunnen eisch en den heeren van Ruinen het muntregt, en noemt ons muntje een Friesch Bruno-muntje, van het midden der 11e eeuw. Wij weten niet, en zouden niet gaarne durven beslissen, of de zaak hiermede uitgemaakt zij.

Moge vooral het Groningsch publiek op prijs stellen, hoe

veel in deze bladen door *weinigen* is verrigt, en moge een klein debiet den verdienstelijken uitgever niet afschrikken. Zoo iemand, dan kan hij weten, dat de wetenschap niet altijd ondankbaar is. N.

Handel en ontwikkeling van stad en provincie Groningen, geschiedkundig beschouwd door H. A. WIJNNE. Groningen J. B. Wolters. 229 bladz. 8°.

Het denkbeeld tot het schrijven van dit boek is ontstaan te midden van het feestgedruisch, bij de inwijding van het nieuwe beursgebouw en bij het feest der hoogeschool. „De wetenschap, het zuiverste gewrocht van den menschelijken geest kan tot het hoogste zedelijk goed voeren." Toegepast op het dagelijksch leven, bevordert zij den handel, de nijverheid, het vrije verkeer der volken, het onderwijs. Wetenschap en nijverheid elkander de hand reikende, hebben Groningen gemaakt tot wat het thans is; uit veel onrust is thans, en niet reeds volgens het bekende boekske van de vorige eeuw, rust geboren. Tot bevestiging dier woorden, geeft de Schr. eene cultuurgeschiedenis van G.; hij gewaagt van den ouden toestand, de regering, de gilden, den handel, de ontwikkeling der stad, de kanalen en polders, de geldmiddelen en belastingen, den maatschappelijken toestand van vroeger vergeleken met dien der 19^{e} eeuw, trapswijze ontwikkeling en vooruitgang in alles, bij steeds milder vloeijen van de bronnen der volkswelvaart. Een belangrijk boek, ook voor niet-Groningers.

Kronijken van EMO *en* MENKO, *abten van het klooster te Wittewierum, met het vervolg van een ongenoemde; op nieuw naar de H. S. uitgegeven en met de bestaande uitgaven vergeleken, door* Mr. H. O. FEITH *en* Dr. G. ACKER STRATINGH. Utrecht, Kemink en Zoon. XXIV en 278 bladz. 8°.

De abdij Bloemhof te Wittewierum was eene merkwaardige aanwinst voor de Premonstreiter orde in ons vaderland. Omstreeks 1209 onder Emo van Romerswerve ontstaan, nam zij snel toe in wasdom. Haar kerk was beroemd wegens pracht en schoonheid, en hare abten Emo en Menko hebben zich door het schrijven eener kronijk van hun huis voor altijd verdien-

stelijk gemaakt. Deze kronijken, in handschriften nog aanwezig en in *Matthaei Analecta*, t. III en elders fautief uitgegeven, worden thans op nieuw door de zorg van het Hist. genootschap te Utrecht door den druk gemeen gemaakt. In de inleiding vestigen de heeren F. en A. S. de aandacht op de Schr. en hun H. S., dan op de vroegere uitgaven en de hunne, eindelijk op den inhoud van het werk: een getrouw berigt van tijdgenooten over het gebeurde in den loop der 13e eeuw, zoo met betrekking tot de abdij en hare omstreken, als tot de kerkelijke en wereldlijke gebeurtenissen van hun tijd, afgewisseld door beschouwingen en overdenkingen, die van meer dan gewone kennis en ontwikkeling getuigen. Is het klooster te Wittewierum eene monographie ten volle waardig, deze kritische uitgave zijner kronijk baant er den weg voor.

De Lex Frisionum, uitgegeven en toegelicht door Dr. K. *Freiherr* VON RICHTHOFEN, *naar* PERTZ' *Monumenta Germaniae, bezorgd door het Friesch genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde. Gevolgd door eene verhandeling over de zamenstelling van de L. F.*, *van* Mr. B. J. LINTELO DE GEER. Leeuw. G. T. N. Suringar. L en 195 bladz. 8°.

Van de *Lex Frisionum* is nog geen volledig H. S. gevonden. Volgens VON RICHTHOFEN in zijn *Friesische Rechtsquellen* hebben LINDEBROG en SICCAMA geen handschriften gebruikt, en schijnt de wet gedeeltelijk tussschen 734 en 785 te zijn zamengesteld, het laatst onder en kort na Karel den Groote. De hoogleeraar DE GEER is van een ander gevoelen, en komt door een scherpzinnig betoog tot de slotsom, dat dit oudste regtsproduct van ons vaderland eene compilatie is van verschillenden oorsprong en van verschillende tijden, een volksregt, toevallig bijeen gehouden, en reeds onder Karel den Groote ontstaan, maar steeds bijgevoegd en vermeerderd; een bewijs dat het Friesche regt zich voortdurend heeft ontwikkeld en gevormd. Om deze verhandeling moet aan de uitgave van het Friesch genootschap boven die van PERTZ en vele anderen de voorkeur gegeven worden.

Vervolg van Mr. JOHAN VAN DE WATER's *Groot Placcaatboek 's lands van Utrecht, van den vroegsten tijd af tot het jaar* 1805. *Door* Mr. C. W. MOORREES *en* Dr. P. J. VERMEULEN. Utrecht. Kemink en Zoon. folio.

Van deze stoute onderneming — zeldzaam toch mogen wij in onzen tijd en ons land den foliant noemen — verscheen de eerste afl. in 1856, en, naar wij wèl onderrigt zijn, zal nog in dit jaar het laatste stuk met voorrede en registers het licht zien. Daarom — schoon hulde brengende aan de geleerde uitgevers en aan het provinciaal bestuur, dat door ruime ondersteuning de uitgaaf mogelijk maakte, — rekenen wij ons vooralsnog onbevoegd over de hier gevolgde orde, den aard en inhoud der opgenomen stukken uit te weiden, maar hopen, dat een bevoegde hand alsdan dezen verdienstelijken arbeid alle regt zal doen wedervaren.

Vijftal lezingen over de wording en ontwikkeling der stad en gemeente Deventer, door Dr. J. VAN VLOTEN. *Met bijlagen.* Zutfen, W. J. Thieme en Cie.

De verslaggever van dit werk heeft één maand uitstel verzocht ten einde eene nog hangende kwestie opgehelderd te zien.

De St. Janskerk te 's Hertogenbosch en hare geschiedenis. Door J. C. A. HEZENMANS. 's Hertogenbosch, G. Mosmans. *Met een fotogr. en afb.* 6 en 336 bladz. 8°.

Zoo lang in ons land eene geschiedenis der bouwkunst en meer bepaaldelijk van den middeleeuwschen kerkbouw blijft ontbreken, zullen monografiën als de bovenstaande een welkom geschenk zijn. Geholpen door MOBACH, OUDENHOVEN, VAN HEURN, en bovenal door het belangrijk stads- en kerk-archief van zijne woonplaats, heeft de Schr. getracht ons het beeld weêr te geven van den „eenigen St. Jan." De St. Janskerk te 's Hertogenbosch is een der fraaiste gedenkteekenen van den voortijd, de belangrijkste kerk, welke de tweede periode der gothiek in ons Nederland heeft voortgebragt, rijk aan geschiedkundige herinneringen. Men meent — en de heer EIJCK TOT ZUILICHEM deelde reeds voor jaren in dat gevoelen — dat hare stichting in den tegenwoordigen vorm van veel vroeger

dan het aangenomen jaar 1280 moest dagteekenen; de Schr. bewijst, dat ze reeds in 1050 bestond, maar dat van dezen bouw niets meer overig is dan een deel van den toren, een belangrijk fragment van Romaansche architectuur. Toen in 1280 de stad in grootte, en de gemeente in godsdienstigen zin toenam, werd de tweede bouw ondernomen. Ook deze kerk moet een meesterstuk geweest zijn; van binnen was zij geheel beschilderd. Gelijk met de meeste groote hoofdkerken het geval is, zijn hare bouwmeesters onbekend gebleven, maar wel weet men, dat zij reeds vroeg tot parochiekerk verheven, en in 1366 tot een kollegiale kerk ingerigt werd, met een kapittel van 30 kanoniken, naar het getal harer altaren, hoewel zij in 1379 nog niet voltooid was. In 1429 brandde zij af, en slechts de straalkapellen en het uiterste van het schip zijn overgebleven.

Toen de gothische bouwkunst in het rijke Nederland het toppunt van haren roem en tevens van hare onmatige verkwisting bereikt had, werd de derde St. Jan te 's Hertogenbosch gesticht, een zeldzaam en prachtig gebouw, wedijverende met de uitstekendste kathedralen der christenwereld, waartoe rijk en arm gedurende eene eeuw zijne offers bragt. In 1520 was zij met al hare sieraden, beeldwerk en schilderstukken voltooid. De Schr. geeft uitvoerige berigten en een omstandige beschrijving van het koor en zijne gestoelten, het hoog- en de kleinere altaren, de straal- en zijkapellen en portalen met hun kostbaar beeldwerk, het schip, een meesterstuk van Jan Heyns, leerling en opvolger van Duhamel; voorts van de torens, het orgel, de kostbare doopvont, kortom alles wat voor den kunstenaar en tevens voor den geloovigen katholiek opmerkenswaardig is, terwijl hij op vele plaatsen levensbijzonderheden mededeelt van kunstenaars, bouwmeesters, beeldhouwers en glasschilders, of van vorsten die bijv. als Maximiliaan van Bourgondië den St. Jan hebben verrijkt.

Al die pracht week veertig jaren later voor den beeldenstorm. De Schr. hangt er een droevig en hard gekleurd tafereel van op.

Ook wij deelen van harte in zijn jammer, dat toen zooveel schoons baldadig door „straatjongens" werd vernield, al zijn wij het volstrekt niet met hem eens, dat de oorzaak in de hervorming gezocht moet worden, en dat de hervorming een „zoeken en reikhalzen naar de emancipatie der zinnen was." Een paar regels verder is hij nader bij de waarheid, als hij zegt: „dat de onwetendheid in zake van godsdienst bij het volk buitensporig was." Juist bij het dom gehouden gepeupel zijn zulke buitensporigheden alleen mogelijk.

Korten tijd bleef nu de stad in handen der geuzen. Weldra nam Megen haar in bezit en in de merkwaardige jaren 1568 en 69 was men te 's Hertogenbosch ijverig in de weer, om de kerk te herstellen. De volgende onrustige jaren hebben den voortgang deerlijk in den weg gestaan; stad en kerk waren arm, en daarbij kwam nog de torenbrand van 1584. De Schr. logenstraft hier de bewering van sommigen, die in den brand een straffe des hemels zagen voor het aanheffen van een Te Deum bij den dood des grooten Zwijgers. Wie zou thans nog aan zulke „praatjens" willen gelooven?

Hadden gedurige belegeringen en oorlogsgevaar den kerkbouw verhinderd — het begin van het twaalfjarig bestand zag regering en fabriekmeesters de handen ineen slaan tot meer afdoend herstel. Het inwendige moest volledig herbouwd worden naar een nieuw plan. Het kostbare oksaal werd nu in den renaissance-stijl opgetrokken, en zonder de harmonie van het geheel te schaden werd ook allengs al het overige naar denzelfden regel vernieuwd. Toch betreurt de Schr., dat daarbij de edele en fijne lijnen, het kenmerkende van den ouden bouwtrant, verloren is gegaan. En naauw was ook deze restauratie voltooid, of daar kwam het beleg van 1629, en wederom was de ongelukkige kerk het mikpunt van het geschut. Bij die gelegenheid werd veel en meest alle glasramen vernield. Als een gevolg van art. 2 der kapitulatie werd een menigte meubelen, beelden, schilderijen en ornamenten naar Zuid-Nederland vervoerd. Frederik Henriks kunstzin spaarde zooveel mogelijk, maar Voet en zijne predikanten worden Vandalen genoemd.

De laatsten wisten van 1640 tot 47 door te drijven, dat al het „superstitieuse," ook het sanctuarium, dat ivoren koningshuis, uit de kerk verwijderd werd. Zoo werd veel schoons, wel niet vernield, maar verspreid of verkocht; slechts een klein deel kwam later terug. Meer en beter werd de kerk in de 18e eeuw in waarde gehouden, tijdens de Hervormden haar in bezit hadden, en dankbaar noemt de Schr. den geschiedschrijver VAN HEURN en den predikant MOBACH, die haar in eere hielden en pogingen uitlokten tot herstelling, pogingen die wel grootendeels faalden, maar haar althans voor slooping hebben bewaard. Eerst de staatsregeling van 1798, die aan alle godsdienstige belijdenis gelijke regten waarborgde, zou ook hier de baan breken; maar toch duurde het nog tot Dec. 1810, toen een besluit van Napoleon den St. Jan aan de katholieken terug gaf. Dit besluit werd in 1818, na taxatie en transactie, bekrachtigd. Nog altijd staat het eeuwenheugend gebouw schoon en hecht op zijne oude grondvesten, en roomsch en onroomsch keuren het de herstelling en verfraaijing overwaardig. Daaraan wordt nu de hand geslagen; moge geheel Nederland het kostbare gebouw beschutten.

De Schr. is warm katholiek en zijn werk ademt ontzaggelijk veel liefde voor de kunst. Maar als hij schrijft van „Christus-verloochening, die van de daken gepredikt wordt," dan toont hij geen begrip te hebben van de thans gistende merkwaardige beweging op zedelijk gebied; of als hij de hoogste Godsvereering en den bloei des Christendoms afhankelijk stelt van prachtige tempelgebouwen, dan halen wij glimlachend de schouders op. De letter der schrift moge hier en daar krachteloos gemaakt worden, de ware geest zal zich nooit verloochenen. Gelukkig hij, die geest en letter vermag te onderscheiden. N.

BOEKBESCHOUWING.

---

1) *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming door* W. MOLL, *hoogleeraar te Amsterdam. Tweede deel, eerste stuk* (*blz.* XVI. 422.), *tweede stuk* (*blz.* XVIII. 426.). *Arnhem* 1866. 1867. 8°.

De spoedig voortgezette uitgave van twee nieuwe deelen van de Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming beantwoordt aan de toezegging in de voorrede voor het eerste deel uitgesproken. Na de voorstelling van de opkomst en vestiging van de nederlandsche kerk, sedert de eerste helft der zevende tot den aanvang der elfde eeuw, mogt men de geschiedenis dierzelfde kerk verwachten in haar roomsch-katholiek karakter, van het begin der elfde tot in de eerste helft der zestiende eeuw. Hiertoe zijn de twee voor ons liggende deelen bestemd, de vrucht van een veel omvattend naauwkeurig onderzoek, dat evenzeer van liefde voor het onderwerp, als van diep gaande geschiedkundige wetenschap, getuigt. Bij elk ander onderzoek omtrent den toestand van het voorledene steunt men veelal op voorarbeid van anderen. Men mag volstaan met dien aan te vullen, te verbeteren, of voort te zetten. Met het deel der Kerkgeschiedenis, welke de schrijver hier aankondigt, is het anders gelegen. Wel behoort hare voorstelling tot dat zelfde doorploegde veld, dat diepe sporen draagt van veler ijverige pogingen; doch de vroegere arbeiders hadden allen, bijna zonder uitzondering, een bepaald, buiten eigenlijke geschiedkunde liggend, doel op het oog. De hierarchische omwenteling van de XVI eeuw stond op den voorgrond. Aan de éene zijde zocht men bij de puinhoopen van het omvergestort gebouw zijne waarde hoog te verheffen, zonder zich echter in de beschrijving van zijn voormaligen

inwendigen toestand veel te verdiepen. Aan de andere zijde stond men liefst en hoofdzakelijk stil bij het afkeurenswaardige, dat men in de stichting meende te ontwaren, en achtte men zich als geschiedschrijver verantwoord met breede opgave van de voornaamste grieven, waaruit de groote scheuring van de XVIe eeuw te verklaren scheen. Al het overige, dat daarmede in geen onmiddellijk verband stond, ging men van beide zijden onaangeroerd voorbij. Waarom daarover eenig onderzoek aangevangen? Voor het nageslacht, zoo meende men, bezat het weinig of geen waarde, terwijl het opdelven daarvan groote moeite en velerlei bezwaar deed vooruitzien. Beide wijze van beschouwing benevelde in geen geringe mate den vrijen blik des geschiedvorschers. Deze toch heeft, zegt de oude spreuk, den pligt van verhaler, geenszins dien van pleitbezorger te vervullen. Een beeld van het voorledene behoort hij te doen herleven, niet ter liefde van de eene of andere partij in Kerk of Staat, maar tot aanduiding van den weg, langs welken Kerk en Staat tot den toestand van het oogenblik zich ontwikkeld hebben. Dit nu is blijkbaar het hoofddoel van het vóór ons liggend boekwerk. Ten behoeve van dit doel als zijne hoofdwet heeft de schr. zich meer nog dan in het reeds afgewerkte deel met het onderzoek moeten inlaten van een tal tot heden weinig of niet bekende bronnen, gedrukte en ongedrukte, tot wier opsporing soms eene groote mate van scherpzinnigheid en... van geduld vereischt wordt.

Alzoo vangt dit tweede deel aan (H. I.) met de beschouwing van den staatkundigen en maatschappelijken toestand van Nederland, tijdens en na de kruistogten, een voor de geschiedenis der Europesche geestbeschaving hoogst belangrijk tijdperk, voor Nederland vooral. Immers voor onze voorouders teekent dit tijdperk in zedelijken zin hun intogt aan in de Kerk. Daarom verdient de geestdrift, die hen bezielde, ten volle de levendige beschrijving ons hier gegeven. Van toen af vestigde zich de roem van Nederlandsche vroomheid en van Frieschen heldenmoed.

Hieraan verbindt de hoogl. de omschrijving in vier tijdperken van den toestand, de lotgevallen van het bisdom Utrecht, de regeringsdaden der bisschoppen, hunne houding te midden van den strijd tusschen Keizer en Paus, eerst van den aanvang der elfde tot het midden der twaalfde eeuw, dan van het midden der twaalfde tot in de eerste helft der volgende, en eindelijk, tot aan den aanvang der zestiende eeuw. Tot verduidelijking van de gebeurtenissen, twisten, scheuringen, zedelijke en staatkundige verwikkelingen, waarvan die verloopen eeuwen getuigen waren, stelt een afzonderlijk hoofdstuk in bijzonderheden de wijze voor, waarop de verkiezing der bisschoppen, hunne bevestiging, ordening en intrede allengs plaats hadden, met omschrijving van de regten en pligten, waartoe bisschop en domkapittel geacht werden zich te verbinden. Aan de zijde der bisschoppen vindt men een telkens aangroeijend aantal geestelijken, met waardigheden bekleed en met ambtsbezigheden belast, wier omvang niet altijd dezelfde, zelfs soms thans bezwaarlijk aan te wijzen is na zoo veelsoortigen omkeer in kerkelijken en maatschappelijken toestand voorgevallen. Vele en moeijelijke navorschingen waren noodig tot beschrijving van de ambtspligten hier te lande van domheeren, aartsdiakenen, kanunniken en parochiepriesters, zoo mede van de uit de zamenwerking van dergelijke dignitarissen ontstane kapittel-kerken en kapittelen buiten Utrecht. Hierbij komen in aanmerking de betrekking tusschen bisschop en Synoden, het algemeen kerkverband en het subordinatiebeginsel, de omvang en invloed van het metropolitaangezag, de magtsvolkomenheid des pausen, zijn aanzien bij onze vaderen, de geldelijke offers, die hij afvorderde, het verzet daartegen van de zijde onzer geestelijken, het gezag van pauselijke legaten, en, ten slotte, de waardeering van onzen middeneeuwschen kerkstaat, waartoe zulk onderzoek aanleiding geeft. De schr. komt tot het besluit, dat de bisschoppelijke kerkstaat, in tijden van groote onkunde, ruwheid en zedeloosheid, onzen voorgeslachten den gemeentevorm leverde, onmisbaar om hen langzaam te doen opwassen tot de beschaving en

vrijheid eens meer geestelijken levens. Toen ons vaderland in verschillende kleine staten was verdeeld, te dikwerf met elkander in bloedige botsing, was het bisdom nog de algemeene band, die de heerschende antipathiën eenigermate kon bedwingen, een voorbereidingsmiddel voor de eenheid der natie, het nageslacht in betere tijden ten zegen. Intusschen, al is de kunstmatig gevormde keten van kerkmagten, die men schier voor de eeuwigheid bestemd achtte, verbroken; toch laat diezelfde keten, volgens de juiste opmerking des schrijvers, ook dáár, waar zij verdween of terug werd gestooten, nog op dit oogenblik sporen van haren invloed achter. Men vindt dien terug in de organisatie van de hervormde kerk. De ingevoerde indeelingen van gemeenten, van klassen, het houden van synoden, enz. voeren hier in vele opzigten de herinnering terug van het voorledene. Aan de toekomstige bearbeiders onzer Kerkgeschiedenis wil de schrijver de aanwijzing dier analogiën overlaten; referent mag den wensch niet onderdrukken, dat die leerzame aanwijzing nog eens door den hoogl. zelven, hetzij in deze Kerkgeschiedenis, hetzij bij eene andere gelegenheid, ons worde voorgelegd.

De grenzen, binnen welke ons verslag beperkt wordt, verhinderen in breedere uiteenzetting te treden van al het merkwaardige, dat hier den beoefenaar der vaderlandsche geschiedkunde wordt aangeboden: veel daarin is geheel nieuw, of levert gewenschte teregtwijzing aan. Als zoodanig merken wij onder anderen aan de regtvaardiging van den afkeer der kerkelijken tegen de investituur der bisschoppen door de keizers. En toch, toen de afschaffing, of wijziging der investituur, plaats greep, toen ook in ons vaderland de vurig gewenschte handhaving van de regten der kerk aanving; toen keizers en koningen terug traden, bisschoppen en abten ring en staf uit geen andere dan klerikale handen ontvingen; toen de kapittelheeren juichten, omdat de electie hunner kerkvoogden voortaan bij hen zoude zijn, — was toen, zoo vraagt de hoogl. te regt, en die vraag met haar antwoord acht ik in onze dagen, te midden van veelsoortigen soms gelijken kerkstrijd,

hoogst gepast, — was toen de toekomst der kerk verzekerd en het bisdom beveiligd tegen het kwaad, dat men wilde weren? Neen, het bezit van eenig regt, hoe vurig ook begeerd, kan voor de gemeente gevaarlijker zijn, dan zijn gemis, zoo zij, die het verkrijgen, wijsheid en kracht ontberen om het naar eisch te gebruiken!

De schrijver ijvert overigens, en zoo ik wel zie, met het hoogste regt tegen de oude stelling, dat vóór de reformatie in onze landskerk, gelijk in elke andere, de wet der deterioratie heeft geheerscht, zoodat verderf steeds door grooter verderf, en slechte tijden steeds door boozere gevolgd werden, tot dat eindelijk in de zestiende eeuw, toen de duisternis van ongeregtigheid en zonde niet meer verzwaard kon worden, plotseling uit den nacht een nieuw leven werd verwekt. Dergelijke stelling wordt hier met het volste regt een ongoddelijk en troosteloos geloof geheeten, alleen uit oppervlakkige historie-kennis geboren. De kerk der achtste, negende en tiende eeuw moge edeler bisschoppen aan haar hoofd gekend hebben, dan die der veertiende en vijftiende, zij zelve, de gemeente namelijk, was daarom niet voortreffelijker dan de latere. Integendeel de latere overtrof de vroegere verre; maar het hierarchisch systeem verouderde, en gaf door den invloed van mannen, als onze latere bisschoppen veelal waren, aanleiding tot verval en ontbinding.

Van het aanzien, waarin de Nederlandsche Kerk in het buitenland stond, getuigen meer dan eens de bemoeijingen der Pausen met hare belangen, de toezending onder anderen van pauselijke legaten, waaronder voortreffelijke mannen, die vaak den heilzaamsten invloed oefenden op de zaak van godsdienst en kerktucht; zij vooral, die, hetzij als vredestichters, hetzij als verdedigers van kerken en godshuizen, zich tegen onredelijke vorsten en grooten en tegen alle overheersching in het algemeen, als dragers der hoogste kerkmagt waardiglijk wisten te doen gelden. Als zoodanig komt bij uitnemendheid in aanmerking de kardinaal Nikolaas van Cusa, vroeger leerling van de Deventersche school der broeders van

het gemeene leven, later door vrijzinnige taal in het concilie van Bazel algemeen bekend geworden. Op uitnoodiging van Filips van Bourgondien naar ons vaderland overgekomen om kerken en kloosters te visiteeren, liet hij overal op leeken en geestelijken gunstige indrukken na van zijnen vromen zin en reformatorische bedoelingen. Men vindt hier voorstelling van Cusa's reizen door Noord-Holland, Gelderland en Overijssel, en van zijne pogingen tot uitbreiding van een rijk van waarheid en geregtigheid. Te regt drukt de hoogl. den wensch uit, dat de voortreffelijke man nogmaals monografiesch mogt behandeld worden. Onze Duitsche naburen toonen zich hierin niet nalatig. Bij de schrijvers door den hoogl. aangehaald komt, dunkt mij, nog vooral in aanmerking de levendige karakteristiek over hem geleverd door J. VOIGT in *Enea Silvio de Piccolomini u. s. Zeitalter* (Berlin 1856. Th. 1. s. 202—207.) — Ook ROBERT ZIMMERMANN beschreef hem als *Vorläufer Leibnitzens* (in VIII Th. der K. Akad. van Wissensch. zu Wien 1852), waarbij thans nog moeten gevoegd worden THEOD. STUMPF, *die politischen Ideën des Nicolaus von Cusa. Ein Beitrag zur Gesch. der deutschen Reformbestrebungen* im XVe Jahrh. (Köln 1865) en C. F. BROCKHAUS *Nicolai Cusani de Concilii universalis potestate sententia* Lpzg. 1867. Het opzettelijk onderzoek van zijne verrigtingen onder Nederlandsche kerkgemeenten door den verdienstelijken SWALUE (Arch. van Kist en Royaards IX d.) is nog voor veel uitbreiding vatbaar [1]).

Met de mededeeling van merkwaardige tot dus ver onuitgegevene stukken, zoo als, de circulaire van bisschop Jan van Zyrik van 8 Septbr. 1288 aan de geestelijkheid zijner diocese gerigt aangaande het inzamelen van penningen voor den bouw der domkerk, — voorts de bepalingen aangaande

[1]) Tegen SCHARPFF (*der Cardinal von Cusa*, Mainz 1843) en onzen SWALUE bestaat een schrijven van den Domkapitular N. KNOPP onder den titel *des Cardin Nic. von Cusa katholische Ansicht vom Ablass in Schutz genommen gegen* SCHARPFF u. SWALUE in *Zeitschrift* von Prof. DIERINGER II. p. 44—66.

de kleeding der geestelijken van den Dom te Utrecht, — het verdedigingschrift van de 5 kapittelen te Utrecht tegenover onmatig geachte eischen der roomsche curie in 1401, en het lied der monniken in den veldslag der kruisvaarders en Stedingers wordt dit 1e gedeelte van het 2e deel door eenen voor geschiedvorschers onzer vaderlandsche kerk leerzamen inhoud gesloten.

Thans zien wij nog verder voor ons de voortzetting liggen van des hoogleeraars arbeid, de geschiedenis namelijk van de ontwikkeling der nederlandsche kerk in haar roomsch-katholiek karakter van het begin der elfde tot de eerste helft der XVIe eeuw, en wel in negen hoofdstukken. De zeven eerste vermelden de lotgevallen en den staat des monnikendoms bij onze vaderen; de laatste geven overzigt van hun schoolwezen, hunne wetenschap en letteren, voor zoover deze met kerk, godsdienst en zedelijkheid in betrekking staan. Met het oog op hetgeen anderen beschreven hebben, meende de hoogleeraar zijne mededeelingen aangaande de *uitwendige* geschiedenis onzer kloosters en kloosterlingen te mogen bekorten. Des te meer zorg heeft hij willen besteden aan de beschrijving van den *inwendigen* toestand, de eigenaardigheden vooral van het kloosterleven, de bezigheden, waarmede de kloosterlingen zich in afgezonderden staat onledig hielden, den invloed daarvan op den maatschappelijken en godsdienstigen toestand daarbuiten; — een belangwekkend onderzoek alzoo, hetwelk meer geeft en meer diep gaande navorsching vereischt, dan de vroegere bij vele schrijvers in gebruik gebleven bloote optelling van opgerigte kloosterorden en kloosterstichtingen. De kloosterorden der benedictijnen, cisterciënsers en premonstreiters komen hier in de eerste plaats in aanmerking. De vermelding van hunne eerste vestiging geeft aanleiding om te betoogen, hoezeer de toeneming van het aantal kloosters ten bewijs strekt van meer en meer doordringenden kerkgeest, van vereenzelviging van het monachisme met de veronderstelde eischen van het hoogste christenleven, en wat de premonstreiters aangaat, van het ontstaan

van reformatorische bewegingen bij de geestelijken der kathedraal- en collegiaalkerken. De bijzonderheden, welke de schr. mededeelt aangaande den gemeenschapszin der devoten, de „heilige armoede" en de stoffelijke behoefte der asceten, den bouw, aanleg, uitgebreidheid en versiering hunner gestichten, de middelen van bestaan voor de kloosterlingen, de beweegredenen om ten klooster te gaan, de kloosterbeambten, de kluizenaars en kluizenaarsters, dit alles en nog veel meer, dat wij niet vermelden, spreidt een helder licht over der voorvaderen middeleeuwschen toestand. Zoo de *histoire-bataille* van onze vroegere vorsten ons thans ongenoegzaam dunkt tot omschrijving van de ware geschiedenis van den voortijd, zoo blijkt evenzeer het ontoereikende van de dorre naamlijst van kloosters en kloostergoederen om tot de kennis te geraken van dat inwendig klooster- en geestelijk leven, aan welks kennis echter het ons voornamelijk moet gelegen zijn, wanneer wij ons in onbevooroordeelden zin wenschen te verplaatsen te midden der oude kloosters en maatschappijen.

Bij de opgave, Hoofdstuk VII § 4 en VII § 2 van de middelen van bestaan, waartoe de kloosterlingen hun toevlugt namen, had welligt in aanmerking kunnen komen een nader onderzoek omtrent de handelsgemeenschap, die vele kloosters met elkander of met de wereld daarbuiten wisten te openen. Zeer talrijk toch zijn de vrijstellingen door onze en andere vorsten aan de oude kloosterorden toegekend, krachtens welke zij ongehinderd, en vrij van de fiscale lasten op de leeken gelegd, de landwegen en en rivieren met koopwaren mogten doorkruisen. Hunne uitgestrekte, door hen zelven vruchtbaar gehouden of tot vruchtbaarheid gebragte landerijen, gaven inkomsten rijker en overvloediger dan voor onderhoud van kloosters, of zelfs tot uitdeeling aan armen noodig. Niet onbelangrijk voor de kennis van den toenmaligen landbouw wordt het dus te onderzoeken, op welke wijze de tienden in koorn, in honig, in was, ja zelfs in wijn, die den kloosters toevloeiden, als middel tot een voordee-

ligen ruilhandel door hen werden aangewend. Zij zagen er groot voordeel in handelswegen te openen, zelfs vaarten aan te leggen, die nog op dit oogenblik van veler noest handelsbedrijf getuigen, en in vele opzigten het nageslacht den weg tot vooruitgaande maatschappelijke ontwikkeling aanwezen. [1] Zoo mag, dunkt mij, desgelijks de werkzaamheid onzer kloosterlingen niet worden voorbij gezien in het aanleggen van dijken, dammen en sluizen. Als zoodanig verdienen zij eene plaats in de geschiedenis van den Nederlandschen waterstaat. In Zeeland vooral bestaan menigvuldige gedenkteekenen van hun strijd tegen stroom en zeegeweld [2].

Op de franciskanen, dominikanen, karmelieten en augustijner heremieten, karthuizers, kruisbroeders en brigittijnen volgen de geestelijke Ridderorden, en alzoo de tempelieren, de ridders van St. Jan en de Duitsche ridders. Hunne in- en uitwendige geschiedenis is tot nu toe, in Nederland althans,

---

[1]) Het klooster van Egmond, bij voorb., bezat volledigen vrijdom van tollen door geheel Holland, zoowel voor de kloosterlingen als voor de bewoners van hunne uitgestrekte landerijen, krachtens handvest van Dirk V (26 Julij 1053 *Oorkondenb. van Holland en Zeeland*, I. 57.) De bisschop van Utrecht verleent aan het klooster Adewerd 25 Oct. 1250 vrijgeleide en bescherming tot het drijven van koophandel door het ressort Groningen, met magt om hout, turf en beesten door Drenthe en door al des bisschops landen te vervoeren (*Verh. van h.t Gen. pro excol. j. patrio* IV, 281.) In 1273 bekomt datzelfde klooster verlof om onmiddellijk te Hamburg met zijne schepen te mogen aanleggen zonder Stade aan te doen. (Driessen, *monum. Groning.* I, 24): In 1342 vrijdom van alle tollen (ib. 158). In 1346 en 1448 vindt men uitvoerige overeenkomsten gesloten omtrent de handelsbelangen van het klooster in Hamburg (ib. 173, 186) en Muntbepalingen tot bevordering van handelsverkeer tusschen Adewerd en omliggende plaatsen 1371 (ib. 317) enz.

[2]) Aanwijzing nopens den aanleg van zijlen en van andere waterwerken tot algemeen nut, door het beleid van kloostergeestelijken met name door het convent van Adewerd tot stand gebragt in de XIV eeuw, vindt men mede bij Driessen t. a. p. p. 707. Bij het stichten van het klooster te Windesheim in 1386 wisten de kloosterlingen zeer goed den betrekkelijk hoogsten stand van het waterpas van den IJssel af te meten, en daarnaar den bouw van hun klooster te bepalen. (*Chronic. Windesh.* p. 42.)

weinig bekend. Tot verpleging der zieken en tot bestrijding der ongeloovigen waren zij oorspronkelijk ingesteld. Zij zijn verdwenen: alleen de orde der duitsche heeren, zoo merkt de schr. aan, is de eenige, „die nog heden als een bleeke schim van oud-ridderlijke heerlijkheid in ons midden omwaart." — Het duitsche huis, balie van Utrecht, bestaat nog; de zeer rijke bezittingen door middeneeuwsche vroomheid ad pias causas zamengebragt, ofschoon, naar men vermoeden mag, door de hoogadellijken, ter wier beschikking zij staan, tot nuttige doeleinden besteed, strekken thans voorzeker in geenen deele tot vervulling van den wensch der oorspronkelijke instellers. Ten vollen beamen wij de bedenkelijke vraag ten dien aanzien door den schr. geopperd op blz. 148. noot 1: maar met hem wagen wij ons niet aan hare beantwoording!

Behalve de beschreven kloosters en geestelijke orden kende de Nederlandsche kerk uit de middeneeuwen nog andere vrije kloosterlijke vergaderingen, zooals de begijnen, de cellebroeders, en de broeders des gemeenen levens, over wier instelling en werkzaamheid men hier volledige inlichting verkrijgt. Dan, zoo de geschiedenis van de opkomst, vermenigvuldiging en gekozen werkkring van al deze geestelijke instellingen hoogstbelangrijk is om zich te midden van den toenmaligen maatschappelijken en kerkelijken toestand te verplaatsen, weldra ontstaat in de christenheid een verschijnsel, dat bij zijn eerst opkomen zich bij onze voorvaderen als een niet minder verontrustend, ja onheilspellend verschijnsel voordeed, dan voor velen de zoogenaamde moderne rigting, welke zich in onzen tegenwoordigen kerkelijken toestand gelden laat. De reformatorische beweging, eerst langs separatistische wegen, aanleiding tot het ontstaan van nieuwe monniken orden, breidde zich in de vijftiende eeuw meer en meer uit. Ook in ons vaderland deed zij naar middelen omzien ter verbetering of verheffing van het kerkelijk leven. Het monachisme, men kon het niet ontveinzen, was in verval, de orden kwijnden. In de achting van

het algemeen, van de beschaafden en verlichten vooral, daalden zij meer en meer. Behoefte van hervorming in de rigting van het bestaande liet zich gelden. Wel trachtte men toen, even als nu, tegen wijziging van het bestaande te strijden, door een beroep op de hooge oudheid van de aangevochte instellingen, op den alom gevestigden eerbied voor hare vrome, zelfs heilig geachte stichters. Inwendige verbeteringen gaf beter uitzigt op beveiliging tegen uitwendig geweld. Men stuitte evenwel tegen den onwil van vele kloosterlingen. De reformatie der cisterciensers en premonstreiters leverde hier te lande geringe vruchten op. De benedictijner kloosters, met name die van Rijnsburg en van Egmond daarentegen, ontgingen den weldadigen invloed niet geheel en al van hunne aansluiting aan de Bursfeldsche congregatie. Evenmin ontbrak het de aangevangen kloosterreformatie der Windesheimer-congregatie aan uitbreiding en veelzijdige krachtsuiting. De hoogl. geeft daarvan uitvoerige beschrijving. Met scherpzinnigen blik teekent hij hare gevolgen aan en den onmiskenbaren steun, dien de reformatie pogingen van lateren tijd daaruit ontleenden. „Wat het monnikendom in massa in de vijftiende eeuw niet bestond en kon bestaan" — zoo oordeelt de schrijver, — „durfden toch vele monniken en nonnen in den loop der zestiende. Geestelijke kinderen van ijveraars voor kloosterhervorming, zoo als Bernardinus, Johannes de Capistrano, onze Brugman, Jo. Busch en anderen, — maar kinderen die hunnen ouderen boven het hoofd gewassen waren, — wierpen pij en sluier van zich om met den augustijner van Wittenberg onder de stralen van zuiverder licht langs andere paden des christens hoogste heil te zoeken." — Voorzeker het is geen toeval, dat juist onder de observanten (de strenger gezinde Franciskanen), en de regulieren der Windesheimer-congregatie, in Duitschland, in ons vaderland en elders, zich meer dan in andere kloosterfamilien vele mannen hebben voorgedaan, die de groote kerkhervorming onder hare begunstigers, zoo niet in naam, dan toch in de daad rekenen mag.

De twee laatste hoofdstukken behandelen onderwerpen, die vooral algemeen belang zullen inboezemen, en tot wier zamenstelling de schr. zich niet het minst velerlei moeijelijk onderzoek heeft moeten getroosten, bij gemis van desbevoegde, onpartijdige, wegbereiders; den toestand namelijk van school, wetenschap en letteren in Nederland tot aan de XVI^de^ eeuw. Hier volgt alzoo de beschrijving van de kapittel-klooster-parochie- en bijscholen. Den aart en omvang van het schoolonderwijs, de leermethode en de hulpmiddelen laat ons de schr. kennen. Tegen de meening, dat de kloosterscholen in de abdij van Adewerd meer beroemd zijn geworden ten gevolge van het toevallig verblijf van eenige voortreffelijke geleerden binnen hare muren, dan wegens bekende vruchten van het dáár gegeven onderwijs, voed ik wel eenigen twijfel. Uit de berigten toch der leerlingen blijkt het aanwezen aldaar van eene vrij uitgestrekte boekerij, tot wetenschappelijk doel aangelegd, alsmede de gewoonte der kloosterlingen om uitstekende, des verdienende leerlingen, op kosten der stichting, de eene of andere buitenlandsche hoogeschool ter volmaking van hunne studien te laten bezoeken. (GERDES *Hist. Euang. renov.* III. 158.) Ook de bijzonderheid, van het overgroot aantal slachtoffers dat de pestziekte van 1350 aldaar van de leerlingen ten grave sleepte, veronderstelt te Adewerd een niet slechts voorbijgaanden, maar met meer waarschijnlijkheid een gevestigden zetel van kennis en beschaving. Men overwege hierbij, dat blijkens de *Monumenta Universitatis Pragensis*, in onzen tijd uitgegeven, tusschen de jaren 1361—1409, dus in een tijdsverloop van niet minder dan 50 jaren, de Praagsche Hooge School bezocht werd door 22 studenten uit Groningen, door 12 Friesen; door 13 daarbij uit Stavoren, 6 uit Leeuwarden, 2 uit Sneek, 3 uit Steenwijk, 2 uit Apingadam, en enkelen uit Dokkum, Ulrum, Medum, Blankenham en Ameland. Al mogten de Praagsche hoogleeraren toen nog geen toelatings examen aanwenden, al die aankomende studenten zullen echter tot de moeijelijke reis naar het verafgelegen Bohe-

men zijn gedreven geworden door een ijver voor de wetenschap en door aanvankelijke oefeningen daarin, waarvoor in of bij hun vaderland goede gelegenheid moet bestaan hebben. Adewerds kloosteronderwijs zal den voorbereidenden weg daartoe hebben gelegd, al ligt de veronderstelling voor de hand, dat meer andere instellingen van onderwijs destijds in den noordoostelijken hoek van Nederland licht en kennis aanbragten.

Dat de opvoeding van vrouwelijke leerlingen niet geheel verwaarloosd werd, en dat de kloosterinrigtingen haar hier en daar bevorderden, leert verder onze schr., daarbij voegende als het meest wetenswaardige, dat in oude berigten daarvan voorkomt.

Op de aanwijzing omtrent den inwendigen toestand van het schoolwezen volgt eene belangwekkende bijzondere omschrijving van hetgeen tot de algemeene karakteristiek van het toenmalig onderwijs behoort, de bestemming en hulpmiddelen van het onderrigt, de vorming van Nederlanders aan vreemde hoogescholen, de boekerijen, en als vrucht van het onderwijs de letterkundige voortbrengselen, de oorsprong en aart van onze kronijken, de ascetische literatuur, waarbij de verdiensten der zoogenoemde moderne devotie in de XV^{de} ceuw breedvoerig worden uiteengezet. Hare voornaamste woordvoerders, zoo als Geert Groote, Florenz Radewijns, Gerlach Peters en zoo vele anderen worden niet voorbij gezien. Bijzondere zorg wijdt de schr. aan de nagedachtetenis van Thomas à Kempis. Zijn auteurschap van de *imitatio Christi* wordt in bescherming genomen tegen zoo velen, die zich daartegen verklaarden, waaronder nog onlangs Renan en anderen met hem, door volslagen onbekendheid met onze literatuur van de veertiende en vijftiende eeuw op het dwaalspoor gebragt. Ook naar mijn inzien heeft hunne kritiek weinig waarde of gezag, zoodra het aankomt op het karakteriseeren van onze literatuur uit dat tijdvak.

Te regt meent Mabillon, dat men in de middeleeuwen de benaming van heilige schrift gewoon was toe te passen

op de schriften niet alleen waarin de oude profeten en apostelen de openbaring Gods hebben opgeteekend, maar ook op de voortbrengselen van jongere getuigen Gods, van Augustinus, Chrysostomus, Bernardus, van allen in één woord, wier boeken men voor den christen uitmuntend nuttig achtte en daarom met den bijbel schier gewoon was te vereenzelvigen; al spreekt het van zelf, dat men in engeren zin met het woord heilige schrift den bijbel gewoon was aan te duiden, en dien bijzonder ten voorwerp nam van exegetische studie. Het getal onzer bijbelverklaarders groeide na het midden der vijftiende eeuw eerst slechts spaarzaam aan. Wat zij leverden wordt hier aangeduid. Aan de theorie der kanselwelsprekendheid, waaraan, sedert de twaalfde eeuw, enkele schrijvers in België, Frankrijk en elders hunne krachten beproefden, schijnt vóór de laatste helft der veertiende eeuw geen onzer auteuren ernstig gedacht te hebben. Latere beoefenaars der homiletiek komen bij ons in vrij gróot getal voor, voorloopers van de corypheën in volgende eeuwen. Zelfs bezat men onder ons, bij het einde der middeneeuwen, reeds hulpmiddelen voor zulke predikers, die bij de voorbereiding tot hunne taak door de bewustheid hunner verstandelijke en zedelijke armoede zich genoopt voelden, steun van buiten te zoeken. Onze predikende monniken en cureiten konden beschikken over *Sermones parati*, *Sermones sensati* (voor *scientiati* verstandig) *Sermones praedicabiles*, *Sermones dormi secure*, in de laatste helft der vijftiende eeuw te Leuven, Keulen en elders wel minstens dertig malen gedrukt, en naast armzalige hulpmiddelen ook betere, waardoor onze vaderen zich of tot goede homileten konden vormen, of ten minste bruikbare materie voor hunne sermoenen verwerven, de leerredenen van Augustinus, Bernardus en andere beroemde kerkredenaars, waarbij de collatien bij de broeders van het gemeene leven in gebruik vooral in aanmerking komen. Tot kennis van de liturgiek schijnt men zich hoofdzakelijk te hebben ingelaten met de verklaring van het ceremonieel der mis het groote middenpunt van den cultus. Behalve het dietsche rymwerk over „de

bediedenisse van der misse" hield men de verklaring daarvan in waarde, waarmede Willem van Gouda en Hendrik van Gorcum de vrome klerken zochten vóór te lichten.

Tot waardig besluit van dit hoofdstuk strekt eindelijk een opgave van de Brieven en geestelijke poezie in die tijden aan het licht gebragt, gezamenlijk uitdrukking van het christenleven der toenmalige geslachten. De geestelijke liedekens destijds in gebruik hadden, naar des schrijvers meening, bij zoovele wanklanken als een meer opgeklaard geloof daarin erkent, toch eigenschappen, die hen ons volk tot een zegen deden worden. Hoe onzuiver soms de bron was, waaruit zij voortvloeiden, hoe smakeloos de mystiek zich daarin veelal openbaarde; daar het geloof en leven der dichters toch een christengeloof en een christenleven was, waaraan zich met den wereldgeest ook de hoogere geest deed gelden, zoo kunnen zij onmogelijk alle betere bestanddeelen missen; en in waarheid zij missen die ook niet, vervolgt de schrijver. Warm en krachtig, als de godsdienstzin onzer devoten in de veertiende en vijftiende eeuw was, is ook de toon van deze zangen vol van eerbied voor God en zijnen Zoon, vol van bewondering voor de zich zelve opofferende liefde des Heeren, vol van ootmoed en zucht naar heiliging in gemeenschap met den Heilige! —

Ziedaar in algemeene trekken den leerzamen inhoud van de twee vóór ons liggende deelen.

Men kent geschiedverhalen in woordenrijken omslachtigen stijl nedergesteld, van welke het niet moeijelijk valt, in weerwil van den grooten omvang der bladzijden, een kort en toch alles omvattend verslag te leveren, wijl het wetenswaardige zich daaruit zonder groot bezwaar in zaamgedrongen vorm laat bijéénbrengen. Van geheel anderen aard is de voor ons liggende geschiedenis, de vrucht van nauwgezet historisch onderzoek dat alles poogt zamen te voegen wat tot onpartijdige voorstelling van het voorledene strekken kan, maar dat al wat naar bloot geleerd praalvertoon zweemt, ver van zich afstoot, en zich niet dan op *leerzame* volledigheid toelegt. Met eenige moeite alzoo hebben wij den voor-

namen inhoud van dit klassieke werk hierboven pogen op te geven, gedrongen daarbij tot de openhartige bekentenis, dat deze twee deelen een schat van bijzonderheden behelzen betrekkelijk het maatschappelijk en zedelijk leven onzer voorouders, waarvan wij tot ons leedwezen slechts een oppervlakkig beeld mogten teruggeven. Onlangs rigtte de bekende Heinrich Ritter tot den niet minder beroemden Leopold Ranke in antwoord op een zoogenaamden *tafeltoast* uitgesproken bij des laatsten Jubelfeest, (20 Febr. 1867) een brief, waarin hij, vrij scherp geschiedvorsching tegenover geschiedbeschrijving stellende, beide verdiensten weegt, vergelijkt en als schier onvereenigbare kontrasten voorstelt. Mij dunkt, dat bij onzen hoogleeraar beide soort van verdiensten in aangenaam verbond zich vereenigen, en evenzeer des schrijvers diepgaande geleerdheid als zijn smaakvollen kunstzin vereëren.

Verlangend zien wij naar de gelukkige voleindiging van het werk uit.

G. H. M. DELPRAT.

---

2) H. G. GARDE, *den dansk-norske sömagts historie* 1535—1700, *udgivet af den danske historiske forening. Kjöbenhavn* 1861. 8°.

De wetenschappelijke werken die in het noorden van Europa verschijnen, worden veelal eerst laat ten onzent bekend, althans waar zij niet in eene Duitsche vertaling tot ons komen. Dit moge ter verontschuldiging strekken, dat wij van het bovenstaande geschrift, dat voor de geschiedenis onzer zeemagt belangrijke bijdragen bevat, eerst thans in dit tijdschrift een kort verslag geven, zeer waarschijnlijk zal het toch den meesten lezers nog geheel onbekend zijn.

Het nuttige, ja noodzakelijke voor den geschiedvorscher om nevens de eigene ook vreemde bronnen te raadplegen, zal niemand ontkennen. De vreemde historieschrijver die de daden en lotgevallen van zijn volk verhaalt waar het met het onze in aanraking kwam, put uit andere bronnen dan

ons toegankelijk zijn, en mogen al die bronnen niet de zuivere, maar de officieele waarheid opleveren, zij bevatten de voorstelling der andere partij, vullen dikwijls onze berigten aan en wijzen ons teregt, waar wij over de tegenpartij onjuist oordeelden, althans wanneer de geschiedschrijver zelfstandig en met oordeel onderzocht en geloofwaardige documenten geraadpleegd heeft.

Uit dien hoofde meen ik aan het bovenvermelde geschrift waarde te mogen hechten. De auteur heeft toch doorgaands uit de Deensche archieven geput, die aan de onzen onbekend waren en meermalen de dwalingen van vroegere geschiedschrijvers met name VAN HOLBERG teregt gewezen. Met onze schrijvers daarentegen verraadt hij geene bekendheid, noch de oudere der 17ᵉ eeuw noch de auteur der *Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen* worden aangehaald; is dit ongetwijfeld een gebrek, het heeft daarentegen dit voordeel voor ons, dat wij de Deensche voorstelling der gebeurtenissen zuiver leeren kennen en de lof onzen zeehelden toegebragt, onpartijdiger uitkomt.

De geschiedenis der Skandinavische zeemagt is in den loop der 17ᵉ eeuw meermalen naauw met de onze verbonden; vooreerst door hetgeen sommige Nederlanders als de Geer en Marcelis voor de verheffing van het Zeewezen zoowel in Zweden als in Denemarken gedaan en de vele Nederlandsche zeeofficieren die in Zweedschen, maar bijzonder in Deenschen dienst overgegaan, aldaar uitgemunt hebben, waarvan GARDE een aantal namen opgeeft, b. v. Maarten Thijssen (Ankarhielm) in Zweden, en een aantal anderen in Denemarken. Ten andere wegens de roemrijke wapenfeiten door onze zeehelden diens tijds, door Wassenaer, de Ruyter, Cornelis Tromp, Philip van Almoude en anderen in de Noordsche wateren en meestal tot bescherming van het fel bestookte Denemarken verrigt, waarvan reeds de Jonge uitvoerige berigten heeft medegedeeld.

Het is dus voor ons belangrijk te zien welke voorstelling in de Deensche archieven van die wapenfeiten gegeven wordt

en hoe de Deensche vlootvoogden zich daarover uitlaten, waar zij gemeenschappelijk met de Nederlandsche gestreden hadden. De indruk ons daarvan gegeven, is niet gunstig. Men leert er uit dat er een sterke ijverzucht bij de Deenen tegen hunne bondgenooten bestond, en dat zij met leede oogen den Nederlandschen krijgsroem aanzagen, wat zeker door de hooghartigheid van Cornelis Tromp en de verwijten van Almoude nog versterkt werd, zoodat volgens GARDE de Deensche admiraal Niels Juel zich uitliet, dat hij slechts wenschte met de Zweden klaar te wezen om dan met de Hollanders slaags te raken en dat de Deensche bevelhebbers overal trachtten zichzelven zooveel van den behaalden roem toe te eigenen als mogelijk was, zonder de meerderheid hunner bondgenooten te willen erkennen, en wij zien met leedwezen, dat ook onze verdienstelijke schrijver zelf zich nog niet van dat zwak heeft kunnen ontslaan, zoo als wij nu zullen aantoonen.

Na den ongelukkigen zeeslag tegen de Engelschen van 13 Junij 1665, waarbij Wassenaer gesprongen en Cortenaer gesneuveld was, had de Oostindische retourvloot met eenige andere schepen hare toevlugt gezocht in de haven van Bergen in Noorwegen. De Engelsche admiraal, vlammende op dien rijken buit en steunend op de geheime verstandhouding met het Deensche hof, had den schout-bij-nacht Thomas Teddeman afgezonden om zich van deze schepen meester te maken. Deze voor de haven gekomen, zocht eerst den Deenschen bevelhebber der stad over te halen, die in zijne magt te stellen, dan deze, die geen last had die schending eener onzijdige haven door de vingers te zien, weigerde. Toen maakten ook de Nederlandsche schepen onder den commandeur Pieter de Bitter zich tot een krachtigen tegenstand gereed, en zetten een aantal matrozen aan land om het geschut der forten te bedienen, met dat gelukkig gevolg, dat de vijand, na een gevecht van bijna vier uren, met zwaar verlies moest afdeinzen. Zie DE JONGE *Geschied. van het Nederl. Zeewezen;* II, 47. — Hooren wij nu hoe GARDE die gebeurtenis voorstelt:

„In de haven van Bergen hadden 60 rijk geladene Hollandsche sehepen, na den door de Hollanders verlorenen zeeslag eene toevlugt gezocht, ten einde daar af te wachten dat de Hollandsche vloot hun eene veilige terugkomst kon verschaffen. In de meening dat wegens de boven vermelde mondelinge afspraak tusschen den koning en den Engelschen gezant, van den Noordschen kant geene ernstige hinderpalen tegen eenen aanval zouden gesteld worden, detacheerde de admiraal graaf Sandwich Sir Thomas Teddeman met 17 oorlogschepen, fregatten en mindere vaartuigen om deze rijke prijzen te bemagtigen. Doch daar de gouverneur van Bergen, de luitenant-generaal Claus von Ahlefeldt geenen last had om dit door de vingers te zien en de Engelschen niet wilden wachten, totdat hij dien ontving, greep Teddeman den 2^{en} Augustus (oude stijl) de Hollandsche schepen aan en dwong daardoor Ahlefeldt 's konings onzijdig territoir te handhaven, waardoor de Engelschen zoo kwalijk toegetakeld werden, dat zij met 6—800 dooden en gekwetsten hunne ankers moesten kappen en de haven verlaten. Deze ongelukkige uitslag van den aanval gaf aanleiding tot diplomatieke klagten en tot de door de pers geopenbaarde en later in Engelands oorlogsverklaring bepaald uitgedrukte beschuldiging tegen Frederik III, dat hij zijne beloften aan Talbot verbroken had, hetgeen Holberg wel is waar voor ongegrond verklaart, maar dat evenwel, volgens de in BECKERS *Samlinger til Danmarks Historie* (II, 453—473) medegedeelde in het geheime archief berustende *Englische acta*, leider niet geheel ongegrond was."

Men ziet hier wordt van den dapperen tegenstand der Hollanders met geen woord gerept en al de eer van het gevecht uitsluitend aan de Deenen toegewezen, maar van gewigt is daarentegen de erkenning van 's konings trouweloosheid, die door DE JONGE nog twijfelachtig gesteld wordt.[1]

---

[1]) Het uitvoerigste verhaal van dit gevecht vindt men in de *Reistogten naar en door O. Indien* van WOUTER SCHOUTEN, Amsterdam 1703,

Niet minder eenzijdig dan het bovenstaande zijn de Deensche berigten betreffende de krijgsverrigtingen, die zij in 1676 in gemeenschap met de Nederlanders tegen de Zweden bestonden. Ten aanzien van het gevecht bij Bornholm (DE JONGE II. 523) waarbij de Nederlandsche schout-bij-nacht Almonde zich zoo dapper kweet, terwijl de Deenen zich meestal buiten schot hielden, wordt het beleid en de moed van hunnen admiraal Niels Juel breed uitgemeten maar van de bondgenooten geheel gezwegen. Alleen meldt GARDE dat Almonde den Deenschen admiraal Rodslehn van pligtverzuim beschuldigde, doch dat toen de zaak onderzocht en de beschuldiging ongegrond bevonden was, hij dezen eene eerverklaring moest geven en dat de verhooren en andere documenten tot die zaak behoorende verbrand werden.

Het blijkt echter uit de brieven van Almonde, dat hij zich evenzeer over Juel beklaagde, dien hij zijne onkunde verweet, „Ingeval, dus schrijft hij aan de admiraliteit van de Maas, twintig Hollandsche schepen sterk waren geweest en geen een Deen, ik twijfel niet, of wij zouden de Zweden hebben geslagen. Derhalve zoo kan ik U. E. M. van deze rencontre niet schrijven, dan dat ik mij schaam dat de zaak zoo slecht is uitgevallen en wenschte daar nooit bij ware geweest, dewijl ik wel zie, dat met de Deenen niets uit te rigten is."

Bondgenooten zijn zelden lang vrienden; naijver, verschil van inzigten en belangen belemmeren de goede verstandhouding en doen hen elkander beschuldigen, doch hier schijnt zooals DE JONGE opmerkt, het afhouden van Juel, die zich

---

B. 3 bl. 205, die zelf het gevecht bijgewoond had. Volgens hem hadden de Deenen eerst de witte vlag geheeschen en stil het gevecht aangezien, tot dat zij eindelijk op aandrang der aan land gezette Hollandsche zeelieden, die het geschut van de forten hielpen bedienen, de bloedvlag opstaken en dapper op de Engelschen vuurden. De commandeur de Bitter en de overige kapiteinen werden voor hunne dapperheid door de O. I. compagnie beloond, en ook Ahlefeldt ontving een bewijs van dankbaarheid.

anders een dapper vlootvoogd betoonde, meer aan voorzigtigheid en geheime instructien hem door den koning gegeven, dan aan gebrek aan moed toe te schrijven te zijn. Naauwelijks was de tijding van het gevecht te Kopenhagen aangekomen, of Tromp stak in zee om zich met zijne bijhebbende schepen bij de vloot te voegen, waarvan hij nu het opperbevel aanvaardde. Eerst op den 11[en] Junij achterhaalde men den vijand bij het eiland Oland. Naauwelijks echter was Tromp met den Zweedschen admiraal Lorenz Creutz slaags geraakt of diens schip sloeg bij het wenden om en sprong in de lucht. Toen sloegen de Zweden aan het wijken, maar al vechtende. De geallieerden hen na en weldra raakt Tromp met den admiraal der geele vlag Uggla slaags. Deze verweert zich twee uren lang met de grootste dapperheid, Tromps eerste kapitein sneuvelt, zijn tweede verliest den arm, en meer dan honderd dooden en gekwetsten liggen op zijn schip uitgestrekt. Eerst nadat Uggla reddeloos geschoten was, geeft hij het op en strijkt. Tromp verleent kwartier, maar in dit oogenblik klampt een Amsterdamsche brander den Zweed aan en steekt hem in brand tot verontwaardiging van Tromp en de zijnen. Nu is de vlugt der Zweden algemeen, verscheidene hunner schepen worden door de Nederlanders genomen, anderen stranden, de rest bergt zich de een hier, de andere daar en de zege is beslist. — Zoo luidt het verhaal bij De Jonge. II. 526, die het putte uit de brieven van Tromp en Almonde en de rapporten van Tromp en Juel aan den koning. Hooren wij nu het verslag van Garde bl. 269.

„Tegen den middag kwamen de beste zeilers van de geallieerde schepen den vijand zoo nabij, dat deze meende hen te kunnen afsnijden van de overige der achtergeblevenen. Op Ugglas verlangen deed Creutz daarop sein om te wenden en maakte zelf den aanvang met zijn schip *Stora Cronan*. Maar schoon hij daardoor in den wind kwam, behield hij evenwel tegen zeemanschap, hetzelfde zeil, wat hij vroeger voor den wind gevoerd had. Dit kon het ranke en met

geschut overladene schip niet dragen en te minder, daar het tevens zoo weinig geballast was, dat het volgens het berigt van Tornquîst, zeven voet minder diepgang had dan het voorgaande jaar. In het wenden kwam daarenboven eene zware bui, waardoor het schip zoozeer overkrengde, dat het water door de onderste geschutpoorten indrong, die men verzuimd had te sluiten. Daardoor liep het schip vol en zonk dwars voor de kerk van Hultersta op Oland, op eene mijl van land. Slechts iets van stuurboords zijde was zigtbaar boven het water, toen de kruidkamer vuur vatte en de Stora Cronan in de lucht sprong. Van de 842 man sterke bezetting werden slechts 40 man gered. Men verhaalt dat bij deze gelegenheid ook 300 Zweedsche edellieden omkwamen, die als vrijwilligers dienden. De admiraal Creutz en zijn zoon sprongen over boord en verdronken. Zoo sleepte deze anders roemvolle en moedige man door zijn gebrek aan zeemanschap niet alleen een groot aantal zijner landgenooten mede in den dood, maar bragt tevens der Zweedsche zeemagt een zoo gevoelig verlies toe, dat de gevolgen daarvan gedurende den geheelen oorlog gevoeld werden. Dit onheil bragt de Zweden in groote wanorde. Onder de weinige schepen die gewend hadden en stand hielden, was de admiraal Uggla, die beschouwd werd als Zwedens kundigste en duchtigste zeeman, en dien na den dood van Creutz het opperbevel toekwam. Tromp, die met vier andere schepen der geallieerden de voorste was, wendde ook en deed sein tot een algemeenen aanval. Zijn schip de *Christianus Quintus* en Juel met *Churprindsen*, die intusschen opgekomen was, legden zich elk aan eene zijde van Ugglas schip *Svaerdet* en sloegen met hem en zijne secondanten omtrent 1½ uur; toen viel Ugglas groote mast, waarop deze dappere zeeman genoodzaakt was te strijken. Ofschoon de admiralen het trachtten te verhinderen, leide evenwel de Hollandsche brander *'t Hoen* den prijs aan boord en verbrandde het fraaije schip. Uggla verloor het leven en slechts 52 man werden gered van de 650 man sterke bezetting.

Nu gold het voor de Zweden slechts om zich te redden waar men kon, want de geallieerden, wier schepen zich inmiddels verzameld hadden, zetten de vlugtenden sterk achterna. Van de drie schepen die met Svaerdet het langst tegenstand boden, werd de *Neptunus* veroverd door het Hollandsche schip *Gideon* en *Järnvägen* door het Deensche *Anna Sophia*. De *Hieronimus* ontkwam door den nacht. Daarenboven werden *Enhorning* en *Ekorn* op de vlugt veroverd en *Aplet* ging verloren bij het inzeilen in Skjaergaard."

Volgens dit verhaal namen de Deenen veel meer deel aan de overwinning dan uit de Nederlandsche berigten blijkt, waar van Juels gevecht tegen Uggla gezwegen wordt. Men mag evenwel betwijfelen of hij niet op een eerbiedigen afstand gebleven is, daar Tromp meer dan 100 dooden en gekwetsten had, terwijl van Juels verlies niets gemeld wordt, [1] maar indien het waar is verhoogt het den roem van Uggla.

Garde erkent dan ook rondborstig dat dit alleen uit Juels rapport blijkt en Tromp er geheel van zwijgt. Hij had ook nog kunnen opmerken, dat het eenige Deensche schip dat een prijs maakte, de Anna Sophia door een Hollandschen kapitein Hans van Hardenbroek gevoerd werd. Overigens werden naar hij verhaalt, de veroverde schepen in de Deensche vloot ingelijfd en de Hollanders met eene som gelds te vrede gesteld.

Uit deze stalen ziet men ligtelijk dat dit goed geschreven werk wel verdient in Nederland bekend en met onze berigten vergeleken te worden. Het geeft bovendien vele voor ons belangrijke staten en bijzonderheden over de Deensche zeemagt en over den invloed door de Hollanders daarop uitgeoefend. Wanneer men b. v. ziet dat van de 25 linieschepen die onder Tromp tegen Creutz streden, minstens 17 door Nederlanders bevolen werden en dat Juel, Rodslehn

---

1) Althans spreekt Juel in zijn rapport aan den koning, waarvan een afdruk in het rijksarchief berust, van geen verlies aan manschap of tuig. Tot mijn leedwezen kan ik niet nazien wat de Zweedsche geschiedschrijver Fryxell in zijne *Berättelser ur Svenska hist.* hiervan zegt.

en anderen vroeger onder Hollandsche bevelhebbers en sommigen in Holland gediend hadden, terwijl ook een deel van het zeevolk en der schepen uit Holland gekomen was, dan ziet men dat de Deensche zeemagt bij ons ter schole gegaan is en dat onze zeehelden hen eigenlijk de zeetatiek geleerd hebben, waardoor zij later aan eigen kracht overgelaten luisterrijke overwinningen behaalden. Daar in de laatste jaren de Skandinavische letterkunde bij ons veel meer beoefend wordt dan vroeger, willen wij hopen dat soortgelijke wetenschappelijke geschriften hier niet langer onbekend en ongelezen zullen blijven.

L. PH. C. B.

3.) *History of the United Netherlands from the Death of William the Silent to the twelve Years-Truce* — 1609, *by* JOHN LOTHROP MOTLEY. *Vol.* III, IV. *The Hague*, MARTINUS NIJHOFF.

Met deze twee deelen besluit Motley zijn arbeid over den strijd van Nederland met Spanje. Wel wil hij ook het tweede gedeelte van dien strijd behandelen maar als een deel van den 30jarigen oorlog. Zijn geheele tweede werk en vooral deze twee deelen dragen reeds de sporen van een uitbreiding van zijn bestek. Alles wat in verband staat met de plannen van Philips om een wereldmonarchie te vestigen wordt er in behandeld, en alle gelijktijdige gebeurtenissen die maar eenigzins invloed hadden op den loop der zaken, zelfs de oorlog met de Turken, worden er in vermeld.

In deze twee deelen nemen de gebeurtenissen in Frankrijk een even groote plaats in als die in Nederland. Zij zijn er blijkbaar op ingericht om het eerste gedeelte te vormen van de geschiedenis van den grooten strijd tusschen het huis Habsburg en het Protestantisme.

Men behoeft slechts een blik te werpen op den inhoud om zich hiervan te overtuigen.

Het derde deel vangt aan met de verrassing van Breda, waarop een hoofdstuk volgt, gewijd aan de staatsinrichting en den geheelen toenmaligen toestand van de Republiek, wat voor den buitenlander, vooral voor den Amerikaan, zeer interessant moet zijn, daar Motley vooral op het verschil wijst van de republieken dier dagen en die van thans, en op de groote gebreken die onzen staat tot zulk een treurig verval hebben gebracht. Voor Nederlanders is dit hoofdstuk van veel minder belang, daar het overzicht slechts zeer oppervlakkig is. Daarop begint de beschrijving van den oorlog in Frankrijk, zoowel wat de politieke verwikkelingen en intrigues, als wat de krijgsgebeurtenissen betreft, en van de veldtochten van Maurits, hier en daar afgewisseld door een blik op de onderhandelingen der staten met Engeland en Frankrijk. Overigens worden de gebeurtenissen op de beide oorlogstooneelen jaar voor jaar nevens elkander behandeld. De slag bij Ivry, het beleg van Parijs en de veldtochten van Parma in Picardië worden even breedvoerig geschetst als de belegeringen, waardoor Maurits ons grondgebied van de Spanjaarden bevrijdde, zelfs breedvoeriger, want Motley vermijdt alle bijzonderheden, die meer van uitsluitend militairen aard zijn, en zoekt overal datgene op wat voor eene levendige schildering vatbaar is; en dat wordt veel meer gevonden in de dikwerf tragische tooneelen in Frankrijk dan in de, zooals de schrijver ze niet onaardig noemt, mathematische demonstraties waarmede onze stadhouder de steden ten val bracht.

Uit geen gedeelte van Motley's werk blijkt zoozeer dat hij niet schrijft voor den beoefenaar der geschiedenis, maar voor het groote publiek, en dat het er hem vooral om te doen is zijne lezers aangenaam bezig te houden door eene levendige voorstelling. De intrigues van Philips II van Hendrik IV en van Mayenne, de plannen om Parma ten val te brengen leveren hem hier eene uitstekende gelegenheid om met zijn eigenaardige bitterheid en ironie de politiek dier dagen aan de kaak te stellen. De Virgin Queen

en hare raadslieden worden hierbij niet het minst door hem gegeesseld. Zoo brengt hij den lezer langzamerhand tot den vrede van Vervins. Opmerking verdient nog dat hij met veel ingenomenheid en bijzonder lang stilstaat bij het gevecht bij Turnhout, dat hij tot in de kleinste bijzonderheden beschrijft. Dat hij ondertusschen Aartshertog Ernst en zijne Joyeuse Entrée, het gedicht van Houwaert ter zijner eere en de twisten der Belgische grooten recht belachelijk maakt spreekt even zeer van zelf als dat hij den overgang van Hendrik IV tot het Katholicisme met de zwartste kleuren afschildert.

Na den vrede van Vervins en de beschrijving van Oldenbarnevelts ambassade om dien te beletten volgt een onderwerp, waarbij Motley lang stil staat. Het is de ziekte en dood van Philips, dien hij nog op zijn sterfbed met zijn gloeijende verontwaardiging en bijtenden spot vervolgt. Het is alsof het hem spijt zijn bête noire te verliezen. Hij zegt zelf aan het einde dat als men niet tot de overtuiging is gekomen van het vreesselijk kwaad dat deze vorst heeft aangericht, dit boek vergeefs geschreven is. En waarlijk zijn beide werken zijn een pleidooi tegen Philips en zijn regeeringstelsel. Juist dat is de zwakheid van zijn arbeid uit een geschiedkundig, de kracht er van uit een literarisch oogpunt.

Een zeer interessant hoofdstuk over de eerste zeetochten der Nederlanders in het Noorden, waarbij de schrijver aan Barends en Heemskerk volle recht laat wedervaren, volgt daarop; terwijl een kort verhaal van de betrekkelijk onbelangrijke gebeurtenissen van 1598 en 99, het huwelijk van Albert en Isabella en een niet zeer vleijende beschrijving dier vorstelijke personen het derde deel besluit.

Het vierde wordt geopend met eene breedvoerige maar niet in alle opzichten juiste en duidelijke beschrijving van den slag bij Nieuwpoort, waarin het wegzenden der vloot door Maurits nog als een heldendaad als die van Agathokles en Cortez wordt opgevijzeld even als zijne vrome ontboezeming na den slag. In het volgende hoofdstuk begint het

verhaal van het beleg van Ostende, dat in een aantal hoofdstukken wordt voortgezet, echter zoo, dat het gedurig wordt afgewisseld door dat der andere gelijktijdige gebeurtenissen, de operatiën van Prins Maurits, die in dien tijd Grave en Sluis veroverde, den vrede van Engeland met Spanje en de veroverigingen en stoute daden der Nederlanders in Oost-Indië. Dan volgen de veldtochten van 1605 en 6 en begint het verhaal der eerste onderhandelingen over een wapenstilstand en een hoofdstuk over den toemaligen toestand van Spanje. De slag bij Gibraltar, waaraan een geheel hoofdstuk gewijd is, is, op de daden van Matelief in Indië na, de laatste krijgsdaad die Motley beschrijft. Het overige gedeelte van het laatste deel wordt geheel ingenomen door de onderhandelingen over het Bestand. Het is het zwakst en minst aantrekkelijke gedeelte van dit werk, daar het nauwkeurig uiteenzetten van een zoo lang gerekte en eenigzins vervelende onderhandeling geen zaak voor Motley is, wiens kracht gelegen is in levendig schilderen van tafereelen en in het dramatiseeren der toestanden.

Met het sluiten van het Bestand eindigt Motley zijn arbeid, niet, zooals hij eerst wilde, met de Dordsche synode. Ons schijnt het dat hij daar zeer wel aan heeft gedaan. Vooreerst omdat met het Bestand de Republiek een plaats wordt ingeruimd onder de natiën van Europa en haar wording voleindigd is, maar meer nog omdat het te vreezen zou zijn dat bij de behandeling van de gebeurtenissen tijdens het Bestand, bij de moeilijke zoo vreemd dooreengemengde quaestiën van staatkundigen en godsdienstigen aard, zijn talent te kort zou schieten. Want hoe fraai ook misschien een beschrijving van zijne hand van Oldenbarnevelts rechtsgeding en vooral van zijn dood wezen zou, het zou hem bijna onmogelijk zijn eene duidelijke, juiste en onpartijdige voorstelling te geven van den strijd tusschen de Staten Generaal en de provincie Holland, tusschen het stadhouderlijk en het municipaal gezag. En het publiek waarvoor hij schrijft zou in die innerlijke bewegingen der Republiek slechts weinig

smaak vinden, hoe belangrijk die ook is voor den beoefenaar der geschiedenis.

In het groote werk over den 30jarigen oorlog, dat hij ons aankondigt, zal de geschiedenis van Nederland toch eene lang niet geringe plaats bekleeden; zoodat geen gedeelte van de geschiedenis van den onafhankelijkheidsoorlog van ons volk onbehandeld zal blijven.

Ook op dezen arbeid van Motley zal de kritiek veel aanmerkingen te maken hebben. Maar met dat al zal men het den lof niet kunnen onthouden van een zoo duidelijke en levendige voorstelling te geven van de gebeurtenissen dier dagen als maar weinigen hebben gedaan.

P. L. M.

Het is eerst vier jaren geleden dat de Heer P. Nijhoff de uitgaaf dezer Bijdragen, door zijn waardigen vader begonnen en tot aan zijn dood met liefde voortgezet, als een dierbare nalatenschap op zich nam. Het scheen toen dat de toekomst van de Bijdragen verzekerd was. De nieuwe redacteur was èn wegens zijn talenten èn wegens de goede verhouding, waarin hij tot de meeste beoefenaren onzer geschiedenis stond, juist de man voor zulk een werk. Aanvankelijk slaagde hij dan ook naar wensch; het ontbrak hem niet aan medewerking en evenmin aan belangstelling bij het publiek. Maar zijn plotselinge dood verijdelde aller goede verwachting. Was zijn sterven in menig opzicht een verlies voor de historische wetenschap, bepaaldelijk voor het Archiefwezen, het was bovenal een onherstelbare slag voor het Tijdschrift, dat hij bezorgde. Onder alle geschiedkundigen van ons land was er niemand, die even goed als hij voor die taak berekend scheen. Maar zijn nagelaten betrekkingen en onder deze zijn broeder, de boekverkooper Martinus Nijhoff, hadden toch te veel hart voor de Bijdragen, waaraan de roem van vader en zoon verbonden was, dan dat zij niet getracht zouden hebben den arbeid van beiden voort te zetten. Zij wendden zich tot mij met verzoek, dat ik althans aanvankelijk mij met de zorg der uitgaaf zou willen belasten, en hoe veel zwarigheden ik ook tegenwierp, zij haalden mij over; want ook ik achtte het wenschelijk dat de Bijdragen niet ophielden te verschijnen, en ik voorzag dat anderen dezelfde redenen zouden hebben om zich te verontschuldigen als ik.

